Беларускае гістарычнае таварыства

40

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2013

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:
- dzięki dotacji Ministra Administracji i Cyfryzacji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku,
- przy pomocy finansowej Prezydenta Miasta Białegostoku.

Na okładce: Wychodźcy z Białorusi w australijskim wojsku — Piotr Wisieleński (I strona), Chaim Płatkin (IV strona).

Spis treści

artykuły

komunikaty

materiały źródłowe

recenzje, polemiki, informacje bibliograficzne

Contents

academic papers

miscellanea

source materials

reviews

(see table of contents in Polish)

Таццяна Бубенька
(Віцебск)
Андрэй Мяцельскі
(Мінск)

Пачаткі Навагрудка: вытокі і генезіс.

Сучасны Навагрудак, летапісны Новгородок, Новогородок, Новоугородок, у пісьмовых крыніцах з'яўляецца адносна позна. На думку Міхаіла Ціхамірава, першыя звесткі, якія, магчыма, адносяцца да горада, сустракаюцца ў галіцка-валынскім зводзе Іпацьеўскага летапісу пад 1212 годам, калі пад час барацьбы за Валынь кароль Лешка «(...) же сжалися о срамоте своей и посла к Новоугороду по Мстислава и река, брат ми еси, поиди и сяде в Галиче»[1]. У сувязі з міжусобнай барацьбой за Валынь можна меркаваць, што тут гаворка ідзе пра князя Мсціслава Яраславіча Нямога, які ў 1208 г. быў князем у Перасопіцы, а ў 1211 г. ён ужо захапіў Галіч, адкуль быў выгнаны ў наступны год[2]. Нельга выключыць, што ён некаторы час быў у Навагрудку, а потым быў запрошаны ў Галіч, бо ніякага іншага «Новоугорода» ў наваколлях Галіча няма.

Наступную згадку ў летапісе, якая, магчыма, адносіцца да Навагрудка мы сустракаем у 1228 г., калі кіеўскі князь Уладзімір у саюзе з полаўцамі, з іншымі князямі і з «(...) Коуряны и Пиняны и Новоугородцы и Тоуровьцы обседоша Каменецъ»[3].

Да 1235 года адносіцца ўскоснае згадванне Навагрудка як цэнтра ўдзельнага княжаства: «(...) по том же лете Данил [галицкий] возведе на Конрада Литву Миндовга, Изяслава Новгородского»[4]. Бясспрэчнае першае паведамленне пра Навагрудак адносіцца да 1252 г., калі пад час ваенных дзеянняў супраць Літвы Даніла Галіцкі і ягоны сын князь Васілька «поидовста к Новоугородоу»[5]. З гэтага часу Навагрудак увесь час згадваецца на старонках галіцка-валынскага зводу Іпацьеўскага летапісу.

Асаблівую цікавасць для нас уяўляе паведамленне 1274 г., якое непасрэдна згадвае наяўнасць у Навагрудку, як мінімум, двухчасткавай

[1] М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, с. 204; *Полное собрание русских летописей* (далей: ПСРЛ), т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва 1962, стб. 731.

[2] О. М. Рапов, *Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII века*, Москва 1977, с. 178.

[3] ПСРЛ, т. 2, стб. 753.

[4] ПСРЛ, т. 2, стб. 776.

[5] ПСРЛ, т. 2, стб. 816.

тапаграфічнай структуры — дзядзінца і вакольнага горада. Апавядаючы пра кааліцыйны паход паўднёварускіх князёў і татараў, летапісец гаворыць, што яны прыйшлі да Новагрудка і «(...) Лев же лесть учини межи братьею своею, утаився Мьстислава и Володимера, взя окольнии град и с татары, а детинец остался»[6].

Апошняе летапіснае паведамленне пра Навагрудак у Іпацьеўскім летапісе звязана з падзеямі 1277 г., калі татарскі хан Нагай паслаў да галіцка-валынскіх князёў Льва Данілавіча, Мсціслава Данілавіча і Уладзіміра Васількавіча паслоў з патрабаваннем разам з ваяводай Момшай ісці на Літву — да Новоугородка. Сам Леў не пайшоў, але паслаў з Мсціславам, князем луцкім, і Уладзімірам свайго сына Юрыя, князя белзскага. Як ішлі татары і адкуль, мы не ведаем. Аднак калі галіцкія князі падышлі да Берасця іх дагналі звесткі, што татары апярэдзілі іх і «оже поидемъ к Новоугородку, а тамо оуже татарове извоевали всё»[7].

Нягледзячы на тое, што ўсе дакладныя летапісныя крыніцы не згадваюць Навагрудка раней XIII в., тым не менш гісторыкі спрабуюць знайсці больш раннія даты першай згадкі горада і вызначыцца з яго заснавальнікам.

У першай палове XIX ст. Тэадор Нарбут вылучыў гіпотэзу аб заснаванні Навагрудка ў 1116 г. сынам Уладзіміра Манамаха — Яраполкам. Галоўным пасылам для Т. Нарбута было сугучча, як яму казалася, у назве горада Жэлня, куды Яраполк Уладзіміравіч вывеў жыхароў Друцка, са згадваным у крыніцах другой паловы XVI ст. Жэлненскага падзамча ў Навагрудку[8]. У 1858 г. тэзіс аб заснаванні Навагрудка Яраполкам Уладзіміравічам, са спасылкай на Т. Нарбута, паўтарыў старшы настаўнік Навагрудскага дваранскага вучылішча М. Дзмітрыеў[9], аднак дадзеная версія нічым не падмацавана, да таго ж у летапісах адсутнічаюць звесткі аб знаходжанні Яраполка Уладзіміравіча на Панямонні.

З пачатку 70-х гадоў XX ст. Мікола Ермаловіч са спасылкай на Сафійскі першы, Наўгародскі чацвёрты летапісы і дадзеныя Васілія Тацішчава, выказаў меркаванне, што Навагрудак упершыню згадваецца ў пісьмовых крыніцах у 1044 г.[10]

[6] ПСРЛ, т. 2, стб. 873.

[7] ПСРЛ, т. 2, стб. 876-877.

[8] T. Narbutt, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. 3, Wilno 1838, s. 273-274.

[9] М. Дмитриев, *Несколько слов краткого исторического обозрения русско-литовского Новогрудка*, „Вестник Императорского Русского географического общества", Санкт-Петербург 1858, вып. 24, с. 229-230.

[10] Н. И. Ермолович, *Из истории Новогрудка (с середины XI до конца XIII в.)*, [у:] *Беларускія старажытнасці. Матэрыялы канферэнцыі па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый*, Мінск 1972, с. 343; ён жа, *Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды*, Мінск 1992, с. 103.

Гіпотэза М. Ермаловіча не была прынята гісторыкамі-медыевістамі і заставалася малавядомай да выхаду з друку яго манаграфіі, прысвечанай гісторыі Беларусі полацкага і навагародскага перыядаў[11]. Паколькі гэтая дата ў апошнія часы актыўна прапагандуецца[12], гісторыкі вымушаны згадваць пра яе існаванне[13], хаця яна выклікае непаразуменне.

Сапраўды, у згаданых летапісах пад 1044 г. і ў В. Тацішчава ёсць паведамленне: «Ходи Ярослав на Литву и на весну заложил Новгород»[14]. Аднак нават самы павярхоўны разгляд гэтага паведамлення паказвае, што дата 1044 г. не мае ніякіх адносін да будаўніцтва Навагрудка. Па-першае, у летапісах дакладна сказана, што будуецца Ноўгарад, а па-другое, калі чытаць уважліва, то бачна, што Ноўгарад быў «заложен» не ў 1044 г., а *на весну*, г.зн. у 1045 годзе.

Акрамя таго, спасылка на В. Тацішчава недарэчная таму, што ў сваіх каментарыях да паведамлення 1044 г., ён піша: «Сие, разумеется о литовском Новагородке, но паче мнится о Северском, ибо с сего времени о нем упоминание началось и Ярослав в сие времени в Новгороде не был»[15]. І гэта сапраўды так. Наўгародскі першы летапіс старшага зводу, хаця і паведамляе пра паход Яраслава ў 1044 г. на Літву, аднак будаўніцтва Ноўгарада, а не Навагрудка, у 1045 г. прыпісвае князю Уладзіміру Яраславічу[16]. Таксама нельга спасылацца і на Мікалая Карамзіна, для якога геаграфія звязаная з будаўніцтвам у 1044 г. Ноўгарада засталася незразумелай[17]. Супраць атаясамлення Ноўгара-

11 На гэту публікацыю з часам адгукнулася толькі Ф. Д. Гурэвіч, некалькімі радкамі ў сваім артыкуле (гл.: Ф. Д. Гурэвіч, *Заснаванне Навагрудка (па пісьмовых і археалагічных дадзеных)*, „Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук”, 1985, № 3, с. 71-75.

12 М. П. Гайба, *Навагрудак: гістарычны нарыс*, Навагрудак 1992, с. 5; ён жа, *Навагрудак: гады і падзеі*, Навагрудак 1995, с. 10; ён жа, *Навагрудак*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 5, Мінск 1999, с. 254-256.

13 Т. Бубенька, Я. Звяруга, *Старажытны Наваградак*, [у:] *Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна*, Мінск 1996, с. 35; Я. Г. Звяруга, *Гарады Беларускага Панямоння*, [у:] *Археалогія Беларусі*, т. 3: *Сярэдневяковы перыяд (IX-XIII стст.)*, Мінск 2000, с. 290. Хаця Я. Г. Звяруга ў манаграфіі *Верхнее Понеманье в IX-XIII вв.*, выдадзенай у 1989 г., гэтую дату наогул не згадвае.

14 ПСРЛ, т. IV, вып. 1, Москва 2000, с. 116; ПСРЛ, т. VI, вып. 1, Москва 2000, стб. 180.

15 М. Н. Татищев, *История Российская*, Москва — Ленинград 1963, т. 2, с. 79, 243.

16 *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва — Ленинград 1950, с. 16, 181.

17 Н. М. Карамзин, *История государства Российского в 12 томах*, т. 2, Москва 1991, с. 204.

да 1044 г. з Навагрудкам яшчэ ў XIX ст. выступалі Уладзімір Антановіч, Мікалай Барсаў, а пазней да іх далучыўся Уладзімір Пашута[18].

Сапраўды, ні адзін з найбольш ранніх летапісных спісаў (Лаўрэнцьеўскі, Іпацьеўскі) нічога не ведаюць пра паход Яраслава на Літву ў 1044 г., хаця згадваюць яго шматлікія паходы на Панямонне. Гэты паход з'яўляецца толькі ў позніх летапісах, складзеных у канцы XV ст., таму яго існаванне выклікае сумненне. А самае галоўнае, што археалогія даўно даказала будаўніцтва ў сярэдзіне XI ст. першага дзядзінца ў Ноўгарадзе Вялікім, што падцвярджае летапіснае паведамленне пра яго будаўніцтва менавіта ў 1044 г.[19] Такім чынам, да нашага Навагрудка дата 1044 г. не мае ніякага дачынення. Пра гэта неаднаразова пісала і асноўны даследчык Навагрудка Фрыда Гурэвіч[20], якая з канца 50-х гадоў XX ст. на працягу больш чым 20 палявых сезонаў кіравала комплекснай экспедыцыяй Ленінградскага аддзялення інстытута археалогіі АН СССР па вывучэнню сярэдневяковых старажытнасцей Навагрудка.

Сярэдневяковыя старажытнасці Навагрудка прыцягвалі ўвагу і іншых як беларускіх, так і расійскіх даследчыкаў. Яго фартыфікацыйныя збудаванні вывучалі Павел Рапапорт, Міхась Ткачоў, Валянцін Собаль, Андрэй Мяцельскі[21]. Культурны слой на Замкавай горы, Малым замку і на тэрыторыі гарадскіх пасадаў даследавалі Алесь Краўцэвіч, Таццяна Бубенька[22], помнікі архітэктуры былі аб'ектамі выву-

[18] В. Б. Антонович, *Монография по истории Западной и Юго-Западной России*, Киев 1885, ч. 1, с. 11-14; Н. П. Барсов, *Географический словарь русской земли (IX-XIV ст.)*, Вильна 1865, с. 136; ён жа, *Очерки русской исторической географии*, Варшава 1885, с. 40; В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1959, с. 11.

[19] М. Х. Алешковский, *Новгородский детинец 1044-1430 гг. (по материалам новых исследований)*, „Архитектурное наследство", Москва 1962, вып. 14, с. 3-11; М. Х. Алешковский, Л. Е. Красноречьев, *О датировке вала и рва Новгородского острога (в связи с вопросом о формировании городской территории)*, „Советская археология" (далей: СА), 1970, № 4, с. 57; В. Л. Янин, М. Х. Алешковский, *Происхождение Новгорода (к постановке проблемы)*, „История СССР", 1971, № 2, с. 37.

[20] Ф. Д. Гурэвіч, *Заснаванне Навагрудка (па пісьмовых і археалагічных дадзеных)*, „Весці АН БССР Серыя грамадскіх навук", 1985 № 3, с. 71-75; яна ж, *Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Наваградак)*, Санкт-Петербург — Наваградак 2003, с. 52-54.

[21] П. А. Раппопорт, *Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв.*, „Материалы и исследования по археологии СССР" (далей: МИА СССР), 1967, № 140, с. 89-90; М. А. Ткачоў, *Замкі Беларусі*, Мінск 1977, с. 15-21; В. Е. Собаль, *Некаторыя вынікі даследаванняў мураванага замка ў Навагрудку*, „Гістарычна-археалагічны зборнік" (далей: ГАЗ), Мінск 2006, № 22, с. 220-230.

[22] А. К. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII стст. (планіроўка, культурны слой)*, Мінск 1991, с. 46, 93-94; Т. С. Бубенько, *Новые*

чэння П. Рапапорта, Міхаіла Каргера, Мар'яны Малеўскай, Аляксандра Кушнярэвіча, Алега Трусава[23]. Курганныя могільнікі ў наваколлях Навагрудка даследавала Клаўдзія Паўлава[24].

Вынікі прац Ф. Гурэвіч апублікаваны ў двух манаграфіях — «Древний Новогрудок: посад — окольный город» і «Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Навагрудак)» (пасмертна выдадзена калегамі аўтаркі), а таксама ў шматлікіх навуковых артыкулах, прысвечаных, у першую чаргу, пытанням узнікнення і станаўлення горада, яго фартыфікацыі, сацыяльна-эканамічнаму развіццю Навагрудка X-XIII стст.[25] Аднак, нягледзячы на праведзеную вялікую працу па даследаванню старажытнасцей Навагрудка і яго акругі, на сённяшні дзень яшчэ застаецца нявырашаным пытанне аб лакалізацыі ўмацаванага ядра ранняга Навагрудка X-XI стст. і яго генезісе. Зыходзячы з назвы горада „Новогрудок" — Новы гарадок, узнікае гіпотэза аб існаванні недзе ў яго бліжэйшым наваколлі „Старого города", у супрацьвагу якому і было заснавана новае паселішча. Альбо „Новы горад" — гэта вынік адраджэння „старога" пасля якой-небудзь катастрофы. Прычын для ўзнікнення новага горада магло быць шмат, аднак усе яны зводзяцца да аднаго: Навагрудак, вядомы па летапісах XIII ст., павінен быў мець свайго папярэдніка.

данные о детинце Новогрудка в свете археологических исследований 1991-1992 гг., [у:] *Материалы международной научной конференции*, Гродно 2008, с. 150-154; Т. Бубенько, *Новые данные о детинце средневекового Новогрудка*, [у:] *Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда*, т. II, Санкт-Петербург — Москва — Великий Новгород 2011, с. 127-129.

[23] М. К. Каргер, *Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии" (далей: КСИА), 1977, № 150, с. 80-87; М. В. Малевская, *Монументальные сооружения Новогрудского детинца XIV-XV вв.*, КСИА, 1973, № 135, с. 90-97; М. В. Малевская, Е. В. Шолохова, *Раскопки культовых сооружений новогрудского детинца XIV-XVII вв.*, „Археологические открытия (далей: АО) 1973 года", Москва 1974, с. 376-377; яны ж, *Раскопки церковных построек на детинце Новогрудка*, АО 1974 года, Москва 1975, с. 391-392; М. В. Малевская, *Раскопки гражданской постройки на детинце Новогрудка*, АО 1977 года, Москва 1978, с. 420-421; яна ж, *Архитектурный комплекс новогрудского детинца XIII-XIV вв.*, [у:] *Древнерусское государство и славяне*, Минск 1983, с. 122-125; А. М. Кушнярэвіч, *Культавае дойлідства Беларусі XIII-XVI стст. Гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае даследаванне*, Мінск 1993, с. 27-29.

[24] Ф. Д. Гуревич, *Древности Белорусского Понёманья*, Москва — Ленинград 1962, с. 98-107, 166, 201, 204; К. В. Павлова, Я. Г. Риер, *Раскопки курганов в окрестностях Новогрудка*, АО 1972 года, Москва 1973, с. 366; К. В. Павлова, *Раскопки курганов у д. Городиловка*, КСИА, 1973, вып. 135, с. 56-61; яна ж, *Могильники у деревень Молятичи и Сулятичи*, КСИА, 1974, вып. 139, с. 59-68.

[25] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок. Посад — окольный город*, Ленинград 1981; Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Наваградак)*, Санкт-Петербург — Наваградак 2003. У гэтай жа працы ёсць поўны спіс публікацый Ф. Д. Гурэвіч.

Праблеме лакалізацыі далетапіснага Навагрудка ўдзелена шмат увагі як самой Ф. Гурэвіч, так і наступнымі даследчыкамі старажытнасцей Навагрудка. Аднак пошукі першапачатковага гарадскога ядра, на жаль, пакуль не прынеслі вынікаў. Ні адно з даследаваных у наваколлі Навагрудка гарадзішчаў (каля вв. Гарадзечна, Радагошча) не можа прэтэндаваць на ролю палітычнага цэнтра X-XI стст. Зыходзячы з гэтага, Ф. Гурэвіч выказала меркаванне, што «Новым горадам» помнік стаў называцца «относительно ранее существовавших догородских поселений на новогрудских возвышенностях»[26].

Дадзеная гіпотэза атрымала далейшае развіццё ў публікацыях Сяргея Піваварчыка, які ўбачыў тут працэс сінайкізму: два суседнія родавыя пасёлкі аб'ядноўваюцца ў адзін горад, які і стаў «новым» не толькі ў адносінах да неўмацаваных дагарадскіх паселішчаў, але і «новым», наогул, у дадзеным рэгіёне[27].

Аднак на наш погляд, выказаныя папярэднімі даследчыкамі версіі генезісу пасяленчых структур на тэрыторыі сучаснага Навагрудка не даюць адзінагалоснага адказу на пытанне аб месцазнаходжанні горада X-XI стст. і прычынах яго пераносу на новае месца[28].

Археалагічныя помнікі Навагрудка, прадстаўленыя Замкавай гарой (дзядзінец па вызначэнню Ф. Гурэвіч), якая займае адзін з самых высокіх халмоў Навагрудскага ўзвышша (316-317 м над узроўнем мора), мае няправільна-трапецыепадобную форму, выцягнутую з поўначы на поўдзень на 75 м, а з захаду на ўсход — на 100 м. Ён акружаны кальцавым валам вышынёй каля 6 м, шырынёй каля падэшвы 25-27 м, а па грэбеню — 4-5 м.

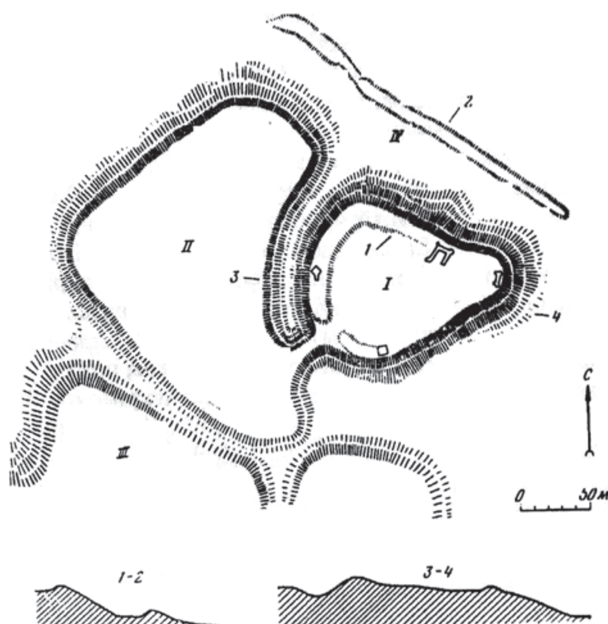
26 Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок....,* с. 71.

27 С. Піваварчык, *Беларускае Панямонне ў раннім сярэднявеччы (X-XIII стст.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1996, nr 2 (6), s. 11.

28 Ф. Д. Гуревич, *Два этапа в истории древнерусских городов Понеманья*, КСИА, 1976, вып. 146, с. 25-31; яна ж, *Детинец и окольный город древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956-1977 гг.*, СА, 1980, № 4, с. 87-101; яна ж, *Заснаванне Навагрудка (па пісьмовых і археалагічных крыніцах)*, „Весці АН БССР, серыя грамад. навук”, 1985, № 3, с. 71-76; яна ж, *О формировании городов Чёрной Руси по археологическим данным*, СА, 1983, № 3, с. 61-71; яна ж, *Летапісны Новгородок...,* с. 56-71; С. А. Пивоварчик, *Возникновение древнего Новогрудка*, [у:] *Города Верхней Руси: истоки и становление*, Торопец 1990, с. 9; ён жа, *Аб пытанні паходжання і назвы Навагрудка*, [у:] *Навагрудскія чытанні. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 740-годдзю каранацыі Міндоўга*, Навагрудак 1993, с. 59-61; А. К. Краўцэвіч, *Фарміраванне тэрыторыі сярэдневяковага Навагрудка*, [у:] *Навагрудскія чытанні...,* с. 83-84; С. А. Піваварчык, *Гарадзішча Радагошча — магчымы папярэднік Наваградка*, [у:] *Белорусский сборник. Статьи и материалы по истории и культуре Беларуси,* Санкт-Петербург 2002, вып. 2, с. 172-173.

На захад ад Замкавай гары знаходзіцца Малы замак, па вызначэнню Ф. Гурэвіч, пасад і вакольны горад. Апошні аддзелены ад Замкавай гары ровам глыбінёй да 10 м і шырынёй 10-14 м. Малы замак мае форму трапецыі памерамі 180 х 160 м у самой шырокай паўднёвай частцы.

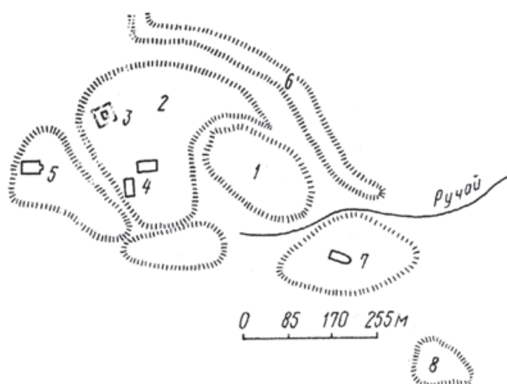
На поўдзень ад Малага замка знаходзіцца яшчэ адно вялікае ўзвышша (мал. 1), якое плаўна пераходзіць у берагавае плато. Гэтае ўзвышша (дадзім ёй умоўную назву Барысаглебскае) на сучаснай мапе Навагрудка з захаду абмежаванае трасамі сучасных вуліц Паштовай і Кастрычніцкай, потым зварочвае ўздоўж трасы вул. Катоўскага ў накірунку вул. Гарадзенскай і дамініканскага касцёла. Усходняя яе частка даходзіць да скрыжавання вул. Мінскай і Свярдлова, а потым яна зварочвае ў вул. 1 Мая, якая праходзіць уздоўж Замкавай гары. На плане Навагрудка 1810 г. у гэтым раёне горада яшчэ паказаны два аўтаномныя ўзвышшы[29] (мал. 2), а іх існаванне пацверджана і вынікамі назірання за землянымі працамі ў падножжа Бырысаглебскага халма паміж вуліцамі Замкавай і Паштовай[30].

Мал. 1. Узвышшы ў паўночнай частцы Навагрудка.
1 — Замкавая гара;
2 — Малы замак;
3 — узвышша на поўдзень ад Малога замка (Барысаглебскае ўзвышша);
4 — ніжні вал.

[29] М. А. Ткачоў, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII-XVIII стст.*, Мінск 1978, с. 46, мал. 20.

[30] У 2012 г. Т. С. Бубенька на схіле ўзвышша зафіксавала культурны слой магутнасцю больш за 3 м.

Мал. 2. План Навагрудка 1810 года.
1 — Замак;
2 — Малы замак;
3 — вежа-«млын»;
4 — будынак гродскага суда;
5 — храм Барыса і Глеба;
6 — ніжні земляны вал;
7 — фарны касцёл XIV-XVIII стст.;
8 — гара Міндаўга.

Археалагічныя даследаванні паказалі, што не пазней за канец X ст. на Барысаглебскім узвышшы ўзнікла паселішча, якое, мяркуючы па археалагічных дадзеных, у XII-XVIII стст. функцыяніравала як гарадская структура — пасад.

Матэрыялы XII-XIII стст. неаднаразова сустракаліся ў шурфах каля аптэкі на вул. Гарадзенскай, у раскопе каля яра побач з гатэлем па вул. Міцкевіча, каля дамініканскага касцёла, у шурфах каля фарнага касцёла[31]. Гэта дазваляе нам сцвярджаць, што Навагрудак XII-XIII стст. займаў значна большую плошчу чым прынята лічыць і, акрамя сучаснай Замкавай гары і Малога замка (агульная плошча каля 3,5 га), горад займаў тэрыторыю каля 35 га. На карысць акрэсленых межаў Навагрудка ў XII-XIII стст. сведчыць і тое, што за межамі вышэйназваных вуліц пачынаецца натуральнае паніжэнне рэльефа мясцовасці, дзе пад час шурфовак сустракаліся матэрыялы не раней XIV ст.

Акрамя Замкавай гары, Малога замка і Барысаглебскага ўзвышша ў Навагрудку існуе і так званая гара Міндаўга, на якой, згодна з паданнем, быў пахаваны вялікі літоўскі князь Міндаўг. Сёння яе пляцоўка занятая могілкамі XVIII-XIX стст., аднак, мяркуючы па форме гары, гэта хутчэй за ўсё рэшткі гарадзішча жалезнага веку.

Ф. Гурэвіч лічыла, што асновай для фарміравання тапаграфічнай структуры першапачатковага горада паслужылі тры паселішчы, якія існавалі з канца X ст. на Замкавай гары, Малым замку і на прылягаючым да яго з паўднёвага-захаду ўзвышшы[32], дзе сёння знаходзіцца Барысаглебскі храм XVI ст. Гэтае палажэнне стала ў далейшым аксіёмай пры будаўніцтве канцэпцыі генезісу і развіцця Навагрудка і бясспрэчна прымалася іншымі даследчыкамі.

[31] А. К. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння...,* с. 46.

[32] Ф. Д. Гуревич, *Детинец и окольный город древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956-1977 гг.*, СА, 1980, № 4, с. 90-91; яна ж, *Летапісны Новгородок...,* с. 61.

Мал. 3. Выгляд Замкавай гары і Малога замка Навагрудка з вышыні птушынага палёту

Аднак нават павярхоўнае візуальнае знаёмства з мясцовасцю і старымі мапамі горада (мал. 2, 3), аналіз суадносін Малога замка і Замкавай гары Навагрудка выклікае сумненне ў правамернасці трактоўкі наяўнасці з самага пачатку ў Наваградку трох халмоў. Замкавая гара і Малы замак Навагрудка першапачаткова з'яўляліся адзіным суцэльным плато прамакутнай формы са старанамі каля 180 x 180 м (каля 3,6 га), якое для зручнасці будзем у далейшым называць Замкавым узвышшам. Роў, які сёння падзяляе Замкавую гару і Малы замак, першапачаткова выглядае штучным. Ён быў выкапаны значна пазней, чым былі заселены гэтыя ўзвышшы[33].

У адпаведнасці з вынікамі даследаванняў Ф. Гурэвіч першапачатковае паселішча ў Навагрудку ўзнікае на Малым замку. Найбольш раннія матэрыялы тут прадстаўлены знаходкамі лімонападобных пацерак, час існавання якіх даходзіць да пачатку XII ст., аднабаковымі грэбенямі, ключом тыпу „A", бронзавымі пласцінчатымі пярсцёнкамі, керамікай характэрнай для X-XI стст., жылымі і гаспадарчымі комплексамі, якія адносяцца да ніжняга стратыграфічнага гарызонту, які Ф. Гурэвіч датуе X-XI стст.[34]

На Барысаглебскім узвышшы пад час даследаванняў ранняй царквы, узведзенай у імя святых мучанікаў Барыса і Глеба, зафіксаваны культурны слой магутнасцю да 1,8-2 м, у ніжнім запаўненні якога знойдзены пацэркі-лімонкі, кераміка X-XI стст., утульчаты двушыпны нака-

[33] Аб часе капання рова паміж Замкавай гарой і Малым замкам глядзі ніжэй у артыкуле.

[34] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...,* с. 11, 15, 18-32, 102-104.

нечнік стралы VIII-XIII стст. Гэта дазволіла даследчыкам абаснаваць першапачатковую дату засялення ўзвышша — X стагоддзе[35].

На Замкавай гары, якая, на думку Ф. Гурэвіч, дамінавала над астатнімі заселенымі халмамі, пад першапачатковым валам знойдзены культурны слой з керамікай, якая з’яўляецца не раней за сярэдзіну XI ст. (па аналогіі з керамікай Малога замка)[36]. У цэнтральнай частцы будучага дзядзінца, па назіраннях Ф. Гурэвіч, „(...) в предматериковом слое и на уровне материка не встретились находки древнее XII века”[37]. Такім чынам, атрымліваецца даволі цікавая карціна: тэрыторыя будучага дзядзінца летапіснага горада пачала засяляцца пазней, чым астатнія раёны горада.

Прычыны позняга засялення ўсходняй часткі Замкавага ўзвышша становяцца зразумелымі пасля дэтальнага вывучэння тапаграфічных мап гістарычнага цэнтра Навагрудка і прывязкі геадэзічных вышынь да магутнасці культурнага слоя. Сёння Малы замак і Замкавая гара Навагрудка практычна маюць адну вышыню. Іх дзённая паверхня (без уліку вышыні валоў) размешчана на адзнаках 317-316 м на Малым замку і 316,5 м на Замкавай гары. У раёне Барысаглебскага храма сучасная дзённая паверхня мае вышыню 311,2 м над узроўнем Балтыйскага мора. Прымаючы пад увагу магутнасць культурнага слоя — ад 1 да 3 м на Малым замку і ад 3,5 м (у паўночнай частцы раскопа 1) да 5 м у паўднёвай частцы (раскоп 2) Замкавай гары можна сцврджаць, што першапачатковая пляцоўка будучага Малога замка была значна вышэй за астатнія халмы[38]. Яе самая высокая кропка прыпадае на цэнтральную частку (адзнака 315 м), бліжэй да краёў пляцоўкі адзначаецца нахіл ад 3 м (заходні, паўночны і паўночна-ўсходні схілы) да 5 м (паўднёва-ўсходні край пляцоўкі). Барысаглебскае ўзвышша першапачаткова мела вышыню каля 310-309 м і практычна знаходзілася на адным узроўні з Замкавай гарой.

Дамінантнае высотнае палажэнне заходной часткі Замкавага ўзвышша стала прычынай ранняга засялення дадзенага ўчастка дрыгавічамі, усходняя ж ускраіна заставалася незаселенай да другой паловы XI ст.[39] Адначасова з паселішчам у заходняй частцы Замкавага

[35] Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок...,* с. 61; яна ж, *О времени постройки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке*, КСИА, 1986, № 187, с. 36.

[36] Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок...,* с. 59.

[37] Ф. Д. Гуревич, *Отчет о работе Новогрудской экспедиции за 1973*, Архив ИИ НАН Беларуси, д. 456, с. 20; яна ж, *О датировке и застройке древнего Новогрудка*, КСИА, 1991, вып. 205, с. 47; яна ж, *Летапісны Новгородок...,* с. 61.

[38] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...,* с. 8; яна ж, *Летапісны Новгородок...,* с. 271.

[39] Ф. Д. Гуревич, *О застройке Новогрудского детинца XII-XIII вв.*, КСИА, 1984, вып. 179, с. 54.

ўзвышша ўзнікае паселішча на Барысаглебскім узвышшы. Улічваючы невялікую адлегласць паміж гэтымі пасёлкамі (каля 100 м), лагічна разглядаць іх як састаўныя часткі аднаго паселішча, якое існавала ў гістарычным цэнтры сучаснага Навагрудка на перадгарадской стадыі. Як маглі размяркоўвацца функцыі паміж дадзенымі паселішчамі сёння аб гэтым можна меркаваць толькі гіпатэтычна.

Матэрыялы Малога замка паказваюць, што да XI ст. тут склаўся пасёлак з развітымі гандлёвымі сувязямі і нараджаючайся рамеснай вытворчасцю. З пачатку ўзнікнення жыхары паселішча займаліся, у асноўным, бронзаліцейнай вытворчасцю і гандлем з далёкімі краінамі. Таксама з упэўненасцю мы можам сцвярджаць аб існаванні на паселішчы апрацоўкі чорных металаў, касцярэзнага рамяства[40], бясспрэчна існавала ганчарная вытворчасць, без якой было б немагчымым нармальнае функцыянаванне вялікага паселішча. Прадукцыя рамеснікаў была патрэбна і ў бліжэйшай сельскай акрузе, пра што сведчаць матэрыялы з даследаванняў паселішчаў і курганных могільнікаў вокол Навагрудка. З часам (XI ст.) тут фармуецца рамесная эліта, якая пачынае працаваць з золатам і срэбрам. Рынак збыту іх вытворчасці быў абмежаваны — прадстаўнікі валаснай адміністрацыі, купцы, што займаліся гандлем з далёкімі краінамі, і, верагодна, самі заможныя рамеснікі. Магчыма, невыпадкова кварталы апошніх канцэнтруюцца ў паўночнай і заходняй частках замкавага ўзвышша, г.зн. бліжэй да адміністрацыйнага цэнтра.

Археалагічныя разведкі ў наваколлях Навагрудка выявілі ў радыусе 20 км ад яго вялікую колькасць адначасовых курганных могільнікаў і селішчаў. Курганныя могільнікі з трупаспаленнем, рэштками пахавальных вогнішчаў і матэрыяламі X-XI стст. даследаваны каля вв. Брацянка, Гарадзілаўка, Суляцічы, Ладзейнікі, на Карэліцкім тракце, Платава, Саленікі[41]. Селішчы з матэрыяламі X-XI стст. вядомы каля вв. Маруліны, Гарадзілаўка, Ляхавічы, Чарэшля, на гарадзішчы каля в. Гарадзечна[42]. Вялікае паселішча, альбо свяцілішча існавала ў VIII-X стст. на гарадзішчы каля в. Радагошча, але потым загінула ў выніку пажару[43].

40 Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...,* с. 20, 28, 128; яна ж, *О датировке и застройке древнего Новогрудка,* КСИА, 1991, вып. 205, с. 47.

41 Ф. Д. Гуревич, *Древности Белорусского Понёманья...,* с. 98-107, 166, 201, 204; К. В. Павлова, *Раскопки курганов у д. Городиловка...,* с. 56-61.

42 Ф. Д. Гуревич, *Древности Белорусского Понёманья...*, с. 169, 184-187, 195, 151; яна ж, *Работы в Новогрудке,* АО 1984 года, Москва 1985, с. 340.

43 Э. М. Зайкоўскі, *Раскопкі каля Радагошчы*, ГАЗ, 1995, № 7, с. 120-140; ён жа, *Навагрудчына ў жалезным веку і пачатку Сярэднявечча,* [у:] *Навагрудчына ў гістарычна-культурнай спадчыне Еўропы (да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы)*, Мінск 2010, с. 67-78.

Картаграфаванне вышэйназваных помнікаў X-XI стст. паказвае, што сучасны Навагрудак знаходзіцца не толькі ў цэнтры гэтага скаплення, але і з'яўляецца самай высокай кропкай Навагрудскага ўзвышша і дамінуе над мясцовасцю. Магчыма, ужо таму, улічваючы наяўнасць дастаткова высокага ўзроўню развіцця рамяства і гандлю, паселішча на Замкавым узвышшы пачало браць на сябе функцыю цэнтра акругі ў працэсе асваення славянамі Верхняга Панямоння.

Адсутнасць фартыфікацыйных збудаванняў вакол пасёлкаў на Замкавым і Барысаглебскім узвышшах сведчыць пра тое, што дадзенае вялікае адкрытае гандлёва-рамеснае паселішча ўзяло на сябе ролю цэнтра фармуючайся вакол яго воласці — пагоста.

Ускоснае пацвярджэнне гэтаму знаходзіцца ў статутных граматах Тураўскай епархіі, якія адлюстроўваюць яе арганізацыю і дзейнасць. Яны вядомы гісторыкам царквы з XIX ст. і захаваліся ў Пацерыку кіеўскага пячэрскага манастыра, складзеным у сярэдзіне XVII ст., адзін спісак якога захаваўся да нашых дзён і тады ж быў перададзены ў Троіца-Сергіеў манастыр пад Масквой. Сярод крыніц аб дзейнасці епархіі ёсць статутная грамата аб заснаванні Тураўскай епархіі.

У адпаведнасці са статутнай граматай аб утварэнні Тураўскай епархіі ў 6513 г. (1005/1006 гг.) вялікі кіеўскі князь Уладзімір разам з жонкай Ганнай і сынамі Ізяславам, Мсціславам, Яраславам, Усеваладам, Барысам і Глебам арганізавалі епіскапію у Тураве: „(...) И придал к неи городы и погосты в послушание и священие и благословение держать собе Туровскои епископии; Пинск, Новгород (Навагрудак), Городен, Слоним, Берестеи, Волковыск, Здитов, Небле, Степан, Дубровица, Высочна, Слуцк, Копыл, Ляхов, Городен, Смедянь. И поставил первого епископа Фому”[44].

Безумоўна, грамата, якая пералічвае крыніцы матэрыяльнага забяспячэння тураўскай кафедры была створана ў больш позні перыяд, хутчэй за ўсё ў другой палове XIV ст., калі ўзнік увесь комплекс тураўскіх грамат[45]. Ствараючы грамату яе аўтар не валодаў канкрэтным матэрыялам адносна часу ўзнікнення таго ці іншага населенага пункта, а механічна ўносіў у яе сітуацыю, што існавала на момант яе напісання. Так не было на пачатку XI ст. Гародні, якая ўзнікла толькі ў канцы XI ст., не зусім зразумела сітуацыя з часам узнікнення Здзітава, Сцяпані, Небля, Дубровіцы. Аднак большая частка згадваных у грамаце населеных пунктаў на пачатку XI ст., у тым ці іншым выглядзе ўжо існавалі і таму самую дату заснавання епіскапіі нельга лічыць фан-

[44] Я. Н. Щапов, *Туровские уставы XIV века о десятине*, „Археографический ежегодник за 1964 год”, Москва 1965, с. 271-272.

[45] Тамсама, с. 255-256, 271.

тастычнай, выдуманай у XIV ст.[46] Хутчэй за ўсё, яна абапіралася на існаваўшую мясцовую традыцыю летапісання і вядзення справаводства ў самой Тураўскай епархіі. Згадванне ў ёй Навагрудка дазваляе аднесці яго, як мінімум, да катэгорыі пагостаў — цэнтраў падаткаабкладання нараджаючайся воласці, якім паселішча на тэрыторыі сучаснага Навагрудка і выглядае паводле археалагічных дадзеных.

Без сумнення, цэнтр воласці павінен быў мець, няхай невялікае, але ўмацаванае ядро. Існаванне на Замкавым узвышшы адкрытага гандлёва-рамеснага паселішча, застаўляе шукаць недзе побач адміністрацыйны цэнтр воласці, у адносінах да якога паселішча на замкавым узвышшы выступала як пасад. Прыклады парнага суіснавання двух цэнтраў — эканамічнага і палітычнага — не адзінкавы: Цімерава (Яраслаўль), Сарскі гарадок (Растоў), Рурыкава гарадзішча (Ноўгарад) і інш. Побач з вялікім па плошчы паселішчам дагарадской эпохі існавала невялікае паселішча — апорны пункт княжацкай улады. Абодва цэнтры маглі суіснаваць нейкі час, на працягу якога першы ўзвышаўся, а другі прыходзіў у заняпад[47].

Ролю гарадскога ядра ранняга Навагрудка мог узяць на сябе невялікі, ізаляваны холм памерамі каля 70 х 50 м, размешчаны на поўдзень ад Замкавага ўзвышша. Ён, як адзначалася вышэй, яшчэ паказаны асобнай вышынёй на плане Навагрудка 1810 года.

Археалагічныя даследаванні М. Каргера (1965 г.) і Т. Бубенька (2012 г.) у цэнтральнай частцы Барысаглебскага ўзвышша паказалі, што першыя пасяленцы з'явіліся тут у канцы X ст. адначасова з засяленнем тэрыторыі Малога замка[48]. Магутнасць культурнага слоя канца X — пачатку XII стст. складае 0,4-0,6 м. Верхняя мяжа старажытнейшых напластаванняў фіксуецца будаўнічым смеццем часоў узвядзення Барысаглебскай царквы (другая чвэрць XII ст.). Матэрыялы ніжняга гарызонту і мацерыковых ям прадстаўлены яўна выражанымі «гарадскімі» матэрыяламі, час бытавання якіх не выходзяць за межы X-XI стст.: пацеркі-пранізкі з жоўтага і сіняга шкла, якія паступалі на Русь з Міжземнамор'я ў X-XI стст. і імі карысталіся на Русі да другой чвэрці XII ст., паставая пацерка, кольцападобная фібула са спірале-замкнутымі канцамі чатырохграннага сячэння (X ст.), бронзавая накладка ад дружыннага пояса X-XI стст., пярсцёнкападобнае паўтараабаротнае скроневае кольца, крыж-цельнік скандынаўскага

46 Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси*, Москва 1989, с. 42.

47 П. П. Толочко, *О торгово-ремесленном пути становления древнерусских городов*, [у:] *История и культура древнерусского города*, Москва 1989, с. 162.

48 Ф. Д. Гуревич, *К истории древнего Новогрудка*, „Światowit", Warszawa 1962, t. XXIV, s. 566; яна ж, *О времени постройки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке*, КСИА, 1986, вып. 187, с. 36.

тыпу (X-XI стст.), трапецыепадобная прывеска, пласцінчатыя бранзалеты, бронзавы персцень, кругавая кераміка ранніх тыпаў (тыпы 1-2, 6). Знойдзены фрагменты белага металу (срэбра?) і абломкі сасуда з застыўшай на ўнутранай сценцы шкламасай указваюць на занятак насельніцтва бронзаліцейнай справай.

Нямалаважнае значэнне ў пытанні лакалізацыі ранняга палітычнага цэнтра мае наяўнасць на паселішчы культавага збудавання. Будаўніцтва на Барысаглебскім узвышшы мураванага храма можа служыць адным з доказаў магчымага існавання тут старога цэнтра княжацкай улады, бо цэрквы ў гонар святых пакутнікаў Барыса і Глеба выконвалі функцыю патранальных храмаў і, як правіла, узводзіліся на княжацкіх дварах[49]. А традыцыя размяшчэння княжацкіх двароў па-за межамі дзядзінцаў гарадоў вядома даўно і прасочана ў Смаленску, Полацку, Галічы, Ноўгарадзе, Пскове, Старой Разані, Уладзіміры[50].

Час узвядзення мураванага храма ў Навагрудку М. Каргер адносіць да сярэдзіны — другой паловы XII ст.[51] Ф. Гуревич датуе яго другой чвэрцю XII ст., матывуючы як падабенствам будаўнічай тэхнікі, так і аналізам рэчаў, знойдзеных у культурным слаі[52]. Калі зыходзіць з таго, што будаўніцтва навагрудскага храма ажыццяўляла віцебская арцель, то гэта магло адбыцца бліжэй да сярэдзіны XII ст., пасля завяршэння будаўнічых работ у Віцебску. Нельга выключыць, што мураваны храм быў узведзены на месцы больш ранняга драўлянага. Ускосным пацвярджэннем гэтаму можа служыць факт размяшчэння на ўсход ад храма могілак, дзе ніжні ярус пахаванняў аддзелены ад пахаванняў XII-XIII стст. стэрыльнай праслойкай жоўтага рачнога пяску. Акрамя таго, асобныя шкілеты былі перакрытыя даламітавымі плітамі часоў будаўніцтва Барысаглебскага храма.

У такім выглядзе, у якасці адміністрацыйнага, рамесна-гандлёвага, магчыма, культавага цэнтра акругі і падышлі паселішчы ў гістарычным цэнтры сучаснага Навагрудка да XII ст., якое крута змяніла лёс гэтых паселішчаў і пераўтварыла іх у паўнавартасны горад.

На сённяшні дзень у гісторыі Навагрудка вельмі складаным застаец-

[49] Р. Боровой, В. А. Булкин, *Из истории церкви Бориса и Глеба в Витебске*, [у:] *Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвящённых памяти П. А. Раппопорта 15-19 января 1990 г.)*, Санкт-Петербург 1996, с. 67-72.

[50] Г. В. Мокеев, А. С. Щенков, *Планировочная структура города*, [у:] *Древнерусское градостроительство XII-XV веков*, Москва 1993, с. 44.

[51] М. К. Каргер, *Раскопки храма Бориса и Глеба в Новогрудке*, АО 1965 года, Москва 1966, с. 81, 165-168.

[52] Ф. Д. Гуревич, *О времени постройки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке...*, с. 36-41; яна ж, *Летапісны Новгородок...*, с. 232.

ца пытанне аб часе ўзвядзення першапачатковага вала вакол Замкавай гары і, адпаведна, часе пераўтварэння яго ў дзядзінец Навагрудка.

У выніку даследаванняў Ф. Гурэвіч прыйшла да высновы, што фартыфікацыйныя збудаванні на замкавай гары Навагрудка былі ўзведзены ў другой палове XI ст.[53] Пры гэтым звычайна робяцца спасылкі на П. Рапапорта і М. Ткачова[54]. Аднак непасрэднае знаёмства з матэрыяламі палявых справаздач даследчыкаў не ўносяць яснасці ў вырашэнне гэтага пытання.

П. Рапапорт, які зрабіў прарэзку вала Замкавай гары Навагрудка з паўночнага боку, адзначае, што ўмацаванне ўзнікла на незаселеным месцы, а адначасова з узнікненнем тут паселішча — у X ст.[55] Праўда, на чым базіруецца дадзеная выснова даследчык не тлумачыць; адсутнічае гэтая інфармацыя як у публікацыі, так і ў археалагічнай справаздачы[56]. Хутчэй за ўсё, такую выснову аб часе будаўніцтва фартыфікацыі на Замкавай гары П. Рапапорт зрабіў, абапіраючыся на датыроўку пачатку засялення тэрыторыі Малога замка.

Падобным чынам маецца справа і з дакументацыяй М. Ткачова. У справаздачах адсутнічаюць якія-небудзь матэрыялы, якія б паказвалі на час узвядзення фартыфікацыйных збудаванняў на Замкавай гары Навагрудка, хаця ў публікацыях ён сцвярджае, што першапачатковыя ўмацаванні былі ўзведзены ў канцы X — пачатку XI ст., і да сярэдзіны XIII ст. яны не меней за пяць разоў умацоўваліся[57].

Не ўносіць яснасці і прарэзка абарончага вала зробленая В. Собалем (траншэя № 4, 2002 г.). Даследчык прыводзіць датыроўку ранняга вала прапанаваную раней Ф. Гурэвіч, паколькі датуючых матэрыялаў пад насыпам вала ён не знайшоў. Аднак, тым не менш, на апублікаваным ім профіле вала В. Собаль упэўнена паказвае — „другая палова XI века”[58].

Ф. Гурэвіч лічыць, што будаўніцтва вала ў сярэдзіне альбо ў першыя дзясяцігоддзі другой паловы XI ст. ніяк не адлюстравалася на жыцці насельнікаў Замкавай гары і да XII ст. гарадскі характар паселішча практычна не прасочваецца[59]. «Следы жизни второй половины

53 Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок...*, с. 75.

54 П. А. Раппопорт, *Военное зодчество западно-русских земель...*, с. 122; М. А. Ткачев, *Исследование памятников военного зодчества Белорусии*, АО 1969 года, Москва 1970, с. 311-312.

55 П. А. Раппопорт, *Военное зодчество западно-русских земель...*, с. 122.

56 П. А. Раппопорт, *Отчет об полевых работах в Гродненской и Брестской областях за 1959 год*, Архив ИИ НАН Беларуси, д. 59.

57 М. А. Ткачев, *Исследования памятников военного зодчества Белоруссии*, АО 1969 года, Москва 1970, с. 312; ён жа, *Замкі Беларусі*, Мінск 1977, с. 13.

58 В. Собаль, *Некаторыя вынікі даследаванняў мураванага замка ў Навагрудку...*, с. 220-232.

59 Ф. Д. Гуревич, *О планировке и застройке древнего Новогрудка...*, с. 50.

XI в. на новогрудском детинце крайне неинтенсивны. Это маловыразительные очаги и отдельные ямы. Видимо, в это время площадка Замковой горы, огражденная валом, служила крепостью для городского посада, в который превратилось первоначальное поселение на Малом замке»[60]. Падобнае заключэнне выклікае незразуменне: навошта ўзводзіць абарончы вал над практычна незаселенай пляцоўкай? У абагульняючай манаграфіі, выдадзенай пасля смерці даследчыцы, мы знаходзім даволі заблытанае тлумачэнне адносна гэтага: «старажытны вал Замкавай гары, які ператварыў неўмацаванае паселішча ў маленькую крэпасьць, абкружаў не ўсю пляцоўку. Гэта адбудзецца пазней, калі ранні вал будзе засыпаны, а новы збудаваны на краю пляцоўкі»[61]. Улічваючы, што рэшткі ранняга вала зафіксіраваны з паўночнай, усходняй і паўднёвай старон, можна выказаць меркаванне, што Ф. Гурэвіч падразумявала адсутнасць вала з заходняга боку, г.зн. з боку вакольнага горада. На жаль, скразная прарэзка насыпу вала з заходняга боку не праводзілася ні адным з даследчыкаў, і таму пытанне пра час яго ўзвядзення застаецца дыскусійным.

Т. Бубенька ў паўднёва-заходнім куце раскопа, размешчанага каля Малой вежы, зафіксавала невялікі ўчастак унутранага схілу вала, які, мяркуючы па накірунку, мог апаясваць пляцоўку Замкавай гары з захаду, г.зн. з боку пасада — вакольнага горада. У насыпе вала, акрамя некалькіх фрагментаў керамікі XI-XII стст., не было нічога знойдзена. Тым не менш, аналіз матэрыялаў з ніжняга гарызонту раскопа 2, які часткова ўвайшоў у раскоп 1992 г., дазваляе нам прыкладна вызначыць час будаўніцтва даследаванага ўчастка вала. Пад ускрытым у 1962 г. участкам таго ж схілу вала, акрамя керамікі тыпаў 1 і 2 былі знойдзены рэчы не старшыя XII ст. Іх наяўнасць у старажытнейшым слаі Ф. Гурэвіч тлумачыць «случайностью» альбо, магчыма, больш раннім іх паходжаннем[62]. Сярод такіх рэчаў яна згадвае крук для шнуроўкі, знаходку якога трэба звязваць з палавецкім светам (XII-XIV вв.)[63] і спражку, інкруставаную срэбранай насечкай, аналогія якой вядомая ў старажытнасцях каменнага могільніка на Падляшшы XII ст.[64]

Дадатковымі аргументамі на карысць больш позняй даты ўзвядзення ўмацаванняў вакол усходняй часткі Замкавага ўзвышша могуць служыць і наспутныя факты: слабая заселенасць участка (магутнасць

60 Тамсама, с. 45.

61 Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок...*, с.78.

62 Тамсама, с. 302.

63 Д. Г. Савинов, *Сибирские реалии половецких каменных изваяний*, [у:] *Археология Сибири и Дальнего Востока*, Новосибирск 1984, с. 117.

64 И. Д. Зильманович, *Раскопки в детинце Новогрудка в 1962 г.*, КСИА, 1965, вып. 104, с. 97, рис. 35.

напластаванняў старшых за XII ст. 20-25 см, амаль поўная адсутнасць бытавой забудовы другой паловы XI — пачатку XII ст., беднасць слоя на знаходкі, якія ўказваюць не толькі на прывілеяваны склад насельніцтва, але і на гарадскі характар самога паселішча, якога «материальная культура поселения до возведения вала на Замковой горе и после того, как вал там был сооружен, совершенно однородна (...)»[65]. Неаднаразова ў публікацыях Ф. Гурэвіч адзначае, што ў другой палове XI ст. Замкавая гара заставалася практычна незабудаванай[66]. Яна пачынае забудоўвацца толькі з пачатку XII ст., а, як паказалі даследаванні 1985 г., паўднёва-ўсходняя частка пляцоўкі Замкавай гары забудоўвалася не раней канца гэтага стагоддзя[67].

Адначасова, разам з невызначаным да канца пытаннем аб часе ўзвядзення вала з заходняга боку Замкавай гары, ёсць пытанні і да фартыфікацыі Малога замка.

Датуючы час узвядзення абарончага вала на Малым замку Навагрудка пачаткам XII ст.[68], што не выклікае сумненняў, застаецца загадкай, чаму земляны вал з гароднямі акружаў вакольны горад толькі з трох бакоў? З усходу, г.зн. з боку Замкавай гары, фартыфікацыя адсутнічала, што, безумоўна, зніжала абарончыя якасці вакольнага горада. Гэта ўказвае на больш позняе з’яўленне рова, які аддзяляў Замкавую гару ад Малога замка. І пацвярджэнне гэтаму мы знойдзем у працах самой Ф. Гурэвіч.

Пад час даследаванняў на ўсходнім краі пляцоўкі Малога замка, які глядзіць у бок Замкавай гары, Ф. Гурэвіч была зафіксавана пабудова П-29, якая адносіцца да пятага будаўнічага яруса, што датыруецца другой паловай XII — рубяжом XII-XIII стст.[69] Мяркуючы па апублікаваным зводным плане пабудоў Малога замка, дадзены зруб быў абрэзаны схілам рова, а гэта дазваляе сцвярджаць, што на рубяжы XII-XIII стст. роў паміж Замкавай гарой і Малым замкам яшчэ не існаваў і гэтыя два помнікі яшчэ ўяўлялі адно цэлае — адзіную пляцоўку Замкавага ўзвышша на якой, хутчэй за ўсё, і ўзнік дзядзінец Новага гарадка.

[65] Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок...*, с. 61; яна ж, *Детинец и окольный город древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956-1977 гг.*, СА, 1980, № 4, с. 95.

[66] Ф. Д. Гуревич, *О планировке и застройке древнего Новогрудка...*, с. 45; яна ж, *Отчет об археологических раскопках Новогрудской экспедиции в 1971 год*, Архив ИИ НАН Беларуси, д. 404, с. 12-15; яна ж, *Отчет о работе Новогрудской экспедиции за 1973 год*, Архив ИИ НАН Беларуси, д. 456, с. 15, 19-20.

[67] Ф. Д. Гуревич, *О планировке и застройке древнего Новогрудка...*, с. 48.

[68] П. А. Раппопорт, *Военное зодчество западно-русских земель....*, с. 124; М.А. Ткачев, *Отчёт аспиранта ИИ АН СССР за полевой сезон 1969 года*, Архив ИИ НАН Беларуси, д. 444, с. 8.

[69] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...*, рис. 7, с. 85-86, 117.

Магчыма, роў, які падзяліў раней адзіны дзядзінец на дзве часткі — Замкавую гару і Малы замак (Малы, а не Ніжні, як прынята, было іменаваць вакольны горад у познім сярэднявеччы — Т. Б., А. М.), быў прарыты толькі на пачатку XIV ст. пасля нападу крыжакоў на горад у 1314 г.[70] Частку пяску і гліны, пад час земляных прац, скідвалі на пляцоўку будучага Малога замка — адсюль і зафіксаваная па ўсёй яго плошчы магутная праслойка пяску (таўшчынёй ад 20 да 80 см), якая перакрывае слаі другой паловы XIII ст.[71] Частка зямлі, верагодна, пайшла на будаўніцтва вала ў заходняй частцы сучаснай Замкавай гары і на будаўніцтва ніжняга вала каля падэшвы Малога замка і Замкавай гары. Гэтым, магчыма, і тлумачацца знаходкі керамікі XII-XIII стст. у насыпе вала[72].

Сам жа роў, які падзяляў Замкавую гару і Малы замак, быў сухім. Заявы пра тое, што ён быў напоўнены вадой, не маюць пад сабой ніякіх падстаў і тлумачацца няправільным чытаннем летапісных падзей 1274 г. і няведаннем рэальнай тапаграфічнай сітуацыі ў Навагрудку.

Менавіта вялікая плошча — 3,5 га дзядзінца з яго фартыфікацыяй, не дазволіла частцы аб’яднанай кааліцыі паўднёварускіх князёў і татар у 1274 г. узяць яго, а абмежавацца толькі разарэннем вакольнага горада які, на наш погляд, трэба шукаць у раёне Барысаглебскага ўзвышша, г.зн. там, дзе і размяшчаўся пасад — вакольны горад XIV-XVIII стст.

Такім чынам, комплекснае вывучэнне планаў горада, тапаграфічных мапаў з іх прывязкай да сучаснага рэльефу мясцовасці, а таксама археалагічных матэрыялаў, атрыманых як Ф. Гурэвіч, так і аўтарамі, указвае на тое, што паселішча на тэрыторыі сучаснага Навагрудка першапачаткова ўзнікла на заходняй частцы Замкавага і на Барысаглебскім узвышшы ў канцы X ст. На працягу XI ст. яно прайшло шлях ад невялікага паселішча да пагоста, цэнтра воласці ў Верхнім Панямонні. Пераўтварэнне гэтага паселішча ў горад з усімі ўласцівымі яму сацыяльна-эканамічнымі прызнакамі пачалося не раней XII ст.

Менавіта пачатак будаўніцтва новага ўмацаванага цэнтра — новага гарадка, які замяніў стары гарадок на Барысаглебскім узвышшы, існаваўшы там з канца X ст., падаравала новаму паселішчу і адпаведную назву Новы горад — Навагрудак, і пад такім імем ён увайшоў у гісторыю.

Чым жа было выклікана будаўніцтва Навагрудка на пачатку XII ст. і хто мог быць яго заснавальнікам? Будаўніцтва горада-крэпасці Навагрудка ў першыя дзясяцігоддзі XII ст. не было выпадковым альбо якой-

[70] М. А. Ткачоў, *Замкі Беларусі...*, с. 16.
[71] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...*, с. 8, рис. 3.
[72] М. А. Ткачоў, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII-XVIII стст.*, Мінск 1978, с. 45; Ф. Д. Гурэвіч, *Летапісны Новгородок...*, с. 72.

небудзь унікальнай з'явай на Верхнім Панямонні. Да гэтага ж часу адносіцца будаўніцтва фартыфікацыйных збудаванняў на іншых паселішчах рэгіёна. Практычна адначасова з будаўніцтвам горада-крэпасці ў Навагрудку была адноўлена фартыфікацыя пасёлка, які ўзнік у канцы XI ст. на тэрыторыі сучаснай Гародні, на славяна-балцкім памежжы. Тады ж у Гародні ўзводзяцца абарончыя збудаванні і вакол паселішча, якое існавала на тэрыторыі сучаснага Новага[73]. На пачатку XII ст. фартыфікацыйныя збудаванні ўзводзяцца ў Слоніме вакол паселішча XI ст., а ў другой палове XII ст. Слонім становіцца багатым горадам[74].

Падобная карціна назіраецца і ў Ваўкавыску. Тут першапачатковае паселішча, што ўзнікла на Шведскай гары ў сярэдзіне — другой палове X ст., толькі ў канцы X — пачатку XI ст., пасля пажару, выкліканага, верагодна, ваенным канфліктам, было ўмацавана абарончым валам. Пад сценамі крэпасці з мяжы X-XI стст. існуюць паселішчы на Муравельніку і Замчышчы, а ўзвядзенне абарончага вала вакол Замчышча на пачатку XII ст. пераўтварыла яго ў вакольны горад[75].

Верагодна, тады ж узнік і Турыйск на Нёмане (летапісны Тоурск), які ўпершыню згадваецца ў летапісах у сувязі з падзеямі 1253 г. Яго фартыфікацыя, на жаль, страчана для навукі, таму што даўно разворваецца, аднак археалагічныя матэрыялы сведчаць, што з канца XI — пачатку XII ст. тут ужо функцыянаваў горад[76].

Як бачым, уся гэтая грандыёзная і практычна адначасовая горадабудаўнічая дзейнасць на Верхнім Панямонні ўкладваецца ў даволі вузкія храналагічныя рамкі — пачатак XII ст., што, верагодна, было звязана з мэтанакіраванай дзейнасцю аднаго са старажытнарускіх князёў. У гэтай сувязі ўяўляе цікавасць постаць гарадзенскага князя Усеваладкі.

Імя князя Усеваладкі ўпершыню з'яўляецца ў летапісах у 1116 г. у сувязі з тым, што Уладзімір Манамах «отда дшерь свою Огафью за Всеволодка»[77]. У паведамленні не гаворыцца, дзе сядзеў гэты Усеваладка, але ўжо ў 1127/1128 гг. мы ведаем аб ім як аб «Всеволодке из Городна», які ў складзе кааліцыі князёў ідзе супраць Глеба Усяславіча менскага, а ў 1132 г. прымае ўдзел у паходзе на Літву[78]. Гарадзенскім названы Усевалад і ў паведамленні аб яго смерці пад 1141/1142 сакавіцкім годам[79].

[73] Я. Г. Зверуго, *Верхнее Понёманье в IX-XIII вв.*, Минск 1989, с. 63-65.

[74] Тамсама, с. 73.

[75] Я. Г. Зверуго, *Древний Волковыск X-XIV вв.*, Минск 1975, с. 18-22; ён жа, *Верхнее Понёманье...*, с. 70.

[76] ПСРЛ, т. 2, стб. 819; Я. Г. Зверуго, *Верхнее Понёманье...*, с. 74.

[77] ПСРЛ, т. 2, стб. 284.

[78] ПСРЛ, т. 2, стб. 292, 294.

[79] ПСРЛ, т. 2, стб. 309. У Ніканаўскім летапісе паведамляецца, што гэта адбылося 1 лютага 1142 г., ПСРЛ, т. 9, Москва 1965, с. 166.

Аляксандр Назарэнка не згодны з тым, што Усеvалодка быў сынам Давыда Ігаравіча[80]. Даследчык лічыць, што ягоным бацькам быў берасцейскі князь Яраслаў Яраполчыч, які памёр ў жніўні 1102 г. у вязніцы ў Кіеве — як вынік яго нязгоды са сваім дзядзькам, кіеўскім князем Святаславам Ізяславічам. Дзеці Яраслава, на думку А. Назаренкі, да 1117 г. знаходзіліся пры кіеўскім двары. Каб справа не выглядала як ушчамленне дынастычных правоў, Уладзімір Манамах пасля дасягнення паўналецця даў яму Гарадзенскую воласць, вылучыў Верхняе Панямонне з уладанняў Яраслава Святаполчыча[81]. А жаніўшы Усеvалодку са сваёй дачкой Агафіяй, Уладзімір Манамах надзейна і на доўгія гады прывязаў гарадзенскіх князёў да сваіх нашчадкаў. Не выпадкова на працягу XII ст. Усеvалодка, а потым і яго сыны Барыс, Глеб і Мсціслаў заўсёды выступаюць у саюзе з кіеўскімі князямі. Больш таго, менавіта кіеўскі князь Усевалад Ольгавіч у 1144 г. арганізоўваў шлюбы дачкам Усеvалодкі.

Вышейсказанае дазваляе меркаваць, што ўзнікненне гарадоў у Верхнім Панямонні было напрамую звязана з мэтанакіраванай дзейнасцю гарадзенскага князя Усеvалодкі па ўладкаванні свайго ўдзелу, будаўніцтве на падставе адміністрацыйных і ваенных цэнтраў папярэдняга перыяду паўнавартасных гарадоў — адміністрацыйных, рамесна-гандлёвых, ваенных, культурных і культавых цэнтраў Гарадзенскага княства.

Палітыка адной рукі (у нашым выпадку Усеvалодкі — Т. Б., А. М.) бачна не толькі ў горадабудаўніцтве, але і ў будаўніцтве храмаў, дзе прыярытэты аддаваліся культу найбольш паважаных святых — Барыса і Глеба, імёнамі якіх названы старэйшыя сыны гарадзенскага князя.

У Гародні на Замкавай гары ўзводзіцца так званая Ніжняя царква, пабудаваная, на думку Мікалая Вароніна, у другой чвэрці XII ст., а, на думку П. Рапапорта, час яе будаўніцтва адносіцца да другой паловы XII ст.[82] Царква, верагодна, згарэла пад час пажару Гародні ў 1183 г. — «Городен погоре весь и церквы каменная от блистание молние и шибения грома»[83] — і болей не ўзнаўлялася.

У Навагрудку таксама ўзводзіцца мураваны храм на Барысаглебскім узвышшы, які М. Каргер датуе сярэдзінай — другой паловай

[80] А. В. Назаренко, *Городенское княжество и городенские князья в XII веке*, [у:] *Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования)*, Москва 2009, с. 129; О. М. Рапов, *Княжеские владения в Киевской Руси...*, с. 202.

[81] А. В. Назаренко, *Городенское княжество и городенские князья...*, с. 126-139.

[82] Н. Н. Воронин, *Древнее Гродно*, МИА СССР, Москва 1954, № 41, с. 140; П. А. Раппопорт, *Русская архитектура X-XIII вв.*, [у:] *Свод археологических источников*, 1982, вып. Е1-47, с. 102.

[83] ПСРЛ, т. 2, стб. 634.

XII ст. Падабенства будаўнічай тэхнікі навагрудскага храма і віцебскай Дабравешчанскай царквы ў комплексе з артэфактамі, знойдзенымі ў культурным слаі ўнутры пабудовы і на Малым замку, дазволілі Ф. Гурэвіч падкарэктаваць час будаўніцтва храма ў Навагрудку другой чвэрцю XII ст.[84] Пачатак будаўніцтва мураванага храма ў Ваўкавыску П. Рапапорт адносіць да другой паловы XII ст.[85]

У гонар каго былі першапачаткова ўзведзены храмы ў Гародні і ў Навагрудку невядома. Аднак, трэба ўлічыць, што ў Навагрудку на месцы храма XII ст. на пачатку XVI ст. узводзіцца Барысаглебская царква, а гэта можа служыць ускосным пацвярджэннем, што і больш ранні храм быў прысвечаны гэтым двум першым рускім святым[86], якія шанаваліся на Русі ў XII-XIII стст. не толькі як лекары, але і як патроны княжацкай сям'і.

Культ Барыса і Глеба быў шырока распаўсюджаны на Панямонні ў XII ст., на што ўказвае не толькі будаўніцтва Барысаглебскіх храмаў, але і распаўсюджванне сярод гараджан прадметаў культу з выявамі гэтых святых. У Навагрудку на Замкавай гары знойдзены прамавугольны складзень з алавяністай бронзы памерам 5 х 4,5 см. На правай створцы знаходзіцца выява князя Барыса, апранутага ў плашч, з сагнутай правай рукой. У выцягнутай левай руцэ ён трымае мадэль храма са шлемападобным купалам. Левую створку займае фігура Глеба. Падобна Барысу, ён апрануты ў плашч, на яго галаву надзета княжацкая шапка з круглай туліяй. У выцягнутай правай руцэ Глеб, таксама як і Барыс, трымае мадэль храма, а яго левая рука апушчана.

Адначасовасць будаўніцтва культавых збудаванняў у трох найбольш значных гарадах Гарадзенскага княства: Ніжняй царквы (магчыма, у гонар святых Барыса і Глеба) у Гародні і, магчыма, Барысаглебскага храма ў Навагрудку, а таксама пачатак будаўніцтва мураванага храма ў Ваўкавыску, магчыма, сведчыць аб адміністрацыйным падзеле тэрыторыі Гарадзенскага княства на ўдзелы, якое адбылося пасля смерці Усеваладкі Яраславіча.

У 1144 г. «Всеволодковича два Борис и Глеб» адзначаны сярод удзельнікаў паходу кіеўскага князя Усевалада Ольгавіча (1139-1146) на Уладзімірка Валадар'евіча галіцкага; адпаведна яны павінны былі мець у гэты час свае ўдзелы[87]. Хутчэй за ўсё, гэта былі Гародня

[84] М. К. Каргер, *Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке...*, с. 81; Ф. Д. Гуревич, *О времени постройки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке...*, с. 36-41; яна ж, *Летапісны Новгородок...*, с. 232.

[85] П. А. Раппопорт, *Русская архитектура X-XIII вв...*, с. 104.

[86] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...*, с. 121.

[87] ПСРЛ, т. 2, стб. 315.

і Навагрудак. Нельга выключыць, што ў сярэдзіне XII ст. удзел быў і ў Ваўкавыску, так як ускосныя матэрыялы аб існаванні дынастычнай блізкасці паміж Гародняй і Ваўкавыскам дае сфрагістыка[88]. Магчыма, у Ваўкавыску на пачатку другой паловы XII ст. княжыў малодшы сын Усеваладкі — Мсціслаў.

Мяркуючы па летапісных паведамленнях, на гарадзенскім стале паслядоўна сядзелі Барыс Усеваладкавіч (княжыў 1141/1142 — не пазней 1166), Глеб Усеваладкавіч (не пазней 1166-1170) і Мсціслаў Усеваладкавіч (1170 — не раней 1183)[89]. Будаўніцтва царквы ў гонар святых Барыса і Глеба ў Навагрудку дазваляе меркаваць, што навагрудскі ўдзел мог дастацца Глебу. Аргументам на карысць яго знаходжання ў Навагрудку можа служыць фрэскавы роспіс багатай пабудовы першай паловы XII ст. на Малым замку, якую Ф. Гурэвіч назвала павалушай. На адной з фрэсак захавалася выява мужчыны ў княжацкай шапцы і надпіс, ад якога захаваліся асобныя літары, якія маглі растлумачыць чыя гэта выява. Ф. Гуревич мяркуе, што гэта малады князь Глеб, якога звычайна малююць без барады[90]. Тым не менш, яна інтэрпрэтуе гэтую багатую пабудову як жыллё баярына, альбо як дом багатага рамесніка — ювеліра.

Калі прыняць пад увагу, што побач з павалушай у заходняй частцы Замкавага ўзвышша адзначаецца канцэнтрацыя багатых дамоў, якія змянялі адзін другі на працягу доўгага часу, і існаванне тут квартала ювеліраў працуючых з золатам, то нельга выключыць, што пабудова з фрэскамі, дзе працаваў вотчынны ювелір, магла належаць князю Глебу. Ідэнтычнасць хімічнага складу фрэсак з пабудовы і Барысаглебскага храма ўказвае на аднаго заказчыка, якім, у дадзеным выпадку, адназначна выступаў князь. Аб тым, што ў гэтай частцы Замкавага ўзвышша размяшчаліся і іншыя княжацкія пабудовы сведчыць і знаходка ў пабудове 9, размешчанай побач з пабудовай 12, булатырыя для кляймення пломб[91], які адносіцца да катэгорыі прадметаў, якія належалі прадстаўнікам княжацкай адміністрацыі.

Нельга выключыць, што менавіта тут, у заходняй частцы замкавага ўзвышша — дзядзінца і размяшчалася княжацкае падвор'е Навагрудка. Тым болей, што па назіраннях Ф. Гурэвіч, на дадзеным участку практычна адсутнічалі гаспадарчыя пабудовы, амбары і кладоўкі. У той жа час, на працягу XII-XIII стст. падобныя пабудовы знаходзі-

[88] А. В. Назаренко, *Городенское княжество и городенские князья...*, с. 146.

[89] Тамсама, с. 126.

[90] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...*, с. 121; яна ж, *Летапісны Новгородок...*, с. 249.

[91] Ф. Д. Гуревич, *Древний Новогрудок...*, с. 99, рис. 77:6.

лася ва ўсходняй частцы Замкавага ўзвышша[92]. А абасобленнае размяшчэнне гаспадарчых пабудоў вядомае і ў іншых старажытнарускіх гарадах[93].

Такім чынам, горадабудаўнічыя працэсы, якія адбываліся ў Верхнім Панямонні на пачатку XII ст., звязаныя з мэтанакіраванай дзейнасцю князя Усеваладкі Яраславіча, накіраванай на трансфармацыю «гарадкоў» — цэнтраў валасцей у паўнавартасныя гарады, якія пасля падзелу Гарадзенскага княства на ўдзелы сталі адміністрацыйнымі, гандлёва-рамеснымі, ваеннымі, культавымі і культурнымі цэнтрамі.

Навагрудак, пачаў сваю гісторыю як невялікі пасёлак на шляху асваення славянамі Верхняга Панямоння, у канцы X — пачатку XI ст. стаў адміністрацыйным цэнтрам воласці, лакалізаваным аўтарамі на Барысаглебскім узвышшы, а не пазней другой чвэрці — сярэдзіны XII ст. — цэнтрам удзельнага Навагрудскага княства. Гандлёва-рамеснае паселішча, існаваўшае з канца X ст. на Замкавам узвышшы, як нельга лепей падыходзіць на ролю дзядзінца «новага града» як па плошчы, так і па сацыяльна-эканамічным развіцці. Узвядзенне па перыметры пляцоўкі абарончага пояса з драўлянымі кляцямі-гароднямі, завяршыла працэс фармавання дзядзінца сярэднявяковага горада.

Summary

The beginnings of Navahrudak: sources and origins

The paper is devoted to issues concerning the origins and early development of Nowogródek, which was established as a settlement in the late tenth century due to the Slavic colonization of the Upper Nioman region. In the eleventh century it became a centre of crafts and trade as is confirmed by both archaeological and written sources. Traces of the settlement dating from the tenth and eleventh centuries were discovered in the area of today's Lesser Castle, Castle Mound and the hill situated south of them. In the second quarter of the twelfth century, the crafts and trade settlement served as the basis for establishing a large defence centre occupying the previously uniform hill (an area of ca. 3.5 hectares), which is now the location of the Castle Mound and Lesser Castle. At that time the settlement received its present name of Navahrudak, to distinguish it from the old settlement of Haradok. It was then that Navahrudak became a town of social and economic importance. Its development coincided with the urban process which in the early twelfth century comprised the entire Upper Nioman region (Hrodna, Vaukavysk, Slonim and Turejsk) and which occurred chronologically during the reign of Usievaladka, Prince of Hrodna. After his death (in 1144) the Principality of Hrodna was divided among his sons: Barys, Hlieb and Mścislau, as a result of which Hrodna, Navahrudak and probably Vaukavysk became the capitals of independent principalities. The division of the formerly uniform castle ward

[92] К. В. Павлова, *Хозяйственные постройки XII-XIII вв. на детинце древнего Новогрудка*, КСИА, 1972, вып. 129, с. 77-83.

[93] Л. В. Алексеев, *Древний Ростиславль*, КСИА, 1974, вып. 139, с. 81-92; ён жа, *Древний Мстиславль (по материалам раскопок 1959-1964, 1968 и 1969 гг.)*, КСИА, 1976, вып. 146, с. 44-52.

in Nowogródek into today's Lesser Castle and Castle Mound took place no earlier than in the late thirteenth century. In this way from the late tenth century to the mid-twelfth century the settlement occupying the area of today's Navahrudak transformed from the settlement established as a result of the colonization of the Upper Nioman region, through that having the status of a crafts and trade centre and the centre that collected taxes for estates, to a town and capital of an independent principality.

Streszczenie

Początki Nowogródka: źródła i geneza

Artykuł dotyczy problemów genezy i początkowego rozwoju Nowogródka, który powstał w końcu X w. jako osada na fali kolonizacji słowiańskiej Górnego Nadniemnia. W XI w. stał się ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym dla najbliższej okolicy, co potwierdzają źródła zarówno archeologiczne, jak i pisemne. Ślady osady z X-XI w. zostały odkryte na obszarze współczesnego Małego Zamku, Góry Zamkowej i leżącego na południe od nich wzgórza. W drugiej ćwierci XII w. na bazie osady rzemieślniczo-handlowej powstaje duży ośrodek obronny, który zajmuje wcześniej jednolite wzgórze (o powierzchni ok. 3,5 ha), na którym obecnie znajdują się Góra Zamkowa i Mały Zamek. W tym czasie osada otrzymuje obecną nazwę — Nowy Gródek, Nowogródek, w odróżnieniu od starego Gródka. I dopiero wtedy Nowogródek staje się miastem w znaczeniu społeczno-gospodarczym. Rozwój Nowego Gródka korespondował z procesem urbanistycznym, który na początku XII w. objął całe Górne Nadniemnie (Grodno, Wołkowysk, Słonim, Turejsk) i chronologicznie dobrze się wpisał w okres panowania grodzieńskiego księcia Wsiewołodki. Po jego śmierci (1144) księstwo grodzieńskie zostało podzielone między jego synów Borysa, Gleba i Mścisława, w wyniku czego odpowiednio Grodno, Nowogródek i pewnie Wołkowysk stały się stolicami udzielnych księstw. Podział wcześniejszego jednolitego dziedzińca w Nowogródku na obecny Mały Zamek i Górę Zamkową odbył się nie wcześniej niż pod koniec XIII w. W ten sposób od końca X w. do połowy XII w. osada na obszarze współczesnego Nowogródka przebyła drogę od osady powstałej w wyniku kolonizacji Górnego Nadniemnia poprzez status ośrodka rzemieślniczo-handlowego i ośrodka pobierającego podatki dla włości, do miasta i stolicy udzielnego księstwa.

Tacciana Bubieńka — dr, docent Katedry Historii Białorusi Wydziału Historycznego Witebskiego Uniwersytetu Państwowego im. Piotra Maszerowa.

Andrej Miacielski — dr, starszy pracownik naukowy Wydziału Historii Białorusi Wieków Średnich i Początku Czasów Nowożytnych Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.

Ірына Кітурка
(Гродна)

Інвентар 1742 г. Брэсцкай і Кобрынскай эканомій як унікальная крыніца па эканамічнай гісторыі Беларусі

Інвентары з’яўляліся найбольш распаўсюджаным відам гаспадарча-ўліковых дакументаў XVI-XVIII стст. на землях Вялікага Княства Літоўскага і Польскай Кароны. На важнасць гэтай разнавіднасці крыніц для вывучэння эканамічнага развіцця ўказвалі многія даследчыкі[1].

Да сярэдзіны XVII ст. усталявалася своеасаблівая інвентарная форма. Як правіла, дакумент пачынаўся з пазначэння тыпу самога інвентара (люстрацыйны, застаўны, падаўчы і г.д.), катэгорыі ўладання (дзяржаўнае, прыватнае, царкоўнае), прозвішча ўласніка ці трымаўцы, мэты скаладання інвентара, даты і ў большасці выпадкаў — прозвішча складальніка. Паўната і дакладнасць інфармацыі, змешчанай у гэтых крыніцах, залежала ад многіх фактараў, у першую чаргу ад мэты, з якой складаўся інвентар (перадача маёнтка ў арэнду, акт куплі-продажу, падзел, атрыманне ў спадчыну і г.д.), а таксама ад таго, што з’яўлялася аб’ектам апісання.

У шэрагу згаданых крыніц асобую групу складаюць інвентары сталовых эканомій — самых вялікіх дзяржаўных уладанняў на землях даўняй Рэчы Паспалітай. Інфармацыя пра наяўнасць ці адсутнасць у іх фальваркавага ворыва, дадзеныя аб структуры сялянскага надзела, колькасці цяглавай і прадукцыйнай жывёлы, памерах і відах феадальнай рэнты з розных катэгорый залежнага насельніцтва, даходы ад арэнды млыноў, рудняў, корчмаў, апісанні гарадоў і мястэчак, інфармацыя пра гандаль, гаспадарчыя інструкцыі і ўставы для падданага насельніцтва, якія ўтрымліваюцца ў гэтых крыніцах, з’яўляюцца

[1] П. Г. Козловский, В. В. Чепко, *Инвентари и хозяйственные документы магнатских владений Белоруссии XVI-XVIII вв. и инвентари помещичьих имений первой половины XIX в. как исторический источник*, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, 1962, Минск 1964, с. 21-30; З. Ю. Копысский, *Источниковедение аграрной истории Белоруссии,* Минск 1978, 136 с.; В. Ф. Голубев, *Инвентари феодальных владений как источник по исторической географии Белоруссии XVI-XVIII вв.*, „Вопросы изучения и издания писцовых книг и других историко-географических источников”, Петрозаводск 1991, с. 40-42; A. Jabłonowski, *Lustracye królewszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1877; J. Leskiewicz, *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 1953, t. 4, s. 125-139 і інш.

вельмі каштоўнымі звесткамі не толькі для характарыстыкі гаспадарчага становішча непасрэдна ў эканоміях, але і для вызначэння асноўных накірункаў дзяржаўнай эканамічнай палітыкі ў пэўны час.

Па сутнасці, форма інвентара была рэгламентаваная, але ў некаторых выпадках асобы, адказныя за яго складанне, падыходзілі да сваіх абавязкаў творча, і ў выніку з'яўлялася ўнікальная і непаўторная крыніца. Да ліку такіх крыніц належыць інвентар 1742 г. Брэсцкай і Кобрынскай эканомій.

Брэсцкая і Кобрынская эканоміі адносіліся да катэгорыі дзяржаўных уладанняў ВКЛ. Яны былі вылучаны з ліку гаспадарскіх зямель у адпаведнасці з сеймавай канстытуцыяй 1589 г. з мэтай забеспячэння вялікакняжацкага прастола і асабістых патрэб вялікага князя (*на стол*) і атрымалі назву *сталовых*. У разрад сталовых у ВКЛ трапілі яшчэ Гродзенская, Магілёўская, Шавельская і Аліцкая эканоміі[2].

Аналізаваны інвентар быў складзены пры перадачы Брэсцкай і Кобрынскай эканомій у 6-гадовую арэнду графу Ежы Флемінгу *(малюнак 1)*. Неабходна адзначыць, што ў 1742 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Аўгуст III заключыў з графам Флемінгам кантракты на арэнду ўсіх эканомій ВКЛ. Як паказала папярэдняе даследаванне, такія мерапрыемствы з боку каралеўскай улады былі адным з накірункаў свядомай эканамічнай палітыкі дзяржавы па пераадоленню гаспадарчага крызісу, выкліканага наступствамі Паўночнай вайны 1700-1721 гадоў[3].

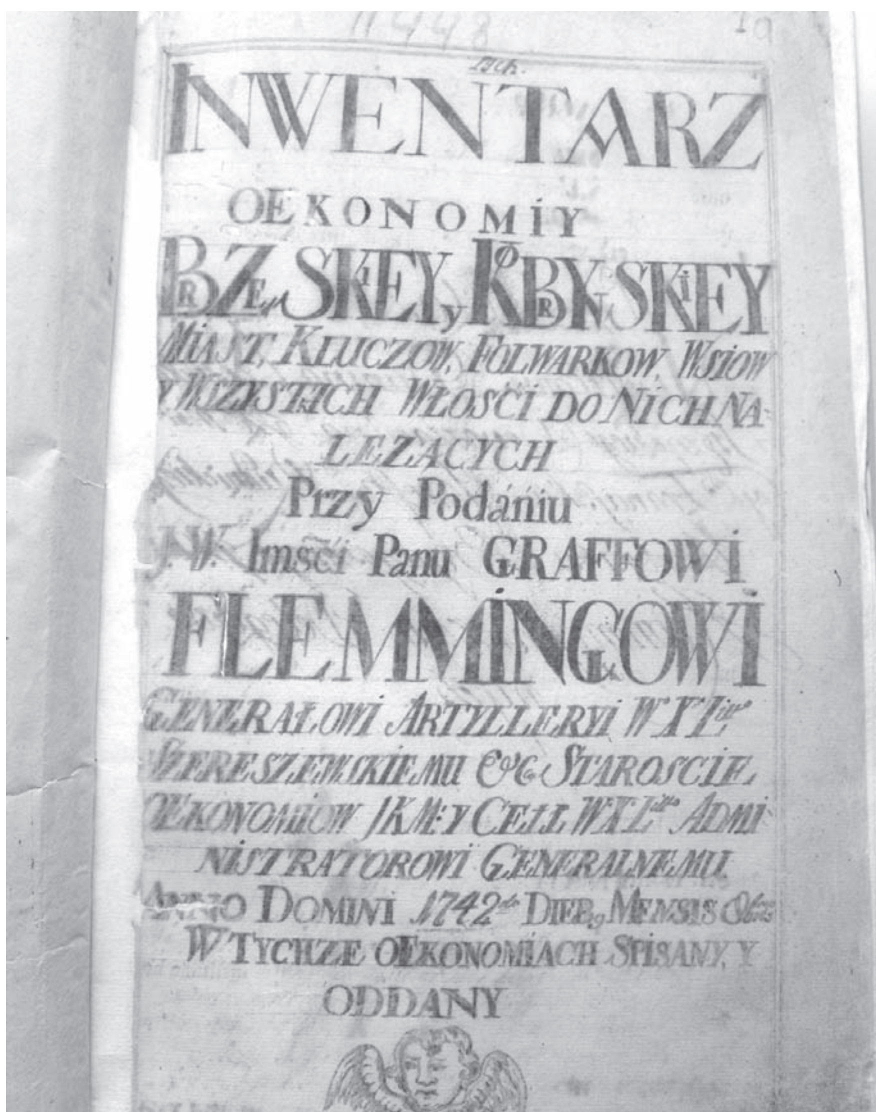
У беларускай гістарыяграфіі традыцыйна склалася ўяўленне аб тым, што пасля Паўночнай вайны, як і пасля казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. і вайны Расіі з Рэччу Паспалітай за беларускія і ўкраінскія землі 1654-1667 гг., найбольш пацярпелі ўладанні, якія знаходзіліся на ўсходзе Беларусі[4]. Але аналіз эканамічнай сітуацыі ў дзяржаўных уладаннях пасля Паўночнай вайны паказвае, што ваенныя разбурэнні пачатку XVIII ст. былі вельмі моцнымі і на захадзе Беларусі, асабліва ў Брэсцкай і Кобрынскай эканоміях. Так, напрыклад, у 1712 г. у Магілёўскай эканоміі пустымі былі звыш за 1 500 валок, што складала каля 25% апрацоўванага ворыва[5], а ў Гродзенскай эканоміі ў тым жа годзе ў пустках знаходзіліся 71,5% валок[6]. У Брэсцкай

[2] *Volumina legum*, Petersburg 1859, t. II, s. 289.

[3] І. Кітурка, *Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII — XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця*, Гродна 2003, с. 69-86.

[4] В. И. Мелешко, *Военные разорения и восстановление сельского хозяйства на востоке Белоруссии во второй половине XVII — первой половине XVIII вв.*, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы", 1971, Вильнюс 1974, с. 128-136.

[5] *Гісторыя сялянства Беларусі*, т. 1, Мінск 1997, с. 142.

INWENTARZ
OEKONOMIY
BRZESKEY y KOBRYNSKEY
MIAST, KLUCZOW, FOLWARKOW, WSIOW
Y WSZYSTKICH WŁOŚCI DO NICH NA-
LEZACYCH
Przy Podaniu
J.W. Imści Panu GRAFFOWI
FLEMMINGOWI
GENERAŁOWI ARTYLLERYI W.X.L.
SIERESZEWSKIEMU &c. STAROSCIE
OEKONOMIOW JKMCI Y CELL W.X.L. ADMI-
NISTRATOROWI GENERALNEMU
ANNO DOMINI 1742 DIE MENSIS
W TYCHZE OEKONOMIACH SPISANY Y
ODDANY

Малюнак 1. Інвентар складзены пры перадачы Брэсцкай і Кобрынскай эканомій у арэнду графу Ежы Флемінгу

эканоміі паводле інвентара 1724 г. агульная колькасць пустых валок складала 41%, а ў Кобрынскай эканоміі — 81%[7]. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што даныя па Брэсцкай і Кобрынскай эканоміях адлюстроўваюць становішча ў іх ужо пасля 12-гадовага перыяду аднаўлення, і, відавочна, што адразу пасля завяршэння ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі гэты працэнт быў значна вышэйшы. Гэта пацвярджае і акт рэвізіі Брэсцкай і Кобрынскай эканомій за 1712 г., які зафіксаваў у іх наступнае становішча: „Эканамічныя добры знаходзяцца ў руінах

з-за [пераходу] войскаў розных народаў (...). Гарады Брэст, Кобрын, Гарадзец, Ламазы цалкам зруйнаваныя, будынкі паразбіраныя, папаленыя. Адныя людзі павыміралі, другія паразыходзіліся (...). Ключы, фальваркі, вёскі, млыны зруйнаваныя і спустошаныя"[8]. Каралеўскія рэвізоры таксама адзначылі, што для паляпшэння сітуацыі ў гэтых уладаннях неабходна „змяніць іх статус, (...) каб падданыя адчувалі пратэкцыю, абарону і ахову [з боку скарбу]"[9].

Пасля Паўночнай вайны скарб асабліва востра адчуваў патрэбу ў грошах. Неабходнасць ваенных выдаткаў пры ажыццяўленні палітыкі льгот прывялі да сур'ёзных фінансавых цяжкасцей. Адной з формаў вырашэння гэтага пытання ў ВКЛ у першай палове XVIII ст. стала здача ў арэнду сталовых эканомій. Так, у 1719 г. кароль Аўгуст II аддаў усе сталовыя эканоміі ВКЛ у трохгадовую арэнду кароннаму надворнаму падскарбію Максімільяну Асалінскаму, які абавязваўся плаціць грошы „ў белай манеце або ў чырвоным золаце" чатырма часткамі па 75 тысяч тынфаў[10]. У кантракце на арэнду падрабязна апісваліся абавязкі графа Асалінскага як арандатара эканомій, а менавіта: з мэтай недапушчэння рабавання каралеўскіх пушчаў яму забаранялася гандляваць дрэвам і вырабамі з яго; арандатар абавязаны быў сачыць за тым, каб ворыўная зямля не ператваралася ў пусткі, падтрымліваць у належным стане фальваркі, дзе яны ёсць, не абцяжарваць падданых ніякімі работамі і данінамі звыш тых, якія запісаны ва ўставах, а самае галоўнае — „імкнуцца дапамагчы як мага большай колькасці падданых, здольных да гаспадарства, не чакаючы за гэта ніякай узнагароды"[11]. Што мелася на ўвазе пад гэтымі словамі і якой павінна была быць дапамога ў кантракце не агаворвалася.

Як сведчаць дадзеныя табліцы 1, у першай палове XVIII ст. сталовыя эканоміі працяглы час знаходзіліся ў арэндзе розных асоб. Здаючы эканоміі ў арэнду, каралеўскі скарб атрымліваў фіксаваную суму грошай і разам з тым у некаторым сэнсе здымаў з сябе клопат

6 Д. Л. Похилевич, *Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII в.*, Львов 1957, с. 134.

7 Тамсама, с. 134, 137.

8 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), ф. 1928, воп. 1, спр. 38. Камісія ў эканоміях Берасцейскай, Кобрынскай і лясніцтве Белавежскім, Сакольскім і Новадворскім 6-20 чэрвеня 1712 г., арк. 27-27 адв.

9 Тамсама, арк. 28.

10 Archiwum Główne Akt Dawnych (далей: AGAD), zesp. Archiwum Kameralne (далей: AK), sygn. I/9. Дакументы адносна каралеўскіх эканомій за часы Аўгуста II, к. 33-34.

11 Тамсама, к. 36-38.

Табліца 1. Каралеўскія сталовыя эканоміі на землях Беларусі ў трыманні розных асоб у першай палове XVIII ст.

Эканоміі	Гады арэнды	Арандатары
Магілёўская	1700-1703	браты Бейман і Лейман, немцы
	1719-1722	граф Максімільян Асалінскі, надворны каронны падскарбі
	1736-1742	Ян Быкоўскі, палкоўнік арміі Яго Каралеўскай Міласці
	1742-1764	граф Ежы Флемінг, генерал літоўскай артылерыі, з 1746 г. падскарбі ВКЛ
Гродзенская	1700-1703	браты Бейман і Лейман
	1719-1722	граф Максімільян Асалінскі
	1729-1732	Маўрыцый Вільгельм дэ Шульцэн
	1742-1764	граф Ежы Флемінг
Брэсцкая і Кобрынская	1700-1703	браты Бейман і Лейман
	1719-1722	граф Максімільян Асалінскі
	1724-1730	Станіслаў Панятоўскі, падскарбі ВКЛ
	1737-1741	Караль Снядэцкі, падляшскі ваявода
	1742-1764	граф Ежы Флемінг

Крыніца: AGAD, zesp. Archiwum Tyzenhauzów, sygn. D-5. Архіў А. Тызенгаўза. Разнастайныя паперы з часоў А. Тызенгаўза (1757-1785), k. 59-63; AGAD, zesp. AK, sygn. I/9 Дакументы адносна каралеўскіх эканомій за часы Аўгуста II, k. 34-38; AGAD, zesp. ARP, sygn. 184. Інвентар Берасцейска-Кобрынскай эканоміі за 1724 г., k. 1-3; S. Kościałkowski, *Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, Wilno 1914, s. 122-133.

аб далейшым гаспадарчым развіцці эканомій, пераклаўшы гэты абавязак на плечы арандатараў. Фактычна ва ўсіх кантрактах на арэнду ўтрымліваўся набор стандартных выразаў, згодна з якімі арандатары абавязаны былі сачыць за развіццём гаспадаркі ва ўладаннях. Але на практыцы няздольнасць адміністрацыі эканомій перыядычна кантраляваць сітуацыю прыводзіла да пастаяннага парушэння трымаўцамі ўставаў, усталявання імі дадатковых ці павелічэння існуючых збораў і павіннасцей для насельніцтва ва ўласных карысных мэтах. Факты такіх парушэнняў былі адзначаны каралеўскімі рэвізорамі фактычна ва ўсіх эканоміях: у 1722 г. у Магілёўскай[12] і Гродзенскай[13], а ў 1731 г. у Брэсцкай і Кобрынскай[14].

12 *Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске и изданные под редакцией архивариуса сего архива Сазонова*, в 32 т., вып. 12, Витебск 1881, с. 436-437.

13 AGAD, zesp. Archiwum Rodzinne Poniatowskich (далей: ARP), sygn. 207. Сялянскія скаргі з Брэсцка-Кобрынскай эканоміі за 1722-1736 гг., k. 1.

14 НГАБ, ф. 1906, воп. 1, спр. 1. Рэвізія Берасцейскай, Кобрынскай эканомій і Белавежскага лясніцтва 1731 г., арк. 3-32.

Такім чынам, здача сталовых эканомій у арэнду розным асобам на кароткі тэрмін, безумоўна, запаволіла працэс гаспадарчай адбудовы ў іх і негатыўна адбівалася на становішчы насельніцтва, паколькі часовыя ўладальнікі ў першую чаргу імкнуліся забяспечыць свае фінансавыя інтарэсы часта праз незаконнае абцяжарванне падданых. Таму для паляпшэння сітуацыі ў гэтых уладаннях каралеўскай уладай было прынята рашэнне аддаць у 6-гадовую арэнду ўсе эканоміі адначасова аднаму чалавеку.

Як ужо адзначалася вышэй, правам быць такім арандатарам быў уганараваны граф Ежы Флемінг. З 1724 г. ён камандаваў у Рэчы Паспалітай каралеўскім палком, падтрымаў абранне на трон Аўгуста III, за што быў прызначаны шарашоўскім старостам. Ён хутка набыў уплывовасць пры двары: у 1738 г. Флемінг ужо атрымаў пасаду генерала артылерыі ВКЛ, а ў перыяд з 1746 г. па 1764 г. з'яўляўся вялікім падскарбіем ВКЛ[15]. Неабходна падкрэсліць той факт, што заключыўшы кантракт на арэнду каралеўскіх эканомій ВКЛ у 1742 г., граф Флемінг быў іх нязменным арандатарам на працягу 22 гадоў (да 1764 г.).

У інвентары Брэсцкай і Кобрынскай эканомій за 1742 г. утрымліваецца копія каралеўскага ліста аб прызначэнні ў іх каралеўскімі камісарамі Станіслава Дуніна, стэнжыцкага чашніка, двараніна Яго Каралеўскай Міласці, і Францішка Юзэфа Рудніцкага, скарбніка з Быдгашчы, з мэтай як мага дакладней скласці інвентар згаданых сталовых уладанняў[16].

Пры перадачы эканомій у арэнду каралеўскі скарб быў зацікаўлены ў тым, каб пасля заканчэння яе тэрміну атрымаць свае ўладанні ў добрым стане. Таму перад камісарамі пры складанні інвентара стаялі дзве асноўныя задачы:

1. фіксацыя ўсіх крыніц каралеўскіх даходаў і актуальнай сумы прыбытку з іх;
2. дакладнае апісанне перадаванай у арэнду маёмасці эканомій, а менавіта: жыллёвых і гаспадарчых будынкаў, колькасці ў фальварках цяглай і прадукцыйнай жывёлы і птушкі.

Праца па стварэнню інвентара працягвалася амаль паўгода — ад 7 мая 1742 г., часу прызначэння камісараў, да 20 кастрычніка 1742 г., даты канчатковага афармлення дадзенага дакумента. У выніку гэтай працы з'явілася ўнікальная крыніца па сацыяльна-эканамічнай гі-

[15] Л. Казлоў, *Флемінгі*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 6, кн. 2, Мінск 2003, с. 42-43.

[16] Letuvos Valstybės Istorijos Archyvas (далей: LVIA), f. SA. Старажытныя акты, bib. 11499, Інвентар Берасцейскай і Кобрынскай эканоміі 1742 г., l. 1-1a.

сторыі Брэсцкай і Кобрынскай эканомій, дзякуючы якой можна даследаваць розныя аспекты развіцця згаданага ўладання ў сярэдзіне XVIII ст. Інвентар уключае ў сябе 371 старонку тэксту разам з табліцамі, а таксама індэкс геаграфічных назваў з указаннем старонкі інвентара, на якой яны знаходзяцца.

Адміністрацыйна-гаспадарчы падзел эканоміі.

Тэрытарыяльная блізкасць Брэсцкай і Кобрынскай эканомій няўхільна вяла да іх адміністрацыйнага аб'яднання. Калі ў канцы XVI — сярэдзіне XVII стст. яны ўяўлялі сабой асобныя гаспадарчыя адзінкі, то ў апошняй чвэрці XVII ст. адбылося іх пэўнае збліжэнне ў галіне рахункаў, а пасля гаспадарчага крызісу пачатку XVIII ст. у інвентарах, рэвізіях і кантрактах абедзве гэтыя эканоміі ўжо выступалі як адзінае цэлае, мелі агульную адміністрацыю і рахункаводства[17]. Аднак пры гэтым аналіз дакумента паказвае, што хоць на той час Брэсцка-Кобрынская эканомія і ўяўляла сабой адзінае гаспадарча-адміністрацыйнае ўтварэнне, складальнікі інвентара абедзве гэтыя часткі падалі асобна.

З інфармацыі, якая ўтрымліваецца ў інвентары, вынікае, што Брэсцкая і Кобрынская эканоміі ў 1742 г. складалася з *ключоў*[18], якія дзяліліся на *войтаўствы*[19]. Так, паводле дадзеных інвентара ***Брэсцкая эканомія*** ў 1742 г. складалася з 5 ключоў, у склад якіх уваходзілі 8 фальваркаў і 64 вёскі (табліца 2).

[17] S. Kościałkowski, *Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", Wilno 1914, s. 86.

[18] Ключ — адміністрацыйна-гаспадарчы комплекс з некалькіх вёсак з фальваркамі ці без іх у Беларусі, Польшчы і Літве ў XVI-XVIII ст. (П. Казлоўскі, *Ключ*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 4, Мінск 1997, с. 204.

[19] Войтаўства — адміністрацыйна-гаспадарчая адзінка ў ВКЛ у XV-XVIII ст. У войтаўства ўваходзіла адна або некалькі вёсак, што найчасцей складалі невялікае зямельнае ўладанне на вялікакняжацкіх землях (Т. Доўнар, *Войтаўства*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 2, Мінск 1994, с. 349.

Табліца 2. Брэсцкая і Кобрынская эканоміі паводле дадзеных інвентара 1742 г.

Ключы	Гарады			Коль-ць фальвар-каў	Вёскі											Даход	
		плацы	валокі гарадскія		коль-ць вёсак	коль-ць дымоў	Валокі									тынфы	грошы
							агульная коль-ць	цяглыя	%	чыншавыя	%	пустыя	%	ішныя	%		
Берасцейская эканомія																	
	Берасце	87	няма зв.	*Горад не належаў да юрысдыкцыі эканоміі, выплаты ў каралеўскі скарб ішлі толькі з плацаў, што належалі да Берасцейскага замку, а таксама з млыноў і корчмаў*												3 425	37
Рэчыцкі	–	–	–	3	16	580	510	128	25,1	123	24,1	35	6,9	224,3	43,9	7 885	26
Палескі (Рудскі)	Дывін	202	52	2	21	410	540	–	–	395	73,1	–	–	145	26,9	14 666	28,5
Крывавербскі	–	–	–	1	9	229	176	34	19,3	20	11,4	55	31,3	67	38,1	4 507	3
Ламазскі	Ламазы	700	146,5	1	10	233	382	16,5	4,3	40	10,5	120,5	31,5	205	53,7	4 234	25,5
Воінскі	Воін	165	163	1	8	285	373	95,5	25,6	97,5	26,1	108	29	72	19,3	9 247	13,5
Усяго па Брэсцкай эканоміі	4	1 154	361,5	8	64	1 737	1 981	274	13,8	675,5	34,1	318,5	16,1	713,3	36	43 966	13,5
Кобрынская эканомія																	
Кобрынскі	Кобрын	273	100	2	25	530	353	44	12,5	137	38,8	106	30	66	18,7	9 725	8,5
Чараваціцкі	–	–	–	1	17	344	396	47,5	12	100,5	25,4	189,5	47,8	58,5	14,8	6 530	16
Вяжэцкі	–	–	–	1	11	301	303	64,5	21,3	104,5	34,5	109,5	36,1	24,5	8,1	6 620	26,5
Пружанскі	Пружаны	няма звест.	62	2	22	307	546	34,5	6,3	141,5	26	301,5	55,2	68,5	12,5	7 555	5
Гарадзецкі	Гарадзец	60	60	2	7	137	147	14	9,5	43	29,3	62	42,2	28	19	2 954	8,5
Усяго па Кобрынскай эканоміі	3	333	222	8	82	1 619	1 745	204,5	11,7	526,5	30,2	768,5	44	245,5	14,1	33 385	4,5
Усяго па Брэсцка-Кобрынскай эканоміі	7	1 487	583,5	16	146	3 356	3 726	477,8	12,8	1 202	32,3	1 087	29,2	958,8	25,7	77 351	18

Крыніца: AGAD, zesp. ARP, sygn. 184. Інвентар Берасцейска-Кобрынскай эканоміі за 1724 г., l. 1-3

<u>Рэчыцкі ключ:</u>

Кабылянскае войтаўства — вёскі: Кабыляны, Паляцічы; *вёскі ў трыманні шляхты*: Лебедзева, Малашэвічы; *фальварак* Рэчыцкі;

Сакаўскае войтаўства — вёскі: Сакі, Рэчыца, Какарыкі, Міхайлава; *фальварак* Сакаўскі;

Сычоўскае войтаўства — вёскі: Сычы, Нехалсты; *вёскі ў трыманні шляхты:* Скокі;

Прылуцкае войтаўства — вёскі: Прылукі, Гершонавічы; *фальварак* Прылуцкі;

Яцкаўскае войтаўства — вёскі: Яцкавічы, Навасёлкі, Крынкі.

<u>Палескі або Рудскі ключ</u>:

г. Дывін;

Дывінскія гарадскія прысёлкі: Оса, Барысаўка, Клецічы, Рэчыца;

Рытаўскае войтаўства — вёскі: Вялікая Рыта, Лукі, Машэвічы, Малая Рыта, Ляхаўцы; *фальварак* Рудскі;

Чарнянскае войтаўства — вёскі: Чарняны, Старое Сяло, Дарафеявічы, Забалаць, Верхалессе; *фальварак* Старасельскі;

Атлушскае войтаўства — вёскі: Атлуш, Хатыслаў, Арэхава;

Брадзяцінскае войтаўства — вёскі: Брадзяцін, Радзеш, Хвазніца, Збараж.

<u>Крывавербскі ключ</u> (інвентар не зафіксаваў падзелу гэтага ключа на войтаўствы):

вёскі: Крываверба, Замалодзічы, Кадзянец, Пахолы, Выляхаў, Масціцы, Гола, Крапіўкі; урочышча ля Дуба; *фальварак* Крывавербскі.

<u>Ламазскі</u> ***<u>ключ</u>*** (інвентар не зафіксаваў падзелу гэтага ключа на войтаўствы):

г. Ламазы;

вёскі: Арцель, Лабенка, Казлы, Капцінік, Кашолы, Студзянка, Хошча, Тучная; *вёскі ў трыманні шляхты:* Віскі, Гротаўка; *фальварак* Ламазскі.

<u>Воінскі ключ</u>:

г. Воін;

Воінскае войтаўства — вёскі: Дзеравічная, Асава;

Руднянскае войтаўства — вёскі: Рудна, Бярозавы Кут, Віскі; *фальварак* Віскі;

Краламбродскае войтаўства — вёскі: Краламброд, Валіна, Варанец.

У склад ***Кобрынскай эканоміі*** ўваходзілі 5 ключоў, 8 фальваркаў і 82 вёскі (табліца 2).

Кобрынскі ключ:

г. Кобрын;

фальварак Кобрынскі;

Ляхатаўскае войтаўства — вёскі: Ляхаты, Дубовая, Козішчы, Лушчыкі (Уклоны), Турна, Баршчы, Асімы, Сялец, Быстрыца;

Шчарчоўскае войтаўства — вёскі: Шчэрчаў, Шчэрбы, Жабіна, Сасноўка, Паддубна (Копцева), Харкі;

Хабовіцкае войтаўства — вёскі: Хабовічы, Руховічы, Ляхчыцы, Плоска, Стрыі, Камянка, Астрамеч, Закрасніца; *вёскі ў трыманні шляхты*: Хароздрычы, Залессе, Буховічы; *фальварак* Закрасніцкі;

Чараваціцкі ключ:

Патрыкаўскае войтаўства — вёскі: Патрыкі, Пяскі, Гідры, Сухаўчыцы, Перкі (Пярковічы); *фальварак* Чараваціцкі;

Шыпавіцкае войтаўства — вёскі: Літвінкі (Багуслаўскае), Шыповічы;

Тэвельскае войтаўства — вёскі: Тэўлі, Тулічы, Завужава, Стасюкі;

Бацецкае войтаўства — вёскі: Батчы, Паляцічы, Вострава (Стаўкі), Клешчы; *вёскі ў трыманні шляхты*: Шматы, Селішчы.

Вяжэцкі ключ:

фальварак Вяжэцкі;

Стаўпоўскае войтаўства — вёскі: Стаўпы, Мацясы (Церабешы), Пясцянкі, Лушчыкі (Данкі), Лакоўчыцы, Пруская;

Глінянскае войтаўства — вёскі: Гліняны, Лаштоўкі, Мацы (Асава), Рымкі, Залессе (Дашковічы).

Пружанскі ключ:

г. Пружаны;

Мікіцкае войтаўства — вёскі: Мікіцічы, Падвінчы, Загожа, Смаляны;

Лінаўскае войтаўства — вёскі: Слонімы, Альшаны, Обча, Горск (Горча), Заневічы (Машчоная), Лінава; *фальварак* Лінаўскі;

Арабінскае войтаўства — вёскі: Арабнікі, Яковічы, Вялікі Чахец, Падзельная;

Парaслянскае войтаўства — вёскі: Парасляны, Задзюны, Ляжайка, Бужуны (Белавусаўшчына), Дабучын; *вёскі ў трыманні шляхты*: Чарнякоў (Воля), Засценак, Пустулаўскі Востраў, Гарадняны; *фальварак* Белавусаўскі.

Гарадзецкі ключ (інвентар не зафіксаваў падзелу гэтага ключа на войтаўствы):

г. Гарадзец;

вёскі: Грушава, Гудлін, Бережная, Чалішчэвічы, Ухлы, Камень, Ілоўск.

Эканамічнае становішча Брэсцкай і Кобрынскай эканомій. **Становішча гарадоў.** У склад Брэсцка-Кобрынскай эканоміі тэрытарыяльна ўваходзілі 7 гарадоў: Брэст, Кобрын, Дывін, Гарадзец, Ламазы, Пружаны, Воін. Але паколькі ўсе яны знаходзіліся на магдэбургскім праве, „наданым найяснейшымі манархамі”, мелі сваіх войтаў і не падпадалі пад юрысдыкцыю эканоміі, гэты інвентар не ўтрымлівае падрабязных звестак, на падставе якіх можна было б дасканала даследаваць эканамічнае становішча гарадоў у вызначаны час. У дакуменце зафіксавана толькі колькасць тых гарадскіх пляцаў і валок, з якіх выплачваўся чынш у каралеўскі скарб, а таксама арэнда ад млыноў і корчмаў. Разам з тым, асобныя дадзеныя падаюцца вельмі цікавымі.

Інфармацыя пра г. Брэст у інвентары вельмі абмежавана. Адміністрацыйным цэнтрам эканоміі з’яўляўся брэсцкі замак. Інвентар 1742 г. зафіксаваў яго разбураны стан: „Брэсцкі замак знаходзіцца перад горадам паміж рэкамі Буг і Мухавец, ад якога зараз засталіся толькі руіны. Насыпныя ўмацаванні вакол яго цалкам развaленыя”[20]. Ад замка да горада вёў мост „на бітых палях”, які таксама быў у вельмі дрэнным стане і патрабаваў поўнага рамонту. У каралеўскі скарб выплачваліся падаткі толькі з 87 $^{1}/_{3}$ гарадскіх пляцаў: 32 рынкавыя пляцы, 24 $^{1}/_{2}$ — „пляцы за рэчкай Мухаўцам”, 30 $^{5}/_{6}$ „пляцы за рэчкай Бугам”[21]. У інвентары зафіксаваны прозвішчы шляхты і жыдоў, якія пражывалі на гэтых валоках.

Акрамя таго, у каралеўскі скарб прызначаліся даходы ад арэнды корчмаў і пэўная частка даходаў (*мера*) з 5 млыноў на рацэ Буг.

Дадзеныя па ўсіх астатніх гарадах Брэсцка-Кобрынскай эканоміі не з’яўляюцца аднолькавымі. Але для большасці з іх можна вызначыць колькасць аседлых, вольных і пустых гарадскіх пляцаў, акрамя г. Пружаны, аб якім практычна няма дакладных звестак.

Так, з 202 пляцаў г. Дывіна 8 з’яўляліся *вольнымі* (вызваленымі ад выплаты падаткаў) (7 пляцаў на дзве царквы і 1 на ратушу), 181 *аседлымі*, 13 *пустымі*[22].

Горад Ламазы налічваў 700 пляцаў, з якіх 52 былі *вольныя* (30 на каталіцкі касцёл, 6 на ўніяцкую царкву, 10 на яўрэйскія школы, 6 на тры млыны), а 645 знаходзіліся „пад мяшчанамі і шляхтай”, г.зн. былі *аседлыя* і з іх выконваліся ўсе неабходныя павіннасці і выплаты[23].

У г. Воін з агульнай колькасці 165 пляцаў было 12 *вольных* (на каталіцкі касцёл — 6, на шпіталь — 1, на ўніяцкую царкву — 2, на ўніяцкі

[20] LVIA, f. SA, bib. 11499, l. 2.
[21] Тамсама, l. 2-3.
[22] Тамсама, l. 38.
[23] Тамсама, l. 97.

шпіталь — 2, на яўрэйскую школу — 1); 142 *аседлых* пляцаў, з іх 85 хрысціянскіх і 57 яўрэйскіх; 11 *пустых* пляцаў[24].

З 273 гарадскіх валок Кобрына 46 з'яўляліся *вольнымі* (7 — на царкву св. Пятра, 4 — на кобрынскага пробашча, 29 — на кобрынскага плябана, „на якіх створана карчма, вызваленая ад выплаты капшчызны"; прызначэнне астатніх 6 вольных пляцаў невядома); 168,5 гарадскіх пляцаў былі *аседлыя*, 52,5 — *пустыя*. Пры гэтым у інвентары падаецца не проста агульная колькасць рознага віду гарадскіх пляцаў, але і іх непасрэднае знаходжанне па вуліцах (Катрынскай, Чараваціцкай, Яўрэйскай або Пінскай, Блоцкай, а таксама Рынкавыя пляцы і пляцы „па левым і па правым беразе над рэчкай Кобрынкай")[25].

Інвентар утрымлівае апісанне Кобрынскага замка. З горада да яго вяла дарога праз мост над рэчкай Кобрынкай, які быў пастаўлены на палях і меў поручні. Ад горада і ад рэчкі замак аддзяляў сасновы частакол. Як вынікае з аналізаванага дакумента, замкавая тэрыторыя выразна падзялялася на дзве часткі: гаспадарчую і адміністрацыйную. У гаспадарчай частцы за вялікімі падвойнымі драўлянымі варотамі з брамкай, на падворку, з правага і левага боку былі разбіты агароды, агароджаныя частаколам з жэрдкаў. У дакуменце даволі падрабязна апісваюцца гаспадарчыя пабудовы: стайні, аборы, хлявы, стадола, пякарня.

За гаспадарчымі пабудовамі знаходзілася яшчэ адна драўляная брама, ад якой да замкавых валоў быў пабудаваны другі мост на бітых палях. На ўнутраным падворку з левага боку стаяў дом намесніка і ізба для чэлядзі. Там жа знаходзілася турма, а каля яе паміж двума слупамі было спецыяльнае месца для паказальных пакаранняў[26].

Цэнтральнае месца займаў „двор" — асноўны будынак адміністрацыі Кобрынскай эканоміі, які быў арыентаваны фронтам на мост. Ён быў драўляны, біты гонтамі, перад дзвярыма меў памост з дыляў. Даволі падрабязна апісана ўнутраная планіроўка гэтага адміністрацыйнага будынка (сені, вялікая ізба, дзве альковы, камора, сакрэтная каморка), а таксама вокны, дзверы і печы, якія знаходзіліся ў гэтых пакоях. Пры гэтым у інвентары падкрэслівалася, што тэрыторыя Кобрынскага замка, яго будынкі і начынне дагледжаныя і знаходзяцца ў поўным парадку[27].

[24] Тамсама, l. 117.
[25] Тамсама, l. 158-160.
[26] Тамсама, l. 155.
[27] Тамсама, l. 153.

Для ўсіх гарадоў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі, акрамя Брэста, у інвентары 1742 г. змешчаны спецыяльныя дэкларацыі практычна аднолькавага зместу. У іх мяшчанам катэгарычна забаранялася здаваць у арэнду ці прадаваць гарадскія пляцы і валокі розным асобам шляхецкага і духоўнага стану, паколькі апошнія „пасля набыцця такіх грунтаў і пляцаў не толькі ствараюць юрыдыкі, але і затрымліваюць розныя выплаты ў каралеўскі скарб, якія павінны быць унесены з гэтых тэрыторый”. Нягледзячы на гэта, горад усё роўна павінен выплаціць падаткі ў поўным аб’ёме, з-за чаго прыходзіў да поўнага разбурэння (з дэкларацыі г. Дывіна)[28].

Варта падкрэсліць, што такая сітуацыя была характэрнай для гарадоў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі не толькі ў другой чвэрці XVIII ст. У інвентары 1742 г. ёсць спасылка на дэкларацыю 1679 г., якая таксама забараняла мяшчанам заставу і продаж гарадскіх пляцаў і валок шляхецкім і духоўным асобам. Хутчэй за ўсё, практыка заставы ці продажу гарадской зямлі, у першую чаргу пустых пляцаў, з’яўлялася адным са спосабаў хуткага атрымання грошай мяшчанамі ў складаныя пасляваенныя часы, але яе наступствы ў выглядзе стварэння большай колькасці юрыдык аказаліся згубнымі для гарадоў. Таму, каб пазбегнуць такой сітуацыі, у дэкларацыях да інвентара 1742 г. для ўсіх гарадоў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі такая практыка забаранялася пад пагрозай выплаты ў каралеўскі скарб 100 коп літоўскіх грошай. Гарадскім урадам забаранялася афармляць і запісваць такія здзелкі пад пагрозай штрафу ў тыя ж 100 коп літоўскіх грошай[29].

Несумненна, каралеўскі скарб быў зацікаўлены ў памяншэнні колькасці пустых пляцаў, доля якіх у некаторых гарадах была дастаткова вялікай (у Кобрыне — 20%, у Дывіне і Воіне — амаль па 7%), але не шляхам стварэння юрыдык праз заставу ці продаж. Зыходзячы з інтарэсаў каралеўскага скарбу, дэкларацыі абавязвалі тых прадстаўнікоў шляхты і духавенства, якія набылі гарадскія пляцы і валокі ў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі да 1742 г., выконваць з іх усе гарадскія павіннасці і выплачваць усе падаткі, уключаючы чынш і жаўнершчыну[30]. Для г. Воіна ў абавязак мяшчан дадаткова ўводзіліся начныя варты для засцярогі горада ад пажараў і ад злодзеяў[31].

Такім чынам, даходы з гарадоў у каралеўскі скарб у адпаведнасці з дадзенымі інвентара 1742 г. размеркаваліся наступным чынам (табліца 3).

[28] Тамсама, l. 39. Такога ж зместу звесткі ёсць у дэкларацыях для ўсіх гарадоў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі: Ламазы (l. 99-100), Воін (l. 118-120), Кобрын (l. 161-162), Пружаны (l. 280-281), Гарадзец (l. 331-332).

[29] Тамсама, l. 39.

[30] Тамсама, l. 119.

[31] Тамсама, l. 120.

Табліца 3. Грашовы даход у каралеўскі скарб з гарадоў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі паводле дадзеных інвентара 1742 г.

Гарады	Чынш з пляцаў		Арэнда млыноў і корчмаў		Агульная сума грошай з гарадоў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі ў каралеўскі скарб	
	тынфы	грошы	тынфы	грошы	тынфы	грошы
Брэст	268	3	3157	–	3425	3
Дывін	562	19	850	–	1412	19
Ламазы	403	14	1380	–	1783	14
Воін	303	22	400	–	703	22
Кобрын	454	–	3000	–	3454	–
Пружаны	397	18	2300	–	2697	18
Гарадзец	171	–	800	–	971	–
Усяго	2558	76	11887	–	14446	76

Крыніца: LVIA, f. SA, bib. 11499, l. 4, 39, 99, 118, 161, 280, 331.

Становішча фальваркаў. У адпаведнасці з усталяваўшыміся правіламі складання інвентароў у аналізаваным дакуменце найбольш падрабязна апісаны гаспадарскія двары, якія з'яўляліся цэнтрамі фальваркаў: архітэктура і планіроўка ў іх жыллёвых і гаспадарчых будынкаў з апісаннем хатняга і гаспадарчага начыння, колькасць прадукцыйнай і цяглавай жывёлы, хатняй птушкі. Асаблівая ўвага канцэнтравалася на колькасці высеянага збожжа ў культурах з падзелам на азімыя і яравыя, а таксама атрыманых прыбытках.

Гаспадарчае становішча фальваркаў, якія існавалі ў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі ў 1742 г., было розным, аднак відавочны быў рост іх гаспадарчага патэнцыялу ў параўнанні з папярэднім перыядам. Так, у 1724 г. самай галоўнай праблемай у фальварках была адсутнасць цяглавай і прадукцыйнай жывёлы, і адміністрацыя эканоміі рабіла ўсё магчымае для яе павелічэння. Паводле інвентарнага запісу 1724 г. у Кобрынскім фальварку „не было дворнай жывёлы, але ўзялі ў в. Залессе 10 галоў ад падданых, якія памерлі”[32]. Сам Кобрынскі фальварак не меў звычайных палеткаў, прызначаных на дворнае заворванне, і яго сіламі апрацоўваліся 103 гарадскія валокі, а таксама засяваліся пустыя грунты па вёсках[33].

Табель інвентара 1742 г. аб забяспечанасці цяглавай і прадукцыйнай жывёлай фальваркаў Кобрынскай эканоміі ўжо відавочна паказвае павелічэнне яе колькасці (табліца 4). Так, у згаданым годзе ў Кобрынскім фальварку ўжо былі 23 каровы з цялятамі, 25 свіней, 41 птушка, а на дворным ворыве высявалася 248 шанкаў азімых і яравых

[32] AGAD, zesp. ARP, sygn. 184, k. 60.
[33] Тамсама.

культур. Самым вялікім быў Белавусаўскі фальварак у Пружанскім ключы, колькасць жывёлы ў якім складала 75 галоў.

Пашырэнне фальваркавай гаспадаркі прасочваецца і ў пераводзе некаторых чыншавых вёсак на паншчыну. Так, згодна з запісамі, змешчанымі ў інвентары, вёскі Лушчыкі, Хабовіцы, Руховічы, Лахчыцы Кобрынскага ключа „(...) тыднёвай рабацізны паводле даўніх устаў не адпрацоўвалі, а зараз абавязаны з цяглай валокі адпрацаваць паншчыну 2 дні ў тыдзень”[34], а ўвесь Чараваціцкі ключ „з-за ўбоства і немагчымасці аддаваць дзякла павінен рабіць не два, а чатыры дні ў тыдзень”[35].

Табліца 4. Забяспечанасць фальваркаў Брэсцка-Кобрынскай эканоміі прадукцыйнай жывёлай і хатняй птушкай і высеў на фальваркавым ворыве ў 1742 г.

Фальваркі	Высеў у фальварках (у шанках[36])	Рагатая жывёла	Авечкі і козы	Свіні	Гусі	Індыкі	Куры	Качкі
Рэчыцкі	238	32	–	19	15	–	1	6
Сакоўскі	199	8	–	8	4	–	1	4
Прылуцкі	66	7	2	8	4	–	4	3
Крываверbскі	518	18	–	36	11	19	6	6
Рудскі	–	*У гэтых фальварках паводле дадзеных інвентара адсутнічала цяглая жывёла і хатняя птушка*						
Старое Сяло	75							
Ламазскі	198	–	–	–	20	6	25	9
Віскоўскі	710	21	13	25	17	6	17	4
Усяго па Брэсцкай эканоміі	2004	86	15	96	71	31	54	32
Кобрынскі	248	23	–	25	28	6	7	–
Закрасніцкі	221	36	–	12	22	35	62	30
Чараваціцкі	394	20	15	25	15	18	18	8
Вяжэцкі	323	21	–	35	18	6	5	5
Пружанскі (Белавусаўскі)	530	75	–	22	14	8	12	6
Ліноўскі	135	*У гэтым фальварку паводле дадзеных інвентара адсутнічала цяглая жывёла і хатняя птушка*						
Гарадзецкі	236	34	9	17	11	8	7	–
Ілоўскі	55	3	–	–	6	–	6	6
Усяго па Кобрынскай эканоміі	2142	212	24	136	114	81	117	55
Усяго па Брэсцка-Кобрынскай эканоміі	4146	298	39	232	185	112	171	87

Крыніца: LVIA, f. SA, bib. 11499, l. 158.

34 LVIA, f. SA, bib. 11499, l. 87-89.

35 Тамсама, l. 110.

36 Шанок — адзінка вымярэння сыпкіх рэчываў у ВКЛ. Кобрынскі шанок у сярэдзіне XVIII ст. адпавядаў $^{1}/_{4}$ віленскай бочкі (101,635 л), *Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 2, Мінск 2006, с. 750.

У структуры высеяных на фальваркавым ворыве культур безумоўнае першынство належала азімаму жыту. Так, з 2004 шанкоў, якія складалі агульны высеў у ключах Брэсцкай эканоміі, жыта быў 901 шанок або 46,7%, у Кобрынскай з 2142 шанкоў — 1221 або 57%. Другой па распаўсюджанасці культурай быў авёс, трэцяй — ячмень. Высеў жыта, аўса і ячменю ў суме складаў больш за 90% ад агульнага высеву ў фальварках. Сярод іншых культур на фальваркавым ворыве вырошчваліся грэчка, проса, пшаніца, лён, каноплі, бабы.

Гаспадарчае становішча ў вёсках. Пры апісанні вёсак галоўная ўвага ў інвентары засяроджвалася на агульнай колькасці валок у вёсках, іх структуры (цяглыя, чыншавыя, пустыя, вольныя і інш.), колькасці сялянскіх дымоў з пазначэннем прозвішчаў гаспадароў, асноўных павіннасцях падданага насельніцтва і суме даходу з вёсак.

Як сведчаць дадзеныя інвентара 1742 г., у склад Брэсцка-Кобрынскай эканоміі ўваходзілі 146 вёсак, у якіх налічвалася 3 356 дымоў (табліца 2). Усяго ў эканоміі было 3 726 валок, з якіх 477,8 (12,8%) з'яўляліся цяглымі, а амаль трэцяя частка валок (32,3%) апрацоўваліся падданымі на ўмовах выплаты чыншу. Дастаткова вялікім быў працэнт пустых, непрынятых сялянамі валок — 29,2%. Як ужо падкрэслівалася вышэй, пасля Паўночнай вайны іх плошча была значна большай, таму з мэтай атрымаць хоць які-небудзь прыбытак з пустых зямель гэтага ўладання скарб аддаў у арэнду рознай шляхце 609 валок у абсалютнай большасці за вельмі сімвалічную плату — па 2 тынфы за валоку ў год (у адзінкавых выпадках па 3-4 тынфы), што было зафіксавана ў пастанове Генеральнай камісіі ў 1731 г.[37]

Асаблівасцю Брэсцкай і Кобрынскай эканомій у згаданы час было тое, што для іх падданых не існавала адзінай падаткавай уставы, як гэта было ў Гродзенскай і Магілёўскай эканоміях. Рашэнне скарбу аб асноўным падатку ў выглядзе чыншу або паншчыны для асобных вёсак і ключоў было прадыктавана, у першую чаргу, мясцовымі ўмовамі — якасцю глебы і ступенню разбуранасці гаспадаркі.

Як правіла, з цяглых валок сяляне адпрацоўвалі паншчыну ў памеры 4 дзён у тыдзень з валокі, да таго выконвалі старожы ў фальварках; раз у год ездзілі ў далёкае падарожжа на 24 мілі або маглі заплаціць за гэта 5 тынфаў; павінны былі рамантаваць за свой кошт масты і грэблі; адпрацоўваць па 12 гвалтаў (4 у час ворыва, 4 у час жніва і 4 у час сенакосу), а таксама плаціць дзякла — па бочцы жыта і аўса з валокі.

Пасля апісання Брэсцкай і Кобрынскай эканомій у інвентары 1742 г. утрымліваюцца дэкларацыі для кожнай з іх практычна аднолькавага зместу, асноўны сэнс якіх — абарона інтарэсаў каралеўскага скарбу.

[37] НГАБ, ф. 1906, воп. 1, спр. 1, арк. 38-39 адв., 42-43.

Здаючы ў арэнду сталовыя эканоміі на пэўную колькасць гадоў, уладальнік быў зацікаўлены ў тым, каб пасля заканчэння тэрміну арэнды іх гаспадарчае становішча не пагоршылася. Таму галоўны акцэнт у дакуменце быў зроблены на тым, каб часовы трымаўца „не абцяжарваў падданых данінамі і іншымі павіннасцямі звыш інвентара”[38]. Падкрэслівалася, што каралеўскія сяляне ў выпадку парушэння іх правоў арандатарам ці яго прадстаўнікамі маюць права складаць суплікі. Пры гэтым была вызначана субардынацыя ў парадку суплікавання. Так, спачатку сяляне павінны былі скласці скаргу на імя адміністратара эканоміі і атрымаць ад яго пэўны ліст з рэакцыяй на пададзеную супліку. Толькі тады, калі рашэнне адміністратара не задавальняла істцоў, яны з гэтым лістом маглі звяртацца ў камісію каралеўскага скарбу.

У дэкларацыі таксама ўтрымлівалася забарона сялянам здзяйсняць аперацыі куплі-продажу зямлі, якія, як і ў гарадах эканоміі, мелі месца ў пасляваенныя перыяды аднаўлення гаспадаркі. Калі ў цяжкі перыяд разбурэнняў скарб у большай ступені скрозь пальцы глядзеў на здзяйсненне сялянамі аперацый куплі-продажу зямлі, паколькі галоўнай умовай было атрыманне феадальнай рэнты, то па меры адбудовы гаспадаркі дзяржава імкнулася забараніць такія з’явы. Як сведчаць дакументы, паўплываў на гэта і той факт, што сяляне праводзілі куплю-продаж зямлі як сваёй уласнасці і пры гэтым пераставалі плаціць падаткі ў скарб. Якраз таму ў дэкларацыі, прыкладзенай да інвентара Брэсцка-Кобрынскай эканоміі 1742 г., указвалася, што зараз „ні адзін селянін прадаваць, застаўляць і ніякім іншым спосабам заводзіць эканамічныя грунты не павінен і нашчадкі яго не маюць такога права”[39].

Аднак, не толькі апісальная і статыстычная інфармацыя, якая ўтрымліваецца ў інвентары Брэсцка-Кобрынскай эканоміі за 1742 г., з’яўляецца крыніцай для вывучэння эканамічнага развіцця ўладання. Аўтары інвентара нетрадыцыйна падышлі да яго складання — унікальнасць дадзенаму дакументу надае наяўнасць у ім значнай колькасці малюнкаў. Неабходна падкрэсліць, што пры перадачы сталовых эканомій ВКЛ у 6-гадовую арэнду графу Ежы Флемінгу ў 1742 г. былі складзены інвентары кожнай з іх. Нам вядомы інвентар толькі Магілёўскай эканоміі за гэты час[40], аднак у ім падобны ілюстрацыйны матэрыял адсутнічае. Праўдападобна, што афармляў інвентар Брэсцка-Кобрынскай эканоміі 1742 г. Францішак Юзаф Рудніцкі, быдгашчскі скарбнік. Пра гэта сведчыць характэрнае напісанне ва ўсім дакуменце літар F, R, S, b, f, sz, cz і інш., якія супадаюць з яго ўласнаручным

[38] LVIA, f. SA, bib. 11499, l. 141.
[39] Тамсама, l. 72.
[40] AGAD, zesp. AK, sygn. III/240.

подпісам на апошняй старонцы інвентара. Такім чынам, можна меркаваць, што стварэнне малюнкаў хутчэй за ўсё было ўласнай ініцыятывай складальнікаў інвентара.

Пераважная большасць малюнкаў размяшчаецца на тых старонках даследаванай крыніцы, якія ўтрымліваюць падсумаванне колькасці жывёлы ў фальварках Брэсцкай і Кобрынскай эканомій, а таксама высеў збожжа на фальваркавым ворыве. Таму натуральна, што сюжэты, прысвечаныя сельскай гаспадарцы, былі асноўнымі на гэтых выявах і пэўным чынам адлюстроўвалі погляд камісараў на гаспадарчую сітуацыю ва ўладанні.

Так, сярод малюнкаў ёсць выявы фальваркавай жывёлы і птушкі: качак, гусей, курэй, індыкаў, свіней, кароў, валоў. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу адсутнасць на малюнках коней. Нават пры адлюстраванні складальнікамі інвентара працы на зямлі на малюнку выразна відаць у запрэжцы двух валоў. І гэта невыпадкова, паколькі яны з'яўляліся тым відам цяглавай жывёлы, які праз два гады ўжо быў здольны да працы ў запрэжках і пры гэтым не патрабаваў для свайго росту нейкіх адмысловых умоў і корму, што было асабліва важна ў перыяд адбудовы гаспадаркі. Таму ў Брэсцкай і Кобрынскай эканоміях, гаспадарка якіх значна пацярпела падчас Паўночнай вайны, у першай палове XVIII ст. асноўнай цяглавай сілай былі менавіта валы.

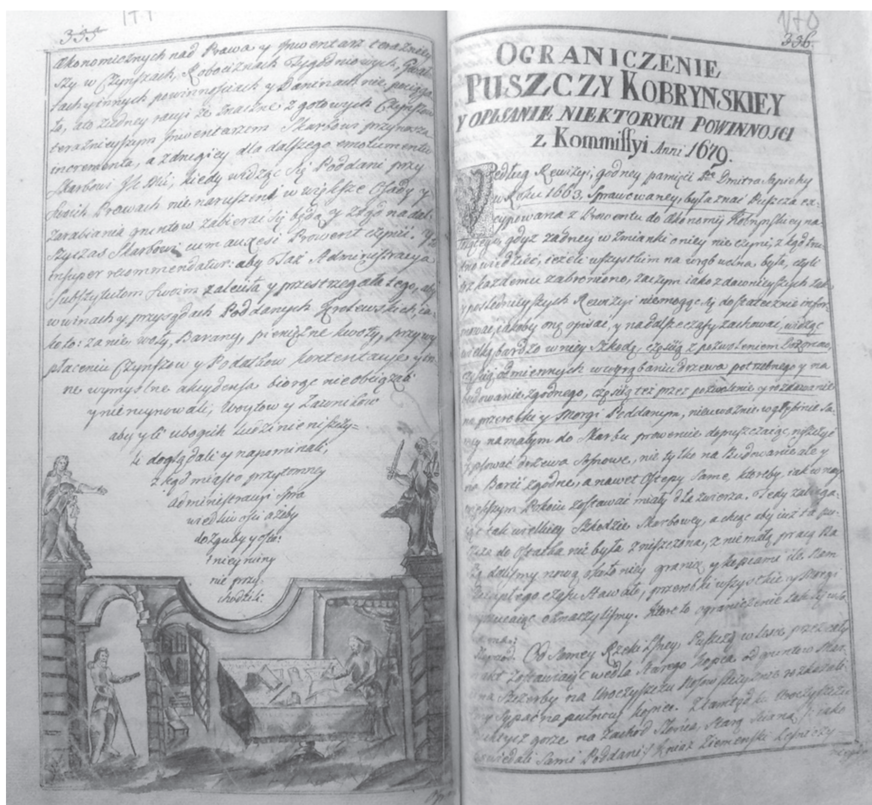
Пераважная большасць малюнкаў тычыцца непасрэдна тэмы земляробчай працы. Акрамя простых выяваў звязанага ў снапы збожжа і прылад працы, у дакуменце ёсць малюнкі ў выглядзе алегорый асноўных відаў сельскагаспадарчых работ, прычым на выявах зафіксаваны падзел працы на мужчынскую і жаночую. Так складальнікі інвентара адлюстравалі на малюнках мужчын у час сяўбы, касьбы, малацьбы і складання збожжа на прасушку ў спецыяльныя прыстасаванні. Жанчыны намаляваны за рознай працай у час жніва, якое забяспечвалася пераважна іх сіламі.

Вельмі цікавым, на наш погляд, з'яўляецца малюнак, які знаходзіцца пры падсумаванні скарбавых даходаў з Гарадзецкага ключа Кобрынскай эканоміі. На ім намаляваны чатыры жабракі, якія, вяртаючыся з горада, падлічваюць грошы. Хутчэй за ўсё, гэта была тая фінансавая дробязь, якую гэтыя жабракі атрымалі ў выглядзе міласціны каля касцёла ці царквы, што віднеюцца на заднім плане малюнка.

Пры падсумаванні даходаў з Кобрынскай эканоміі змешчаны яшчэ адзін малюнак, на якім таксама можна заўважыць постаці трох асоб, падобных на жабракоў, што накіроўваліся з горада ў вёску. Паколькі практычна на ўсіх выявах інвентара знайшлі сваё адлюстраванне найбольш характэрныя эпізоды з жыцця Брэсцкай і Кобрынскай эканомій, можна выказаць меркаванне, што і гэтая сцэна з сацыяльнага жыцця была да-

статкова распаўсюджанай ва ўладанні ў другой чвэрці XVIII ст. Магчыма, гэтым малюнкам аўтар хацеў сказаць, што папярэдняя палітыка ільгот, якая праводзілася ў каралеўскіх эканоміях пасля ваенных разбурэнняў другой паловы XVII і пачатку XVIII стст., спрыяла не толькі гаспадарчай адбудове, але і павелічэнню колькасці так званых „лёзных людзей”. Гэта пацвярджалася і данясеннямі рэвізораў, якія неаднаразова ў сярэдзіне XVIII ст. адзначалі, што ў каралеўскіх гарадах пашырылася колькасць убогіх людзей, сярод якіх было мала тых, каго сапраўды можна было назваць убогімі. Большасць — гэта былі сяляне, якія не хацелі працаваць, пакідалі свае грунты і сталі жыць за кошт жабрацтва каля касцёлаў і цэркваў і на рынках[41]. Прычым, характэрнай гэтая з’ява была ў большасці для Кобрынскай эканоміі, дзе працэнт пустых валок быў значна большым, чым у Брэсцкай.

Напрыканцы інвентара знаходзіцца яшчэ адзін малюнак, на якім, праўдападобна, складальнікі інвентара прадставілі сябе (малюнак 2).

OGRANICZENIE
PUSZCZY KOBRYNSKIEY
Y OPISANIE NIEKTORYCH POWINNOSCI
z Kommissyi Anni 1679.

Малюнак 2. Старонка з выявай складальнікаў інвентара

[41] І. Кітурка, *Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII — XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця*, с. 118-120.

На пярэднім плане намаляваны чалавек, які за вялікім сталом нешта піша, схіліўшы галаву. На стале можна разглядзець усе неабходныя для працы пісара рэчы: лісты паперы, чарнільніцу, пёры, свечку. У сцяне гэтага кабінета ёсць паліцы, на якіх стаяць кнігі. Паліцы закрываліся дзвярыма, якія, хутчэй за ўсё, былі каванымі, і гэта быў свайго роду сейф для захоўвання важных дакументаў. У расчыненых уваходных дзвярах відаць фігуру яшчэ аднаго чалавека — наведвальніка, які з нейкай паперай у руцэ прыйшоў да пісара за пэўнай паслугай.

Такім чынам, гэтым малюнкам складальнікі інвентара хацелі засведчыць важнасць і адказнасць сваёй працы. Для большай пераканаўчасці выява пісара ўвянчаная фігурамі грэчаскіх багінь Феміды і Дэметры, месцазнаходжанне якіх таксама было ўзважаным і вывераным. Феміда — багіня права і законнага парадку, з усімі адпаведнымі атрыбутамі — мячом у правай руцэ, вагамі ў левай і завязанымі вачыма, была размешчана справа ўверсе, непасрэдна над фігурай пісара. Магчыма, гэтым пісар хацеў падкрэсліць, што ён з'яўляецца службовай асобай і ў сваёй працы карыстаецца толькі законам.

Дэметра — багіня земляробства і ўрадлівасці, была намалявана злева ўверсе, з боку наведвальніка. Напэўна, выява Дэметры мела непасрэднае дачыненне да дадзенай канкрэтнай працы пісара па складанню інвентара Брэсцка-Кобрынскай эканоміі, паколькі ў ім у асноўным знайшлі сваё адлюстраванне пытанні, звязаныя са становішчам сельскай гаспадаркі ў каралеўскіх уладаннях.

Падсумоўваючы вышэйсказанае, можна канстатаваць, што інвентар Брэсцка-Кобрынскай эканоміі 1742 г., у параўнанні з іншымі інвентарамі гэтых эканомій (1668 г.[42], 1680 г.[43], 1682 г.[44], 1724 г.[45], 1735 г.[46], 1786[47] г. і інш.), сапраўды ўяўляе сабой унікальную крыніцу для вывучэння гаспадарчага развіцця згаданых каралеўскіх уладанняў. Ён з'яўляецца вельмі падрабязным і адносіцца да ліку самых інфарматыўных, паколькі аўтары дакумента кіраваліся каралеўскай інструкцыяй як мага паўней зафіксаваць існуючую сітуацыю ў эканоміях, каб прадухіліць мажлівыя спробы абцяжарвання падданага насельніцтва з боку іх арандатара і тым самым не дапусціць разбурэння гаспадаркі сталовых эканомій.

Але пры гэтым ён застаецца адзіным інвентаром Брэсцка-Кобрынскай эканоміі, у якім утрымліваюцца ілюстрацыі. Яны не толькі на-

[42] НГАБ, ф. 1928, воп. 1, спр. 36.
[43] LVIA, f. SA, bib. 11488.
[44] НГАБ, ф. 1928, воп. 1, спр. 37.
[45] AGAD, zesp. ARP, sygn. 184.
[46] LVIA, f. SA, bib. 11497, 11498.
[47] LVIA, f. SA, bib. 11518.

даюць дакументу эстэтычную прыгажосць, але таксама з'яўляюцца матэрыялам для вывучэння. Іх аналіз дае мажлівасць засяродзіць увагу даследчыка на пэўных асаблівасцях гаспадарчага і сацыяльнага становішча Брэсцка-Кобрынскай эканоміі ў другой чвэрці XVIII ст., якія былі заўважаны нават складальнікамі інвентара, як, напрыклад, перавага ў эканоміях валоў ці значная колькасць лёзных людзей.

Summary

The inventory of the Brest-Kobryn crown lands dating from 1742 as a unique source in the economic history of Belarus

The inventory of the Brest-Kobryn crown lands dating from 1742 is a unique source in the economic history of Belarus in the second quarter of the eighteenth century. The inventory was drawn up when the lands were leased to Count Jerzy Fleming for a period of six years. It contains a detailed description of the economic situation in the royal lands in order to prevent charging the subjects on the part of the lessee and thus prevent the economic decline of so-called 'table' lands (dobra stołowe), which provided money for the King's personal coffers and expenses. The information presented in this paper sheds light on the structure of the administrative and territorial division of the crown lands into nobles' estates and estates of the Voyt (German Vogt, a hereditary head of a town); it also enables examining the specific nature of the economic development of towns and villages in the crown lands, as well as defining the state's economic policy towards the Brest-Kobryn crown lands. The illustrations included in the document contribute to its uniqueness; they not only have an aesthetic value but also serve as research materials. The agricultural subject matter of the drawings provides an insight into the specific nature of the social and economic situation in the Brest-Kobryn crown lands in the second quarter of the eighteenth century, for example, oxen were the predominant draught animals and a large number of landless peasants stayed there.

Streszczenie

Inwentarz ekonomii brzeskiej i kobryńskiej z 1742 r. jako unikalne źródło do historii gospodarczej Białorusi

Inwentarz ekonomii brzesko-kobryńskiej z 1742 r. jest unikalnym źródłem do historii gospodarczej Białorusi drugiej ćwierci XVIII w. Inwentarz został sporządzony podczas przekazywania ekonomii królewskich w sześcioletnią arendę hrabiemu Jerzemu Flemingowi. Szczegółowo opisano w nim sytuację gospodarczą w ekonomiach, aby ustrzec się przed ewentualnymi próbami obciążenia poddanych przez arendarza i tym samym zapobiec gospodarczemu upadkowi dóbr stołowych. Informacje zawarte w artykule rzucają światło na strukturę podziału administracyjno-terytorialnego ekonomii na klucze i wójtostwa, pozwalają na zbadanie specyfiki rozwoju gospodarczego miast i wsi w ekonomii oraz określenie kierunku państwowej polityki gospodarczej w stosunku do ekonomii brzesko-kobryńskiej. Unikalność tego dokumentu podkreślają także ilustracje, które nie tylko przydają mu walorów estetycznych, ale stanowią również materiał badawczy. Rolnicza tematyka rysunków świadczy o pewnej specyfice sytuacji gospodarczej i społecznej w ekonomii brzesko-kobryńskiej w drugiej ćwierci XVIII w., np. jako siła pociągowa przeważały woły, przebywała w niej znaczna ilość ludzi luźnych.

Iryna Kiturka — dr, docent Grodzieńskiego Państwowego Uniwersytetu im. Janki Kupały, specjalizuje się w historii gospodarczej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II poł. XVII — XVIII w.

Елена Говор
(Канберра)

Белорусские анзаки

Каждый год 25 апреля Австралия отмечает один из самых священных для австралийцев праздников — День Анзака. В этот день в 1915 году части австрало-новозеландского армейского корпуса (ANZAC), вместе с войсками союзников, высадились под шквальным огнем турецкой армии на гористые берега полуострова Галлиполи у пролива Дарданеллы. По плану британских военных стратегов это должно было позволить не только захватить Дарданеллы, но и оттянуть турецкие войска с кавказского фронта и, таким образом, помочь одному из их главных союзников — России. Генералы мало считались с жизнями простых солдат, тысячи которых полегли при высадке и во время последующих кровопролитных боев. По существу Галлиполийская операция стала поражением союзников, но в самосознании австралийской нации этот гористый берег, политый кровью тысяч ее сынов, занял особое место, и День Анзака так же священен для австралийцев, как для нас — День Победы.

По мере того как австралийская нация взрослеет, ее отношение к прошлому становится глубже и многомернее, и история легендарных анзаков наполняется новым содержанием. Но один компонент ее до недавнего времени оставался непоколебимым — само собой разумелось, что Австралия в то время была почти исключительно англосаксонской нацией, таковой же была ее армия. И вот, просмотрев тысячи архивных дел, со статистикой в руках мне удалось доказать, что россияне на протяжении всей войны тоже были частью «легенды анзаков», причем в Австралийской армии бывшие русские подданные составляли самую большую национальную группу не англо-кельтского происхождения — около тысячи человек. О них я рассказала в книге «Русские анзаки в австралийской истории»[1]. Оговорюсь сразу, что «русскими» в то время в Австралии называли всех уроженцев Российской империи, независимо от их этнического происхождения. В па-

[1] E. Govor, *Russian Anzacs in Australian History*, Sydney, UNSW Press, 2005. Книгу дополняет вебсайт автора Russian Anzacs http://russiananzacs.elena.id.au/, в котором есть раздел «Белорусские Анзаки». На страницах, посвященных каждому из них, имеется список ссылок к документам из австралийских архивов. Многие из этих документов оцифрованы и, таким образом, эти источники можно просматривать, используя ссылки на сайте. В частности, оцифрованы все служебные досье анзаков; они находятся в Национальном архиве Австралии в фонде B2455.

мять о тех временах и заблуждениях я и создала выражение «русские анзаки», открыв для австралийцев пласт истории, о котором они не подозревали. Я не вкладываю в это выражение никаких имперских амбиций, а, напротив, пытаюсь показать все многообразие тех, кого здесь называли «русскими» и стереотипно считали бунтовщиками и большевиками.

Среди австралийских солдат из Сиднея и Гандагая, Брокен-Хилла и Бендиго на том далеком галлиполийском берегу были и наши земляки — Павел Зиневич из Больших Лескович под Картуз-Березой, Чарльз Оскар Зандер из Вилейки, Устин Гловацкий из Жабинки под Брестом, Вильям Деонк из Лиды. Вот о вкладе уроженцев Беларуси в австралийскую легенду и — шире — в австралийскую историю и будет наш рассказ.

Тайна Вильяма Деонка

Сколько было уроженцев Беларуси и тем более этнических белорусов среди анзаков сказать с абсолютной точностью трудно. Ведь границы губерний Российской империи, откуда они приехали, отнюдь не совпадали с территориальными границами нынешней Беларуси, да и белорусская нация в современном понимании этого слова в то время еще только формировалось. Героями нашего повествования будут сорок с лишним человек, родившихся на территории нынешней Беларуси и прилегающих районов, населенных белорусами. Треть среди них были евреями, остальные — славянами: белорусами, русскими, поляками, украинцами.

Часто провести разграничение между славянами, жившими в Беларуси и на прилегающих территориях, выяснить этническое происхождение человека и, что не менее интересно, его самоопределение, оказывается совсем не простым делом. При тех или иных условиях они могли называть себя и поляками, и русскими, для них было характерно дву- и трехязычие. Здесь можно принять такую схему — если человек всю жизнь до эмиграции прожил в родной белорусской деревне, то его можно назвать белорусом в современном значении этого слова. Если же наш герой рано покинул свою деревню, местечко или город, обучаясь и живя в русском окружении, то в его самоидентификации может доминировать русская культура. Поэтому для выяснения того, кто был белорусом, приходится принимать в расчет и место рождения, и написание фамилии и имени, и имена родственников, и религиозную принадлежность, и круг контактов, и факторы, которые способствовали обрусению (например, служба в российской армии).

В начале двадцатого века, когда началась довольно значительная эмиграция жителей с территории нынешних Беларуси и Украины

в Австралию, австралийцы считали их русскими или поляками, а сами эмигранты редко пытались исправить эту ошибку. В результате присутствие белорусов и украинцев в австралийском этносе на первых порах проходило незамеченным. Да и сами австралийские общины белорусов и украинцев, которые сформировались после второй мировой войны, когда Австралия приняла десятки тысяч перемещенных лиц из Советского Союза, начинали отсчет присутствия своих наций в Австралии со своей, послевоенной, волны, не подозревая о своих героических земляках, которые сражались за эту страну уже в годы первой мировой в числе легендарных анзаков.

Говоря с детьми белорусских анзаков я все еще слышу отзвуки этой этнической путаницы. Когда я спросила Дороти, дочь Вильяма Деонка (Deonck) из Лиды, о родном языке ее отца, она сразу же ответила: «Русский». Но после моих дальнейших расспросов, когда я попыталась уточнить, был ли это действительно русский язык или польский, она поправила себя: «Ну, пожалуй, польский, потому что он называл себя поляком, а может польско-русский или что-то такое». Впрочем, сама Дороти слышала из уст отца только английский. Дело еще больше запутывают семейные предания о том, что мать Вильяма Деонка, Мария, была ирландкой, которая переселилась в Польшу во время голода в Ирландии, а об его отце они слышали, что он был капитаном на британском корабле во время Ютландского сражения. Уж не британцем ли он был? Но нет, Дороти припоминает, что настоящее имя ее отца было Тадеуш[2]. А потом удается найти и факты: Вильям при вступлении в брак в 1919 году и при натурализации в 1940 году указал имя своего отца как Никода[3], а на свидетельстве о смерти Вильяма в 1961 году имя его отца указано как Никодемус[4], в форме принятой в католических святцах. Учитывая, что Вильям и сам был католиком, в его польском происхождении не приходится сомневаться. Внешность Вильяма — смуглолицый и темноволосый — вполне могла объясняться наследием его матери-ирландки (о ее ирландском происхождении Вильям действительно пишет в натурализации). Что же до загадочной фамилии Deonck, то она могла быть сокращением фамилии Денковский или Дионисюк/Денисюк и их вариантов.

Франк, сын солдата с английским именем Александр Майк (Mike), помнит, что его отец «всегда говорил, что он был русским и всегда

[2] Интервью с Дороти Эйлес, 15.08.2001 (здесь и далее интервью из архива автора Елены Говор, Канберра, Австралия).

[3] National Archives of Australia = Национальный архив Австралии (далее: NAA), A435, 1948/4/94, Deonck William.

[4] Registry of Birth, Death and Marriages, New South Wales. Электронная база данных http://www.bdm.nsw.gov.au/bdm_fh.html

говорил по-русски. Мы были поражены, когда в его документах о натурализации мы увидели, что в действительности он был поляком»[5]. Однако, Александр не был ни русским, ни поляком. Вступая в австралийскую армию он дал такой адрес своих родных, написанный на русском языке: «Минской губ., Игуменского уезда, Пуховичской волости, деревни Затитовской Слободы, получить Анне Г. Майко»[6]. Оказалось, что это Затитова Слобода в Пуховичском районе — деревня с белорусским населением. Дети Александра подтвердили, что его подлинная фамилия была Майко, среди его родственников были Поскребко — другая фамилия, распространенная в этой деревне. От них же я узнала, что Александр был православным. Все это дает основания считать его белорусом.

Вероятно белорусом был и Петр с труднопроизносимой фамилией Вишкенлский (Wishkenlski) — так он писал ее, когда вступал в австралийскую армию, однако к концу службы она трансформировалась в Виселенский (Wiselenski)[7]. На мое предположение о том, что фамилия, вероятно, искажена, его дочь Маргарет пишет: «Мы многого не знаем о ранних годах жизни отца, в том числе и правильное написание его фамилии. Поскольку он не мог писать по-английски, он называл свое имя и все, что они там писали, он принимал. Он считал себя русским»[8]. Из служебного досье видно, что Петр родился в Слониме, его отца звали Адам, и это, как кажется, свидетельствует в пользу того, что он мог быть поляком с фамилией Вишневский, которая, впрочем, широко распространена и среди русских. Вполне возможно, что Вишкенлский это была попытка передать какую-то более редкую польскую фамилию, например Wiszlański. Тем не менее, замечание Маргарет о том, что он считал себя русским и его принадлежность к православной церкви (это он указал ясно, вступая в австралийскую армию), позволяют утверждать, что он был православным белорусом.

Лишь единицы среди белорусов делали попытку объяснить свое отличие и от русских, и от поляков. Барбара, дочь Устина Гловацкого, рассказывает о своем отце: «Я не знаю, говорил он по-русски или по-белорусски, но в глазах моей матери-польки он был крестьянином. Может быть он не говорил по-русски так, как было должно говорить по-русски по ее мнению. И он не любил говорить по-польски. Он определенно не был поляком. Он гордился, что он не поляк»[9]. Вполне

[5] Интервью с Франком Майком, 3.04.2001.
[6] NAA: B2455, Mike Alexander.
[7] NAA: B2455, Wishkenlski Pete.
[8] Е-маил Маргарет Макграс, 5.01.2010.
[9] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.

возможно, что под «крестьянским» русским языком тут скрывается белорусский язык.

Мог белорусский язык скрываться под термином «диалект», что произошло, как кажется, в случае с Яковом Федоровичем Гречинским из Городни. Надеясь получить работу цензора в австралийской армии в 1917 году он писал, что знает «русский, польский, язык Курляндской [губернии], один или двух русских диалекта, а также французский и японский языки»[10]. В случае Курляндской губернии речь идет по всей видимости о латышском языке, а вот два «диалекта» могут быть украинским и белорусским языками, ведь Городня Черниговской губернии, где он родился, находится на границе нынешних Украины, Беларуси и России. Среди Гречинских в Городне бытовало предание, что их предком был греческий поп Яков, прибывший в Нежин при Екатерине II. Австралийского Гречинского, не смотря на знание им украинского и белорусского языков, все же следует считать русским по культуре, его отцом был врач Федор Павлович Гречинский (возможно брат врача и литератора Василия Павловича Гречинского), и Яков получил прекрасное образование в русских учебных заведениях; вероисповедание его было православным.

Православное вероисповедание Фавста (Фауста) Павловича Леошкевича, родившегося в Соколке Гродненской губернии (ныне это территория Польши на границе с Беларусью), указывает на то, что он, несмотря на место рождения, не был поляком. Но и белорусом, не смотря на его белорусскую фамилию, его едва ли можно назвать. Он происходил из семьи полковника Павла Илларионовича Леошкевича (потомственного дворянина Виленской губернии), семья жила и в Беларуси и в Мариамполе (ныне на территории Литвы, недалеко от границы с Беларусью и Польшей), а после смерти отца мать Фавста оказалась в Ашхабаде в Туркестане; родными языками для Фавста были русский и французский[11]. Так что в данном случае перед нами человек русской культуры, не смотря на польско-белорусско-литовское происхождение его предков.

Семен Сучков, напротив, не смотря на свою русскую фамилию, считал себя белорусом. Он был учителем в поселке Еремичи, в Гродненской губернии; за участие в первой русской революции он был арестован и сослан в Сибирь. Из ссылки он, как и многие, бежал и в 1912

[10] NAA: PP14/1, 16/1/186.

[11] Послужной список бывшего Мариампольского уездного воинского начальника полковника в отставке Павла Иларионовича Леошкевича. — Российский государственный военно-исторический архив, ф. 400, оп. 12, д. 23121; письмо Леона Леошкевича, 2.10.2001.

году прибыл в Австралию[12]. В марте 1945 года, во время обсуждения ялтинских соглашений в австралийской печати, он выступил с большим письмом в защиту освобождения Западной Беларуси от власти Польши. «У меня есть право выступать по этому вопросу, — писал он. — Я белый русский (термин, который не имеет политического значения, а только историческое и этническое). Я жил в этой стране до 23 лет, я побывал почти в каждом уголке Белой Руси, или как ее теперь часто называют местные жители, Белоруссии»[13]. Как видим, даже в 1945 году понятие белорус требовало некоторых объяснений в австралийском контексте.

Православный Джон (Иван Владимирович) Матвейчик, который родился на территории нынешней Польши, может быть назван белорусом. При вступлении в армию он указал такой адрес своего брата: Grodnenskoy Gubernii, Woskovaskah Uezda, Ushkovkahy Wososki, derevnia Ushkov Grood. Этот адрес мне удалось расшифровать как: Гродненской губернии, Волковысского уезда, Юшковской волости, деревня Юшковы Груд (Juszkowy Gród)[14]. Тот факт, что ни свою фамилию, ни название деревни Матвейчик не написал по-польски, говорит в пользу его белорусской самоидентификации. В определении национальной принадлежности православного Федора Трофимовича Лейко из Збочно под Слонимом[15] нам может помочь знание о белорусском писателе Кондрате Федоровиче Лейко, происходящем из той же деревни.

Для определения национальной принадлежности Лео Берка приходится прибегнуть к кругу его контактов. Он родился в Белостоке Гродненской губернии. Фамилия Берк была распространена среди евреев, немцев и, в небольшой степени, поляков. Тот факт, что он был католиком, указывает, как кажется, на его польское происхождение. Однако фамилия его замужней сестры, проживавшей в Белостоке, — Андрейчик, — и тот факт, что эмигрировав в Брисбен с Дальнего Востока он общался исключительно с русской, а не с польской общиной, позволяет говорить об преобладании русской и, возможно, белорусской культуры. В одном из документов он отмечал, что русский является его родным языком[16].

[12] NAA: A1, 1923/4646, S. Simon Sutchkoff Naturalization.

[13] S. Sutchkoff. Polish settlement: A White Russian's views. (Public opinion). — *Advocate*, Burnie, Tas., 10 марта 1945, с. 7.

[14] NAA: B2455, Matveichik John.

[15] NAA: B2455, Leyko Fedor.

[16] NAA: A1, 1920/7791, Leo Berk — Naturalization; L. Berk *et al.*, Russian Soldiers' Protest', *Daily Mail* (Brisbane), 5.09.1918, с. 8; 17.09.1918, с. 7.

Здесь следует отметить значительный русифицирующий эффект, который оказывала служба в русской армии не только на белорусов, но и на поляков. Петр Сребел (Сребаль), католик, происходил из Виленской губернии, и этнически, несомненно, был поляком. Однако, если мы ближе познакомимся с имеющимися о нем сведениями, то возникает несколько иная картина. Он прослужил два года в русской армии. Все его контакты в Австралии связаны с русской общиной — русскими были его друзья, и останавливался он в русских пансионах, а в австралийскую армию он вступил, указав имя и отчество — Петр Антонович[17].

Лео Берк служил два года в артиллерии и участвовал в русско-японской войне. Он приехал в Австралию через Дальний Восток, очевидно оставшись там после войны. В русско-японской войне участвовал и Матвейчик, также приехавший в Австралию с Дальнего Востока. Когда, в 1942 г., он умер в одиночестве в Брисбене, государственный попечитель передал в военное архивохранилище две его русские медали вместе с австралийскими боевыми наградами[18]. Таким же путем приехали в Австралию Устин Гловацкий, служивший в Сибирском пехотном батальоне в 1909-1912 гг., Андрей Иванович Жабинский, служивший в Сибирском батальоне саперов, Джордж (вероятно Георгий) Гурасов, прослуживший 4 года в Маньчжурском кавалерийском отряде[19].

Заговорив о службе в армии, мы уже и затронули тему о том, как уроженцы Беларуси попадали в Австралию в те давние времена. Главный путь, как это ни странно, пролегал через Дальний Восток, который, с открытием Транссибирской железной дороги, стал для россиян своеобразным Клондайком. Для многих этот путь начинался со службы в армии. Отслужив срок, молодые люди не возвращались на родину, а искали новых дорог, и тут на помощь им приходили эмиграционные бюро, которые на льготных условиях, через Харбин и Японию, перевозили россиян в Австралию. Пользовались их услугами и те, кто, приехав в Сибирь или на Дальний Восток, оказались без работы, ведь Австралия накануне первой мировой войны славилась как страна социальных реформ, «рабочее царство»[20].

Некоторые белорусы попадали в Австралию через Канаду и Америку, и историю их приключений расскажет нам Александр Майко.

[17] NAA: B2455, Srebel Peter Antonovitch; BP4/3, Russian Srebel P.
[18] NAA: B2455, Berk Leo; B2455, Matveichik John.
[19] NAA: B2455, Glavasky Usten; B2455, Jabinsky Andrew; B2455, Gurasoff George.
[20] E. Govor, *Australia in the Russian Mirror: Changing Perceptions, 1770-1919*, Melbourne, Melbourne University Press, 1997, с. 151-156.

Три Ганночки или вокруг света в поисках счастья

В 1937 году Александр Майко прибил к ограде своего земельного владения в Госфорде, под Сиднеем, доску с надписью «Березина». Так называлась река его детства в далекой Беларуси, воспоминания о которой, сладкие и горькие, всегда были с ним. К этому времени он был отцом двух детей-подростков, которые и подарили ему эту доску на Рождество. Для них, незадолго до своей смерти, он и продиктует историю своей жизни.

«Я родился 4 августа 1892 года в деревне Слобода на реке Березине в России, в 70 милях от Минска. Моего отца звали Григорий Майко, а мать — Анна. Когда мне было семь с половиной лет, мой отец умер, а через пять месяцев родилась моя сестра Анна. Через год после смерти отца мать снова вышла замуж за мужчину с шестью детьми по фамилии Поскрёбко. Жизнь для меня стала невыносимой, потому что он был очень плохим и жестоким человеком. [Александр не написал об этом, но дети помнят, что его тело было покрыто шрамами от побоев, полученных в детстве — Е. Г.]. Я ушел жить к бабушке, но когда мне было десять лет, она умерла. Мне пришлось вернуться в дом к матери, но я не мог там ужиться. Много раз я убегал из дома и спал в сараях. Моей матери и сестре тоже плохо жилось с отчимом. Она бы ушла от него, но к тому времени у нее появились еще дети, и она не могла их оставить. В двенадцать лет я получил свою первую работу в 8 милях от нашей деревни. Я пас овец и свиней, присматривая, чтобы они не потравили поле и чтобы их не зарезали волки. Хозяин одевал меня и кормил и за семь месяцев работы заплатил мне 11 рублей (25 шиллингов). На следующий год я работал на тех же людей — пахал и сеял. Летом я водил коней в ночное и спал под звездами. Мы обычно разводили костер, чтобы отпугивать волков и согреваться. За этот год работы я получил 1 фунт 16 шиллингов. [В Австралии в то время годовая зарплата составляла около 50-100 фунтов. — Е. Г.]. На третий год я работал на другого человека в той же деревне. В этой деревне было только семь домов. За этот год я заработал 2 фунта 5 шиллингов. Работа была тяжелой — расчистка земли — и я ушел через восемь месяцев. Потом я работал в буше [австралийские слова органически вплетаются в его белорусское повествование: буш — это австралийский лес — Е. Г.], готовил бревна для сплава вниз по Днепру. Потом я нашел работу недалеко от тех мест, где я родился. Здесь в первый год мой заработок был 30 рублей, а во второй год — 40 рублей с одеждой и едой. В работу входило пахать, бороновать, косить, и раз в месяц доставлять в Минск груз виски (водки)»[21].

[21] Здесь и далее: Александр Майко, *История моей жизни.* — Архив Берил Боуэн, Госфорд.

... Читая его скупые строки, я могла легко представить то, о чем он не писал. Запах чабреца на песчаных пригорках среди молодых сосен. Какой благоухающий чай получался из его соцветий! Луговые цветы — сиреневые, желтые, розовые — вдоль извилистой речки, роса так и горит на них, когда косцы идут косить на восходе солнца. И картошка, испеченная в углях костра под звездами, со щепоткой сероватой крупной соли... Эта земля совсем не походила на Австралию, и все же, читая о жизни Александра в Беларуси, я постоянно вспоминала историю австралийца Берта Фейси, книга которого «Счастливая жизнь» стала символом повседневного героизма простого австралийского труженика. Их жизненные истории до удивления схожи. Они родились почти в одно и то же время, и тяжелые дни для обоих из них настали, когда им едва стукнуло по 8 лет. Это была жестокость их отчимов, жестокость, которая являлась частью семейных взаимоотношений в те дни. Оба они получат «лесное образование» („bush schooling" назовет его Берт Фейси). Оба будут с точностью до мелочей вспоминать цифры своих первых заработков десятилетия спустя. И оба будут тяжело ранены на войне...[22]. Но вернемся к следующему периоду в жизни Александра Майко. В те годы, когда его австралийский двойник Берт начал свой путь, покинув места в Западной Австралии, где он вырос, Александр тоже отправился в путь — на другой конец земли.

«Когда мне было семнадцать с половиной лет я решил отправиться в Канаду, и тут возникла проблема денег. Чтобы добраться до Канады, надо было иметь 140 рублей и еще 50 надо было предъявить при высадке. Я накопил 40 рублей и еще 100 я получил, сдав в аренду землю, которую оставил мне отец, но достать последние 50 оказалось не простым делом. В конце концов мне одолжили эти деньги люди, у которых я работал, просто под честное слово. Я не мог получить паспорт, так как я был еще несовершеннолетним, и я отправился в путь без паспорта, с помощью агента. Я покинул дом 26 декабря 1909 года. Из нашей деревни вместе со мной отправилась еще одна женщина и трое мужчин. Сначала мы добрались до Польши, там мы неделю прятались, а потом нас отправили дальше в вагоне со скотом. Из него мы вышли недалеко от границы и оттуда шли 5 миль по бушу, пока не оказались в Австрии. Неделю мы провели в Вене, а потом поездом поехали в Роттердам в Голландии. Там мы неделю ждали пароход, который довез нас до Галифакса. Оттуда мы поездом доехали до Торонто в Канаде.

В Торонто я нашел работу на сортировке старой бумаги и тряпья за 4 доллара 50 центов в неделю, за жилье и еду я платил 3 доллара в не-

[22] A. B. Facey, *A Fortunate Life*, Fremantle, 1981.

делю. Через полгода я нашел работу по сортировке тряпья в другом месте за 6 долларов в неделю, но я там долго не задержался. Когда я вернулся на свою первую работу, они стали платить мне 7 долларов 50 центов в неделю. ... Моя следующая работа была у портного за 7 долларов в неделю. Мне там очень нравилось, и я проработал там полгода, но заработок был небольшой и я отправился в Америку. Это было в 1911 году. ... В Питсбурге я получил работу на сталелитейной фабрике. Это была самая лучшая из моих работ! Я работал у печи, нагревая железо, из которого делали костыли для железнодорожных рельс... Потом я работал на угольной шахте в Пенсильвании... Я проработал там около двух месяцев, когда большой камень свалился мне на ногу и мне ампутировали раздробленный большой палец. Я не сразу поправился, и все мои сбережения кончились. После этого я работал на строительстве дороги, на ферме и развозил лед. Следующая работа была на пристани на озере Эри и на колесном пароходе на реке Огайо. ... В конце концов я решил вернуться в Канаду. ... У меня было только то, что было надето на мне, т.к. в Питсбурге я потерял всю свою одежду. Я получил работу у своего старого босса — возчика с лошадьми — 12 долларов за 60-часовую рабочую неделю, но вскоре меня уволили за участие в забастовке. Потом я работал на ферме, но там мне плохо пришлось, и я нанялся развозить уголь. Это была тяжелая и грязная работа, и я перешел в отливочную мастерскую, но там работа оказалась мне не по силам. Я опять вернулся к старому боссу, и он дал мне работу получше — водить машину за 13 долларов в неделю. Вот тогда я и получил свои первые водительские права. Началась война, и босс срезал зарплату. Я попытался вступить в армию, но меня не приняли в танковый корпус, и я решил отправиться в Новую Зеландию.

Новая Зеландия мне не очень понравилась, и я нанялся на корабль, который шел в Австралию. Австралия мне тоже сразу не понравилась, но у меня не было денег, чтобы уехать отсюда, а на корабль можно было наняться только до Индии, перевозить лошадей. Это меня не устраивало, пришлось остаться тут и довольствоваться тем, что есть. Я нанялся строить железную дорогу в Ниммитабеле [у подножья Снежных гор] за 8 шиллингов в день, но там все время шел дождь или снег и нам удавалось работать только три или четыре дня в неделю, а жить приходилось в палатках, так что я оставил эту работу и поехал на корабле в Брисбен. Там дела были не лучше, сотни людей не могли найти работу. Я отправился внутрь страны в поисках заработка. Пройдя 60 миль, я нашел работу на расчистке за фунт в неделю плюс содержание. Через 8 недель работа кончилась, и я нашел другую на молочной ферме. Там я оставался 3 месяца, потом я вернулся

в Сидней и стал развозить молоко в Мосмане за 1 фунт 10 шиллингов в неделю плюс содержание».

Но кончилась и эта работа и Александру ничего не оставалось, как вступить в армию. Заполняя документы он тщательно вывел в графе «ближайший родственник» имя своей любимой сестры Анны. Ведь она была единственным светлым лучиком в его прежней жизни, который связывал его с родной землей.

Но Анна, Ганночка, была не только в судьбе Александра Майко.

Alec taken in England (1917)

Александр Майко в Англии в 1917 году

Маргарет, дочь Петра Виселенского из Слонима, вспоминает, что у отца «с родиной никаких связей не было, не смотря на попытки моей матери разыскать его родных. Камнем преткновения было то, что мы не знали, как правильно пишется его фамилия. Он уехал из дома очень рано, лет в двенадцать-тринадцать, и образования у него почти не было. Неизвестно, то ли его отвез на корабль отец, то ли он сам был вынужден покинуть дом из-за конфликта, так как он очевидно не ладил с мачехой. Об одном он жалел — о потере связи со своей единственной сестрой Анной»[23]. Именно свою сестру, как и Александр Майко, Петр указал в графе «ближайший родственник», вступая в Австралийскую армию. Эту Ганночку помнят в далекой Австралии спустя столетие, и я надеюсь, что не смотря на все перипетии двадцатого века, теперь наконец-то удастся найти ее семью в Слониме... На мой вопрос, учил ли их Петр своему родному языку и пел ли он какие-либо песни, Маргарет ответила: «Он не учил нас своему языку, и песен нам не пел. Я думаю, что и петь-то им было не о чем, жизнь там была очень тяжелая. Я только знаю, что когда на их маленьком наделе земли бывал неурожай, они едва могли прокормиться и выжить»[24].

Была Анна в судьбе и Павла Зиневича из деревни Большие Лесковичи (Пружанский уезд, Гродненской губернии). Его родственник, Леонид Корж из Березы, рассказывает, что в семье было пятеро детей, и когда Павел окончил Черняковскую двухгодичную церковно-приходскую школу, «денег на продолжение учебы не было, и он остался у родителей и пас скот у богатых людей. Перед первой мировой войной завербовался на работу, как тогда говорили, в Америку. За прошедшие годы его отсутствия было получено два письма, которые не сохранились». Сестра Павла Анна помнила о нем до самой смерти, и умирая, завещала своим родным узнать о его судьбе[25]. Выполнить просьбу этой Ганночки удалось только сейчас, когда я разыскала его родных в Беларуси.

Павел Зиневич и Петр Виселенский, как и Александр Майко, покинули родину почти одновременно, за несколько лет до первой мировой войны, отправившись искать счастья в Канаде и Америке, а потом перебрались в Австралию.

Было среди уроженцев Беларуси и несколько моряков — наши знакомые Вильям Деонк и Фавст Леошкевич, а также кочегары Мариан Адамцевич из Минска и Прокофий Пашкевич из Борисовки (Кобринский уезд Гродненской губернии)[26]. Все они попали в Австралию в начале войны.

[23] Е-маил Маргарет Макграс, 29.01.2010.
[24] Е-маил Маргарет Макграс, 29.01.2010.
[25] Письмо Леонида Коржа, Береза, 20.06.2007.
[26] NAA: B2455, Adamzewitch Marian; NAA: B2455, Pashkevich Prokofie.

Петр Виселенский

Пути миграции шестнадцати евреев, которые были среди белорусских анзаков, были несколько другими. Для многих из них это была двухступенчатая эмиграция — еще в детстве или в юности они покидали родные края и отправлялись в Англию, а уже оттуда перебирались в Австралию. Такой путь прошел, например, Исаак Прусов из Городка на Витебщине — в 15 лет, в 1900 году, он отправился в Лондон, где освоил ремесло столяра и женился, перебравшись с женой и детьми в Австралию накануне войны[27]. Некоторые совершали сходное путешествие через Южную Африку или Аргентину, а несколько человек попали в Австралию через Палестину.

«Стать солдатом — это мой долг перед Австралией»

Судьбы еврейских анзаков дают интересную пищу для размышлений об отношении этого поколения эмигрантов к своей родине, к прошлому. Некоторые евреи-анзаки выросли, не имея никаких связей с Беларусью. Соломон Розенберг покинул ее в 9 лет, жил в Глазго, в Англии, потом в Аргентине. Когда ему пришла пора подавать документы на натурализацию, он не знал даже, где он родился, и лишь запросив отца, он выяснил, что происходит из Брест-Литовска[28]. О своем русском подданстве они вспоминали лишь когда нужно было заполнять документы. Однако вопрос национальной принадлежности для еврейских, как, впрочем, и для других анзаков значил иногда гораздо больше, чем формальная запись в армейских аттестационных документах. Намного больше...

И здесь мы познакомимся с одной из богатейших семей Австралии — Майерами, основателями крупнейшей сети универсальных магазинов «Майер Эмпориум». Происходят эти австралийские мультимиллионеры из белорусского городка Кричев. Основатели династии, братья Элкон и Симча Баевские приехали в Австралию еще в конце XIX века. Начав с нуля, ко времени первой мировой войны они были уже крупными торговцами. Хотя они и не перечеркнули свое русское прошлое, для них характерно было стремление к ассимиляции, вскоре они приняли имена Элкон и Сидней Майер (Myer)[29]. Во время войны они занимались поставками для австралийской армии. В 1915 году Элкон Майер, будучи уже немолодым человеком, вступил в английскую армию и прослужил до конца войны. Но эта семья дала австралийской армии еще двух солдат. За несколько лет до войны они пригласили

[27] NAA: A1, 1915/4984, Isaac Pruss Naturalization.
[28] NAA: A1, 1915/4820, Solomon Rosenberg — Naturalization.
[29] Ambrose Pratt, *Sidney Myer: a Biography*, Melbourne, Quartet, 1978.

в Австралию своих молодых племянников Самуила Эттингова и Наума (Нормана) Майера из местечек Ляды и Татарск под Могилевом. Юноши получили здесь хорошее образование и выросли, отождествляя себя с австралийской, а не с русской или еврейской культурой. Оба юноши вступили в австралийскую армию. Но когда Самуилу надо было принять присягу, он наотрез отказался делать это как русский подданный и обратился к австралийским властям с просьбой о натурализации с тем, чтобы он мог принять присягу как австралиец. «Я считаю, что стать солдатом — это мой долг перед Австралией, страной, которая усыновила меня, — взывал он к австралийским властям. — Я хочу вступить в армию именно как британский австралийский солдат, а не как русский. Я считаю себя евреем, а не русским, и принадлежу к британскому народу, чувства и убеждения которого я полностью разделяю и в чьей цивилизации я был воспитан».

И хотя для вступления в австралийскую армию русские не нуждались в австралийской натурализации, да и, кроме того, австралийские власти в это время наложили полный запрет на натурализацию молодых россиян, для Самуила сделали исключение — ему срочно была оформлена натурализация, и он принял присягу как австралиец вместе со своими однокашниками из Мельбурнского университета, которые тоже вступали в армию[30]. К сожалению, жизнь его трагически оборвалась еще до отправки на фронт — он погиб, когда его мотоцикл столкнулся с трамваем.

История двоюродного брата Самуила — Нормана Майера — дает, казалось бы, этой семейной саге счастливый конец. В австралийской армии он прошел путь от рядового до лейтенанта[31]. Он унаследовал «Майер Эмпориум» и под конец жизни стал кавалером одного из высших английских орденов (Knight Bachelor) с титулом сэр[32]. Но и у него был свой счет к его белорусскому прошлому. Он о нем никогда не говорил. Его дочь Памела узнала, что ее отец родился в России, только когда ей пришла пора заполнять анкеты для получения паспорта. И никто в семье Нормана не знал, что в Израиле все эти годы жила его мать, которую он всю жизнь финансово поддерживал. Его внук, мельбурнский журналист Род Майер, пишет в своем очерке: «Отец Наума умер, когда ему было 6 месяцев. Его мать, чтобы поддержать семью, должна была снова выйти замуж. Ее муж был так жесток, что мальчик часто убегал из дома и прятался в лесу, пока холод и голод не заставляли его возвращаться. Спасение пришло в виде билета в Ав-

[30] NAA: A1, 1917/18708, Samuel Ettingove Naturalization.
[31] NAA: B2455, Myer Nahum.
[32] NAA: A463, 1958/3057 Norman Myer — Civil honour.

стралию от Сиднея и Элкона Майеров»[33]. Отныне прошлое осталось в прошлом. Он будет молчать о нем, как и его белорусский сверстник Александр Майко, которого так же жестоко истязал отчим совсем недалеко от тех мест, где провел детство Наум.

Но вот Хаим Самойлович Платкин сделал другой выбор. Он родился в Рогачеве, в той же Могилевской губернии, откуда происходили и Майеры. Как и они, он покинул родину в молодости, еще в конце XIX века, и прожил 20 лет в Англии, где он стал театральным антрепренером, известным под именем Эдвард Платт. Под этим именем он приехал в Австралию в 1914 году в качестве импресарио молодых музыкантов Чернявских. В австралийскую армию он решил вступить под своим подлинным именем Хаим Самойлович Платкин — из патриотических соображений, как знак солидарности с воюющей Россией[34]. Он еще не знал, какую цену ему придется за это заплатить...

С горечью вспоминал о своей родине и Семен Сучков. Когда в 1922 году власти потребовали от него подписать документ об отречении от прежнего гражданства (эту формальную процедуру проходили все иммигранты при натурализации в Австралии), Сучков написал об этом глубоко личные слова: «Что до отречения от моего прежнего гражданства, я могу только сказать, что в душе я это сделал давным-давно, и сделать это на бумаге мне не составит труда»[35].

Я принимаю и уважаю выбор каждого из них — Эттингова и Сучкова, Майера и Платкина. Ведь это был наш жестокий двадцатый век, который заставлял их делать такой выбор.

В сознании россиян великой войной стала Великая Отечественная, которую на Западе называют второй мировой. Но у Запада была тоже своя Великая война — так здесь традиционно именуют первую мировую. В нашем сознании значимость, трагизм и символизм той далекой войны затмили обрушившиеся вскоре на нашу страну революции, гражданская война, голодомор, сталинизм и, наконец, беспрецедентная трагедия Великой Отечественной войны. Но, пожалуй, двадцатый век, мандельштамовский век-волкодав, начинает свой отсчет именно с первой мировой, которая стала концом поступательного, рационального развития предшествующих столетий.

Когда заходит речь о службе россиян в австралийской армии в первой мировой неизбежно возникает вопрос — почему они вступали в эту, в общем-то чужую им армию? Ответы тут будут разными, как

33 R. Myer, In search of my Jewish soul, *Sydney Morning Herald* (Good Weekend magazine), 12 августа 1995, с. 50-55.

34 NAA: B2455, Platkin Haim Samoilovich.

35 NAA: A1, 1923/4646, S. Simon Sutchkoff Naturalization.

разными были и судьбы анзаков. Евреи, родившиеся в России, но выросшие в Англии — «британцы по духу» — вступали в армию в числе первых, побуждаемые патриотизмом и стремлением выполнить долг перед империей. Среди них можно назвать моряка Оскара Чарльза Зандера из Вилейки, который оставил родину еще подростком и много лет служил на английских кораблях[36]. Развозчик хлеба Барни Саклов, семья которого происходила из Речицы, вырос в Глазго, в Шотландии; при вступлении в австралийскую армию он даже попытался выдать себя за британца[37]. В 14 лет приехал в Австралию Джон Голдберг из Гродно; в то время как большинство евреев оседали в городах, он стал настоящим «бушменом», т.е. жителем «буша» — так в Австралии называют отдаленные внутренние районы страны. Гандагай, Аделонг, Бурова, Даббо — места, где он работал, выступают в сознании австралийцев как олицетворение глубинки, пронизанной узами братства. Не удивительно, что Голдберг, ставший частью этой земли, стремился вступить в армию. Когда его отчислили из-за слабого здоровья, он вступил снова, но до фронта не добрался, тяжело заболев по дороге в Англию[38]. Патриотизмом были полны и племянники Майеров, с которыми мы уже познакомились.

Не чужды были идейные соображения при вступлении в армию и белорусам. Например, на вступление в армию Семена Сучкова повлиял тот факт, что четыре его брата вступили в русскую армию с началом войны. Годы спустя он писал: «Я был готов отдать свою жизнь за эту страну, принявшую меня, как своего сына, когда она во мне нуждалась»[39]. У Лео Берка два брата тоже вступили в русскую армию и погибли на войне. Уже после войны он уверял, что он и его товарищи «пошли на фронт не за 6 шиллингов, а чтобы отдать свои жизни в борьбе за Россию и ее союзников в этой великой мировой войне за демократию и мир»[40].

Но 6 шиллингов, которые платили австралийским солдатам за день службы, тоже были немаловажным стимулом — ведь многие иммигранты в то время занимались тяжелым физическим трудом — на шахтах, на рубке сахарного тростника, на строительстве железных дорог. С началом войны началась безработица, причем иностранцев

36 NAA: B2455, Zander Charles Oscar.

37 NAA: B2455, Sacklove Barney.

38 NAA: A1, 1922/18271, John Goldberg Naturalization; NAA: B2455, Goldberg John.

39 S. Sutchkoff. In self-defence and concerning freedom. (Public opinion). — *Advocate*, Burnie, Tas., 14.04.1945, c. 6.

40 L. Berk *et al.*, "Russian Soldiers" Protest', *Daily Mail* (Brisbane), 5.09.1918, c. 8; 17.09.1918, c. 7.

увольняли в первую очередь. Барбара, дочь Устина Гловацкого, вспоминает: «Отец добрался до Рокхемптона на корабле зайцем и стал подумывать, что лучше бы как-то вернуться в Россию, но у него не было денег. И тут он услышал, что набирают солдат в Дарданеллы, они тогда говорили, что войну эту закончат очень быстро, и он подумал: „Я сяду с ними на корабль, мы кончим войну, а оттуда недалеко и до дома в Жабинке дойти". Получилось-то все совсем не так»[41]. К этой истории из семейного фольклора можно добавить, что в армию Гловацкий вступил с целой группой россиян, в том числе с белорусом Андреем Жабинским из Борисова и Иосифом Рудецким из-под Киева. Рокхемптон — городок на севере Квинсленда, который окружают поля сахарного тростника. С окончанием сезона рубки тростника русские и записались в армию.

Особую группу составляли моряки. Иногда, с началом войны, корабли интернировали или капитан, решив, что продолжать плавание дальше невыгодно и небезопасно, рассчитывал всю команду. Иногда россияне дезертировали со своего корабля. Так, например, произошло с Фавстом Леошкевичем, прибывшим Австралию с грузом досок из Либавы. Его сын Леон рассказывает: «Пришвартовавшись, они узнали, что разразилась мировая война, и тогда они с Васей Грешнером сбежали с корабля. Капитан обратился в полицию, чтобы те нашли его дезертиров. Полиция их нашла, но то, что было дальше, совсем не похоже на наши нравы, потому что полицейский дал каждому из них по пол кроны и посадил их в дилижанс, который отправлялся на запад, в городок Колэк. Наверно это был неофициальный способ заполучать иммигрантов для Австралии!»[42] Через несколько месяцев, помыкавшись без работы, Леошкевич вступил в армию. Подобную историю помнит и внук Вильяма Деонка: «Дед был русским торговым моряком, приплыл сюда на корабле, и как все хорошие мальчики он оставил корабль, гулял в городе, а корабль тем временем ушел. Тогда австралийские власти его поймали как нелегального иммигранта и сказали ему: „Вот тебе выбор — или мы тебя вышлем в Россию, или отправим в Европу, сейчас там завязалась маленькая война, так месяца на три". И он подумал: „Ну что ж, вступлю я в армию, повоюю три месяца в Европе, и я свободен, они должны будут вернуть меня сюда, и уже ничего мне не сделают за то, что я сбежал с корабля". Но ему и в голову не пришло, что ему придется пройти всю войну от начала до конца»[43].

[41] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.
[42] Письмо Леона Леошкевича, 2.10.2001.
[43] Интервью с Робертом Деонком, 1.08.2001.

Галлиполи

Хотя Австралийская армия начала комплектоваться со дня объявления войны в августе 1914 года, но пороха австралийским солдатам по-настоящему довелось понюхать только начиная с апреля 1915 года, с высадки в Галлиполи. Символом героизма австралийцев в Галлиполи стали не громкие боевые победы, а повседневный героизм простого австралийского солдата Симсона, служившего в медицинской части. В первые дни после высадки, когда потери были колоссальными и царила общая неразбериха, он нашел где-то заблудившегося ослика и, пробираясь с ним на передний край, где лежали раненные, стал вывозить их на ослике вниз к морю, в медсанбат. За свое бесстрашие, презрение к смерти и верность воинскому долгу, а вернее долгу товарищества (он работал самостоятельно, на свой страх и риск), Симсон, «парень с осликом» стал легендой еще при жизни. А жизни было ему отпущено после высадки чуть больше трех недель. В конце концов его сбила пулеметная очередь. Ныне статуя этого удивительного паренька с осликом приветствует посетителей у входа в Австралийский военный мемориал в Канберре — самом святом месте для австралийцев.

... Начиная собирать материалы об анзаках, мне казалось, что это часть далекой легендарной истории, что между нею и нашим временем глубокая пропасть. Но внезапно зазвучали голоса наших анзаков.

«Как-то зимой мы сидели дома вокруг стола и ели горячую картошку, — вспоминает Барбара, дочь Устина Гловацкого, — и я говорю: „А нам сегодня в школе весь урок рассказывали об одном замечательном человеке, герое Галлиполи Симсоне". И тут мой отец покраснел и как закричит: „Об этом идиоте! Да он погубил больше людей своим дурачеством, чем спас! Он бывало несет носилки, а как завидит турок, начнет дразнить их, прыгать туда-сюда и покрикивать „Вот я где!", а турки в это время раненого, которого он нес, и добьют. Сколько же осликов и раненых погибло из-за его дурости. Мне довелось поработать санитаром вместе с ним, и когда был мой черед идти с ним в паре, я притворялся, что у меня колики в животе, только бы не оказаться вместе с ним. Ничего не было опаснее, чем идти вместе с ним»[44].

История жизни самого Устина Гловацкого была полна необычайных приключений. Бывший студент, замешанный в политику и поэтому бежавший из России, и в то же время правнук, если верить семейному преданию, крупного землевладельца с тремя тысячами крепостных, Устин начал свою карьеру в австралийской армии в качестве по-

[44] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.

вара. На корабле его назначили ординарцем «смотреть за офицерами и чистить им обувь, — рассказывает его дочь. — Они видели, что он был джентльменом, он знал, что такое культура»[45]. В Галлиполи его направили в группу санитаров-носильщиков, т.к. он был невысокого роста. Однажды он вынес из боя тяжело раненного офицера. Когда офицера переносили на санитарный корабль, тот спросил имя спасшего его санитара. Позже оказалось, что этот офицер был родственником Франка Савери, впоследствии ставшего британским послом в Польше. Франк Савери не раз будет помогать Устину Гловацкому в дальнейшем, и в конечном итоге спасет его семью в годы второй мировой войны, но не будем забегать вперед и вернемся в Галлиполи. Кстати, что до ослика и Симсона, то мне пришлось разрушить семейную легенду — оказалось, что Гловацкий высадился в Галлиполи к тому времени, когда Симсон уже погиб. Впрочем, и на его долю достались другие «Симсоны» и другие ослики...

«Он как-то сказал, какой страх они испытали, когда оказались в Галлиполи и увидели все вокруг, — а это уже голос Дороти, дочери Вильяма Деонка, — и я подумала: „Ого! Моего отца не так-то просто напугать, должно быть, это было что-то действительно ужасное”». В составе 17 батальона он находился в Галлиполи с августа 1915 года и одним из последних покинул пост. Деонк удостоился специальной награды за мужество в Галлиполи — Военной Медали. Его командир, лейтенант-полковник Е. Т. Мартин, писал о нем: «В качестве гранатометчика на Квин Пост, где обстрел был исключительно интенсивным, Вильям Деонк проявил себя надежным, горячим и энергичным бойцом. Нельзя переоценить влияние его поведения на его товарищей — он никогда не унывал, как ни тяжела была обстановка». Это была удивительная характеристика, особенно в отношении иностранца, для которых командование редко находило хвалебные слова. Камнем преткновения было, конечно, непонимание ими команд на английском языке. «А как же его английский? — спросила я Дороти, зачитав ей этот документ. — Ведь он едва знал его». «Это его не беспокоило. Он говорил на ломаном английском, но он мог общаться с кем угодно, такая уж у него была натура»[46].

Всего же в галлиполийской операции участвовало восемь уроженцев Беларуси. Двое — Зандер и Зиневич участвовали в знаменитой высадке 25 апреля 1915 г.; через три месяца Зиневич был ранен в локоть,

[45] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.

[46] Интервью с Дороти Эйлес 13.08.2001; Australian War Memorial = Австралийский военный мемориал (далее: AWM) 28, Collection 2, 17th Battalion, Deonck W4.

Устин Гловацкий

его эвакуировали в госпиталь на Мальте, но поправившись он снова вернулся в свой батальон на Галлиполи[47]. В августе-сентябре из Австралии пришли подкрепления, в числе которых были наши знакомые — Деонк, Саклов, Гловацкий и Жабинский. Последними высадились Давид Робин и Томас Тарасов из Минска. В конце декабря командование решило вывести войска союзников с Галлиполи, где сложили свои головы тысячи солдат...

[47] NAA: B2455, Zenewich Paul.

На Западном фронте

После переформирования австралийских войск в Египте в начале 1916 года их стали перебрасывать на Западный фронт — во Францию и Бельгию. Александр Майко, который в конце 1915 года остался без работы в Сиднее, оказался среди новых подкреплений. Его рассказ об армейской службе звучит прозаически, это та же работа, к которой он привык с раннего детства, разве что пейзаж другой, но и на него Александр смотрит глазами крестьянина: «В январе 1916 года я вступил в армию, начал жизнь солдата, и отбыл из Австралии в марте. Мы зашли по пути в Коломбо и Аден, а затем через Суэцкий канал в Порт-Саид. Оттуда нас перебросили в Тель-эль-Кебир. Там мы были 3 недели. Вокруг была пустыня, песок и больше ничего, днем было очень жарко, а ночью — холодно. Мне не давали увольнительной, и я на свой страх и риск отправился на денек посмотреть Каир, к счастью меня за это не оштрафовали. Из Тель-эль-Кебира нас отправили поездом в Александрию. Земля вокруг была славная, и благодаря орошению рос хороший урожай. Из Александрии нас на корабле повезли через Гибралтар в Плимут в Англии. Мы прожили три месяца в лагере около Салсбури. Стоунхедж был недалеко от нас. Я получал увольнительную три раза и ездил в Лондон, а потом нас отправили во Францию. Где-то в ноябре 1916 года наши пополнения присоединились к батальону в Армантьере, а через 12 месяцев я получил 10-дневный отпуск в Англию»[48].

И ни слова о кровавой мясорубке, что творилась вокруг него на Западном фронте. А потерь тут было много. Хотя участок фронта в районе Армантьера, где их первоначально разместили, считался относительно спокойным (солдаты называли его «детским садом»), артобстрелы противника привели к первым жертвам. 16 апреля 1916 года, едва прибыв на фронт, от тяжелых шрапнельных ран скончался ветеран Галлиполи Давид Калмен Робин из Белостока в Гродненской губернии. Он приехал в Австралию в юности, еще в 1903 году, натурализовался, занимался торговлей сначала в Перте, а затем в Сиднее, побывал в Новой Зеландии и Америке. Незадолго до начала войны он женился на австралийке. Вероятно, он был из тех, для кого Австралия стала домом, и они пошли на войну из чувства долга перед этой страной. Хотя он был евреем, вступая в армию он сделал прочерк в графе религия. Он стал таким же, как его австралийские собратья по армии, и вместе с ними во время короткой передышки в Египте сбежал из лагеря погулять в городе, — австралийские солдаты славились своей бесшабашностью, — за что

[48] А. Майк, *История моей жизни.*

и был оштрафован, но хорошо, что у него были хоть эти беззаботные дни... Австралийцы чтят Робина как первого австралийского еврея, павшего на Западном фронте[49]. Мы можем добавить, что он был и первым павшим там нашим земляком, уроженцем белорусско-польского пограничья. Вскоре получил перелом черепа и Петр Зиневич, однако он поправился, вернулся в строй, и был назначен капралом[50].

В кровопролитных боях за плацдарм у французского городка Позьер был ранен ветеран Галлиполи Барни Саклов[51], а Чарльз Оскар Зандер из Вилейки был убит здесь 22 августа 1916 года. Его вдова Этель Агнес писала: «Я знала его много лет, но так и не удосужилась узнать побольше о его жизни. Я знаю, что с детства, после смерти матери, его растила бабушка, и в 16 лет он остался совсем один». Еврей, он англизировал свое имя, стал моряком, овладел искусством навигации и работал на кораблях в Англии и в Австралии. В Англии же он женился на Этель, вдове с двумя детьми. Война застала Зандера в Австралии. Вступив в армию в самом начале войны, он после высадки в Галлиполи успешно провоевал там весь 1915 год — таких счастливчиков было немного. Его боевой опыт был отмечен тем, что на Западном фронте ему присвоили звание капрала. Но прежде, при передислокации из Египта во Францию, во время недолгой остановки в Англии, ему удалось навестить Этель[52]. Они не знали, что расстаются навсегда.

Чарльз Бин, автор многотомной «Официальной истории Австралии в первой мировой войне», пишет о том, что пришлось испытать солдатам, находившимся под непрерывным обстрелом в открытых траншеях. Он в частности рассказывает о «русском из 9 батальона», который «во время бомбардировки ... рыл землю как терьер, голыми руками, стоя на коленях, временами скуля, в отчаянном стремлении спасти своих товарищей, засыпанных землей. Когда его, наконец, самого засыпало землей и он был откопан, он бросился бежать прочь с передовой»[53]. Не об Устине Гловацком ли он писал? Здесь во время взрыва засыпало землей его друга Андрея Жабинского, он был тяжело контужен и отправлен в Англию[54]. Барбара, дочь Устина, вспомнила один из его рассказов, который возможно и относится к страшным дням битвы за

[49] NAA: A1, 1905/5372 David Kalmen Robin — Naturalization; B2455, Robin David Kalmer.

[50] NAA: B2455, Zenewich Paul.

[51] NAA: B2455, Sacklove Barney.

[52] NAA: B2455, Zander Charles Oscar.

[53] *The Official History of Australia in the War of 1914-1918*. Vol. 1. Bean C.E.W. *The Australian Imperial Force in France. 1916*. Sydney, 1937, c. 598.

[54] NAA: B2455, Jabinsky Andrew.

Позьер: «Как-то мы сидели все вместе после обеда и мама почему-то сказала: „Ты должно быть был очень смелым на войне", и он ответил: „Я не хочу, чтобы ты думала, что я был смелым. Однажды нас вызвали в атаку, а я не мог заставить себя выбраться наверх из окопа. Я обхватил голову руками, чтобы ничего больше не слышать..."»[55].

Огромное напряжение, испытанное участниками этого сражения, имело трагические последствия и после того как их подразделения отводили с передовой. Такой стала судьба Вячеслава Ковальского. Вступая в армию, он указал местом своего рождения Москву, но вполне вероятно, что это не соответствовало действительности, и он был белорусом. Он приехал в Австралию в 1912 году с волной русских дальневосточных эмигрантов и работал здесь разнорабочим. Первая его попытка вступить в армию не увенчалась успехом, но в июле 1915 года его наконец-то приняли. Его боевым крещением стал Позьер. После битвы за Позьер его зрение стало резко ухудшаться, его отправили в Англию и в ноябре, почти слепого, демобилизовали в Лондоне. Через три дня после Рождества он покончил с собой. В полицейском донесении говорилось, что «в этой стране у него не было друзей». Никого не было у него и в Австралии, кроме девушки по имени Джин Пауер из Тувумбы. Его имя не значится среди имен австралийцев, погибших в войнах и выбитых на стенах Австралийского военного мемориала, да военные и не пытались записать его имя правильно — в одних документах он назван Вачалаф Ковальский, в других — Вачелар Кавольский...[56].

Здесь, в Позьере, мы снова встречаемся с бесстрашным Вильямом Деонком, которого перевели во взвод гранатометчиков. Во время боев за город он был ранен в плечо, контужен и отправлен в Англию. Свою высокую награду за мужество, проявленное в Галлиполи, военную медаль, он получил уже находясь в Англии на поправке[57].

В начале 1917 года в боях за Лагникур был ранен Джон Матвейчик, а несколько месяцев спустя отравлен газом Лео Берк. В строй они уже не вернулись и были эвакуированы в Австралию. Оба они происходили с территории белорусско-польского пограничья.

Одним из важных сражений 1917 года стала Мессинская операция, в целом успешная. Здесь был ранен в ногу Осип Рынкевич. Вступая в армию, он указал, что родился в Витебске, однако вернувшись с войны он натурализовался как уроженец Томска. В Томской губернии, в районе станции Болотное действительно жил его отец Иван Рынке-

[55] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.
[56] NAA: B2455, Kovalsky Vachalar.
[57] NAA: B2455, Deonck William.

вич — то ли сосланный, то ли сам переселившийся сюда. Их, учитывая русскую, а не польскую форму имен, которую использовал Осип, можно считать белорусами или обрусевшими поляками из Беларуси. Осип Рынкевич, судя по почерку, неплохо образованный молодой человек, приехал в Австралию в 1913 году с волной русских переселенцев. Однако, в отличие от других россиян, которые оседали преимущественно в Квинсленде, он поколесил по всей Австралии — работал в Сиднее, в Порт-Пири, где было рудоплавильное производство, а затем добрался до Дарвина на Северной территории, а оттуда с группой русских он отправился работать на скотобойне в Уинхаме, в одном из самых отдаленных районов Западной Австралии. Однако через несколько месяцев он вернулся в Дарвин и вступил в армию вместе с Джоном Гуральским — поляком, долго прожившим на Дальнем Востоке[58].

После завершения Мессинской операции началось крупное наступление у Ипра. Григорий Кунин из Воложина погиб здесь вместе с девятью другими солдатами 19 сентября 1917 г., накануне наступления. Они находились на дозорном посту и погибли при прямом попадании бомбы. Его командир писал: «Я отправился к месту взрыва с тремя солдатами, и мы откопали тела Кунина, Кокса и Норткота, а также неузнаваемые останки других, которых разорвало на куски». Их похоронили всех вместе, поставив крест над братской могилой, хотя Кунин был евреем. Бен Гоффин, другой еврей из Подолии, который вступил в армию и служил вместе с Куниным, писал: «Он был невысоким смуглым парнем, крепко сложенным, с темными вьющимися волосами. Он был моим закадычным другом». Товарищи называли его Рэшер (Rasher), вероятно по ассоциации со словом Russian. Даже будучи в армии Кунин помогал своей сестре Лие, жившей в Мельбурне, а в Воложине у них осталась мать. В досье Кунина, хранящемся в архиве, есть несколько страничек послевоенной переписки его матери, Баси Кункиной, с военными властями, которые уточняли ее адрес для пересылки медалей. Сквозь скупые строки ее письма, искаженные многократным переводом — с еврейского на польский, а потом на английский — слышится неизбывное материнское горе: «Я хочу иметь что-нибудь на память о нем, потому что он сын мой. Вы спрашиваете можете ли вы хранить медали, но я хочу иметь память о нем»[59].

Революции 1917 года в России — сначала февральская, а потом октябрьская — привели к массовому братанию на русских фронтах и вы-

58 NAA: A1, 1923/10968, Osiph Rinkevich Naturalization; B2455, Rinkevich Osiph.

59 NAA: B2455, Kunin Gregory; AWM: 1DRL/428, wounded and missing. Kunin Gregory 5043.

Осип Рынкевич (слева сзади) с русскими сослуживцами
вскоре после вступления в армию

ходу России из войны в начале 1918 года. В результате немцы смогли передислоцировать значительные силы на западный фронт и 21 марта начали крупное наступление в районе Аррас и Сент-Квентин. Они прорвали оборону Британской армии, расположенной в этом секторе, и заняли территории, где шли кровопролитные бои в 1916 и 1917 годах Австралийские войска во время этого кризиса сражались бок о бок с англичанами на различных участках фронта. Особенно жаркими были бои 5 апреля, где австралийские войска защищали участок фронта около Дернанкурта, близ Амьена. Немцы прорвались через австралийскую оборону, и хотя они были в конце концов остановлены, австралийцы понесли большие потери. 47 батальон Семена Сучкова, который прибыл во Францию всего за месяц до этого сражения, оказался в центре удара противника. Сучков, как и многие его соратники, попал в плен. В немецком плену им пришлось голодать, и, поскольку у него не было родных в Австралии, заботу о нем взял на себя австралийский Красный Крест, в то время как его превосходное знание немецкого языка оказало неоценимую помощь его товарищам по несчастью[60].

Незадолго до этого сражения был отравлен газом Фавст Леошкевич, он был эвакуирован в Англию, немного поправился и снова вернулся на передовую, где попал в газовую атаку во второй раз. Для него это был конец войны — вместе с другими ранеными его наконец отправили в Австралию[61]. 19 мая 1918 года в бою под Корби был тяжело ранен Александр Майко. Кусок шрапнели застрял у него в груди. В своих воспоминаниях он был, как всегда, краток: «12 недель я пролежал в госпитале во Франции, потом полгода в госпитале Хэирфилд в Англии. Я еще был лежачим больным, когда меня привезли на госпитальном корабле в Сидней, и меня сразу отправили в госпиталь в Рэндвике. В общей сложности я провел в госпиталях 17 с половиной месяцев, и после всего этого госпиталь стал казаться мне домом»[62]. Эти месяцы на чистой больничной койке были первым периодом в его жизни, когда он не работал, когда о нем заботились. Не случайно в его армейском альбоме сохранились именно госпитальные снимки.

Уже в самом конце войны, в сентябре 1918 г., в битве за Перон был тяжело ранен Осип Рынкевич. На этот раз он получил ранения в голову и в левую руку во время бомбежки. Как и Майко он был эвакуирован в английский госпиталь, а потом в Австралию. Его внучка,

[60] AWM, 3DRL/428 POW, Box 202. 7339 Pte Simon Sutchkoff.
[61] NAA: B2455, Leoshkevitch Faust.
[62] А. Майк, *История моей жизни*.

Мари, рассказывает, что Осип никогда не говорил о войне. Только раз, в ответ на ее вопрос, он сказал: «Война ужасна» и рассказал ей о траншеях, полных крови и частей человеческих тел. Помолчав, он добавил: «Никогда не отпускай на войну своих сыновей»[63].

11 ноября 1918 года война была закончена. Горстку белорусов, которые еще оставались на Западном фронте — Виселенский, Прусов, Саклов, Тарасов, Мирский, Пашкевич, Гурасов, Вольфсон, Тортсан, Майер — отправили в Австралию. К ним присоединился и Семен Сучков, освобожденный из немецкого плена.

Трое наших земляков — Робин, Зандер, Кунин — навсегда остались на полях сражений, четвертый — Самуил Эттингов — умер в Австралии, не успев попасть на фронт. Имя каждого из них увековечено на стене Австралийского военного мемориала в Канберре. Имя одного — ослепшего Вячеслава Ковальского, покончившего с собой в Лондоне, — не попало в ряды героев.

Уроженцы Беларуси служили во многих подразделениях Австралийской армии. В своей службе они редко поднимались выше чина рядового, что было связано с их слабым знанием английского языка. Не удивительно, что большинство из них служили в пехотных батальонах; Виселенский и Пашкевич попали в саперные подразделения — рыли окопы, подвозили на лошадях снаряды. Мирский работал пекарем в полевых кухнях. Тем не менее несколько из них служили в «элитных» частях. Жабинский и Тортсан стали пулеметчиками. Вильяма Деонка, когда он из-за ранения не смог вернуться на передовую, определили служить в военную полицию — редкая честь для россиянина в Австралийской армии, — и присвоили чин капрала. Прусов освоил профессию механика в авиационном отряде[64]. Но самую блестящую карьеру сделал Норман Майер: начав службу 20-летним студентом в чине рядового, он закончил ее лейтенантом, командующим колонной амуниции[65].

Да, белорусы служили в Австралийской армии так же, как и австралийцы. Превозмогая страх, они поднимались в атаки как пехотинцы, рыли окопы и туннели как саперы, выносили с поля боя раненых как санитары, доставляли боеприпасы под огнем противника как погонщики лошадей... Процент потерь среди них был такой же, как по Австралийской армии в целом. И все же их ноша была порою тяжелее, чем у их австралийских соратников, тяжелее на неизмеримую величину — быть чужаком среди австралийцев.

[63] NAA: B2455, Rinkevich Osiph; Е-маил Мари Рынкевич, 19.03.2010.
[64] NAA: B2455, Mersky Joseph; B2455, Jabinsky Andrew; B2455, Tortson Max; B2455, Deonck William; 455, Proosov Isaac.
[65] NAA: B2455, Myer Nahum.

Устин по прозвищу Ю-и

Барбара Гловацкая на мой вопрос: «Каково приходилось россиянину в австралийской армии?» саркастически рассмеялась: «Чертовски плохо, судя по тому, что я слышала от отца... Он был интеллигентным человеком, а они сделали его денщиком, потому что, конечно, у него были проблемы с языком и они никак не могли разобраться, русский он или немец. Они даже его имя не могли написать правильно. Еще в лагере, когда они тренировались, он перепутал правую и левую ногу. Вот тогда он и получил свою кличку Ю-и (Yuhi), которая возникла от окрика «Ты, тут!» (‘You here!’). Они никогда не слышали имя Устин, вот они и начали обращаться к нему «Ты, тут!», а потом сократили до Ю-и. Он любил это имя. Он сохранил его и во время службы во второй мировой войне. Все друзья звали его Ю-и»[66]. Действительно, через австралийские документы проходит внушительный список имен Устина: он въехал в Австралию как Inshitin Growatshiki, в армии служил как Usten Glavasky, натурализовался как Justyn Glowacki и умер как Justin Glowacki. Со злоключениями фамилий Виселенского и Майко мы уже познакомились; такие же приключения происходили и с другими именами: фамилия Павла Зиневича писалась в трех вариантах: Zenewich, Zemewich, Zinevich; фамилия Болеслава Збыковского — в четырех: Zebekovski, Zbecovsky, Zbicously, Zlicousky[67].

Но, как видно из рассказа Барбары, отношение солдат к несовершенному английскому их российских сослуживцев было скорее юмористическим, чем насмешливым. Не даром ее отец полюбил свою армейскую кличку. Леон, сын Фавста Леошкевича рассказывает: «Как мой отец справился с английским языком в армии, оставалось для меня тайной, пока он не рассказал мне о человеке, с которым он там подружился: тот был учителем до войны и много занимался с моим отцом»[68].

Отношение австралийских властей к россиянам, вступающим в Австралийскую армию, на первых порах было доброжелательным — ведь Россия была их главным союзником. Их принимали даже без натурализации, да и на слабое знание английского языка смотрели сквозь пальцы. В отношении уроженцев Беларуси мне встретилось всего несколько случаев чрезмерной бдительности. Так, Петру Виселенскому при вступлении в армию пришлось подписать под присягой такое заявление: «Мой отец и мать родились в России. Я родился в России. Среди моих предков не было немцев, австрийцев, болгар или ту-

[66] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.
[67] NAA: BP4/3, Russian Zbecovsky Boleslaw.
[68] Письмо Леона Леошкевича, 2.10.2001.

рок»[69]. А вот Алексей Копин, плотник, приехавший в Австралию через Дальний Восток, не смотря на натурализацию в Австралии, попал под подозрение. Он указывал местом своего рождения Польшу, хотя отец его жил в Минске и его друзьями были русские. Наличие у него писем «на каком-то иностранном языке» и ножа вызвало подробное разбирательство у властей тренировочного лагеря в Сеймуре, Виктория, где он вступил в армию. Командующий лагеря взывал к штабу: «Неужели ничего нельзя сделать, чтобы воспрепятствовать вступлению этих иностранцев в австралийскую армию, особенно в такие технические подразделения как пулеметные, в которых человек должен быть более развитым, чем в других подразделениях?» И добавлял, что «Копин имеет типично немецкую внешность». Копина уволили из армии, о чем он и сам к тому времени просил, а через несколько дней дело было уже в руках службы разведки. Начальник разведки в Виктории сообщал своим коллегам в Квинсленде, куда направлялся Копин: «Он предъявил мне свои бумаги и это убедило меня, что он русский поляк, натурализовавшийся в 1914 г., но я препровождаю вам информацию о том, что он почти завершил строительство лодки 34 фута длиной, которую он собирается использовать, а я всегда отношусь подозрительно к русским, похожим на немцев, которые попадают в Сеймур, изучают пулеметное дело, а потом увольняются из армии»[70]. Комментарии, как кажется, излишни. Неясным остается только, куда, по мнению разведки, Копин мог поплыть на своей лодке...

Отзвуки подобных подозрений слышатся и в семейном предании Деонков. Петер, внук Вильяма Деонка, героя Галлиполи, считает, что хотя его дед получил военную медаль, «не будь он „refo” [т.е. иммигрантом], он бы получил более высокую награду»[71].

Особенно подозрительным стало отношение к россиянам после Октябрьской революции. Ведь выйдя из войны, Россия в одночасье стала для союзников врагом едва ли не большим, чем Германия. Но в то время как командование «вычистило» из армии несколько россиян, в том числе и нашего Устина Гловацкого, и отправило их до срока в Австралию, отношение сослуживцев к ним было совсем другим.

Например, Фавст Леошкевич к этому времени уже успел стать настоящим анзаком, своим парнем, который за словом в карман не лезет, который не теряет присутствия духа в самую тяжелую минуту, и умеет пошутить в самый критический момент. Леон рассказывает: «Во время боя моего отца ударило взрывной волной так сильно, что

69 NAA: B2455, Wishkenlski, Pete.

70 NAA: B2455, Kopin Alexis; MP16/1, 1917/808, Kopin, Alixis AIF.

71 Интервью с Робертом Деонком, 1.08.2001.

всю одежду с него сорвало. Когда он пришел в себя, ему ничего не оставалось, как снять одежду с трупов, лежавших рядом с ним, потому что холод был собачий. В таком наряде он и двинулся в сторону наших окопов пока не наткнулся на свой взвод. На нем были короткие брючки, французская серая шинель, английский шлем, и в довершение ко всему немецкое ружье. Увидев своих он закричал: „Вот этим ружьем я их всех взял в плен”. Ну и смеялись же они, эта история стала их любимой байкой!». Не удивительно, вспоминает Леон, что его отец «всегда говорил, какими чудесными людьми были наши ребята в армии, солдаты, обычные солдаты. Он так считал, потому что, когда в России произошла революция, никто не говорил с ним об этом, и он думал, что это было просто замечательно»[72]. Не колоть глаза товарищу тем, за что он не может нести ответственности — оказывается это так много, что и сейчас, 86 лет спустя, его сын не может без волнения говорить об этом... Это и было легендарное австралийское боевое братство („mateship”) в действии, которым так гордятся анзаки. Включение в это братство не приходило сразу, его надо было завоевать, сражаясь бок о бок со своими австралийским товарищами.

Архив фотографий, сохранившийся в семье Осипа Рынкевича, рассказывает именно об этом. Вот первые снимки, сделанные в лагере в Брисбене, еще до отправки на фронт. Осип, в военной форме, позирует с группой своих русских товарищей, с которыми он познакомился уже в лагере. А на фронтовых снимках, которыми он обменивается со своими сослуживцами, портреты русских анзаков перемежаются с его австралийскими друзьями. Об армейской дружбе отца вспоминает и дочь Александра Майко: «Эллиот Смит был его другом с армейских времен и они остались друзьями на всю жизнь»[73].

Да, такую дружбу, как и военную медаль, надо было завоевать, а это было совсем не просто. Именно об этом и будет наша следующая история.

Фавст Леошкевич

[72] Письмо Леона Леошкевича, 2.10.2001; интервью с Леоном Леошкевичем, 14.10.2001.

[73] Архив семьи Рынкевич, Квинсленд; Берил Боуэн. Александр Майк — мой отец. — Архив Берил Боуэн, Госфорд.

Анзак Гарри

Как иностранцы, как чужаки русские в Австралийской армии всегда легко попадали под подозрение, но бурный 1917 год с отречением царя и захватом власти большевиками, за которыми последовал Брест-Литовский мирный договор России с Германией, сделал положение русских особенно уязвимым. И здесь я хочу вновь вернуться к судьбе Хаима Самойловича Платкина, театрального импресарио, приехавшего в Австралию с труппой артистов накануне войны. Он развил кипучую деятельность в Австралии, организуя сбор пожертвований на военные цели и способствуя патриотической пропаганде. Он даже пытался организовать русскую военную часть в составе Австралийской армии. После того, как этот план потерпел неудачу, Платкин решил вступить в армию сам и был направлен в школу унтер-офицеров в Дантруне (в будущей Канберре). Но, рассказывает он, «к тому времени новости о русской революции дошли до Австралии, и стало очевидным, что раньше или позже Россия выйдет из игры. Учащиеся школы унтер-офицеров из-за этого стали меня бойкотировать, и мне пришлось отказаться от учебы там». В составе подкреплений к полевой артиллерии Платкин отправился на фронт рядовым, надеясь, что там он сможет работать в качестве переводчика (он знал восемь языков). «К сожалению, — продолжает он, — к тому времени, когда нас привезли в Англию, Россия заключила сепаратный мир. Мои сослуживцы сочли своим долгом вымещать свое недовольство на мне. Едва ли стоит писать о том, как со мной обращались... Они неизменно обзывали меня русским анархистом, русским шпионом и вообще держали под подозрением». Тот факт, что Платкин был интеллигентом, для которого главным оружием было слово, а не пулемет, подливало масла в огонь. Отзыв командира его батареи бил прямо в точку: «Он абсолютно бесполезен в качестве пулеметчика, будучи и неспособным, и ненадежным». Не только бойцы не доверяли ему. В феврале 1918 г., когда подкрепление Платкина ждало отправки на Западный фронт из Англии, военное министерство в Лондоне было взбудоражено, обнаружив, что «некоторые австралийские солдаты вступили в контакт с мистером Литвиновым, представителем большевиков в Англии», и что среди этих солдат был Платкин, «жаловавшийся на то, как с ним обращаются в его части». Тут уж забеспокоился штаб Австралийской армии в Лондоне, предположив, что Платкин «получил от Литвинова циркуляры». Этот визит усилил подозрительное отношение австралийцев к Платкину.

Я уже говорила, что Платкин иммигрировал в Англию из Бела-

руси еще в конце XIX века и ассимилировался больше, чем многие российские анзаки. Он был известен под англизированным именем Эдвард Платт, но в начале войны он почувствовал себя патриотом России и вступил в армию под своим давно забытым именем Хаим Самойлович Платкин, как россиянин. Теперь, доведенный до отчаяния, он вспомнил о своем последнем козыре — о своих этнических корнях: «Узнав о формировании Еврейского батальона и исповедуя иудейскую веру, я, естественно, очень хотел бы, чтобы меня перевели в это подразделение», писал он своему командиру и просил, «чтобы ему дали возможность умереть достойной смертью среди его народа». Командир отнесся к его словам довольно саркастично, но, в конце концов, Платкина уволили из Австралийской армии, с тем, чтобы он вступил в Еврейский батальон[74].

...Этот рассказ ставит, как кажется, все точки над i. Перед нами человек, обреченный быть вечным изгоем, отвергнутый анзаками, да и сам разочаровавшийся в Австралийской армии. Мне не удалось найти никаких сведений о его возвращении в Австралию после войны, и я часто думала о том, как же могла сложиться его жизнь дальше. Неожиданно в архивном досье обнаружилась следующая корреспонденция, появившаяся в одной из австралийских газет в июне 1948 года:

«В арабском лагере для интернированных Баалбек (Сирия) находится «Анзак Гарри», раненный в Галлиполи во время службы в составе артиллерийского подразделения Австралийской армии. «Анзак Гарри», настоящее имя которого Гарри Платкин, родился в России и приехал в Австралию с цирком Виртса перед первой мировой войной. Насколько мне известно, он натурализовался перед вступлением в Австралийскую армию. Он был демобилизован в Египте, откуда он отправился в Бейрут (Сирия), где он открыл бар «Анзак Гарри» на набережной. Во время второй мировой войны он пожертвовал 10 тысяч фунтов в фонд Спитфайе. Его бар был первым местом, куда заходили утолить жажду бойцы 7 Дивизии, сражавшейся в Сирии и захватившие Бейрут. Если диггер [фронтовик] был на мели, то в «Анзаке Гарри» он всегда мог получить выпивку за счет хозяина... Гарри обвиняют в сионизме... Он на самом деле христианин и не интересуется сионизмом».

Корреспонденция заканчивалась призывом к австралийским ветеранам «обратиться к ливанским властям», чтобы помочь их попавшему в беду товарищу. Это было сделано незамедлительно, и вскоре офисы премьер-министра, министра иммиграции и министра иност-

[74] NAA: B2455, Platkin Haim Samoilovich.

Несостоявшийся анзак Хаим Платкин

ранных дел, а также верховный австралийский комиссар в Лондоне оказались вовлеченными в историю нашего «анзака». Постепенно выяснилось, что он вступил в Австралийскую армию много позже героических боев в Галлиполи, что австралийские власти отказали ему в натурализации в 1917 году (и ему об этом было послано письмо и в Австралии, и позже, когда он поселился в Сирии после первой мировой войны), что он был «владельцем пресловутого питейного заведения, которое имело большой оборот среди британских войск во время последней войны до тех пор, пока британские военные власти не прикрыли его из-за нарушения правил торговли» и т.д., и т.п.[75]

Но только ли о русском еврее без гражданства, выдававшем себя за героического анзака, эта история? Она и об австралийцах, отвергнувших его, о том, что этот человек, от одной мировой войны до другой, пытался, пусть хотя бы в своем воображении, возместить то, от чего они отлучили его. И он готов был даже бесплатно поить молодых солдат за право зваться «Анзаком Гарри».

Из лагеря для интернированных его освободили в 1949 году; как сложилась его жизнь дальше — неизвестно.

После войны

Итак, война была окончена и тысячи австралийских солдат, в том числе и наши белорусские анзаки, возвращались в Австралию, к мирной жизни. Для многих она на первых порах оказалось совсем не простой. Безработица, подозрительное отношение к русским как к революционерам, запрет на возвращение в революционную Россию и на натурализацию. Последнее, правда, российских анзаков не касалось, но прежде, чем они могли натурализоваться, им приходилось подвергаться полицейской регистрации по месту жительства. При переезде с одного места в другое они должны были являться в полицейский участок и заполнять учетную карточку. Парадоксально — когда они были на фронте, им доверяли оружие и жизнь их товарищей, им даже доверяли служить в австралийской военной полиции как Вильяму Деонку, но как только они ступали на землю Австралии, они снова становились чужими, потенциально подозреваемыми. Более того, унизительной процедуре полицейской регистрации подлежали теперь не только сами русские, но и их жены, родившиеся в Англии или в Австралии. Так произошло, например, с нашим героем Вильямом

[75] R. Monson, Ex-Anzac, 80, held in Arab Camp’, *Adelaide News*, 22 June 1948; NAA: A435/1, 1948/4/2237, Platkin Harry Samuilovich.

[76] NAA: A435, 1948/4/94, Deonck William.

Деонком. Прибыв в Австралию он вынужден был регистрироваться в полиции и подвергнуть этой унизительной процедуре и свою молодую жену — по дороге с Западного фронта в Австралию он успел жениться на англичанке[76].

Для историка, однако, эта полицейская регистрация — бесценный клад. Пожелтевшие карточки позволяют проследить занятия и миграции наших героев вплоть до 1921 года, когда она была отменена. Вот, например, Петр Сребаль из Виленской губернии: на Западный фронт он не попал, его отчислили из армии из-за болезней и преклонного возраста, ему было под 50 лет. Начало 1918 года застает его в Кэнангре, к югу от Брисбена. Он ненадолго заезжает в Брисбен, останавливаясь в русском пансионе Степановых, и отправляется в Дженлиа, на строительство железной дороги. Не найдя там работы он подается в Валумбиллу. Через несколько месяцев он опять заезжает к Степановым в Брисбен и устраивается на ферме под Брисбеном. В начале 1919 года он переезжает в горный район Самсонвале, возможно подрядившись расчищать лес для фермы, а в июне, заехав к другой русской семье в Брисбене, Олейниковым, едет на север, в Таунсвил, рубить тростник. В конце года, к Рождеству, он возвращается в Брисбен. Не удивительно, что после нескольких лет такой кочевой жизни он покинул Австралию при первой возможности, как только русских стали выпускать из страны в 1921 году[77]. Передвижения Устина Гловацкого тоже имели Брисбен своим центром; на протяжении 1918-1921 годов он работал корабельным стюардом, на строительстве дорог, поваром и садовником, перемещаясь между Брисбеном, Кулангаттой и Тувумбой[78]. Наконец, в 1927 году он нанялся на корабль, шедший в Лондон. Вскоре он окажется в Польше, недалеко от своей родины — Жабинки под Брестом. Сходным образом кочевал и Болеслав Збыковский из Бреста, который пытался вступить в армию в 1916 году, но был отчислен[79]. Он исчезает из австралийских архивных документов, вероятно тоже покинув Австралию.

Часто только женитьба могла изменить кочевой образ жизни русских. Андрей Жабинский, бывший инженер из Борисова, под Минском, был уволен из армии в Лондоне из-за злокачественного заболевания, в 1919 году он вернулся в Австралию после непродолжительной работы в оборонной промышленности в Англии. Следующие два года он провел передвигаясь между Рокхэмптоном, Маунт Морганом и Бабиндой, скорей всего занимаясь рубкой тростника. О последу-

[77] NAA: BP4/3, Russian Srebel P; MT269/1, Vic/Russia/Srebel Peter.
[78] NAA: BP4/3, Russian Glavasky Usten.
[79] NAA: BP4/3, Russian Zbecovsky Boleslaw.

ющих годах его жизни сведений нет, но в 1928 году он перебрался в Ньюкасл, где женился на австралийке, у них родилась дочь Клавдия и он начал работать в горнорудной компании как механик. В 1939 году он подал заявление на натурализацию; его подпись, выведенная дрожащей рукой, свидетельствует о том, что он был тяжело болен, но благодаря заботам семьи ему досталось еще несколько лет мирной спокойной жизни, и он умер только в 1951 году[80].

«Березина» среди эвкалиптов

Александру Майко, после полутора лет в госпиталях, кочевая жизнь оказалась не по силам. «Я попробовал несколько работ, но не мог на них удержаться, так как моя рана открывалась каждые три месяца», вспоминает он[81]. Этот кусок шрапнели так и останется у него в груди на всю жизнь, доставляя ему неизмеримые страдания, но он будет молчать об этом.

...Годы спустя его вдова Флоренс Мэй расскажет о повседневном героизме Александра в письме их детям, которое они должны были открыть после ее смерти: «Я только теперь осознала, каким отважным человеком и верным товарищем был ваш отец. Это пришло как озарение, когда я думала о нашей с ним жизни. Меня всегда беспокоило, что он был заядлым курильщиком, и я считала, что это ему очень вредит после его ранения. Он всегда сводил это к шутке и говорил, что курит, чтобы во рту было приятно. И я вспомнила, как однажды он уже лежал в госпитале, а я сидела у его кровати. Он откашлялся с большим количеством мокроты и скривился. И на мое замечание о том, что наверно вкус во рту очень неприятный, он сказал: «Никто никогда не узнает, насколько это противно, и этот вкус никогда не исчезает»... Я не поняла тогда то, что я так ясно осознала теперь. Он курил, чтобы заглушить этот ужасный вкус. Он никогда на это не жаловался, и это был единственный раз, когда он заговорил об этом»[82].

Но вернемся к рассказу Александра:

«В 1920 году я купил 15 акров буша в Спрингфилде около Госфорда. Я расчистил половину участка и посадил апельсиновые деревья. Я раньше никогда не видел, как выращивают апельсины. В Спрингфилде я купил собаку для компании. Я построил сарай 16 x 7 футов. Пол я сделал из ящиков и под ними развелись крысы. Кровать я устроил из проволочной сетки, натянутой на колышки. ... Многие давали

[80] NAA: B2455, Jabinsky Andrew; BP4/3, Russian Jabinsky A; A659, 1939/1/16145.

[81] А. Майк, *История моей жизни*.

[82] Флоренс Майк, *Письмо детям*, 30.03.1962. — Архив Берил Боуэн, Госфорд.

мне советы, но позже я понял, что это были болтуны, которые сами ничего не имели и ничего не могли сделать, чтобы улучшить свою жизнь. И вот я расчистил несколько участков земли и посадил картошку и капусту. Картошка, когда выросла, стоила всего 2 шиллинга 6 пенсов за 100 фунтов веса, и за такие деньги ее не стоило и копать. Я уже думал бросить это место, но тут мне подвернулась работа за 3 фунта 12 шиллингов в неделю. Это немного поправило мои дела. Я проработал 15 месяцев. Во время выходных я построил себе сарай побольше, а потом снова попал в госпиталь в Рэндвике на четыре месяца. Когда я вышел из госпиталя, я не стал наниматься на работу, а начал работать на себя. Дела у меня тогда шли не плохо, и я сдал 2 с половиной акра под расчистку. Летом я выращивал помидоры, а зимой продолжал расчистку и сажал цитрусовые деревья. В 1923 году я начал строить трехкомнатный дом».

Так, извечная мечта белорусского крестьянина — зажить своим домом на своей земле — сбылась для Александра Майко в Австралии, среди холмов заросших эвкалиптами. С этого времени эта страна действительно стала для него домом. Вскоре он женился на австралийской девушке Флоренс Мэй. Он вспоминает об этих временах: «Наша мебель состояла из кровати, туалетного столика, стола и нескольких самодельных стульев. У нас с Мэй родилось двое детей и мы закончили строительство дома. В январе 1927 года мы продали наш участок, на котором к этому времени уже росло 700 цитрусовых деревьев». После этого они попытались добиться успеха в качестве хозяев фруктового магазина в Сиднее и пережили депрессию на новой ферме под Сиднеем. В 1934 году они завели птицеферму, взяв небольшой участок, заросший бушем под Госфордом. И снова он расчищал лес и строил дом... Но в его жизни была не только работа — два раза они устроили себе отпуск: в 1931 году они провели несколько недель в Мельбурне, а в 1939 году — в Брисбене[83]. В 1960 году, незадолго до своей смерти, он отложил небольшой капитал для учебы своих детей, им предстояло осуществить его мечту о лучшей жизни, которая не досталась ему. Но все-таки, по большому счету, это была счастливая жизнь, такая же счастливая как и у его австралийского собрата Берта Фейси, который в это же самое время расчищал лес под свою ферму на другом конце Австралии, под Пертом.

Наши анзаки и их австралийские собратья по оружию по существу были последним поколением австралийских пионеров, которым довелось осваивать австралийскую целину. Незримые нити все больше привязывали их к этой суровой и прекрасной земле и ее людям. Часто

[83] А. Майк, *История моей жизни.*

они были единственными россиянами на сотни миль вокруг, и именно по ним их соседи составляли представление о русских. Петр Виселенский выбрал участок в садоводческом солдатском поселении в Ред Клиф около Милдьюры; полицейский, в своем отчете о нем, отмечал, что «он единственный русский в этом районе»[84]. Семен Сучков расчищал землю под свою ферму на северо-западном побережье острова Тасмании, около поселка Эдит Крик; здесь он выращивал табак. Дорога, проходившая мимо его фермы так и называется «дорога Сучкова». В свободное время он писал под псевдонимом Спад Мэрфи; в тасманийском архиве мне удалось обнаружить его рассказ на деревенскую тему «Король картошки». Он написан на английском языке, но действие его могло происходить и в его родной Беларуси, где жизнь крестьянина зависела от урожая картошки. Человек культурный, с широким кругозором, он часто поднимал в своих письмах в местные газеты философские вопросы, например о сопряжении высшей и индивидуальной свободы или о толпе и организации, и любил, говоря о местных проблемах, провести литературные параллели. В то же время его выступления в печати по различным вопросам, волнующим окрестных жителей — о дорогах и о земельном законодательстве, о местной школе и о защите прав фермеров — сделали его настоящим борцом за права австралийского «маленького человека»[85].

Осип Рынкевич, вернувшись с войны, поселился на тропическом севере Австралии, в Иннисфейл; он тоже мечтал о своей ферме, но еще лет двадцать ему пришлось порубить сахарный тростник, в остальное время работая на постройке железных дорог. Только после второй мировой войны он смог купить землю в тропическом лесу на берегу океана и завести там птицеферму. Кроме того у него была и устричная ферма на прибрежном островке Данк. Теперь это все заповедники, Мекка туристов со всего мира. Для Осипа же, хотя он и полюбил природу жаркого севера Австралии, на первом месте стоял труд. Он считал, что дело мужчины обеспечивать свою семью. Характерно, что Осип завещал все свои владения двум внучкам, а внуку ничего не оставил, потому что, пишет его внучка Мари, «по мнению деда — дело мужчины обеспечивать женщин, и мой брат, будучи мужчиной, должен был сам проложить свой путь в жизни и обеспечить себя и свою будущую семью»[86].

[84] NAA: A659, 1939/1/12966.

[85] Spud Murphy. The Potato King. — University of Tasmania Archives, S10/; список газетных публикаций Симона Сучкова — http://russiananzacs.elena.id.au/Sutchkoff.htm

[86] Е-маил Мари Рынкевич, 19.03.2010.

Да, работа на австралийской земле была тяжелым трудом, тяжелым и часто рискованным. Петр Виселенский в годы второй мировой войны взял новый участок земли 325 акров в восточном Гипсленде. 40 акров земли, вдоль реки Тамбо, были расчищены, а остальную землю покрывал первозданный лес. Для детей здесь был рай, и Петр был первоначально рад этой «новой земле». Но тут последовали неудачи одна за другой — засухи, проблемы со здоровьем (Петр сломал ногу и перенес несколько операций), да и старший сын Кевин, находясь на фронте, не мог ему помогать как прежде. «Я была слишком мала, чтобы понять, что происходило, — вспоминает его дочь Маргарет, — но я помню как мать и отец расстраивались, когда приходили письма с красной полосой. Банк отказал им в помощи и все пошло с молотка. Это было самое печальное событие в нашей жизни, я до сих пор не могу вспоминать о нем без слез. Мы потеряли буквально все»[87].

Наших анзаков можно было найти во всех уголках Австралии. Томас Тарасов работал на шахтах Маунт Моргана и Маунт Айзы в жарких внутренних районах Квинсленда; Джон Матвейчик тоже в Квинсленде, сначала на угольной шахте под Ипсвичем, а потом плотником на ферме в Капалдо. Иосиф Мирский всю жизнь проработал пекарем в Брисбене, Исаак Прусов — столяром в Сиднее[88]. Бывшим морякам тоже вскоре пришлось искать работу на суше. Вильям Деонк стал маляром и декоратором в Сиднее, еще трое моряков осели в Мельбурне — Зиневич был носильщиком, Пашкевич — рабочим, а Леошкевич — водителем трамваев. Но их морское прошлое все еще живет в рассказах их детей. Леон Леошкевич вспоминает: «На корабле отец научился шить и чинить паруса, и после войны ему пригодилось это мастерство, когда его взяли чинить брезентовые покрытия в железнодорожных мастерских». Дороти Деонк, тоже рассказывает, что когда она родилась отец сам шил ей пеленки и распашонки. «Для меня это одно из самых дорогих воспоминаний», прибавляет она[89]. Бронислав Кретович из Виленской губернии, который тоже не попал на фронт по состоянию здоровья, проработал всю жизнь инженером-механиком в Мельбурне. Зиневич, выйдя на пенсию, в 1959 году перебрался с женой-англичанкой в Англию, поселившись на берегу столь любимого им моря в городке Хайклиф[90].

87 Е-маил Маргарет Макграс, 18.02.2010.

88 NAA: A1, 1936/6207, Tarasouf, Thomas — Naturalisation; A1, 1923/22357, Matveichek, J — Naturalisation; База данных Ancestry.com — списки избирателей Австралии.

89 Письмо Леона Леошкевича, 2.10.2001; Интервью с Дороти Эйлес, 15.08.2001.

90 Материалы базы данных Ancestry.com: пассажирские списки, телефонные справочники, свидетельство о смерти.

Самого большого успеха достиг Норман Майер. По окончании войны он вернулся в Австралию и вошел в семейную компанию «Майер Эмпориум». Он начал с должности простого продавца и позже, в интервью 1948 года, рассказывал, что работать под начальством его дяди, Сиднея Майера, было совсем не просто. Но в начале 1950-х годов Норман мог с гордостью сказать: «Я являюсь председателем и управляющим „Майер Эмпориум", предоставляя работу 10 тысячам человек. В сфере розничной торговли это самое крупное предприятие в Британской империи»[91].

Судьбу нескольких уроженцев Беларуси после войны проследить так и не удалось. Алексей Копин, попавший под подозрение австралийских властей, и отчисленный из армии, в конце 1917 года отправился в Россию. Как сложилась его судьба дальше — неизвестно. Мариан Адамцевич, моряк, после того как его отчислили из армии по медицинским показаниям, отправился в Америку, продолжая работать кочегаром[92]. Исчезает из австралийских документов и Федор Лейко, вероятно он покинул Австралию. Вернулся на родину после демобилизации в Австралии и Джордж Гурасов. Разыскивая сведения о его судьбе, я нашла информацию о его односельчанине — Михаиле Алексеевиче Юрасеве 1872 года рождения. Вполне вероятно, что это был его брат, ведь отца Джорджа звали Алексей, а с трансформациями белорусских фамилий в Австралии мы уже познакомились. Михаила Юрасева, крестьянина-единоличника из села Палуж, арестовали и расстреляли в 1937 году[93].

Тем же, кто остался, предстояло построить свой дом в Австралии. И здесь, как мы уже видели на примере семьи Александра Майко, важную роль играли их жены. Некоторые из наших анзаков — Деонк и Зиневич — женились еще во время войны, в Англии, познакомившись со своими невестами пока были там в госпиталях. И те не побоялись отправиться с этими чужаками в неизвестность, в Австралию. Другие — Виселенский, Жабинский, Леошкевич — женились на австралийках. Виселенский, например, встретил свою будущую жену сразу после демобилизации в Мельбурне и вскоре женился. «Любовь покоряет все», коротко комментирует их дочь Маргарет. Однако Петр в то время так плохо знал английский, что когда родилась их старшая дочь, Петр, не поняв вопрос медсестры как записать его дочь, сказал

91 "Myer — head man and floor-sweeper", *Herald* (Melbourne), 10.01.1948, с. 7. NAA: A463, 1958/3057.

92 NAA: B2455, Adamzewitch Marian; База данных Ancestry.com — пассажирские списки.

93 База данных общества «Мемориал»: www.lists.memo.ru/d38/f192.htm

имя своей жены, в то время как они хотели назвать ребенка совсем другим именем. Так у дочери оказалось два имени — одно в документах, а второе — настоящее[94]. Осипу Рынкевичу удалось найти жену среди своих земляков. Ею стала украинская девушка Мария Гаврилюк, приехавшая в Австралию с родителями в 1913 году. Они познакомились в Русском клубе в Брисбене[95].

Но самой неординарной оказалась история Устина Гловацкого. В 1927 году он отправился в Лондон и получил работу смотрителя в Англо-польском банке. Вскоре его перевели в Варшавское отделение банка. Здесь он и познакомился со своей будущей женой Стефанией, которая была моложе его на 22 года. Их младшая дочь Барбара рассказывает: «Когда произошел крах на бирже, семья матери пришла в банк просить о займе, им нужны были деньги, чтобы спасти их бизнес. Отец сказал им: „Если вы отдадите замуж за меня свою дочь, я выплачу все ваши долги". И он сдержал свое обещание. А она уже была помолвлена со студентом. Но она была такой же, как мы все. На первом месте для нее была семья. Она вышла за отца замуж в 1930 году»[96]. Вскоре у них родились старшие дочери Тереза и Ольга. Над Европой уже сгущались грозовые тучи войны, но Гловацкие не знали, что судьба уготовила на их долю...

Белорусские австралийцы

Сохранение своей самобытности было непростым делом для белорусов. В семьях с англоязычными женами процесс ассимиляции шел, конечно, особенно быстро. Несомненно, что важную роль играла возможность контактов со своими земляками, но не менее важна была и установка самого человека. Полное отсутствие контактов у Виселенского со своими земляками объясняется тем, что он был единственным россиянином среди 900 фермеров Ред Клифа, поселка ветеранов первой мировой к северу от Мельбурна, в Виктории. Леошкевич, несмотря на женитьбу на австралийке, сохранял круг русских друзей. Его сын вспоминает: «У нас было много русских знакомых, дядя такой-то, тетя такая-то — в районах Вильямстоун и Ньюпорт под Мельбурном, где мы жили, было много русских». Дружба Фавста Леошкевича с Василием Грешнером, начавшаяся на «Гунде», сохранилась на протяжении всей жизни. Леон помнит, как он ходил со своим отцом в гости к «дяде Василию и тете Лене»: «Как они замечательно

[94] Е-маил Деборы Виселенски, 5.01.2010.
[95] Е-маил Мари Рынкевич, 19.03.2010.
[96] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.

спорили по-русски! Я любил слушать их русские споры, обычно о политике. А потом неожиданно в их разговор вплетались английские слова, я так и не знаю, почему они прибегали к английскому — то ли они забыли русский, то ли английский казался им более выразительным»[97]. Надо сказать, что им было о чем поспорить — Василий Грешнер в 1934 году съездил в Советский Союз повидать своих родных, был арестован и чудом вырвался из жерновов ГУЛАГа; не миновал ГУЛАГа и старший брат Фавста, Петр Леошкевич, участник Белого движения.

Принадлежность к Православной церкви играла определенную роль в сохранении своей самобытности в судьбах некоторых из наших героев. Фавст Леошкевич, например, православную иконку, которой благословила его мать, когда он отправлялся в плавание, подарил перед смертью жене своего сына, австралийке. Она принесла ее на открытие памятного знака, посвященного российским анзакам в 2007 году в Мельбурне. Хотя она и не говорила по-русски, для нее, как и для ее свекра, эта иконка была святыней. Александр Майко живший под Сиднеем, среди россиян русских друзей не имел, но тоже на праздники ездил в православную церковь в Сиднее. В православной церкви в Сиднее, в то время еще не русской, а, вероятно, греческой, обручился и Павел Зиневич со своей женой-англичанкой[98].

Другие, как например, Вильям Деонк, пошли по пути полного погружения в австралийскую жизнь. «Он оставил все это позади», — ответила на мой вопрос о его контактах с россиянами Дороти, его дочь. В общем-то так же относились к прошлому и другие анзаки. Когда сын пытался расспросить его о русском прошлом семьи, Фавст Леошкевич всегда прекращал разговор, приговаривая «Что было, то быльем поросло»[99].

Аналогичные процессы ассимиляции, перехода на английский язык, использования английских имен для детей, происходили и в семьях евреев из Беларуси; для некоторых из них эти перемены начались даже раньше, еще до войны — например, семьи Мирского и Прусова жили до приезда в Австралию в Англии. Семья Нормана Майера вращалась в высшем свете Мельбурна и прославилась на всю Австралию своим меценатством и ролью в «большой» политике страны.

Хоть и не в такой степени, как у Майера, но подобное же вовлечение в жизнь австралийского общества происходило и у других анзаков. Устин Гловацкий «по воскресеньям обычно ходил на Домейн,

97 Интервью с Леоном Леошкевичем, 14.10.2001.
98 NAA: A659, 1939/1/5467, Zinevich, P J — Naturalisation.
99 Интервью с Дороти Эйлес, 15.08.2001; письмо Леона Леошкевича, 2.10.2001.

— рассказывает его дочь о жизни в Сиднее после второй мировой войны. — Он никогда не забывал о политике. Он не был социалистом, но верил в право человека на свободу. Он был близко связан с лейбористами и профсоюзным движением и всегда голосовал за лейбористов. Нам казалось это довольно странным, потому что у него на стене висела фотография царской семьи и в то же время он голосовал за лейбористов. Моя мать вбивала нам в голову, что лейбористы это те же коммунисты, она всегда голосовала за либералов. И каждый раз перед выборами мы, трое детей, должны были сидеть под грушей в саду, пока родители спорили»[100]. Осип Рынкевич тоже интересовался политикой и оставался верным идеалам своей юности — он состоял членом Коммунистической партии Австралии даже в те годы, когда она была запрещена. Однако он примирял это со своим католическим воспитанием — долгие годы он поддерживал местную католическую церковь финансово, но службы не посещал[101]. А вот Лео Берк, стоявший на умеренных позициях, подвергся остракизму со стороны русской общины в Брисбене, которая подозревала его в доносах австралийским службам безопасности[102]. В конце концов, женившись на немке, он вынужден был перебраться в отдаленный район Квинсленда, в Равеншоу, и работая на лесопилке, оставил свое русское прошлое — прошлому.

Семьи Осипа Рынкевича и Устина Гловацкого были единственными, передавшими родной язык детям; в обоих случаях решающая роль принадлежала женам-славянкам. В тех краях, где поселился Осип, на севере Квинсленда, осело много россиян, да и его русская жена Мария (которую в семье звали Анни) имела семь братьев и сестер. Внучки до сих пор помнят имена их русских друзей — Джека Вагина, русского анзака, и семью Аверковых, чей сын служил вместе с Осипом и был убит на Западном фронте. По выходным, вспоминают внучки, Осип любил пропустить стаканчик пива или виски и потом распевал с Анни русские песни. А какое веселье было, когда приезжал ее брат Вальтер в казачьем костюме и отплясывал казачьи танцы. Не удивительно, что Осип с Анни говорили по-русски, и русский был главным языком их сына Валентина до тех пор, пока тот не пошел в школу; даже их внучки помнят как все трое разговаривали

[100] Интервью с Барбарой Яго, 20.09.2001.

[101] Е-маил Мари Рынкевич, 19.03.2010.

[102] Alleged defamation. — *The Brisbane Courier*, 14.05.1920, с. 8; Raymond Evans, „Agitation, ceaseless agitation: Russian radicals in Australia and the Red flag riots". In McNair, John & Poole, Thomas, *Russia and the Fifth Continent,* Brisbane: University of Queensland Press, 1992, с. 138.

между собой по-русски. «Однако, — пишет их внучка Мари, — нам кажется, что Осип и Анна хотели, чтобы их семья ассимилировалась и приняла австралийский стиль жизни; они не учили своих внуков говорить по-русски, но в то же время Осип не стеснялся своего русского происхождения»[103].

Последняя фраза у Мари не случайна. Подозрительное, а то и негативное отношение к россиянам на протяжении всей жизни наших анзаков и со стороны властей, и со стороны населения было очень сильным. У Вагина, друга Рынкевича, например, австралийская полиция конфисковала дневники, которые он вел на протяжении многих лет, в том числе и на фронте. Некоторые наши анзаки принимали вызов с юмором, в стиле австралийских анзаков. «Стоило кому-нибудь обозвать моего отца „чертовым русским", — рассказывает сын Фавста Леошкевича, — он тут же отвечал: „Вот именно, да и Иван Скавинский Скавар к тому же". А надо вам сказать, что это была похабная военная песенка о русском герое-головорезе. И когда отец так говорил, все начинали смеяться и этим все и кончалось. А если у него спрашивали: „Вы — красный русский или белый русский?", отец отвечал: „Розовый". Он всегда все сводил на шутку. Стоило кому-нибудь обозвать его Иваном, он тут же отвечал: „Да, Иван Грозный". Я помню, — мне было тогда лет двадцать — у отца кто-то спросил, как он относится к коммунистам. Он ответил, что к ним он никаких теплых чувств не испытывает, но вот Пугачев ему нравится. Меня это заинтересовало и я спросил у отца, кто такой Пугачев, и он объяснил мне, что он был вроде австралийского бушрейнджера Неда Келли во времена Екатерины Великой»[104]. Тут надо пояснить, что бушрейнджеры — это австралийские лесные разбойники, которые, как Робин Гуд, грабили богатых и помогали бедным. По крайней мере такими их рисует австралийский фольклор.

Доверие помогало завоевать не только острое словцо, но и соседство, совместный труд, перераставший в дружбу. Маргарет, дочь Виселенского, пишет: «Мы всегда знали, что отец родился в России, но в этом не было ничего особенного. Мы не чувствовали, что в Ред Клифе мы были в чем-то отличными от других. Что касается отношений отца с местными жителями, так мы сами и были местными жителями. Все поселились на этих участках примерно в одно время, все имели разное происхождение, а связывало их между собой то, что все они были фронтовиками». Это именно то ощущение пионерства на земле,

[103] Е-маил Мари Рынкевич, 19.03.2010.
[104] Интервью с Леоном Леошкевичем, 14.10.2001; Письмо Леона Леошкевича, 21.10.2001.

о котором мы уже говорили. Но связывала их с австралийцами и принадлежность к племени анзаков. Не случайно Маргарет помнит как отмечали в их поселке День Анзака 25 апреля: «Это был особенный день. В Мельбурн шли специальные поезда и почти все мужчины из нашего поселка отправлялись туда, чтобы пройти с парадом по городу и встретиться со своими товарищами... Мы не могли дождаться возвращения отца, т.к. его сумка всегда была полна игрушек и всего такого для нас, детей». А еще Маргарет вспоминает, что родители зачастую проводили вечера с соседями, собираясь друг у друга, играя в карты и общаясь. В один из таких вечеров сгорел их дом и Виселенские остались в чем стояли. На помощь им тут же пришли и соседи и Лига фронтовиков — собрали деньги и отстроили дом[105].

Наши анзаки, ежедневно общаясь с окружающими их австралийцами, по крупицам нарабатывали тот невидимый слой доверия и уважения, который постепенно изменял общественное мнение и делал австралийцев более терпимыми к иммигрантам. Иногда, впрочем, это становилось очевидным только на их похоронах. «Отец был бы поражен количеством людей, пришедших на его похороны, — рассказывает Берил, дочь Александра Майко. — Он не представлял, как много людей его знали и любили». Точно так же дочери Устина Гловацкого запомнилось, как их многочисленные соседи на похоронах отца говорили: «Другого такого джентльмена никогда не будет»[106].

Детям и внукам наших анзаков, не привыкшим говорить возвышенными словами, с трудом удается передать мне, — человеку из другой страны и из другого времени, — что значило «тогда» быть австралийским анзаком. Лишь однажды Леон, рассказывая мне о своем отце, Фавсте Леошкевиче, разговорился и произнес целую тираду о различиях между тогдашними и нынешними людьми. «Мой отец был настоящий австралиец — не такой, как сегодняшние австралийцы. Мне сегодняшние и самому не по нраву. Он был австралийцем старого закала. Вы знаете их идеалы: честность и справедливость, да, он был таким настоящим старым диггером [фронтовиком]. И он не был пустозвоном — вы понимаете, что я имею в виду? Это очень трудно объяснить тем, кто не общался с ними, кто не жил рядом со старыми солдатами. У них было совсем особое отношение ко всему. Вот диггеры второй мировой войны, — они были такими же, но после этого в нашем обществе все покатилось вниз. Эти идеалы честности и справедливости — мы по ним уже больше не живем. Теперь очень

[105] Е-маил Маргарет Макграс, 2.02.2010.
[106] Берил Боуэн. Александр Майк. [Биография] — Архив Берил Боуэн, Госфорд; Интервью с Барбарой Яго, 23.08.2001.

трудно говорить с людьми: все, что их интересует, — это деньги, успех и россказни о том, какие они замечательные люди... Мне вчера исполнилось семьдесят лет. Я все еще помню тех, настоящих людей, и я не думаю, что среднего молодого человека нашего времени можно назвать настоящим человеком»[107].

То, о чем говорил Леон, не было различием между русскими и австралийцами, это было различие между австралийцами и австралийцами. Для наших анзаков ассимиляция состояла не просто в отказе от их родного языка, обычаев или религии и в замене их австралийскими реалиями. На фронте они, как и их австралийские товарищи, превратились в диггеров — а в это слово, как и мы в слово фронтовик, австралийцы вкладывают особый смысл. В этом они и их австралийские товарищи были равны, и те, и другие стали настоящими австралийцами именно на фронте, и остальные иммигранты были им не чета. И кочуя по стране в поисках заработка в трудные послевоенные годы российские анзаки носили в кармане на груди свидетельство об увольнении из армии, а не свидетельство о натурализации. Разве не доказали они верность Австралии кровью на поле боя?

Вторая мировая

Но пришел день, когда Австралия снова напомнила им, что они все еще — чужаки. Вспоминает Маргарет, дочь Петра Виселенского: «Когда началась вторая мировая война, отец вступил в Добровольный корпус обороны, но к тому времени, когда Россия вступила в войну, отец не был натурализован. В один прекрасный день к нашей ферме подъехала новенькая машина. Поскольку мы жили в миле от главной дороги, это уже само по себе было событием. Из машины вышли три человека, взяли нашего отца и увезли. Мы, дети, были ошеломлены и перепуганы, когда мама сказала нам, что отца арестовала федеральная полиция, потому что он русский. Она понятия не имела, куда его повезли и когда мы снова его увидим. Как же нам было страшно! Они еще забрали его оружие — дробовик и ружье 303 калибра, вещи нужные в хозяйстве на такой ферме как наша, — а также его форму добровольца корпуса обороны. Очевидно все это они сочли подозрительным.

Нам пришлось вручную доить сто с чем-то коров дважды в день. У нас были доильные аппараты, но они работали на бензиновом моторе, а у мамы, как она ни старалась, не хватало сил, чтобы его завести!

[107] Интервью с Леоном Леошкевичем, 14.10.2001.

Через день-другой отца привезли домой с формой и ружьями. Оказалось, что вмешалась Лига ветеранов, они подписали нужные бумаги и потребовали, чтобы его немедленно отпустили. Таким образом он получил возможность вернуться домой. Тот факт, что он воевал за Австралию в первой мировой войне и был в добровольном корпусе обороны во второй мировой, а также то, что его сын теперь сражался в Австралийской армии на Тихом океане (если он вообще еще был жив) ничего не значили для федеральной полиции, но это был не пустой звук для Лиги ветеранов»[108].

История Виселенского не была исключением. С началом войны статус ненатурализовавшихся анзаков, таких как Деонк, Гловацкий, Жабинский, опять стал камнем преткновения. Но вот сыну Александра Майко подозрительность властей сослужила добрую услугу. Когда в 1944 году 18-летний Франк подал заявление на вступление в авиавойска, от него потребовали подтверждения о натурализации его отца. Когда копия документа была наконец получена, Франка зачислили в авиаотряд, но он уже не успел попасть в последнюю группу, которую послали на фронт через Канаду. «Он очень жалел об этом, — вспоминает его сестра Берил, — но, как знать, может быть это спасло его жизнь!»[109]

Кроме Виселенского еще двое из белорусских анзаков служили в австралийской армии во второй мировой войне. Самуилу Гунзбургу из Минска, родившемуся в самом конце XIX века, пришлось ждать чуть ли не до самого конца первой мировой войны прежде чем его приняли в армию, но на фронт он так и не попал — когда он тренировался в лагере, объявили перемирие[110]. Макс Тортсан из Несвижа был натурой непоседливой; несмотря на молодость (он родился в конце 1890-х), он успел повоевать в Африке, где он жил с семьей, дважды вступал в Австралийскую армию в первой мировой войне, и дважды был судим военно-полевым судом за самовольные отлучки. Но когда началась вторая мировая, он поспешил снова вступить в армию[111]. В этой войне Тортсан и Гунзбург, как и Виселенский, прослужили по несколько лет добровольцами в корпусе обороны, ведь Австралии в этой войне грозило вторжение Японии и каждый опытный ветеран был на счету.

Семью Гловацких война застала в Европе. Устин был эвакуирован из Варшавы незадолго до начала войны вместе с банком, где он ра-

[108] Е-маил Маргарет Макграс, 18.02.2010.
[109] Письмо Берил Боуэн, 12.03.2002.
[110] NAA: B2455, Gunzburg Samuel.
[111] NAA: B884, N72608, Tortsan Max.

ботал, а Стефания с девочками Терезой и Ольгой в это время находилась в доме отдыха около Бреста и не успела вовремя выехать. В 1939 году они оказались на территории, занятой советскими войсками, которая вскоре была оккупирована немцами. Гестапо арестовывало Стефанию три раза: очевидно были доносы о том, что она еврейка, хотя в действительности она была полькой. На случай ареста она с детьми придумала специальный язык жестов и научила дочерей, что в случае опасности они должны бежать в разные стороны (так было больше шансов, что хоть одна из них выживет); разбегаясь, знаками они договаривались, где встретятся. Трижды ей удавалось вырваться, и каждый раз она находила своих детей после многих испытаний. Их рассказы о пережитом настолько тяжелы, что я не решаюсь их воспроизвести. Упомяну лишь об одном случае, рассказанном мне Барбарой, младшей дочерью Стефании, родившейся уже после войны. «Как-то мать нашла на дороге убитую собаку. Она вырезала все мясо и приготовила суп для детей. Когда она вернулась назад, чтобы взять кости, от собаки уже ничего не осталось. Она горько сожалела, что не взяла сразу всю собаку». Так они и жили, и голод научил Стефанию и детей заниматься торговлей на черном рынке.

С приходом советской армии начались новые испытания. «Русские узнали, что мать говорит по-немецки, — рассказывает Барбара, — и ее стали посылать на немецкую территорию в разведку. Они отправляли туда красивых женщин, которые должны были ходить среди немецких солдат, предлагать им сигареты, заводить с ними знакомство и собирать сведения, которые нужны были советским войскам. Это было очень опасно. Некоторые женщины, которых отправили вместе с моей матерью, так никогда и не вернулись. Немцы не только насиловали таких женщин, но и убивали. У моей матери не было выбора, советские военные забрали ее детей и сказали: „Пока вы не вернетесь с информацией, вы их не увидите"». Стефания и на этот раз выжила. Вместе с советскими войсками они в конце концов добрались до Варшавы. «Мой отец все это время разыскивал ее, — рассказывает Барбара. — Красный Крест через британское посольство в Варшаве развесил объявления о розыске пани Гловацкой». По счастливому стечению обстоятельства британским консулом в Варшаве в это время оказался Франк Савери, родственника которого Устин вынес с поля боя в Галлиполи. Когда Стефания с дочерьми была найдена, война уже кончилась, и ее в числе первых вывезли из Варшавы на немецком самолете. В Берлине ее встретил британский атташе, и их тут же переправили в Англию, где их ждал Устин. Здесь, после шести лет разлуки, Устин наконец увидел своих дочерей-подростков, которых он оставил в Польше совсем детьми. Они пробыли вместе несколько

месяцев. Стефания, которая ждала нового ребенка, хотела только одного — уехать как можно дальше от Европы. Они решили, что она с детьми первая поедет в Австралию, поскольку Устин все еще служил в британском флоте[112]. Они не знали, что это еще не был конец их приключений и скоро им опять пригодится их язык знаков.

В поисках своей души

Наши анзаки были удивительным поколением, оказавшим огромное влияние на своих детей. Леон Леошкевич закончил свои воспоминания об отце, написанные по моей просьбе, словами: «Вот я все это написал и почувствовал, что даже сейчас, а мне уже стукнуло 70, мне не хватает отца. Это был удивительный человек. Он научил меня думать... Отец был одним из немногих, кого я по-настоящему уважаю и все еще стою в его тени»[113].

Уроки, которые анзаки дали своим детям, совсем не простые. И здесь мы опять вернемся к истории семьи Гловацких.

Итак, в 1946 году беременная Стефания Гловацкая с дочерьми Терезой и Ольгой отправилась на корабле из разоренной войной Европы в Австралию. Устин взял для них билеты до северного Квинсленда, где он когда-то купил участок земли. Он вскоре должен был окончить службу в Британском флоте и присоединиться к ним. Их дочь Барбара рассказывает: «Мама доехала до Фримантла и подумала: „О Боже, я хочу вернуться домой!”. Корабль шел дальше и из всего, что она видела, Сидней ей понравился больше всего. Кто-то на корабле ей сказал: „Если Вы поплывете дальше на север, то это будет опять вроде Фримантла”. Тогда мама решила: „Лучше я выйду в Сиднее”. И вот они сошли в Сиднее с корабля, но их там, конечно, никто не встречал. Они дошли до Гайд-парка и прожили там две недели. Они не знали ни слова по-английски. Каждый раз, когда они видели полицейских, им казалось, что это гестапо, и они прятались. И тут у мамы начались роды, прямо около фонтана Арчибальда в Гайд-парке. Кто-то заметил, что маме плохо и вызвал скорую помощь и они увезли ее в больницу. А Тереза и Ольга, еще совсем девчонки, когда увидели скорую помощь и полицию, спрятались в кустах, потому что все эти годы в оккупации мама говорила им, что если появляются мужчины в форме, надо бежать от них в разные стороны и прятаться. У них был специальный язык жестов, и они условились встретиться через несколько часов».

[112] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.
[113] Письмо Леона Леошкевича, 2.10.2001.

А тем временем, в больнице, у Стефании родилась Барбара — одно из последних детей наших анзаков. «Когда она пришла в себя, — продолжает Барбара, — она начала плакать. Никто не мог понять, на каком языке она говорит. К ней позвали женщину из России, но она начала говорить с ней по-украински, и тут моя мама просто застыла, ведь это украинцы сдали ее в гестапо. Тогда та украинка нашла польку. И полька уже выяснила, что она жила в парке около фонтана и там остались ее дети. И тогда полиция начала поиск ее дочерей. Они ловили их четыре дня — они были дикие, буквально дикие, их было не так-то просто взять. В конце концов, их все-таки поймали и привезли к матери. Но когда мой отец добрался до Сиднея несколько месяцев спустя, у нас уже был дом, сестры пошли в школу, а я лежала в коляске». Мать часто говорила им: «Я прошла всю войну, и я никогда ничего не просила». Так же она никогда не будет просить ничего и в Австралии.

Барбара вспоминает свое детство: «Когда я была дома, мне было очень хорошо в нашей семье. А вот когда я была вне дома, я не хотела, чтобы кто-нибудь из моей семьи был со мной. Это было очень тяжело, потому что я жила в двух мирах; и я никогда не могла их примирить. Когда мой отец умер, мы переехали в новый дом — роскошный, красивый. В то время мать зарабатывала свой первый миллион, и она не хотела, чтобы я приводила домой друзей. Отец всегда готов был пригласить домой всю округу, а мама не хотела, чтобы в доме был кто-нибудь чужой. Она не ценила друзей. Хоть она и болтала, и смеялась, у нее в жизни была одна цель — сделать как можно больше денег, чтобы я получила самое лучшее образование, вообще все самое лучшее». В то время Стефания уже начала скупать жилье и сдавать его в наем. Она еще успеет сделать несколько миллионов, но никогда не откажется от приемов жестокой экономии, которые она выработала в послевоенном Сиднее — например, в конце дня она отправлялась на рынок с детской коляской, подбирая там все, что осталось на прилавках, экономя таким образом деньги на еду.

«Когда отец умер, — вспоминает Барбара, — все плакали. А когда мама умерла, все говорили: «Слава Богу!» И я подумала, что это несправедливо. На похоронах отца было столько людей, все было так помпезно! Он был анзаком и к нам пришли из Лиги ветеранов, они оплатили похороны, развесили флаги, салют из ружей — вся эта атрибутика. Еще даже волынщик был, играл «Последний пост». И вот ты думаешь — да, он заслужил все это, да, он был хороший человек, да, он был добрый, да, он любил мою маму, да, да, да. Но дело в том, что если бы мы полагались только на отца, мы бы кончили в канаве, потому что всю нашу семью подняла мать».

Эта борьба двух миров все еще продолжается в сердце Барбары. «С такой „семейной историей" я не хочу принадлежать ни к одному народу. Я принадлежу сама себе. Мне претит любой национализм», говорит она[114]. Барбара успешно занимается бизнесом и работает учителем истории. После выхода на пенсию она собирается открыть курсы для матерей-одиночек, чтобы научить их, как добиться экономического успеха в жизни своими силами. И она никогда не выключает свой мобильник — ее ученики могут позвонить ей в любую минуту, если им нужна помощь.

Молчание, нежелание говорить о прошлом присутствует почти в каждой истории наших анзаков. Почему отцы не рассказывали детям о своем прошлом? Конечно, к этому не располагало время, когда слово «русский» вызывало подозрения и ассоциировалось со словом «большевик». Часто отцы не хотели, чтобы дети повторяли их опыт, оказавшись между двух миров, как об этом говорит Барбара Гловацкая. Ее семья была редким исключением — дома они говорили по-русски и по-польски, и Барбара даже ходила в русскую школу в послевоенном Сиднее и все еще хранит свой русский букварь. Но потом, вспоминает Барбара, когда в австралийской школе она упомянула, что дома они говорят по-польски, отношение к ней резко изменилось. Это был урок на всю жизнь.

Мы уже говорили о молчании Нормана Майера, дети которого не знали даже, где он родился. Он, как и многие наши анзаки, был образцом австралийской политики ассимиляции. Но что такое ассимиляция? Можно ли сказать, что ты ассимилировался, если ты внешне не отличаешься от окружающих и вырос вне связи с языком, религией и историей своих предков? Казалось бы — да. Да, если бы не наша непредсказуемая душа. Она живет по своим законам, и семя, дремавшее в ней годами, может дать неожиданные всходы.

Это и произошло в семье Майеров. Когда я познакомилась с ПамелойВаррендер, дочерью Нормана, посетив ее в ее фешенебельном доме в Тураке, один из первых ее вопросов был:

— Объясните мне, что такое русская душа? В молодости один журналист сказал мне, что у меня русская душа, и я все время думаю об этом.

— А разве Вы не чувствуете себя австралийкой?

— Нет, да и мои дети все еще ищут себя.

В 1989 году Памела побывала в Ленинграде по приглашению мэра Собчака и недавно издала свои дневники, которые рассказывают о ее

[114] Интервью с Барбарой Яго, 4.10.2001.

путешествии в прошлое. Внук Нормана, Род Майер, совершил путь в другом направлении, о котором он рассказывает в очерке «В поисках моей еврейской души»: «Все эти разговоры о поисках своих корней всегда казались мне чем-то искусственным, попыткой оправдать уход от реальной жизни в мир каких-то надуманных эмоций». Но после поездки на родину его предков с ним произошла необъяснимая перемена. «Однажды ночью я проснулся и сказал себе „Я — еврей". Это было не столько религиозное чувство, сколько обретение себя и своего места в этом мире»[115]. Такие путешествия идут наперекор представлениям западного общества об ассимиляции. Да и можно ли ассимилировать нашу непокорную душу? И нужно ли?

Такое же путешествие совершила и Берил, дочь Александра Майко. «Когда отец умирал в 1960 году, он попросил меня поддерживать связь с его родными в Беларуси и побывать там, если я смогу, — вспоминает она. — Я должна была поехать в СССР по Транссибирской железной дороге, и лучше всего весной, потому что это будет самое красивое время! Он говорил мне о нежно-зеленых листьях, о цветах... Такой завет выполнить мне было совсем не просто — ведь я в то время не знала русский язык, не знала, где находятся эти родственники, и была матерью троих детей — 8 лет, 6 лет и 1 год... У меня ушло 16 лет на то, чтобы выполнить это предсмертное пожелание отца... В 1972 году я начала учить русский язык, в 1973 году Красный Крест помог нам найти наших родственников в Беларуси, и мы начали с ними переписываться, и, наконец, в 1976 году мы отправились в путешествие по Транссибирской железной дороге. Мы с мужем остановились в Минске в гостинице и побывали в гостях у наших родственников, живших в Минске».

Деревня Затитова Слобода, затерявшаяся среди лугов у реки Березины, и старый дом, откуда Александр Майко начал свое эпическое путешествие 65 лет назад, так и остались за пределами досягаемости для Берил — это были Брежневские времена, и власти, «к сожалению, не разрешили нам посетить деревню отца, — говорит Берил. — Я до сих пор жалею об этом». Но к ним пришел посланец из прошлого — Анна, любимая сестра Александра, единственный лучик света в его тяжелом детстве. Она все еще жила в Затитовой Слободе и отправилась в Минск, чтобы повидать свою племянницу. «Глаза у Анны были голубые, как у отца. Когда мы покидали Минск, она принесла нам копченый окорок своего изготовления, чтобы мы взяли

[115] P. M. Warrender, Pamela: In her Own Right, Prahran, Vic., Hardie Grant Books, 2007; R. Myer, In search of my Jewish soul.

его с собой». Это, должно быть, был весь зимний запас мяса у Анны, но она, не колеблясь, привезла его из деревни, чтобы ее племянница не голодала на долгом пути в Австралию... Как много значила для Берил эта простая белорусская крестьянка! В тот день она записала в дневнике: «Это был один из самых счастливых дней в моей жизни. Встреча с родными моего отца — это было то, ради чего я работала, учила русский язык, и о чем я мечтала долгие годы!»

Встреча Берил и Анны в Минске

В другом месте она пишет: «Сидя там, в окружении родственников, я поняла слова «кровь не вода». Это же чувство Берил испытала и несколько лет спустя, уже во времена перестройки, когда у них в Австралии побывали их родные из Беларуси. Это были люди другого времени, не похожие на Анну и ее отца, но они все знали самое главное — каков бы ты не был, ты принадлежишь семье[116]. Как и родине.

Я не удивилась, узнав недавно, что один из молодых членов их семьи хочет восстановить правильную форму их фамилии — Майко, ведь в Австралии их фамилию превратили в Майк.

А поиск продолжается. Леон Леошкевич на свою крохотную пенсию заказал дорогостоящие документы из военно-исторического архива в Москве и наконец-то узнал о героических подвигах своего деда полковника Павла Илларионовича Леошкевича в боях под Шипкой в армии Скобелева.

Пока этот очерк готовился к печати, произошло радостное воссоединение российских Рынкевичей, прочитавших о моем поиске в Интернете, с их австралийскими родственниками. Как выяснилось, их семья происходит из Режицкого уезда Витебской губернии, и переселились они в Сибирь, вероятно, в результате Столыпинской реформы. После отъезда Осипа в Австралию, его брат Исидор поддерживал с ним переписку, но в 1930-х годах ее пришлось прекратить. Увы, это не спасло Исидора, в 1938 году его арестовали и расстреляли как... латвийского шпиона, ведь его родина (Режица/Резекне) в то время оказалась на территории буржуазной Латвии. Но закончим мы эту историю на радостной ноте. Когда Валентин Осипович Рынкевич, человек пожилой и почти ослепший, узнал, что в далекой Сибири живет его двоюродный брат, сын расстрелянного Исидора, и куча племянников, его первым желанием было тут же отправиться к ним в гости. Будем надеяться, что они встретятся, и один из тысяч мостов, разрушенных «веком-волкодавом», наконец-то восстановится.

А семьи Петра Виселенского и Вильяма Деонка все еще ждут и надеются найти своих родных в далекой Беларуси и узнать о своих истоках...

[116] Берил Боуэн, *Наши русские связи. Дневник, 1976.* — Архив Берил Боуэн, Госфорд. Письма, 3.11.2001, 7.11.2001. — Архив автора.

Summary

Belarusian Anzacs

The research project 'Belarusian Anzacs' concentrates on the destiny of about forty Belarusian natives who entered the ranks of the Australian army during WWI. Earlier, pre-revolutionary Belarusian emigration remains outside the purview of both Soviet and contemporary historians, due to conflicting political sympathies and the scarcity of records. This project is an attempt to study a representative group of early emigrants using a prosopographical method. In close connection with the history of the recipient country, it examines individual life stories and studies questions of ethnic and political identity, patriotism and assimilation.

The research draws on the rich collections of the National Archives of Australia and the Australian War Memorial. Additional sources are provided by Australian newspapers and the genealogical databases of Ancestry.com, and others. The majority of these documents have been digitised, and the website accompanying the project allows the reader direct access to primary archival sources.

The project makes use of a small number of available memoirs by the Belarusian Anzacs themselves, but it also makes wide use of interviews with their children and grandchildren. Family memoirs, of course, are not devoid of subjectivity and factual inconsistencies. However, on closer scrutiny, they present attention-worthy historical artefacts, reflecting the processes by which immigrants and their descendants adapted to Australian society over the last century.

Streszczenie

Białoruscy żołnierze ANZAC

Artykuł poświęcony jest losom czterech dziesiątków wychodźców z Białorusi, którzy walczyli w szeregach armii australijskiej (Australian and New Zealand Army Corps = ANZAC) podczas I wojny światowej. Wcześniejsza, przedrewolucyjna emigracja białoruska pozostaje poza sferą zainteresowań zarówno sowieckich, jak i postsowieckich historyków ze względu na priorytety polityczne oraz mało zbadane źródła. Artykuł jest próbą zbadania reprezentatywnej grupy wczesnych emigrantów przy wykorzystaniu metody prozopograficznej. W kontekście historii kraju przyjmującego, na przykładzie konkretnych losów badane są takie problemy jak tożsamość etniczna i polityczna, patriotyzm i asymilacja.

W pracy wykorzystano materiał źródłowy z bogatych zbiorów Narodowego Archiwum Australii i Australian War Memorial. Pomocne okazały się również gazety australijskie, baza danych genealogicznych Ancestry.com oraz inne dodatkowe źródła. Większość dokumentów została zdigitalizowana, a strona internetowa powstała przy okazji prowadzonych badań daje czytelnikom możliwość natychmiastowego dostępu do źródeł archiwalnych.

W artykule wraz ze wspomnieniami białoruskich „anzaków" szeroko wykorzystano wywiady z ich dziećmi i wnukami. Chociaż wspomnienia rodzinne nie są pozbawione subiektywizmu i zawierają wiele nieścisłości, jednak po ich uważnej lekturze okazują się być godnymi uwagi historycznymi artefaktami, odzwierciedlającymi procesy adaptacji imigrantów i ich potomków w społeczeństwie australijskim w ubiegłym stuleciu.

Elena Govor — dr, pracownik naukowy Szkoły Kultury, Historii i Lingwistyki Wydziału Azji i Pacyfiku Australijskiego Uniwersytetu Narodowego w Canberrze; zainteresowania badawcze — historia kontaktów rosyjsko-australijskich i rosyjsko-południowopacyficznych; pisarka, jej książki wychodziły w Rosji, Australii i USA; ostatnio opublikowała: My Dark Brother: the Story of the Illins, a Russian-Aboriginal Family (2000), Russian Anzacs in Australian History (2005), Twelve Days at Nuku Hiva: Russian Encounters and Mutiny in the South Pacific (2010).

Jan Wiśniewski
(Pelplin)

Kwestia białoruska i wschodnia granica Polski w polityce rządu syberyjskiego admirała Aleksandra Kołczaka w latach 1918-1920

W maju 1918 r. na Syberii doszło do działań zbrojnych między bolszewikami a przemieszczającym się na wschód Korpusem Czechosłowackim[1]. Na terenach oswobodzonych od władzy bolszewickiej późną wiosną 1918 r. rozpoczęło się tworzenie władz „białej" Rosji, dla których najważniejszym zadaniem było stworzenie jak najliczniejszych oddziałów wojskowych. Jako pierwszy już 26 maja 1918 r. powstał w Nowonikołajewsku Komisariat Zachodniosyberyjski, będący ekspozyturą istniejącego w Harbinie (później przeniesionego do Władywostoku) rządu eserowskiego Piotra Derbera. 8 czerwca w opanowanej przez legionistów czechosłowackich Samarze powołany został Komitet Członków Zgromadzenia Ustawodawczego (*Комитет членов Учредительного Собрания* — Komucz) na czele z eserowcem Władimirem Wolskim, a 23 czerwca w Tomsku powołany został Tymczasowy Rząd Syberyjski (*Временное Сибирское правительство* — TRzS) kierowany przez Piotra Wołogodzkiego. Oprócz nich powstało

[1] Korpus Czechosłowacki (właśc. Korpus Czeskosłowacki) — formacja wojskowa utworzona w Rosji w trakcie I wojny światowej z jeńców oraz dezerterów narodowości czeskiej i słowackiej z armii austro-węgierskiej oraz — w mniejszym stopniu — z Czechów i Słowaków mieszkających przed I wojną światową w Rosji. Pierwszą jednostkę czesko-słowacką sformowano już latem 1914 r. W 1916 r. sformowano Brygadę Czeskosłowacką, a jesienią 1917 r. powstał 40-tysięczny korpus w składzie dwóch dywizji piechoty. Po podpisaniu pokoju w Brześciu Litewskim bolszewicy zgodzili się na ewakuację Korpusu przez Władywostok, do Francji. Pod wpływem żądań niemieckich, bolszewicy podjęli próbę rozbrojenia legionistów czechosłowackich w maju 1918 r. To spowodowało, że Korpus wystąpił przeciwko bolszewikom. Od maja do września 1918 r. Korpus Czechosłowacki, wraz z tworzącymi się oddziałami „białogwardyjskimi", opanował obszar od Wołgi po Ocean Spokojny. Po stratach zadanych przez Armię Czerwoną zreorganizowany i skierowany do osłony Kolei Transsyberyjskiej. Rozkazem z 1 lutego 1919 r. Korpus Czechosłowacki został przekształcony w Wojsko Czechosłowackie (Czeskosłowackie) w Rosji (*Československé vojsko na Rusi*). Podczas ewakuacji z Syberii walczył z siłami bolszewickimi. W wyniku porozumienia z Kujtun z 7 lutego 1920 r. dowództwo czechosłowackie wydało w ręce bolszewików adm. Aleksandra Kołczaka (który wcześniej oddał się pod opiekę Korpusu) oraz tzw. „złoty skarb Rosji". W zamian wojska czechosłowackie mogły swobodnie ewakuować się do Władywostoku. Do końca 1920 r. czechosłowaccy legioniści zostali ewakuowani statkami z dalekowschodniej Rosji i różnymi szlakami morskimi docierali do portów europejskich, skąd transportem kolejowym wysyłano ich do Czechosłowacji.

jeszcze kilka samodzielnych lokalnych władz syberyjskich, Kozaków oraz mniejszości narodowych. Pod koniec czerwca na scenie pozostały dwa główne ośrodki, pretendujące do roli rządów ogólnosyberyjskich, czy nawet ogólnorosyjskich — Komucz i TRzS. Jednak sytuacja Komucza z biegiem czasu stawała się coraz trudniejsza, zwłaszcza po klęskach w walkach z Armią Czerwoną na Powołżu latem 1918 r. Pod wpływem klęsk oraz coraz bardziej stanowczych monitów ze strony aliantów oraz Czechosłowaków 8 września doszło do spotkania niemal wszystkich przedstawicieli różnych ośrodków władzy „białych" Rosjan w Ufie. Po kilku dniach rozmów i wzajemnych konsultacji 23 września powołano Tymczasowy Rząd Ogólnorosyjski zwany potocznie Dyrektoriatem Ufimskim[2]. Większość z tych rządów pochłonięta była głównie utrzymaniem swojego istnienia, a nie rozwiązywaniem realnych problemów narastających na przełomie lata i jesieni 1918 r. Zajmowały się one w większości sprawami wewnętrznymi, deklarując głównie walkę z bolszewikami, a jedynymi tematami „międzynarodowymi" były kwestie pomocy militarnej ze strony Ententy oraz sprawy związane z mniejszościami narodowymi mieszkającymi lub przebywającymi w owym czasie na Syberii. Wśród nich największą uwagę poświęcano Polakom, Łotyszom i Ukraińcom oraz w mniejszym stopniu Niemcom, Litwinom, Estończykom i Finom. Natomiast kwestia białoruska czy Białorusinów jako mniejszości nie występowała w tym czasie jako temat szerszej dyskusji[3].

W nocy z 17 na 18 listopada 1918 r. doszło w Omsku na Syberii do przewrotu wojskowego zakończonego przejęciem władzy przez wiceadmirała Aleksandra Kołczaka. Większość członków obalonego Rządu Tymczasowego (tzw. Dyrektoriatu) z eserowcem Nikołajem Awksientjewem na czele, została aresztowana przez wojskowych popierających Kołczaka. Sam Kołczak[4], będący ministrem wojny i marynarki w Rządzie Tymczasowym, rozpoczął drogę do dyktatury. Tego samego dnia — 18 listopada — ukaza-

[2] Więcej na temat powstających rządów „białych" Rosjan: W. Materski, *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925)*, Warszawa 1990, s. 34; С. С. Балмасов, *Функционирование органов власти антибольшевистских правительств Сибири 1918-1920 гг.*, „Белая Гвардия. Альманах" (dalej: БГА), 2001, t. V: *Белое движение на Востоке России*, s. 3-5; T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie (1918-1922)*, Toruń 1999, s. 98-100.

[3] Widać to szczególnie w protokołach TRzS, w których występuje często tematyka dotycząca Polaków, Ukraińców, Łotyszy, a nawet Czerkiesów, jednak nie ma nic na temat spraw białoruskich: *Временное Сибирское Правительство (26 мая — 3 ноября 1918 г.)*, *Сборник документов и материалов*, ред. В. И. Шишкин, Новосибирск 2007.

[4] Ostatnimi czasy powstało kilka biografii adm. A. Kołczaka, m.in.: П. Н. Зырянов, *Адмирал Колчак, верховный правитель России*, Москва 2009.

ły się dwa dekrety sygnowane podpisem dotychczasowego premiera rządu, Piotra Wołogodzkiego — o awansowaniu Kołczaka na admirała i o przekazaniu mu władzy zwierzchniej z nadaniem tytułu „wielkorządcy państwa rosyjskiego" (*Верховний Правитель Российского государства*). W odezwie do społeczeństwa Kołczak napisał, że jego głównym celem „(...) jest stworzenie walecznej armii, zwycięstwo nad bolszewikami oraz odnowienie porządku i prawa państwowego, aby naród mógł bez przeszkód wybrać taki ustrój władzy, który będzie mu odpowiadał (...)"[5]. Nowy reżim Kołczaka cieszył się poparciem nie tylko przedstawicieli władz brytyjskich na czele z gen. mjr. Alfredem Knoxem, lecz również francuskiego wysokiego komisarza Eugène'a L.G. Renaulta; miał także poparcie członków rosyjskich partii prawicowych, zdecydowanej większości armii oraz sporej części społeczeństwa na Syberii. W opozycji do jego poczynań były natomiast partie lewicowe, których członkowie w większości uważali Kołczaka za zdrajcę[6]. Neutralne stanowisko zajęła przybyła w tym czasie na Syberię Francuska Misja Wojskowa z gen. Pierre-Thiébaut-Charles-Maurice'em Janinem na czele, która jeszcze nie do końca orientowała się w zaistniałej sytuacji[7]. Również przybyły w tym samym czasie czechosłowacki minister wojny Milan Rastislav Štefánik dokonał dość rozumnego manewru dyplomatycznego. Wobec znanych mu nastrojów antykołczakowskich w najsilniejszych liczebnie na Syberii siłach alianckich, czyli w oddziałach czechosłowackich liczących wówczas około 42 tys. żołnierzy, początkowo nie spotkał się z przedstawicielami reżimu ani nie wydał oświadczenia, które mogło być uznane przez legionistów za wyraz poparcia dla Kołczaka. Jednak podczas rozmów z dowódcami czechosłowackimi oraz kadrą oficerską Korpusu nie sprzeciwił się przewrotowi, natomiast jego przemówienia dotyczące zaistniałej sytuacji aprobowały *de facto* nowe rządy. „My Rosji reformować nie będziemy — jak stwierdził Štefánik podczas przemówienia do oficerów Korpusu — możemy być natomiast dla Rosjan dobrymi nauczycielami (...) ale Rosjanie sami muszą uporządkować swoją sytuację wewnętrzną. Rosja jest chora, operacja jest konieczna, ale musi zostać przeprowadzona z troską. (...) Tak musimy my, Czesi i Słowacy, patrzeć na Rosję"[8].

[5] Ústřední vojenský archiv – Vojenský historický archiv (dalej: ÚVA — VHA), OČSNR — Presidium, k. 12, č. 7119, telegram Kołczaka z 18 XI 1918 r.

[6] В. И. Шишкин, *К истории колчаковского переворота*, „Известия Сибирского отделения АН СССР", Серия истории, филологии, философии, вып. 1, с. 60-69; П. Н. Зырянов, *Адмирал Колчак...*, с. 392-402.

[7] J. D. Avenel, *Interventions alliées pendant la guerre civile russe (1918-1920)*, Lassay-les-Châteaux 2001, s. 134-142.

[8] ÚVA — VHA, Ministerstvo vojenství — oddelení v Rusku (dalej: MV — OvR), k. 78, č. 27549, tekst przemówienia Štefánika do oficerów Korpusu Czeskosłowackiego z 4 XII 1918 r.

W krótkim okresie czasu władzę Kołczaka uznały nie tylko niezależne jeszcze do tej pory lokalne ośrodki władzy na czele z gen. Dmitrijem Horwatem w Harbinie, ale udało mu się uzyskać poparcie generałów Antona Denikina i Nikołaja Judenicza. Dzięki temu stał się główną postacią wśród „białych" przywódców walczących z bolszewikami. Początkowo ministrem spraw zagranicznych w rządzie Kołczaka został Jurij Klucznikow, jednak w grudniu 1918 r. na tym stanowisku zastąpił go blisko związany z adm. Kołczakiem Iwan Sukin. Młody dyplomata, przyjaciel Kołczaka, który początkowo sprawował funkcję naczelnika Kancelarii Dyplomatycznej przy Sztabie Naczelnego Wodza, a od 2 stycznia 1919 r. pełnił funkcję dyrektora omskiego MSZ, stał się głównym inicjatorem i wykonawcą polityki zagranicznej rządu omskiego na Syberii i Dalekim Wschodzie, a także miał znaczący wpływ na stanowisko rządu adm. Kołczaka wobec narodów zamieszkujących obszar dawnego imperium rosyjskiego (zwłaszcza Polaków, Finów i Ukraińców, a w mniejszym stopniu narodów nadbałtyckich i kaukaskich)[9]. Na początek rządów adm. Kołczaka przypadł także problem rozwiązania kwestii białoruskiej.

Mieszkańcy „Białej Rusi" na Syberii pojawili się po pierwszych wojnach Rzeczypospolitej polsko-litewskiej z carską Rosją w II połowie XVI w. Jak stwierdzają stare kroniki rosyjskie, już wówczas niewielka ilość jeńców z tych wojen została wysłana do tej niedawno co opanowanej przez Rosjan krainy. Zwano ich „litewskimi ludźmi", ale skład narodowościowy tej grupy był różnorodny — zresztą jak całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów — choć dominowali w niej przede wszystkim Litwini i Polacy. W tym miejscu trzeba stwierdzić, że mieszkańcy ówczesnej „Białej Rusi" nie mieli jeszcze rozwiniętej świadomości narodowej — odrębnej od reszty Rusinów — ale posiadali świadomość ruską lub litewską[10]. Kolejne fale tych „migracji" związane były z kolejnymi konfliktami w burzliwych latach XVII i XVIII oraz I połowy XIX w. Pojmani w starciach bitewnych, porywani z granicznych stanic, uprowadzani podczas wypraw wojennych, przesiedlani, wysyłani byli na Syberię — na wschodnią rubież państwa moskiewskiego. O Białorusinach, jako o osobach o odrębnej narodowości, możemy mówić dopiero po powstaniu styczniowym. Tworząca się inteligencja białoruska, do której — mimo jego polskiego pochodzenia — trzeba zaliczyć Konstantego Kalinowskiego, o ile opowiedziała się za białoruskością i uświadomiła sobie istnienie owej odrębnej narodowości, bez wyjątku znalazła się po stronie powstania. Wynikało to z dosyć prostej przyczyny,

[9] *Окрест Колчака: документы и материалы*, сост. д-р ист. наук, проф. А. В. Квакин, Москва 2007, с. 202.

[10] Na temat kształtowania się świadomości narodowej mieszkańców Białej Rusi więcej: O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006.

a mianowicie z faktu, że tylko będąc po stronie powstańców można było być Białorusinem. Dla władz rosyjskich naród białoruski jako taki nie istniał, gdyż w ich pojęciu Białorusini byli po prostu Rosjanami. Kalinowski swój wybór przypłacił śmiercią w Wilnie w 1864 r. W pisanym po białorusku liście, który zdołał przemycić z więzienia, znanym jako „Pismo spod szubienicy" zwracał się do swych rodaków nawołując do walki o prawdę i swobody zawsze u boku Polaków. Pierwszy znaczący poeta białoruski Wincenty Dunin-Marcinkiewicz — autor przekładu na język białoruski „Pana Tadeusza" — także zaangażował się w ruch powstańczy, a jego córka Kamila została zesłana do guberni permskiej. Na Syberii znaleźli się także walczący w szeregach powstańczych literat białoruski Artemidiusz Weryha-Darewski oraz poeta białoruski Franciszek Karafa-Korbut. Byli oni traktowani przez władze rosyjskie nie jako Białorusini, ale jak Polacy. Podobnie było z syberyjskimi zesłańcami politycznymi końca XIX i początku XX w., jednak w statystykach zaczęli oni figurować jako odrębna narodowość. W stosunku do Polaków lub innych grup narodowych ich udział procentowy w liczbie zesłańców był jednak niewielki (około 1-2% ogółu zesłańców)[11].

Pod koniec XIX i na początku XX w. nastąpił wzmożony i nie mający wcześniej precedensu okres migracji w obrębie imperium rosyjskiego. Proces ten był nie tylko wynikiem zachodzących zmian społeczno-gospodarczych w Rosji pod koniec XIX w., ale także celowym działaniem władz rosyjskich, które chciały skolonizować olbrzymie obszary na obrzeżach imperium, a zwłaszcza na wschodzie państwa. Proces ten objął nie tylko ludność rosyjską, ale także liczne mniejszości narodowe, przede wszystkim Ukraińców, Łotyszy, Niemców, Estończyków, Polaków i Białorusinów. Ci ostatni stanowili trzecią pod względem liczebności grupę narodową zasiedlającą obszar Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu. Tę swoistego rodzaju „wędrówkę ludów" — tym razem na wschód — niewątpliwie przyspieszyło otwarcie Kolei Transsyberyjskiej oraz reformy agrarne premiera Piotra Stołypina. Według rosyjskich badaczy ze wszystkich migran-

[11] Н. Н. Щербаков, *Численность и состав политической ссылки в Сибири (1907-1917 гг.)*, [w:] *Ссыльные революцонеры в Сибири (XIX в. — февраль 1917 г.)*, вып. I, Иркутск 1973, с. 225-238. To braterstwo broni przedstawicieli narodów dawnej Rzeczypospolitej zaistniało w epoce Powstania Styczniowego po raz ostatni. Funkcjonujące dotąd poczucie jedności oparte na przeświadczeniu o istnieniu jednego narodu politycznego — po 1863 r. zanika. Zresztą chłopi ukraińscy i białoruscy na obszarach objętych walką mieli raczej do niego stosunek neutralny lub niechętny. Ten dawny naród polityczny, tzn. obywateli Rzeczypospolitej, wychodzi z powstania podzielony na nurty narodowe identyfikujące się na bazie etnicznej. Jedynie — w pewnej dość autonomicznej formie — odrodził się on na Syberii w latach 1918-1920, co zostało zaprezentowane w dalszej części artykułu.

tów przemieszczających się po imperium rosyjskim w latach 1871-1916 aż 48,8% osiedliło się na Syberii i rosyjskim Dalekim Wschodzie[12].

Białoruscy osadnicy chłopscy wyruszyli z następujących guberni: mohylewskiej, mińskiej, witebskiej, wileńskiej i grodzieńskiej. Według danych z 1897 r. na Syberii miało znajdować się 97 tys. Białorusinów i dodatkowo około 27 tys. na Dalekim Wschodzie. Na podstawie dalszych, niepełnych danych z lat 1885-1914, z wymienionych pięciu zachodnich guberni Rosji (nie licząc guberni Królestwa Polskiego) pochodziło 550 tys. ludności, głównie pochodzenia chłopskiego, osiadłej w samej Syberii. Najwięcej z nich przybyło z guberni mohylewskiej, bo aż blisko 160 tys. Pod względem źródeł migracji zajmowała ona trzecie miejsce (po guberni połtawskiej i czernichowskiej), a od 1908 r. nawet drugie miejsce w tej klasyfikacji[13]. Białorusini osiedlali się głównie na obszarze guberni jenisiejskiej, tobolskiej i tomskiej. W tej ostatniej stanowili 16% wszystkich osadników[14]. Natomiast na rosyjskim Dalekim Wschodzie stanowili oni — po Ukraińcach — drugą pod względem liczebnym narodowość wśród mieszkańców obwodu amurskiego. Białoruscy osadnicy chłopscy byli bardzo doceniani na Syberii za swoją odporność na trudy ciężkiej pracy, klimat i chęć osiedlania się jeszcze w dziewiczych terenach, głównie na obszarach lesistych[15]. Charakterystyczną cechą osad białoruskich była uprawa lnu i ziemniaków[16].

Trudna sytuacja bytowa w zachodnich guberniach, duże bezrobocie, a z drugiej strony znaczny przyrost demograficzny, zwłaszcza w guberni mohylewskiej i mińskiej, doprowadziły do znacznej migracji robotników z tego obszaru. Według różnych szacunków pracy poza obszarem wspomnianych pięciu guberni musiało szukać około 40% populacji (tj. ok. 700 tys. ludzi).

[12] С. И. Брук, В. М. Кабузан, *Динамика численности и расселения русского этноса (1768-1917 гг.)*, „Советская этнография”, 1982, № 4, с. 20. Pierwsze osady białoruskie na Syberii tworzone przez dobrowolnych osadników zaczęły powstawać w połowie XIX w. Związane to było z migracją niewielkich grup Białorusinów z terenów guberni witebskiej, smoleńskiej i pskowskiej (w związku z tzw. przesiedleniami Kisielewa, wstrzymanymi po wybuchu wojny krymskiej), a pochodzących z zubożałej szlachty, tzw. bojarów pancernych. Osiedlali się oni w pobliżu Tobolska i Tary.

[13] П. Д. Верещагин, *Крестьянские переселения из Белоруссии (вторая половина XIX в.)*, Минск 1978, с. 4; *Очерки истории белорусов в Сибири в XIX-XX вв.*, Новосибирск 2002, с. 8. Dane dotyczące liczby Białorusinów na Syberii znacznie się różnią. Jest to spowodowane brakiem jasnych kryteriów określających narodowość wśród Białorusinów. Często, jeżeli byli wyznania katolickiego, określano ich jako Polaków, natomiast prawosławnych w większości określano jako Rosjan.

[14] И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока на историческом переломе (1917-1922 гг.)*, Томск 2009, с. 54.

[15] Tamże, s. 54-55.

[16] А. Н. Багашев, Р. Ю. Федоров, *Принципы расселения и этнокультурные процессы в среде белорусских переселенцев Урала и Западной Сибири*, „Вестник археологии, антропологии и этнографии”, 2010, № 2 (13), с. 182-190.

Większość z nich osiedliła się w większych miastach Rosji takich jak Moskwa, Petersburg, Tuła. Robotnicy białoruscy pojawili się także na wschód od Uralu. Byli oni w większości niewykwalifikowaną siłą roboczą i w 1897 r. stanowili tylko około 1,2% wszystkich robotników pracujących na Syberii. Co prawda w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej ich liczebność nieco wzrosła, jednak procentowy udział pozostał na podobnym poziomie (robotników na Syberii w 1917 r. miało być około 300 tys.)[17].

Kolejny napływ Białorusinów miał miejsce w okresie I wojny światowej. Byli to tzw. „bieżeńcy", czyli osoby ewakuowane przez Rosjan z guberni zamieszkałych w znacznej mierze przez Białorusinów, przed zajęciem tych obszarów przez armię niemiecką w 1915 i 1916 r. Trudno jednak szacować ich liczbę, ponieważ uchodźcy białoruscy — podobnie jak i Ukraińcy — byli zapisywani pod terminem „ruskije". To pojęcie obejmowało trzy narodowości: Rosjan, Białorusinów i Ukraińców. Stanowili oni razem około 56,8% wszystkich uchodźców spośród około 1,5 mln ludzi, którzy znaleźli się na Uralu i dalszych, wschodnich obszarach Rosji (z 5 mln na całym obszarze Rosji)[18]. Trudno jest tutaj szacować ilu z nich było czy też uznawało się za Białorusinów.

Wybuch rewolucji lutowej w 1917 r. w Rosji niewiele zmienił w położeniu Białorusinów na Syberii. Republikańskie władze rosyjskie w dalszym ciągu nie traktowały ich jako odrębnej narodowości. Zresztą sami Białorusini nie czynili bardziej zdecydowanych kroków w celu stworzenia jakiś organizacji politycznych, zadawalając się działalnością raczej o charakterze religijno-charytatywnym, w ramach istniejących struktur Cerkwi prawosławnej[19]. Jeżeli brali udział w jakiekolwiek działalności politycznej, ich udział był znacznie ograniczony w stosunku do faktycznej ich liczebności. Jedynie działalność w obwodzie tomskim była bardziej widoczna. Na Syberii żywy był ruch syberyjskich autonomistów, zmierzających do autonomii regionu syberyjskiego w ramach państwa rosyjskiego. W jego ramach doszło do zwołania I Syberyjskiego Zjazdu Obwodowego w październiku 1917 r. Wśród delegatów znalazła się skromna delegacja Białorusinów (2 osoby), jednak żaden z Białorusinów nie wszedł w skład powołanej przez zjazd 33-osobowej Syberyjskiej Rady Obwodowej, a później w skład lokalnego parlamentu: Syberyjskiej Dumy Obwodowej[20]. Po części spowo-

[17] И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, с. 64-65.

[18] А. Н. Курцев, *Беженцы Первой мировой войны в Росси* (1914-1917), „Вопросы истории", 1999, № 8, с. 98-113. Inne źródła podają od 4 do 9 mln uchodźców, w tym 114 637 na Syberii (dane na połowę 1917 r.)

[19] Archiv Ministerstva zahraníčních věcí ČR (dalej: AMZV), Fond „Sibírské archívý" (dalej: FSA), Archiv ppłk. dr. Glossa, k. 2, Raport dr. Glossa dla generała Štefánika z 9 I 1919 r.

[20] И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, с. 162-164.

dowane było to brakiem własnej inteligencji lub osób świadomych swej przynależności narodowej, mających poparcie ze strony większej, zorganizowanej grupy społecznej. Z oczywistych względów, również po rewolucji bolszewickiej, nie miała miejsca jakaś szersza działalność narodowa w tym względzie. Zmiany zaczęły się na Syberii dopiero latem 1918 r.

Jesienią 1918 r. nastąpiła w końcu konsolidacja działań lokalnych organizacji białoruskich istniejących na Syberii. Podobnie, jak w przypadku innych narodowości, było to możliwe dzięki pewnej protekcji ze strony władz Filii Czechosłowackiej Rady Narodowej w Rosji i dowództwa czechosłowackiego[21]. W grę wchodziły również takie czynniki jak: 1) chęć wsparcia wojsk „białych" i sprzymierzonych w walce z bolszewikami (zagrożenie kolektywizacją); 2) nadzieja na wyzwolenie terenów białoruskich spod okupacji niemieckiej, która wg ówczesnej opinii białoruskiej na Syberii była bardzo niekorzystna dla Białorusinów; 3) wzmocnienie ruchu narodowego. W październiku 1918 r. ukazały się w gazetach syberyjskich odezwy N. Narkiewicza, przewodniczącego sekcji agrarnej I Zjazdu Wszechbiałoruskiego oraz jednego z przywódców Zjazdu A. Sawicza[22]. W pierwszej odezwie wzywano do wstępowania do armii syberyjskiej, natomiast w drugim wzywano do bardziej energicznych działań zmierzających do stworzenia własnej, ogólnosyberyjskiej organizacji, która miała zadbać o interesy narodowe Białorusinów[23]. Hasła zawarte w odezwach były zgodne z linią reprezentowaną przez I Zjazd Wszechbiałoruski, który m.in. opowiedział się za ogłoszeniem autonomicznej republiki białoruskiej w składzie państwa rosyjskiego[24]. Dnia 25 października 1918 r. udało się działaczom białoruskim utworzyć Radę Białoruską. Jej przewodniczącym został wybrany kapitan A. Sawicz, zastępcą został I. N. Skok, a sekretarzami D. I. Kunaszko i F. M. Mażuto. Nowo wybrane władze zwróciły się z apelem do członków inteligencji białoruskiej na Syberii o wsparcie w tworzeniu organizacji białoruskiej. Władze Rady Białoruskiej miały nadzieję na rozwój organizacyjny i powstanie filii tejże rady w większych skupiskach białoruskich na Syberii[25]. Chcieli także utworzenia własnych formacji wojskowych, co w owym czasie realizowali na Syberii mieszkańcy byłego imperium rosyjskiego: Polacy, Łotysze, Ukraińcy i — przy wsparciu

[21] AMZV, FSA, Archiv ppłk. dr. Glossa, k.2, Raport dr. Glossa dla generała Štefánika z 9 I 1919 r.

[22] Obrady I Zjazdu Wszechbiałoruskiego miały miejsce w grudniu 1917 r. w Mińsku. Więcej na ten temat: D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010, s. 180-207.

[23] И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, с. 249.

[24] D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa...*, s. 194.

[25] И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, с. 249.

strony polskiej — Litwini[26]. O wsparcie swoich działań Rada Białoruska zwróciła się do władz czechosłowackich i francuskich[27]. Jednak przewrót adm. Kołczaka zmienił zasadniczą sytuację polityczną na wschodnich rubieżach Rosji.

Głównym celem rządu adm. Kołczaka była odbudowa jednej i niepodzielnej Rosji. Bardzo duże znaczenie dla rządu adm. Kołczaka miało uzyskanie poparcia ze strony paryskiego ośrodka emigracji rosyjskiej — Rosyjskiej Rady Politycznej (*Русское политическое совещание в Париже*). Ceną za to było powierzenie 17 stycznia 1919 r. jednemu z członków czteroosobowego prezydium Rady Siergiejowi Sazonowowi teki ministra spraw zagranicznych. Ten doświadczony carski dyplomata — był on w latach 1910-1916 carskim ministrem spraw zagranicznych, a później rosyjskim ambasadorem w Wielkiej Brytanii — reprezentował na paryskiej Konferencji Pokojowej nie tylko Kołczaka, lecz również stanowisko Denikina[28]. W telegramie skierowanym do Kołczaka Sazonow sprecyzował plan działania, który chciał wprowadzić w życie, będąc ministrem. Sprowadzał się zasadniczo do trzech punktów: 1) odbudowanie jednej niepodzielnej Rosji i „walka przeciw rewolucji bolszewickiej aż do jej zupełnego rozbicia"; 2) skoordynowanie działań wojennych sił „białych" oraz sojuszników; 3) uzyskanie jak największej pomocy dla „białych" ze strony państw sojuszniczych[29]. Niemal tak samo jak Sazonow myślano w Omsku. Władze rządu omskiego adm. Kołczaka miały już dawno opracowane plany dotyczące realizacji programu terytorialnego na zachodzie Rosji — w tym przyszłych stosunków z Polską — oraz przebiegu granicy między obu państwami. Program ten został opracowany przez powołany 17 grudnia 1918 r. z polecenia Kołczaka Specjalny Komitet Przygotowawczy do Rokowań Pokojowych (*Особое подготовительное к мирным переговорам совещание*). Na jego czele stanął zastępca ministra spraw zagranicznych rządu omskiego Władimir Żukowskij[30]. Komitet stanął przed trudnym zadaniem.

[26] Я. Висьневски, *Возникновение и организация национальных формирований при чехословацких войсках в Сибири (июнь 1918 — март 1919 гг.)*, [w:] *Сибирская деревня: история, современное, состояние, перспекивы развития*, Омск 2010, т. I, с. 288-298.

[27] AMZV, FSA, Archiv ppłk. dr. Glossa, k. 2, Raport dr. Glossa dla generała Štefánika z 9 I 1919 r.

[28] В. Ж. Цветков, *Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России)*, Москва 2009, с. 364-455.

[29] Tamże.

[30] Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Polski Komitet Wojenny (dalej: PKW), I.122.97.56-58, Raport delegata PKW z Omska z 1 V 1919 r.; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918-1920*, Olsztyn 2009, s. 153; Н. И. Наумова, *Национальный вопрос во внешней политике колчаковского правителства*, [w:] *Вопро-*

Z jednej strony, w samym rządzie i siłach popierających reżim Kołczaka nie było zgodności co do dalszego postępowania z narodami zamieszkującymi dawne imperium carskie, a zwłaszcza z najsilniejszymi i popieranymi przez mocarstwa zachodnie Polakami. Ścierały się trzy poglądy na tę sprawę, zasadniczo różniące się od siebie. Pierwszy, konserwatywny o zabarwieniu monarchistycznym, nawiązujący do idei dawnego Imperium Rosyjskiego, do niepodległości Polski odnosił się niechętnie. W tym programie tolerowano zaledwie nadanie autonomii Polsce. Drugi, który można nazwać centrowym, chciał utworzenia w Rosji monarchii konstytucyjnej, w skład której miały wejść oprócz Rosji także inne państwa słowiańskie. Cieszył się on liczebnie największym poparciem, a próbę skupienia wokół „białej" Rosji narodów słowiańskich podejmowali w Omsku przebywający na Syberii słowianofile rosyjscy. Trzecią „grupę" tworzyli zwolennicy bardziej republikańskiej formy rządów w Rosji. Zgadzali się na niepodległe państwo polskie — oczywiście pod pewnymi warunkami — które miało pozostać w sojuszu z demokratyczną Rosją. We wszystkich tych „opcjach" nie było miejsca nawet na autonomiczną Białoruś, połączoną z Rosją więzami polityczno-wojskowymi i gospodarczymi[31].

Stanowisko władz omskich było zatem w tych kwestiach bardzo zdecydowane. Z drugiej strony sygnały i raporty, które płynęły z Paryża od członków Rosyjskiej Rady Politycznej, były jasne i wielce wymowne. Wasilij Makłakow — jeden z przywódców Rady — pisał 6 stycznia 1919 r. do Ministerstwa Spraw Zagranicznych rządu omskiego, że „nasze pełnoprawne uczestnictwo w kongresie [chodzi o konferencję pokojową w Paryżu — przyp. J. W.] zależy od tego, jakie będziemy popierać rozwiązania. (...) Rosja musi stanąć na gruncie czternastu punktów Wilsona jako programu przyszłego pokoju, i z pewnością musimy wydać deklarację w imieniu przyszłej Rosji, że będziemy przestrzegać praw narodów do samostanowienia"[32]. W kolejnych depeszach sugerował uwzględnienie w stanowisku rządu omskiego kwestii polskiej. Chodziło tutaj głównie o kwestie natury

сы истории общественно-политической жизни Сибири периода Октября и Гражданской войны, Томск 1982, c. 121-123.

[31] Н. И. Наумова, *Национальный вопрос...*, c. 125-129; И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, c. 286-292. W oparciu o polskie materiały wspomniał o tych „obozach" polski badacz D. Radziwiłłowicz (*Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji...*, s. 71-72). Więcej na ten temat: J. Wiśniewski, *Syberyjski rząd Kołczaka i jego postawa wobec niepodległości Polski*, [w] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, praca zbiorowa pod red. J. Gmitruka i W. Włodarkiewicza, Warszawa — Siedlce 2012, s. 35-48.

[32] Государственный архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), Министерство иностранных дел Российского правительства (dalej: МИД РП), ф. Р-200, оп. 1, д. 261, л. 9; J. Wiśniewski, *Syberyjski rząd...,* s. 35-48

taktycznej — dzięki temu Rosjanie mieli nadzieję uzyskać korzystne rozstrzygnięcia w innych zagadnieniach na paryskiej Konferencji Pokojowej. Zresztą — co podkreślał sam Makłakow — „czas pracuje na nas, tak jak i to, że maleńkie narody zrozumieją niemożliwość swojej niezależności. Jak tylko odrodzi się Rosja, to z narodami tymi rozmowy będą bardzo proste. (...) Naprawdę nie chcę powiedzieć, że okłamuję je robiąc obietnice, których my spełnić nie zamierzamy (...)”[33]. We wszystkich tych depeszach nawet nie została wspomniana kwestia białoruska.

Kołczak, jeśli marzył o zwycięstwie nad bolszewikami, musiał myśleć nad uzyskaniem politycznego i militarnego poparcia ze strony mocarstw zachodnich. Już w kilka dni po przewrocie — 27 listopada — ogłosił deklarację, w której uznał wszystkie długi przedrewolucyjnej Rosji i zobowiązał się do ich uregulowania po zdobyciu władzy w całej Rosji[34]. Początkowo wszystkie gesty i obietnice Kołczaka nie pociągnęły za sobą zasadniczej zmiany polityki mocarstw wobec Rosji, a zwłaszcza rządu syberyjskiego. Również Stany Zjednoczone dość nieufnie podeszły do rosyjskiego przywódcy. Spowodowane było to głównie faktem „niedemokratycznych” rozwiązań związanych ze zdobyciem władzy w drodze przewrotu. Represje, które spotkały członków różnych organizacji i partii politycznych — poczynając od eserowców, a kończąc na socjalistach różnych odcieni — również budziły protesty wśród przywódców amerykańskich. Dodatkowo polityka Japonii, wspierająca dość licznych przeciwników politycznych Kołczaka na rosyjskim Dalekim Wschodzie w osobach atamanów Iwana Gamowa, Grigorija Siemionowa i Iwana Kałmykowa, nie ułatwiała zadania[35]. W końcu Amerykanie zaniepokojeni działaniem Japonii na rosyjskim Dalekim Wschodzie, jak również poirytowani krokami wymierzonymi przeciwko powstaniu jednolitego rządu na Syberii i bezpośrednią ingerencją w wewnętrzne sprawy Rosji, zmusili Japończyków do uznania rządów Kołczaka i wycofania się — przynajmniej jawnego — z pomocy dla Siemionowa[36].

Sytuacja międzynarodowa Kołczaka zaczęła się zmieniać na wiosnę 1919 r. 4 marca ruszyła zwycięska ofensywa wojsk syberyjskich, które w ciągu niespełna dwóch miesięcy zdobyły Ufę, Bugulmę oraz Aktiu-

[33] Cyt. za: A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław — Warszawa 1973, s. 26-27.

[34] Ch. Hosoya, *Japanese policy toward Czarist Russia and the U.S.S.R., 1890-1941*, [w:] *Its historical analysis with an emphasis on policy-making process, and review of the ... The agenda for research*, Tokio 1963, s. 115 i nast.; A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja...*, s. 131.

[35] С. С. Балмасов, *Функционирование органов власти антибольшевистских правительств Сибири 1918-1920 гг.*, БГА, 2001, т. V: *Белое движение на Востоке России*, с. 9-10.

[36] *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1919. Russia II, Washington 1937, dok. 613, telegram Curzona do Davisa z 26 II 1919 r., s. 462-463;

bińsk. Był to obszar obejmujący ok. 300 tys. km^2, zamieszkały przez 5 mln ludzi. Głównym celem armii Kołczaka było dojście do Wołgi i połączenie się z nacierającymi z południa wojskami Denikina[37]. Wszystkie te sukcesy skłoniły mocarstwa do rewizji swej dotychczasowej, dość ostrożnej, polityki względem Rosji[38]. Rada Najwyższa Konferencji Pokojowej obradująca w Paryżu postanowiła zająć się sprawą uznania rządu Kołczaka za reprezentanta całego państwa rosyjskiego. W tej sprawie prowadzone były rozmowy z członkami Rosyjskiej Rady Politycznej: Nikołajem Czajkowskim, Sazonowem, Makłakowem i Gieorgijem Lwowem[39]. W ich wyniku 26 maja 1919 r. Rada Najwyższa wysłała do Kołczaka depeszę, precyzującą warunki, od przyjęcia których uzależniała przyznanie rządowi syberyjskiemu kompetencji centralnej władzy dla „całej i niepodzielnej" Rosji. W depeszy domagano się niepodległości dla Polski i Finlandii. Wobec innych narodów, które wysuwały „roszczenia" niepodległościowe, domagano się tylko autonomii i poszanowania umów zawartych z państwami Ententy[40]. Rząd omski w odpowiedzi potwierdził przyjęcie wszystkich warunków zaproponowanych przez Radę, z tym, że „ostateczne rozwiązanie sprawy wytyczenia granic między Rosją a Polską musi być jednak odroczone (...) aż do zebrania się Konstytuanty"[41].

Kierując się tymi wytycznymi oraz poglądami członków rządu Kołczaka, postanowiono przygotować stanowisko władz rosyjskich w kwestiach narodowych. Jego opracowanie powierzono specjalnemu organowi rządu omskiego — wspomnianemu wcześniej — Specjalnemu Komitetowi Przygotowawczemu do Rokowań Pokojowych działającemu pod patronatem omskiego MSZ. Pierwsze zebranie Komitetu, na którym rozpoczęto dyskusję nad sprawami narodowymi — w tym kwestią polską i białoruską — miało miejsce 4 stycznia 1919 r. Autorzy referatu — wywodzący się głównie spośród pracowników omskiego MSZ na czele z naczelnikiem II Wydziału Politycznego tegoż ministerstwa Walerijem Jazwickim — stwierdzili,

Ch. Hosoya, *Japanese policy...*, s. 124-126; W. Materski, *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925)*, Warszawa 1990, s. 44-56; T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii...*, s. 139-142.

37 А. А. Каревский, Р. Г. Гагкуева, *Боевые расписания армий Восточного Фронта. 1918-1919 гг*, БГА, 2001, т. V: *Белое движение на Востоке России*, с. 161.

38 A. Juzwenko, *Polityka mocarstw zachodnich wobec Rosji w roku 1919 (przed załamaniem się ofensywy Kołczaka)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej", 1973, t. IX, s. 123-141.

39 С. П. Мельгунов, *Чайковский в годы гражданской войны (Материалы для истории русской общественности)*, Париж 1929, с. 220-245.

40 A. Juzwenko, *Polska a „biała" Rosja...*, s. 134-135; В. Ж. Цветков, *Белое дело в России...*, с. 220.; И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, с. 294-295.

41 Cyt. za: A. Juzwenko, *Polska a „biała" Rosja...*, s. 135.

że ze względów historycznych, etnograficznych i ekonomicznych kwestię polską należy wyłączyć spod ogólnego rozpatrywania kwestii narodowych państwa rosyjskiego ze względu na złożoność i stopień skomplikowania problemów[42]. Jazwicki — główny autor referatu — podczas dyskusji podkreślał także, iż kwestię polską należy rozpatrywać z pozycji integralności państwa rosyjskiego w oparciu o dwa czynniki: międzynarodowy i wewnątrzpaństwowy. „Rozwiązując kwestię polską zgodnie z interesami narodu polskiego, Rosja nie powinna o tym zapominać — jak stwierdzano w referacie — że skrajny punkt widzenia dotyczący odbudowy Polski w całej rozciągłości nieuniknienie prowadzi do kolizji z rosyjskim interesem narodowym"[43]. Aby podczas rozmów na konferencji paryskiej nie narazić się na zarzut nieuwzględniania interesu Polski, Komitet Przygotowawczy po dyskusji postanowił przygotować dwa warianty rozstrzygnięcia sprawy polskiej: pierwszy — na wypadek powstania niepodległego państwa polskiego, drugi — w przypadku wejścia Polski w skład państwa rosyjskiego[44]. W pierwszym przypadku autorzy programu zakładali, że Polska pozostanie w bliskim sojuszu wojskowo-politycznym oraz ekonomicznym z Rosją w „interesie ogólnosłowiańskim". Według Rosjan, granica polsko-rosyjska miała przebiegać tak, aby żadna część Litwy i Białorusi nie weszła w skład państwa polskiego. Odnosiło się to także do niektórych rejonów Podlasia m.in. Suwalszczyzny, a także obszaru wokół Siedlec. Poza granicami Polski miała pozostać Chełmszczyzna, a także Ruś Halicka, Przykarpacka i Bukowina, przy czym „zachodnia granica Rosji powinna bezpośrednio stykać się ze Słowacją"[45]. Kolejne postulaty dotyczyły zabezpieczenia interesów mniejszości rosyjskiej w Polsce i polskiej w Rosji, udziału Polski w spłacie rosyjskich długów państwowych, wypłacenia Rosji odszkodowań za pozostawione w Polsce mienie państwowe, społeczne i prywatne, a także uwzględnienie dostępu Polski do Bałtyku oraz przyłączenie do jej terytorium tej części Prus Wschodnich, która jest „rdzennie polska". Członkowie Komitetu w większości byli zwolennikami ustanowienia takiej granicy polsko-niemieckiej, która wykluczałaby możliwość porozumienia pomiędzy obydwoma państwami. Ich zdaniem, zagrożenie Polski ze strony Niemiec, dążących do rewizji granic, miało być gwarancją jej bierności na

42 ГАРФ, МИД РП, ф. Р-200, оп. 1, д. 261, л. 13-15.

43 ГАРФ, МИД РП, ф. Р-200, оп. 1, д. 261, л. 14.

44 ГАРФ, МИД РП, ф. Р-200, оп. 1, д. 261, л. 14-15.

45 Według późniejszych ustaleń omskiego MSZ zamieszkałe przez Ukraińców ziemie Austro-Węgier miały wejść w skład autonomicznej jednostki administracyjnej wchodzącej w skład Rosji lub zostać wcielone bezpośrednio do państwa rosyjskiego, z zapewnieniem niewielkiej autonomii w dziedzinie kultury i szkolnictwa. ГАРФ, МИД РП, ф. Р-200, оп. 1, д. 604; ГАРФ, Совет Министров „Российского Правительства" (dalej: СМРП), ф. Р-176, оп. 1, д. 52, л. 26-27.

Wschodzie i szukania oparcia władz polskich w sojuszu z Rosją. Według drugiego wariantu przygotowanego na wypadek utrzymania przez Polskę terytorialnego i politycznego związku z Rosją, zakładano utworzenie konfederacji wzorowanej na ustroju Szwajcarii. Przewidywano wspólną dla obu państw politykę zagraniczną, finansową, wspólną armię i flotę. Pełną samodzielność zamierzano pozostawić Polsce jedynie w sprawach dotyczących polityki oświatowej i wewnętrznej. W kwestii dostępu Polski do Bałtyku popierano rozwiązanie zaprezentowane w projekcie pierwszym. Sprawą ustalenia granic zewnętrznych oraz konstytucji obu państw miałaby się zająć wspólna komisja składająca się z przedstawicieli Rosji i Polski[46]. Granice wewnętrzne między obu częściami przyszłego państwa miały przebiegać — w przybliżeniu — jak w pierwszym rozwiązaniu, choć zamierzano nieco rozszerzyć obszar należący do części rosyjskiej przy północno-wschodniej granicy, motywując znacznym odsetkiem „rosyjskiej ludności prawosławnej [chodzi tu o Białorusinów — przyp. J. W.]"[47]. W dalszej części dokumentu stwierdzono, że kwestia białoruska nie istnieje, można tylko mówić o pewnej odrębności kulturalno-etnologicznej ludności zamieszkującej obszar wspomnianych wcześniej pięciu guberni zachodniej Rosji. Zamierzano też przedstawiać tę kwestię na arenie międzynarodowej, gdyby doszło do jej podniesienia m.in. na Konferencji Pokojowej w Paryżu. Dla rządu adm. Kołczaka problem „białoruski" był rosyjską kwestią wewnętrzną, która nie miała być przedmiotem dyskusji[48].

Podobne stanowisko, jak rząd w Omsku, zajęli politycy skupieni w Rosyjskiej Radzie Politycznej w Paryżu. W oparciu o stanowisko rządu Kołczaka, polityków rosyjskich skupionych wokół gen. Denikina w Jekatierynodarze oraz przedstawiciela Obwodu Północnego (*Северная областъ*) sprecyzowali oni swoje stanowisko w sprawie polskiej. W marcu 1919 r. złożyli deklarację, z której wynikało, że „wszystkie sprawy dotyczące terytorium państwa rosyjskiego w granicach z 1914 r. z wyjątkiem etnograficznej Polski, a także kwestie przyszłego ustroju narodowości żyjących w tych granicach, nie mogą być rozwiązywane bez udziału narodu rosyjskiego"[49]. W znacznie obszerniejszej „Deklaracji dotyczącej kwestii polskiej", złożonej 19 kwietnia 1919 r. przewodniczącemu Konferencji Pokojowej, członkowie Rosyjskiej Rady Politycznej jasno dali do zrozumienia

[46] ГАРФ, СМРП, ф. Р-176, оп. 1, д. 52, л. 27-28; *Polska w świetle postanowień rządu omskiego*, oprac. A. Kamiński, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych", 1963, t. 3, s. 216-219. Na ten temat: A. Juzwenko, *Polska a „biała" Rosja...*, s. 25-26; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji...*, s. 142-143.

[47] ГАРФ, МИД РП, ф. Р-200, оп. 1, д. 261, л. 16.

[48] Tamże.

[49] Cyt. za: A. Juzwenko, *Polska a „biała" Rosja...*, s. 26.

jak środowiska rosyjskie widzą kwestię przyszłości Polski. Według nich Polska powinna być niepodległym krajem. „Rosja — napisano dalej — jest zainteresowana powstaniem silnej Polski, która mogłaby się okazać zaporą powstrzymującą ekspansję germanizacji". W skład niepodległej Polski miały wejść wszystkie ziemie etnograficznie polskie należące wcześniej do Niemiec i Austro-Węgier, a nasz kraj miał mieć zapewniony dostęp do Morza Bałtyckiego i portu w Gdańsku. Aby Polska „była także silna wewnętrznie i nie byłaby osłabiona walkami narodowościowymi — według rosyjskiej Rady — w jej granicach nie powinny znajdować się obszary, na których żyją innoplemienne narodowości — litewska lub rosyjska"[50]. Było to niemal dosłowne powtórzenie jednego z wariantów stanowiska rządu omskiego względem sprawy polskiej. Tekst tej deklaracji został przesłany do Omska, a później ogłoszony w gazetach syberyjskich[51].

Nie było w nim słowa o kwestii białoruskiej, zresztą delegacja białoruska pojawiła się na Konferencji Paryskiej stosunkowo późno, bo dopiero w maju 1919 r. — czyli pięć miesięcy po jej rozpoczęciu — i nie odegrała praktycznie żadnej większej roli w ustaleniu końcowych porozumień i traktatów. Białorusini w Paryżu mogli jedynie przedstawiać memoriały i petycje, które ewentualnie uczestnicy kongresu wykorzystaliby podczas obrad plenarnych. Wynikało to z tego faktu, że strona białoruska nie należała do koalicji dwudziestu siedmiu państw, które wzięły udział w walkach w I wojnie światowej po stronie Ententy. Dzięki nawiązaniu kontaktów z dziennikarzami prasowymi oraz rozmowom kuluarowym i dwustronnym spotkaniom z przedstawicielami dyplomatycznymi państw uczestniczących w konferencji delegaci białoruscy na czele z premierem Białoruskiej Republiki Ludowej Antonem Łuckiewiczem mogli przedstawiać swoje racje i oczekiwania. Zabiegali oni o poparcie swoich postulatów oraz starali się o wsparcie finansowe i polityczne[52]. Strona białoruska szczególnie liczyła na delegacje litewską i ukraińską, lecz obie zajęły dość obojętne, czy nawet wrogie stanowisko wobec postulatów białoruskich. Dotyczyło to szczególnie Litwinów[53].

W czerwcu 1919 r. zapadły bardzo niekorzystne dla białoruskiego nurtu niepodległościowego decyzje. Państwa uczestniczące w kongresie — a zwłaszcza czołowe mocarstwa zachodnie — zrezygnowały definitywnie z tworzenia niepodległego czy też federacyjnego państwa białoruskiego (cho-

[50] ГАРФ, МИД РП, ф. Р-200, оп. 1, д. 604, л. 6; И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, с. 294.
[51] „Свободная Сибирь", 19 VII 1919; „Еннисейский вестник", 26 VII 1919.
[52] D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa...*, s. 438-440.
[53] Tamże, s. 441-442.

dziło o unię z Litwą bądź Ukrainą)[54]. Bardziej zastanawiano się nad tym, z którym z państw związać dalsze losy ziem białoruskich: z Rosją czy też z Polską[55]. To na początku lipca doprowadziło do pewnego szerszego zaistnienia kwestii białoruskiej na arenie międzynarodowej. Dyskusja w najbardziej wpływowej grupie państw uczestniczących w Konferencji, tzw. Radzie Czterech, dotycząca tego tematu przyniosła bowiem rywalizację między stroną polską a rosyjską związaną z rządem adm. Kołczaka, o przychylność delegacji białoruskiej. Białorusini chcieli tą swego rodzaju „licytacją" doprowadzić do sytuacji — jak to określił premier BRL Łuckiewicz — by „zabezpieczyć się i od pożaru, i od potopu"[56]. Tak więc wybór stronnika zależał od tego, jakie warunki zostaną przedstawione, i które z potencjalnych państw sąsiedzkich będzie gwarantowało ich wprowadzenie.

Od końca czerwca 1919 r. można było zaobserwować pewne ożywienie w dyskusji na temat własnych propozycji między przedstawicielami strony białoruskiej i polskiej. W połowie lipca doszło do spotkania współprzewodniczącego delegacji polskiej na Konferencję Paryską premiera Ignacego Paderewskiego z premierem BRL Antonem Łuckiewiczem. Rozmowy obu premierów dotyczyły możliwości federacji Białorusi z Polską[57]. Strona białoruska chciała zachowania zasady równości państwowej BRL i Polski, utworzenia samodzielnych armii, suwerenności organów wykonawczych i ustawodawczych, a wspólnych tylko Rady Związkowej i Sekretariatu Stanu dla Spraw Zagranicznych oraz swobodnej wymiany handlowej i tranzytu towarów. Umowa miała wejść w życie po ratyfikowaniu jej przez parlamenty obu państw[58].

[54] Temat przyszłości Białorusi był podczas obrad Konferencji Paryskiej jednym z tematów drugorzędnych.

[55] A. Czarniakiewicz, *Kształtowanie się ośrodka polonofilskiego w białoruskim ruchu narodowym (listopad 1918 — grudzień 1919)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2008, t. 29, s. 58-59.

[56] Cyt. za: D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa...*, s. 447.

[57] Stanowisko polskie odnośnie ziem wschodnich byłej I Rzeczypospolitej ewoluowało wraz z upływem czasu. Przykładowo Roman Dmowski na posiedzeniu Komitetu Narodowego Polskiego 27 lutego 1918 r. przedstawił referat w którym podzielił narody Europy Środkowej i Wschodniej na takie, które muszą odzyskać niepodległość (Polacy, Czesi), względnie zjednoczyć się w pełni jako narody (Serbowie, Rumunii i Bułgarzy). Litwa, Białoruś i Ukraina wg Dmowskiego nie mogły pretendować do niepodległości i musiały zostać częściowo w składzie Rosji, a częściowo znaleźć się w granicach przyszłej Polski. Znacznie inny w tym względzie punkt widzenia miał Józef Piłsudski i związane z nim środowisko polityczne, jak również Ignacy Paderewski. O tym szerzej: M. Leczyk, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917-1919*, Warszawa 1996; K. Gomółka, *Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach ugrupowań politycznych 1918-1922*, Warszawa 1994; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2008.

[58] K. Gomółka, *Między Polską a Rosją...*, s. 75-76.

Polskie i białoruskie propozycje federacyjne[59], a przede wszystkim fakt podjęcia rozmów przez członków obu delegacji, doprowadziły do pewnej rewizji stanowiska polityków i dyplomatów rosyjskich w Paryżu. To „bratanie się" Polaków i Białorusinów wywołało pewne zaniepokojenie w Rosyjskiej Radzie Politycznej[60]. Na początku rozmów — o czym wcześniej wspomniano — przedstawiciele Rosyjskiej Rady Politycznej w Paryżu, w oparciu o stanowisko rządu omskiego adm. Kołczaka, nie chcieli respektować praw narodowych Białorusinów. Ich stanowisko uległo nieco modyfikacji, gdy zostały nawiązane bliższe kontakty polsko-białoruskie. O tym fakcie poinformowany został także rząd omski z sugestią, że należałoby nieco „zmodyfikować" swoje stanowisko wobec białoruskich żądań[61]. Władze w Omsku zgodziły się na te sugestie zastrzegając, aby w Paryżu delegaci rosyjscy nie podejmowali żadnych konkretnych zobowiązań. W instrukcji zgadzano się na pewną pozorowaną grę w tym względzie, zmierzającą do niedopuszczenia do ewentualnego sojuszu polsko-białoruskiego[62]. Sazonow i jego współpracownicy, którzy od pewnego czasu mieli pewne kontakty z delegatami białoruskimi, przystąpili do kontrakcji. W wyniku rozmów Makłakow wygłosił przemówienie, w którym bronił integralności Białorusi i zachowania jej zachodnich granic. Oczywiście wymierzone było to w Polskę. Sazonow z kolei na łamach prasy brytyjskiej zaczął przedstawiać stanowisko aprobujące znaczną autonomię Białorusi[63]. Patrząc na instrukcje rządu omskiego i prawdziwe przekonania rosyjskich dyplomatów w Paryżu, była to jedynie gra zmierzająca do „przelicytowania" polskich propozycji. Mimo obietnic rosyjskich rozumiał to przywódca delegacji BRL Anton Łuckiewicz. Nie miał on zaufania do obozu „białych" i daleki był do zawierania jakiegokolwiek sojuszu z Rosjanami. Obawiał się on, że przyszła Rosja może odrodzić się w podobnych granicach terytorialnych co Rosja carska, a to z kolei będzie oznaczało wchłonięcie Białorusi bez żadnych gwarancji suwerenności, czy też nawet skromnej autonomii politycznej[64].

Gdy w Paryżu trwały obrady konferencji pokojowej, rząd omski adm. Kołczaka na Syberii realizował politykę faktów dokonanych. Według tej polityki mniejszości narodowe, które starały się zapewnić sobie możliwości

59 Stronie rosyjskiej raczej nie były znane dokładne warunki ewentualnych umów federacyjnych; do Rosjan docierały raczej skąpe informacje na ten temat. С. П. Мельгунов, *Чайковский в годы гражданской войны...*, с. 247.

60 Tamże.

61 Государственный архив Омской области (dalej: ГАОО), Министерство иностранных дел Российского правительства в Омске (dalej: МИДО), ф. 1102, оп. 1, д. 1, л. 3.

62 ГАОО, МИДО, ф. 1102, оп. 1, д. 1, л. 6.

63 D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa...*, s. 448.

64 Tamże.

tworzenia własnych organizacji politycznych, były zmuszane do realizowania polityki zgodnej z instrukcjami urzędników rosyjskich. Z mniejszości narodowych zamieszkujących wschodnie obszary carskiej Rosji jedynie Polacy, Finowie, i po części Łotysze, mogli tworzyć własne organizacje polityczno-społeczne, które zachowywały samodzielność i niezawisłość (choć poddane były naciskom ze strony rosyjskiej). Wobec innych społeczności polityka ta była bardziej represyjna. O ile pozwalano na pewną swobodę działania Litwinom, Ukraińcom i Estończykom, to w stosunku do Białorusinów nastąpiło niemal całkowite podporządkowanie tychże środowisk rządom adm. Kołczaka. Opozycja wśród nich była na ogół likwidowana poprzez działania określane jako antyrewolucyjne[65]. Uwidoczniły się wtedy także różnice w podejściu do sprawy białoruskiej, czy w szerszym rozumieniu, przyszłych granic Rzeczypospolitej, między władzami omskimi a organizacjami polskimi na Syberii. Polityków rosyjskich — szczególnie w Omsku — oburzało stanowisko delegacji polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu względem przyszłych granic niepodległej Polski. Oczywiście, dotyczyło to najbardziej granicy wschodniej: w formie przedstawionej przez Romana Dmowskiego miała ona przebiegać niemal w granicach I Rzeczypospolitej. Było to nie do zaakceptowania dla strony rosyjskiej. Kwestia przyszłej granicy polsko-rosyjskiej i wzajemnych relacji wywoływała znaczne zadrażnienia również między polskimi organizacjami politycznymi na czele z Polskim Komitetem Wojennym na Wschodnią Rosję i Syberię, oraz dowództwem wojsk polskich na Syberii a cywilnymi i wojskowymi władzami rosyjskimi, czy to na poziomie centralnym, czy też lokalnym. Wprawdzie strona rosyjska już od końca 1918 r. respektowała suwerenność decyzji polskich władz i dowództwa WP na Syberii oraz zgadzała się na przyznawanie obywatelstwa polskiego przez uprawnione do tego instytucje — Polski Komitet Wojenny i Polski Komitet Narodowy na Syberię i Daleki Wschód, ale zastrzegła sobie, że sprawy te ostatecznie będą rozstrzygane przez rosyjskie ministerstwo spraw wewnętrznych. Prawo starania się o zmianę obywatelstwa miało obowiązywać początkowo tylko miesiąc, a po protestach polskich organizacji — rok. Wraz z przyjęciem tej uchwały strona rosyjska oficjalnie potwierdziła wcześniejsze ustalenia dotyczące przechodzenia oficerów i żołnierzy do armii polskiej. Jednak przejście obwarowane było wcześniejszym uzyskaniem polskiego obywatelstwa oraz uzyskaniem zgody odpowiednich władz rosyjskich. Za samowolne przejście groziły surowe kary. Taki tryb postępowania budził sprzeciw PKW i innych organizacji polskich, które uważały, że każda osoba

[65] ГАРФ, ф. 147, оп. 8, д. 40, л. 19-20. Więcej na temat polityki rządu adm. Kołczaka wobec mniejszości narodowych na Syberii: И. В. Нам, *Национальные меньшинства Сибири...*, с. 283-360.

pragnąca przyjąć polskie obywatelstwo, po przedstawieniu wiarygodnych dokumentów świadczących o polskim pochodzeniu bądź zamieszkiwaniu na terytorium polskim powinna je otrzymać bez ingerencji władz rosyjskich. Jednak pojęcie „terytorium polskie" było inaczej rozumiane przez obie strony. Rząd omski adm. Kołczaka na Syberii uważał — co zostało już przedstawione — że obszar przyszłego niepodległego państwa polskiego, pozostającego w sojuszu z Rosją, powinien obejmować jedynie dziesięć dawnych guberni „przywiślańskich", jednak bez Chełmszczyzny. Natomiast strona polska rozciągała to pojęcie na obszar obejmujący w przybliżeniu tereny Królestwa Polskiego, zaborów austriackiego i niemieckiego oraz Litwę i Białoruś[66]. Właśnie osoby ze wschodnich obszarów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które podejmowały starania o przyznanie obywatelstwa polskiego, były poddane szczególnym naciskom i napotykały na liczne przeszkody. Dotyczyło to nie tylko osób narodowości polskiej, lecz również litewskiej czy też białoruskiej. Szczególnie stało się to widoczne wczesną wiosną 1919 r., kiedy rosyjskie władze wojskowe rozpoczęły mobilizację poborowych[67]. W kwietniu 1919 r. przedstawiciele władz litewskich na Syberii zwrócili się do władz rządu adm. Kołczaka w Omsku z zapytaniem, dlaczego Litwini są mobilizowani do wojsk rosyjskich skoro Litwa „została uznana przez wszystkie sojusznicze państwa za kraj niepodległy", a jeśli tak, to „mobilizacja Litwinów do armii rosyjskiej jest naruszeniem międzynarodowego prawa i pogwałceniem niezawisłości niepodległego państwa". W odpowiedzi udzielonej przez władze rosyjskie stwierdzono, że tylko Polska została uznana przez władze rosyjskie za kraj niepodległy, natomiast pozostałe narody zamieszkujące dawne państwo carskie w dalszym ciągu nie uzyskały takich gwarancji i są zobowiązane do wypełniania swoich obowiązków wobec państwa rosyjskiego[68]. W tym samym czasie, być może z inicjatywy dowódcy sił sprzymierzonych na Syberii gen. Janina, propozycję formowania samodzielnej jednostki u boku Wojska Polskiego złożył litewskim oficerom również jeden z wyższych dowódców sił polskich na Syberii płk Kazimierz Rumsza, który dowodził wówczas największą jednostką polskich wojsk: 5 Dywizją Strzelców Polskich (5 DSP). Stało się to prawdopodobnie dlatego, że został wcześniej poinformowany przez stronę francuską o litewskiej propozycji i mógł się do niej ustosunkować. Oficerowie postanowili zwrócić się do władz polskich o zgodę na formowanie oddziału bez upoważnienia ze strony władz

66 CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk., I.300.76.262, Raport o „słowianofilstwie" na Syberii dla Szefa Oddziału II MSWoj. z 2 X 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk., 1.300.76.263, Raport kpt. Grabczyńskiego do szefa II Oddz. Sztabu MSWojsk. z 3 XII 1920 r.; ГАРФ, ф. 147, оп. 8, д. 40, л. 17.

67 Do tej pory w oddziałach „białych" służyli tylko ochotnicy.

68 ГАРФ, МИД РП, ф. Р-200, оп. 1, д. 309, л. 18.

litewskich ponieważ — jak pisał później dowódca oddziału litewskiego kpt. Petras Linkevičius — „nie chcieliśmy obciążać kosztami utrzymania batalionu organizacje litewskie”[69]. Chodziło też w tym względzie o sprawy polityczne, jednak dzięki temu Litwini zaczęli u boku 5 DSP tworzyć własną jednostkę — Odrębny Batalion Litewski im. Witolda Wielkiego. Organizacja własnej jednostki dostarczyła Litwinom argumentu przeciwko próbom mobilizacji ich ze strony rosyjskiej. Dzięki temu uzyskano od rosyjskich władz wojskowych całkowite zwolnienie Litwinów od służby w armii rosyjskiej[70].

Prawdopodobnie także Białorusini[71] zwrócili się o pomoc do dowództwa wojsk polskich. Wynikiem starań litewskich i — prawdopodobnie — białoruskich było wydanie instrukcji Wydziału Mobilizacyjnego Dowództwa Wojsk Polskich na Syberii, która mówiła, iż „warunkiem przyjęcia [do Wojska Polskiego — przyp. J. W.] jest posiadanie wieku poborowego (nie młodszy niż lat 17, nie starszy niż 40), dokument poświadczający z organizacji polskich, fizyczny stan zdrowia bardzo dobry i polskie pochodzenie (Polacy, Litwini, Białorusini)”[72]. Wynika z tego, że Litwini i Białorusini byli traktowani przez polskie władze i wojsko jak obywatele tego samego państwa. Wraz z wstąpieniem do armii polskiej otrzymywali oni polskie dokumenty, odbierano od nich przysięgę i kierowano do Nowonikołajewska — głównego miejsca formowania oddziałów polskich. „Opcja” polska cieszyła się zainteresowaniem ze strony Litwinów i Białorusinów również dlatego, iż ówczesne plotki głosiły iż „Polacy nie będą walczyć na froncie syberyjskim, ale pojadą walczyć o własne granice”[73]. O skali tego zjawiska mogą świadczyć dyspozycje płk. Waleriana Czumy, który w rozkazach do komendantów Okręgowych Placów Zbornych pisał: „W ostatnim czasie w wielu punktach zbornych nawet komendanci punktów rozpowszechniają wśród żołnierzy i nowozaciężnych niczym nie uzasadnione pogłoski o rychłym odjeździe do kraju i tym argumentem zdają się zachęcać do wstępowa-

[69] P. Linkevičius, *Lietuviai Sibire*, „Karo archyvas”, 1925, t. 1, s. 49.

[70] Vytauto Didžiojo Karo Muziejus, Šitokiais dokumentais 1919-1920 m. prof. K. Būga (Šd), S-15994, Zaświadczenia o nie podleganiu służbie wojskowej w armii rosyjskiej wydane przez LCB; Государственный архив Новгородской области, КД, ф. Д-144 оп. 1, д. 12, л. 22.

[71] W jednym ze sprawozdań rosyjskich władz wojskowych znajduje się sugestia, że „nieokreślone środowiska złożone z tzw. Białorusinów szukają porozumienia z Polakami”. ГАРФ, Департамент Милиции Министерства Внутренних Дел, Особый Отдел Государственной Охраны, ф. 147, оп. 8, д. 50, л. 28.

[72] CAW, WP na Syberii, I.122.91.585, Instrukcja dla oficerów Placów Zbornych (b.d.) W tym czasie trwał stan napięcia między rosyjskimi władzami politycznymi i wojskowymi a polskim dowództwem i PKW. Chodziło o sprawę użycia polskich oddziałów na froncie antybolszewickim.

[73] V. Lesčius, *Lietuvos kariuomene: 1918-1920*, Vilnius 1998, s. 50.

nia do wojsk"[74]. W tym czasie siły polskie dowodzone przez płk. Czumę składały się głównie z formowanej od stycznia 1919 r. 5 DSP, liczącej pod koniec kwietnia blisko 11 tys. oficerów i żołnierzy w składzie trzech pułków strzelców, pułku ułanów, pułku artylerii polowej, batalionów: kadrowego, szturmowego, inżynieryjnego oraz służb i tyłów. Istniał także samodzielny batalion litewski. Ponadto istniało kilka niewielkich pododdziałów rozmieszczonych w Okręgowych Punktach Zbornych i Punktach Zbornych, których sieć obejmowała prawie całą Syberię i Daleki Wschód oraz rozmieszczone w strategicznych miejscach — w Irkucku i Władywostoku — 2 kompanie piechoty. Z powodu braku materiałów, trudno szacować liczbę żołnierzy uznających się za Białorusinów, którzy wstąpili do armii polskiej na Syberii.

Od maja 1919 r. sytuacja militarna „białych" we wschodniej Rosji i na Syberii zaczęła być coraz trudniejsza. W wyniku walk do połowy sierpnia 1919 r. cały Ural, aż po rzekę Toboł, znalazł się w rękach bolszewików. Klęski „białych" latem 1919 r. z jednej strony, a z drugiej karne ekspedycje oddziałów rosyjskich na zapleczu doprowadziły do aktywizacji partyzantki bolszewickiej na terenie całej Syberii. W tej dość trudnej sytuacji militarnej, a także po rozstrzygnięciach międzynarodowych, do których doszło w Wersalu w czerwcu 1919 r., polityka zagraniczna Kołczaka względem Polski zaczęła być coraz mniej aktywna, a przy tym bardziej spolegliwa. Co prawda w dalszym ciągu rząd omski starał się manifestować swoją imperialną politykę wobec państwa polskiego, jednak jego poczynania nie były już prowadzone z takim rozmachem jak wcześniej. Władze Kołczaka protestowały m.in. przeciwko przejmowaniu przez państwo polskie ziemi, która należała wcześniej do urzędników i dygnitarzy rosyjskich, a nawet chciały wspierać kredytami dalsze działanie tych majątków[75].

W tym samym czasie można było jednak zaobserwować wzmożoną działalność władz rosyjskich wobec polskich organizacji politycznych oraz polskich wojsk na Syberii i Dalekim Wschodzie[76]. Było to nawet widoczne po załamania się frontu pod koniec lata 1919 r. W wyniku walk do połowy sierpnia 1919 r. cały Ural, aż po rzekę Toboł, znalazł się w rękach bolsze-

[74] CAW, WP na Syberii, I.122.91.548-549, Instrukcje dla komendantów Okręgowych Punktów Zbornych z odprawy Dowódcy Wojsk Polskich we Wsch. Rosji i na Syberii z 12 II 1919 r.

[75] ГАОО, ф. 1102, оп. 1, д. 1, л. 1-2.

[76] Ten temat nie jest przedmiotem niniejszego artykułu. Więcej na ten temat: A. Juzwenko, *Polska a „biała" Rosja...*, s. 33-51; J. Wiśniewski, *Udział wojsk polskich w walkach z bolszewikami na Syberii w 1919 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (II), Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil i A. Smoliński, Toruń 2005, s. 403-420; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji...*, s. 142-153.

wików. Klęski „białych" latem 1919 r. z jednej strony, a z drugiej karne ekspedycje oddziałów rosyjskich na zapleczu, doprowadziły do aktywizacji partyzantki bolszewickiej na terenie całej Syberii. Wkrótce w ręce Armii Czerwonej wpadły Kazań (9 września), Symbirsk (11 września) i Samara (7 października)[77]. Zajęcie dotychczasowej stolicy Kołczaka — Omska 14 listopada 1919 r. spowodowało demoralizację armii rosyjskiej. Był to dotkliwy i niespodziewany cios dla państwa „białych" na Syberii. Po tej porażce armia Kołczaka nie podniosła się. Ostateczna likwidacja wojsk Kołczaka została dokonana w toku wielkiej ofensywy bolszewickiej trwającej nieprzerwanie od 4 listopada 1919 r. do 7 stycznia 1920 r. W jej wyniku bolszewicy zdobyli kolejno — 14 grudnia Nowonikołajewsk, 20 grudnia Tomsk, 4 stycznia Krasnojarsk, aż wreszcie 6 stycznia 1920 r., na południowy wschód od Krasnojarska, otoczona przez partyzantów i regularne jednostki Armii Czerwonej, poddała się główna część armii kołczakowskiej licząca około 50 tys. żołnierzy[78]. Uniknąć pogromu udało się tylko grupie dowodzonej przez gen. lejtnanta Władimira Kappela[79]. Oddziały te (około 15 tysięcy żołnierzy) w lutym przedarły się na Zabajkale. Sam Kappel przypłacił odwrót śmiercią (25 stycznia), a dowodzenie po nim przejął gen. lejtnant Siergiej Wojciechowski[80]. Admirał Kołczak zaś 15 stycznia 1920 r. na stacji Innokientiewska został wydany powstałemu w Irkucku Centrum Politycznemu przez legionistów czechosłowackich, działających w porozumieniu ze sztabem wojsk sojuszniczych[81]. Kilka dni później na żądanie bolszewików Centrum Polityczne oddało władzę bolszewickiemu Komitetowi Wojskowo-Rewolucyjnymu, który 21 stycznia przejął władzę w Irkucku[82]. Po krótkim procesie 7 lutego Kołczak wraz z najbliższym współpracownikiem Wiktorem Piepielajewem został rozstrzelany. 7 marca 1920 r. do Irkucka wkroczyły oddziały radzieckiej 5. Armii dowodzone przez Henricha Eiche[83].

[77] Н. Е. Какурин, И. И. Вацетис, *Гражданская война 1918-1921*, Санкт-Петербург 2002, с. 234-264.

[78] T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii*..., s. 158.

[79] K. W. Sakharow, *Die Tschechischen Legionen in Sibirien*, Berlin 1936, s. 128.; Р. Г. Гагкуев, Н. Л. Калиткина, *Белый рыцар — Владимир Оскарович Каппель*, [w:] *Каппель и каппелевцы*, Москва 2003, с. 26-31.

[80] В. О. Вырыпаев, *Каппелевцы*, [w:] *Каппель и каппелевцы*..., с. 237.

[81] Centrum Polityczne — organizacja polityczna powstała z eserowców, mienszewików i autonomistów syberyjskich w listopadzie 1919 r. Cieszyła się sympatią sztabu wojsk czechosłowackich i Amerykanów. Przeprowadziła udany przewrót w grudniu 1919 r. w Irkucku, co doprowadziło do zamknięcia odwrotu wojsk sojuszniczych i rosyjskich, wraz z podróżującym z nimi adm. Kołczakiem.

[82] Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1981, s. 317.

[83] M. Zacharow, *Radzieckie siły zbrojne 1918-1968*, Warszawa 1970, s. 129.

Śmierć adm. Kołczaka zakończyła działalność wschodniego ośrodka oporu przeciwników bolszewików w Rosji. Skończyła się także aktywna polityka zagraniczna prowadzona przez rosyjskie kręgi związane z „białą" Rosją. Co prawda w dalszym ciągu istniał rząd gen. Antona Denikina, a później gen. Piotra Wrangla, jednak na arenie międzynarodowej ich sytuacja zaczęła się znacznie pogarszać. Kwestia białoruska — wobec słabości białoruskiego ruchu narodowego — miała zostać rozstrzygnięta już tylko przez państwo polskie i bolszewików.

Summary

The Belarusian issue and the eastern Polish border in the policy of the government of the Siberian Commander Alexander Kolchak in the years 1918-1920

On the night of 17/18 November 1918, a military coup took place in Omsk, Siberia which resulted in Commander Alexander Kolchak taking over power. He soon became a central figure in the „White" Russia that fought against the Bolsheviks. The main aim of Commander Kolchak's regime was to restore a one and undivided Russia, which then involved resolving a number of issues, including those connected with nations of the former Tsarist empire. To ensure the support of the victorious superpowers of the Entente, Kolchak and his representatives in Paris formally agreed to President Wilson's concept included in his fourteen points statement. One of the issues addressed was that of the Belarusian question; however, as far as Commander Kolchak's government was concerned, the „Belarusian" problem was an internal Russian problem and not intended for discussion at the Paris conference. Nevertheless, in June 1919, the decisions made during the conference were detrimental to the Belarusian independence movement. The states that participated in the congress—in particular the leading western superpowers—definitively resigned from establishing an independent or federative Belarusian state (involving a union with Lithuania or the Ukraine). They were more concerned with deciding whether the fate of Belarus was to be linked with Russia or Poland. Because the Polish delegation headed by the Prime Minister Ignacy Paderewski entered into talks with representatives of the Belarusian People's Republic headed by Anton Luckievič, for tactical reasons the Russian delegates who were staying in Paris also began mentioning the issue of Belarus' future. Their declarations were mere promises which they had no intention of keeping. This is confirmed, for example, by the negative attitude of Commander Kolchak's Omsk government in Siberia to the Belarusian independence movement and the Belarusian inhabitants of the region. Commander Kolchak' death marked the end of the eastern centre of resistance against the Bolsheviks in Russia.

Змест

Беларускае пытанне і ўсходняя граніца Польшчы ў палітыцы сібірскага ўрада адмірала Аляксандра Калчака ў 1918-1920 гадах

Ноччу з 17 на 18 лістапада 1918 г. у Омску на Сібіры адбыўся ваенны пераварот, у выніку якога ўладу захапіў адмірал Аляксандр Калчак. За кароткі перыяд стаў ён цэнтральнай персонай «белай» Расіі, якая змагалася з «чырвонымі» бальшавікамі. Галоўнай мэтай урада адм. Калачка было аднаўленне адзінай і непадзеленай Расіі, што ў тадышняй сітуацыі патрабавала вырашэння шэрагу пытанняў, у тым ліку датычных народаў былой царскай імперыі. З мэтай прыдбаць падтрымку з боку краін-пераможцаў Антаты Калчак і ягоныя прадстаўнікі ў Парыжы быццам бы пагаджаліся на канцэпцыю прэзідэнта Злучаных Штатаў Вільсана, змешчаную ў ягонай праграме міру з 14 пунктаў. Адной з праблем там паднятых мела быць беларускае пытанне, аднак для ўрада адм. Калчака «беларускае» пытанне было расійскім унутраным пытаннем,

якое не мела быць прадметам абмеркавання на парыжскай канферэнцыі. У чэрвені 1919 г. на канферэнцыі былі прыняты вельмі некарысныя для беларускага незалежніцкага лагера рашэнні. Дзяржавы, якія ўдзельнічалі ў кангрэсе — асабліва вядучыя заходнія краіны — канчаткова адмовіліся ад стварэння незалежнай або федэратыўнай беларускай дзяржавы (гаворка ішла пра саюз з Літвой або Украінай). У большай ступені гаварылася пра тое, з якой дзяржавай звязаць лёс беларускіх зямель: з Расіяй ці Польшчай. Паколькі польская дэлегацыя на чале з прэм'ер-міністрам Ігнацы Падарэўскім пачала перагаворы з прадстаўнікамі Беларускай Народнай Рэспублікі на чале з Антонам Луцкевічам, па тактычных меркаваннях таксама расійскія дэлегаты ў Парыжы пачалі пагаворваць аб будучыні Беларусі. Аднак іх дэкларацыі былі толькі пустымі абяцаннямі, якіх у будучыні ніхто не намерваўся выконваць. Сведчыць аб гэтым хаця б адмоўнае стаўленне ўлад омскага ўрада адм. Калчака да беларускага незалежніцкага руху ў Сібіры і да пражываючых там беларусаў. Смерць адм. Калчака закончыла дзейнасць усходняга цэнтра антыбальшавіцкага супраціўлення ў Расіі.

Jan Wiśniewski — dr, nauczyciel historii w Collegium Marianum, Liceum Katolickim w Pelplinie. W pracy naukowej zajmuje się tematami związanymi z wojną domową w Rosji z lat 1917-1921 oraz historią armii czechosłowackiej i czeskiej w XX w.

Tomasz Błaszczak
(Kowno)
Patryk Tomaszewski
(Toruń)

Białoruska Korporacja Akademicka „Scorinia" w Wilnie w latach 1931-1934

Historia ruchu korporacyjnego sięga pierwszej połowy XIX wieku, kiedy to w krajach niemieckich zaczęły powstawać i rozwijać się *burschenschafty*. Pierwszy *burschenschaft* założono w Jenie w 1815 r. Historia polskich korporacji sięga również pierwszej połowy XIX w. Powstały wówczas dwie korporacje. Pierwsza pod nazwą „Polonia" założona w 1816 r. we Wrocławiu, a równolegle do niej w 1818 r. w Berlinie powstała także korporacja o nazwie „Polonia". Oba związki nie przetrwały jednak próby czasu. Z kolei w Dorpacie w 1828 r. pod wpływem rozbitego przez zaborcę wileńskiego Związku Filaretów powstała korporacja o nazwie „Konwent Polonia"[1].

W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Polsce bujnie rozwijały się korporacje akademickie. Były to specyficzne organizacje młodzieży akademickiej, posiadające hierarchiczną strukturę, rozróżniające członków na czynnych i biernych. Dzielili się oni na pełnoprawnych działaczy zwanych rycerzami lub barwiarzami, kandydatów, którzy ubiegali się o pełne prawa w korporacji — zwanych fuksami lub smykami oraz filistrów, czyli osoby, które ukończyły studia. Istotny jest fakt, iż korporantem zostawało się na całe życie, chyba, że zostało się z konwentu usuniętym lub też samemu się z niego zrezygnowało. Specyfika korporacji polegała także na tym, że łączyła ona w sobie cechy organizacji samopomocowej, samokształceniowej, sportowej, a przede wszystkim ideowo-wychowawczej.

[1] A. Minkiewicz, *Konwent Polonia 1828-1978*, „Zeszyty Historyczne", 1978, nr 46, s. 211; A. W., *Rys historyczny polskiego ruchu korporacyjnego*, [w:] *Rocznik korporacyjny 1828-1928*, Warszawa 1928, s. 5; D. Kielak, *Konwent Polonia w Dorpacie — polski model korporacyjny*, „Przegląd Humanistyczny", 1993, nr 1, s. 134; *Rocznik korporacyjny 1828-1928*, Warszawa 1928, s. 12-19; A. Janicki, M. Laszczkowski, *Polskie korporacje bałtyckie przed 1918 rokiem*, Warszawa 2011, s. 43. Pierwszymi organizatorami konwentu byli Marcin Reczyński, Jan Mollison, Tytus Kornatowski, Stefan Lipieński. Założyciele powiązani byli, jak zostało utrwalone w polskiej tradycji korporacyjnej, ze stowarzyszeniami Filomatów i Filaretów. Do wzorców i tradycji właśnie tych organizacji nawiązywał w XIX w. konwent „Polonia" (jak pisał znawca XIX-wiecznych organizacji młodzieżowych Aleksander Kamiński — związki te były prawdopodobne. Podawał on jednak w wątpliwość nazwiska założycieli konwentu „Polonia"). Zob. A. Kamiński, *Polskie związki młodzieży (1804-1831)*, Warszawa 1963, s. 533.

Atrakcyjność idei korporacyjnej wynikała z kilku czynników, przede wszystkim z bogatej symboliki, na którą składały się barwy noszone na bandach — szarfach i deklach — czapkach, cyrkle — monogramy, herby oraz dewiza. Barwy na bandach, którymi przepasywali się korporanci, oraz „dekle" należały do charakterystycznych oznak przynależności korporacyjnej. Podobną rolę spełniał sztandar szyty w barwach, a często także z herbem korporacji. Korporanci gromadzili się przy nim w chwilach uroczystych. Zarówno barwy, herb, jak i dewiza mówiły sporo o celach danego związku. Korporacje posiadały obrzędowość sprzyjającą zawiązywaniu niezwykle silnych więzów emocjonalnych, jednocześnie stawiając swym członkom wysokie wymagania moralne. Wyrabiały godność osobistą, honor, świadomość odpowiedzialności i dbania o dobro wspólne. Dla zachowania spoistości grupy korporacje były organizacjami nielicznymi, liczącymi przeważnie kilkadziesiąt osób. Członków dobierano starannie, do korporacji nie można się było zapisać. Jedyną możliwością przyjęcia stanowiła rekomendacja przynajmniej dwóch członków. Mimo takiego, „wprowadzenia", podejmując decyzję o przyjęciu do korporacji długo przyglądano się cechom osobistym kandydata. Wszystko to sprzyjało poczuciu przynależności do pewnej elity, stanowiącej rodzaj specyficznej wspólnoty. Korporacje różniły się między sobą. Każda z nich posiadała odrębne zasady, wytyczne programowe, a także różne pole działania.

W okresie II RP w Polsce działało bez mała 300 korporacji. W znacznej mierze były to organizacje o proweniencji narodowej, choć istniały także inne, chrześcijańskie, czy związane z obozem belwederskim. Zakładane były również korporacje mniejszości narodowych. Było ich około sześćdziesięciu, najwięcej żydowskich i ukraińskich. Jedyna korporacja białoruska „Scorinia" oraz rosyjska — „Ruthenia Vilnensis" funkcjonowały w Wilnie. Przy tamtejszym Uniwersytecie Stefana Batorego (USB) istniało kilkanaście korporacji[2]. Paweł Jasienica wspominał: „Sporo było w Wilnie korporacji, co najmniej kilkanaście. Podczas uroczystości występowały one nader paradnie. Zaczynało się zawsze według starszeństwa od przystrojonego we fraki pocztu sztandarowego Polonii, kończyło zaś na pomniejszym bractwie w pumpach lub żółtych półbutach do ciemnych garniturów"[3]. Natomiast Jerzy Putrament pisał: „W Wilnie każda korporacja miała swój polityczny

[2] Szerzej zob.: P. Tomaszewski, *Korporacje akademickie w Wilnie 1919-1939. Struktura oraz podstawowe kierunki działalności*, [w:] *Organizacje młodzieżowe w XX wieku. Struktura, ideologia, działalność*, red. P. Tomaszewski, M. Wołos, Toruń 2008, s. 139-163; M. Laszczkowski, *„Piłsudia" — polska korporacja akademicka w Wilnie*, „Niepodległość", 2008, t. LVIII, s. 103-130; M. Laszczkowski, M. Wołłejko, *Byli sobie Polesiusze... czyli szkic z dziejów Korporacji Akademickiej Polesia*, „Glaukopis", 2009, nr 15-16.

[3] P. Jasienica, *Pamiętnik*, Warszawa 1993, s. 102.

(czasem narodowościowy) charakter. Najmniej było go w największej, najstarszej, najzamożniejszej „Polonii". Właśnie ona wywodziła się prosto z Dorpatu. Była „macierzą" wszystkich polskich korporacji, złożona czy nie w 1828 roku? (...) Było parę korporacji narodowościowych np. ukraińska, nawet „biała" rosyjska — w czarnych dla odmiany deklach. Była białoruska Skorinia, nazwana na cześć białoruskiego mistrza drukarskiego w XVI wieku Skoryny. Bardzo nieliczna. Ba, była nawet korporacja żydowska, istny fenomen. Psiakrew, nie pamiętam jak się nazywała. Oczywiście do pocztu korporacji jej nie dopuszczono. W getcie też była źle widziana. Ale była"[4].

Istniejąca w latach 1931-1934 Białoruska Korporacja Akademicka „Scorinia" była jedyną korporacją białoruską w historii, przy czym jej losy są praktycznie nieobecne w białoruskiej historiografii. Mimo podejmowanych w ostatnich latach badań nad problematyką białoruskiego ruchu studenckiego w okresie międzywojennym i naturalnym w tym kontekście skupieniu się na wileńskim USB, w dotychczasowych pracach „Scorinia" pojawia się jedynie fragmentarycznie, najczęściej jako jedna z funkcjonujących w Wilnie organizacji[5]. Stąd też autorzy uważają za konieczne przedstawienie dziejów korporacji w szerszym kontekście jako próby, niestety nieudanej, dołączenia przez społeczność białoruską USB do zachodnioeuropejskich tradycji akademickich. Specyfika korporacji jako stowarzyszenia nie jest dostrzegana przez badaczy zajmujących się białoruskim ruchem studenckim[6]. Wynika to przede wszystkim z nieobecności ruchu korporacyjnego

[4] J. Putrament, *Pół wieku. Młodość*, Warszawa 1964, s. 157-158. W Wilnie istniały trzy korporacje żydowskie „Jordania", „Hasmonea" — o kierunku rewizjonistycznym oraz „Unitania" — asymilatorska i prorządowa powiązana ze Związkiem Akademickiej Młodzieży Zjednoczeniowej. Ponadto istniała korporacja ukraińska „Kruty" oraz posiadająca ciemnogranatowe dekle rosyjska korporacja „Ruthenia Vilnensis".

[5] У. Серпухаў, *Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага ўніверсітэта 1919-1939*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2007, nr 28, s. 54-68; E. Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, s. 91; A. Srebrakowski, *Białoruś i Białorusini na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana", 2011, nr 2, s. 89-90. W spisie literatury dotyczącej „Scorinii" nie może zabraknąć pracy dyplomowej Andreja Mastyki (А. Мастыка, *Беларускі студэнцкі саюз Віленскага ўніверсітэта Стэфана Баторыя ў беларускім нацыянальным руху ў Вільні (1919-1939)*, Вільня 2009, dostępna w internecie pod adresem: http://pawet.net/library/history/bel_history/_miscellany/z_egu/mastuka/Мастыка_А._Беларускі_студэнцкі_саюз_Віленскага_універсітэта_Стэфана_Баторыя_(1919-1939).html) [14.03.2012], która, będąc jedynie pracą licencjacką, została oparta na solidnym materiale źródłowym i przynosi niemało nowych informacji dotyczących „Scorinii", szczególnie w kwestii jej konfliktu z Białoruskim Związkiem Akademickim.

[6] „Scorinia" bardzo często pojawia się w literaturze jako „korporacja studencka", co już jest błędem, gdyż była to forma organizacji wykraczająca poza środowisko

na terytorium dzisiejszej Białorusi, zarówno w aspekcie teraźniejszym, jak i historycznym, gdyż ruch korporacyjny nie istniał, poza cieszącymi się szeroką autonomią guberniami bałtyckimi w przedrewolucyjnej Rosji[7].

Młodzież pochodzenia białoruskiego nie była zbyt licznie reprezentowana w wileńskim środowisku akademickim. Wynikało to przede wszystkim ze struktury społecznej Białorusinów, wśród których niewielka liczba mogła pokusić się o wysłanie dzieci na uczelnię wyższą. Nie bez znaczenia był również odsetek analfabetów w tej grupie etnicznej, a także mała ilość szkół średnich z językiem białoruskim[8]. Studiujący w Wilnie Białorusini mieli jednak na tyle prężną reprezentację, aby powołać oddzielne stowarzyszenie zrzeszające prawie wszystkich studentów tej nacji.

Tab. 1. Wyznanie i język ojczysty studentów uczelni wieleńskich w roku akademickim 1934/1935[9]

Uczelnia	Wyznanie					Język ojczysty				
	rzym.-kat.	grec.-kat.	prawosławne	ewang.	mojż.	polski	ukr.	białor.	żyd.	niem.
Szkoły wyższe w Polsce ogółem w %	76,4	3,1	2,7	2,7	14,8	86,0	3	0,4	6.9	1,2
Uniwersytet Stefana Batorego	62,1	0,8	11,0	1,7	23,8	64,5	1,2	2,2	22,2	0,3
Szkoła Nauk Politycznych	80,5	-	13,7	1,0	3,2	86,3	-	4,7	2,2	-

Źródło: A. Pilch, *Studencki ruch polityczny w Polsce w latach 1932-1939*, Warszawa — Kraków 1972, s. 12. Zob. także: H. Wittlinowa, *Atlas szkolnictwa wyższego*, Warszawa 1937, s. 50-51.

studenckie, będąc, zgodnie z oficjalną nazwą, „korporacją akademicką". Zamienne używanie terminów „akademicki" czy „studencki", wynika przede wszystkim z rozbieżności między nazwami używanymi w języku polskim i białoruskim, w tekstach białoruskojęzycznych, oficjalnych dokumentach, zarówno Związku, jak i Korporacji używany jest odpowiednik terminu „studencki (-a)". Por. Л. Глагоўская, *Заўвагі да артыкула пра Рыгора Шырму*, „Czasopis", 2012, nr 4, s. 55.

[7] Ważnym elementem był fakt, iż szkoły wyższe na terenie Kurlandii, Inflant i Estonii były szkołami z niemieckim językiem wykładowym, stąd też wynikał ich tradycyjny związek z niemiecką tradycją akademicką, w której korporacje zajmowały istotną pozycję. Z czasem można zauważyć powstawanie korporacji na innych uniwersytetach rosyjskich. Jednak miały one charakter tajny (np. polska korporacja „Sarmatia" założona w 1908 r. przez studentów prawa Uniwersytetu Petersburskiego, w 1915 r. została przeniesiona do Warszawy).

[8] A. Srebrakowski, *Białoruś i Białorusini na Uniwersytecie Stefana Batorego...*, s. 85.

[9] Pominięto studentów mniejszości występujących w bardzo małych ilościach. Warto jednak podkreślić, iż Litwini na USB stanowili 3,1% studentów.

Tab. 2. Liczba studentów USB deklarujących jako ojczysty język białoruski

Rok akademicki	Ogólna liczba studentów podająca jako ojczysty jęz. białoruski
1928/1929	57
1929/1930	61
1930/1931	56
1931/1932	85
1932/1933	79
1933/1934	94
1934/1935	79
1935/1936	92
1936/1937	99
1937/1938	92

Źródło: A. Srebrakowski, *Białoruś i Białorusini na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana", 2011, nr 2, s. 68.

Powstanie korporacji związane jest z rozłamem, jaki nastąpił na początku lat trzydziestych w Białoruskim Związku Akademickim (BZA). Istniejący w Wilnie od 1921 r. Związek starał się skupić wszystkich studentów pochodzenia białoruskiego studiujących na USB. Mimo statutowej apolityczności Związku w jego działaniu odbijały się poglądy polityczne poszczególnych grup członków. Podziały polityczne społeczności studenckiej przebiegały po linii, która praktycznie od 1919 roku dzieliła cały ruch białoruski na terytorium Rzeczypospolitej. Na białoruskiej scenie politycznej największą rolę odgrywały Białoruska Chrześcijańska Demokracja (BChD, w dużym stopniu prolitewska i częściowo nawet finansowana z Kowna[10]), prosowiecka Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, oraz grupa polonofilska, nie posiadająca stale sformalizowanego charakteru[11].

Z wyraźnym wyodrębnieniem się w środowisku wileńskim tej ostatniej grupy, nazywanej zwykle grupą Antoniego Łuckiewicza i Radosława Ostrowskiego, wiąże się również powstanie korporacji. Wpływy A. Łuckiewicza, zaliczanego w poczet ojców białoruskiego odrodzenia narodowego, oraz R. Ostrowskiego, długoletniego dyrektora Wileńskiego Gimnazjum Białoruskiego (WGB), na białoruską młodzież były ogromne. Przy tym

[10] Zob.: А. Вашкевіч, *Грошы для партыі. Фінансаванне партыйнай дзейнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (1921-1939 гг.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2007, nr 28, s. 54-68.

[11] Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych działacze tego kierunku skupieni byli wokół tzw. „Centrasajuzu" — Centralnego Związku Białoruskich Organizacji i Instytucji Kulturalno-Oświatowych.

Radosław Ostrowski, mimo chwiejnych poglądów politycznych, cieszył się dużym poparciem, szczególnie wśród absolwentów WGB. Środowiska związane z tą grupą rządziły w BZA do wiosny 1931 r., kiedy to 3 maja na walnym zebraniu został wybrany nowy zarząd, zdominowany przez sympatyków BChD. Początkowo próbowano kwestionować legalność tego wyboru, ale interwencje u kuratora BZA prof. Stanisława Władyczki nie przyniosły skutków[12]. Dodatkowym impulsem do powołania korporacji miało być wynegocjowanie przez R. Ostrowskiego porozumienia z polskimi władzami w sprawie zatrudnienia kończących studia prawników Białorusinów w polskich instytucjach państwowych[13].

Według Antoniego Niekandy-Trepki: „K! Scorinia została założona przez Centrosojuz. Ideą jej powstania było z naszego punktu widzenia stworzenie zdrowego moralnie, silnie zespolonego ośrodka młodzieży akademickiej, ujętego w karby organizacji, ośrodka, który by przygotował się do przejęcia pracy naszej, pomagając nam już obecnie w bieżącej robocie. Zalegalizowanie tego ugrupowania poszło bardzo łatwo. Mało tego, rząd wyasygnował miesięczną dlań pomoc”[14].

Dnia 12 czerwca 1931 r. przez Senat USB została zarejestrowana Białoruska Korporacja Akademicka „Scorinia”[15], skupiająca 22 studentów przede wszystkim o orientacji prorządowej, stojącej na stanowisku ścisłej współpracy z Polakami. Pierwsze zebranie grupy studentów inicjatorów odbyło się miesiąc wcześniej — 19 maja 1931 r., zaś 16 czerwca 1931 r., cztery dni po rejestracji, w siedzibie Białoruskiego Związku Akademickiego zostało zwołane pierwsze zebranie założycieli korporacji. Na jej czele stanęli odsunięci od władzy w Białoruskim Związku Akademickim studenci Wydziału Prawa i Nauk Społecznych — Konstanty Gliński (w roku akademickim 1930/1931 prezes BZA), Eugeniusz Bartul (sekretarz zarządu) i Mikołaj Szkielonek (członek komisji rewizyjnej).

[12] „Sprawy Narodowościowe”, 1931, nr 4-5, s. 471.

[13] З. Пазьняк, *Гутаркі з Антонам Шукелойцем*, Варшава — Вільня 2003, с. 6.

[14] Беларускі Дзяржаўны Архіў-Музей Літаратуры і Мастацтва (dalej: БДАМЛіМ), ф. 3, воп. 1, спр. 270, л. 31, Uzasadnienie zapisu do Wysokiego Sądu Obywatelskiego w sprawie A. Łuckiewicza, W. Samojły, A. Trepka contra R. Ostrowski, 17.01.1935.

[15] Nazwa została utworzona od nazwiska wileńskiego drukarza Franciszka Skoryny (ok. 1490-1551), uważanego za ojca drukarstwa białoruskiego. W opracowaniach pojawiają się różne wersje pisowni nazwy korporacji (Скарынія, Skarynia), jednak zgodnie z ogólnie przyjętym nazewnictwem korporacyjnym, nakazującym „łacinizację” nazw, prawidłową jest nazwa „Scorinia”, tym bardziej że ten wariant pojawia się publikacjach samej korporacji. Jak wynika z protokołu spotkania organizacyjnego, na tym spotkaniu padła propozycja nazwania korporacji „Albaruthenia”, została jednak przegłosowana. Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (dalej: LCVA), f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 10, Пратакол № 1 Арганізацыйнага Сходу ў справе заснавання Беларускай Студэнцкай Карпарацыі пры УСБ, 19.05.1931.

Rodzi się pytanie dlaczego studenci Białorusini przyjęli właśnie jako typ organizacji model korporacyjny. Odpowiedź możemy znaleźć na łamach pisma „Novaja Varta" — organu korporacji: „Niewątpliwie wartość ma tylko dobrze zorganizowana jednostka, a taką właśnie jest na gruncie akademickim korporacja: ona to dzięki specyficznym formom organizacyjnym, daje szerokie możliwości obywatelskiego zdyscyplinowania, urobienia charakteru, poczucia solidarności i obowiązku między członkami. (...) Organizacja studencka powinna zasadzić w duszy swojego członka ziarno konstruktywnego elementu życia — poczucie solidarności, współzależność społeczną, jako idee moralne, i dać jemu oparty na tych ideach system obywatelskiej współpracy jednostek, grup i społeczności (...). W tym kierunku musi podążać również praca naszej organizacji, aby dać w przyszłości białoruskiemu społeczeństwu i państwu wartościową jednostkę, świadomą swoich praw i obowiązków oraz lojalną w swoich dążeniach i pracy wobec wspólnoty"[16].

Korporacja „Scorinia" nawoływała do pracy w imię idei pozytywistycznych wzorowanych na polskich z II poł. XIX w., mających na celu budzenie świadomości narodowej Białorusinów[17]. „Zrozumiawszy dzisiejsze warunki życia białoruskiego w Zachodniej Białorusi należy wyciągnąć jeden logiczny wniosek: czas tworzyć białoruski pozytywizm, jaki tworzyli Polacy pod koniec XIX wieku i Ukraińcy pod Austriakami. W procesie historycznego rozwoju narodu nie może być przeskoków"[18].

Pieniądze na działalność poza składkami członków korporacji (1 zł miesięcznie, członkowie posiadający dochód powyżej 100 zł miesięcznie — 2% dochodu) pochodziły z zapomogi, jaką korporacja otrzymała od Białoruskiego Towarzystwa Dobroczynnego[19]. Jednak tajemnicą poliszynela było to, że pieniądze te były najprawdopodobniej przekazywane wcześniej Radosławowi Ostrowskiemu przez Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Później pieniądze korporacja otrzymywała za pośrednictwem Białoruskiego Towarzystwa Dobroczynności oraz Towarzystwa Szkoły Białoruskiej (od stycznia 1934 r.)[20]. O udziale polskiego wywiadu przy tworzeniu korporacji „Scorinia" przekonany był Józef Malecki: „Na początku lat trzydziestych została utworzona na wileńskim uniwersytecie i utrzymywana subsydiami z „dwójki" Jasińskiego również korporacja „Scorinia",

16 „Novaja Varta", 1931, nr 1, s. 3.

17 „Novaja Varta", 1931, nr 1, s. 17-18; A. Pilch, *Rzeczpospolita akademicka: studenci i polityka 1918-1933*, Kraków 1997, s. 274.

18 „Novaja Varta", 1932, nr 2, s. 3.

19 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431c, l. 3, Kopia sprawozdania z działalności Białoruskiej Akademickiej Korporacji „Scorinia" za czas od 19 maja do 7 listopada 1931 r.

20 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431g, l. 32, Sprawozdanie z kontroli rachunkowej Białoruskiej Akademickiej Korporacji „Scorinia", 20.06.1934.

która miała zjednoczyć białoruskich studentów o polonofilskich poglądach. Jednak po kilku latach „Scorinia" rozpadła się"[21].

Korporacja przyjęła czarną, złotą i czerwoną barwy, które odpowiednio miały symbolizować żałobę, zorzę odrodzenia i walkę[22]. Dewizą korporantów było wergiliuszowskie: *Labor omnia vincit* — „Praca zwycięża wszystko"[23]. Herb korporacyjny wyglądał następująco: na tarczy ciętej ukośnie z lewego ramienia ku prawej stronie — wstęga o barwach stowarzyszenia — czarnej, złotej i czerwonej. W części górnej na lewo herb Skoryny, słońce przysłonięte półksiężycem, w dolnej części tarczy — na prawo, cyrkiel korporacji złożony z liter „V.C.F.C.S!"[24]. Dekle korporacji w przypadku członków czynnych były aksamitne, koloru czarnego ze złoto-czerwoną wstęgą, a dla członków biernych — z czarnego sukna. Korporanci nosili bandy koloru czarno-złoto-czerwonego o szerokości 1,5 cm i z cyrklem o rozmiarze 3,5 cm (fuksy — czarna banda z cyrklem)[25]. Kuratorem korporacji z ramienia USB na wniosek założycieli został mianowany profesor nauk prawnych Jerzy Panejko specjalizujący się w zagadnieniach prawa administracyjnego[26].

Na początku roku akademickiego 1931/1932 wybrane zostało prezydium korporacji: przewodniczący — comiliton — K. Gliński, wiceprzewodniczący — E. Bartul, sekretarz — Albert Müller. Oldermanem mianowany został Jan Zeniuk, przewodniczącym Stałego Sądu Korporacyjnego — M. Szkielonek[27].

Praca korporacji opierała się na spotkaniach wewnętrznych, przydzielaniu pomocy finansowej w postaci pożyczek swym członkom, a także na udziale w różnego rodzaju uroczystościach, organizowanych również w Wileńskim Gimnazjum Białoruskim. Początek roku akademickiego był okresem znacznej aktywności korporacji. Już w październiku 1931 r. przyjęto czterech nowych fuksów, zorganizowano uroczystości z okazji jedenastej rocznicy Powstania Słuckiego[28]. W niedzielę 29 listopada 1931 r. w cerk-

[21] Я. Малецкі, *Пад знакам Пагоні. Успаміны*, Таронта 1976 (http://knihi.com/Jazep_Malecki/Pad_znakam_Pahoni_Uspaminy.html, 19.02.2013)

[22] LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 45-46, Пратакол № 4 Звычайнага Конвэнту Беларускай Студэнкай Корпорацыі „Scorinia" ў Вільні, 11.11.1932.

[23] „Novaja Varta", 1931, nr 1, s. 3.

[24] Skrót od łac. Vivat, Crescat, Floreat Corporatia Scorinia — Niech żyje, wzrasta, rozkwita korporacja „Scorinia".

[25] LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431g, l. 5, Projekt Statutu Białoruskiego Stowarzyszenia Akademickiego „Korporacja Scorinia".

[26] У. Серпухаў, *Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага ўніверсітэта...*, s. 58; „Novaja Varta", 1931, nr 1, s. 11; LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 10, Пратакол № 1 Арганізацыйнага Сходу ў справе заснавання Беларускай Студэнцкай Карпарацыі пры УСБ, 19.05.1931.

[27] „Novaja Varta", 1931, nr 1, s. 33.

[28] Tamże

wi pw. Ducha Świętego miała miejsce uroczystość poświęcenia sztandaru, po czym w siedzibie korporacji odbył się uroczysty konwent[29]. Filistrami *honoris causa* korporacji zgodnie z postanowieniami konwentu korporacji z 5 listopada 1931 r. zostali kurator korporacji prof. Jerzy Panejko, działacze białoruscy: dyrektor gimnazjum Radosław Ostrowski, inżynier Antoni Nekanda-Trepka oraz sędzia Adolf Zieniuk[30].

Regularnie odbywały się spotkania korporacyjne, w tym spotkania sobotnie — „sobótki", a także wieczorki taneczne. „Scorinia", oceniana była przez studentów Białorusinów jako organizacja rozbijająca ich środowisko akademickie, a poświęcająca czas głównie na picie piwa[31]. Borys Kit o swoich studenckich latach spędzonych w Wilnie pisał: „Wstąpiłem do Białoruskiego Związku Akademickiego. Oprócz niego istniała w Wilnie studencka korporacja na wzór średniowiecznych. Miała ona swoje sztandary, ubiór, prawa, ale podstawowym ich [korporantów — autorzy] zajęciem było picie piwa. Przewiniłeś — wypij wielki kufel piwa. Dobrze nie przełknąłeś — jeszcze jeden! Białoruska korporacja nazywała się „Skarynija". Ja do niej nie należałem[32], bo byłem już człowiekiem solidnym, nauczycielem, ale przychodziłem na ich zebrania, żeby wesoło spędzić czas z przyjaciółmi. Starsi siedzieli za stołami, nowo przybyli, „fuksy" (nosili czapki z lisimi ogonami) — stali za ich plecami. Na jednym z takich spotkań poznałem się z Czesławem Choniawko, który później, będąc sekretarzem Komitetu Białoruskiego w Warszawie, sprzedał mnie pod koniec wojny, wypisując mi śmiertelny dokument «ostarbeitera»"[33].

29 „Беларускі Звон", 1931, № 28, с. 4.

30 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 18, Пратакол № 5 пасяджэння звычайнага канвенту Беларускай Студэнцкай Карпарацыі „Scorinia", 5.11.1931.

31 Z zachowanych rachunków korporacji wynika, że wydatki na piwo stanowiły znaczną część miesięcznego budżetu organizacji. Np. w sprawozdaniu finansowym za pierwszy semestr roku akademickiego 1931/1932 znajdujemy informację, że na piwo wydano łącznie 70 zł, podczas gdy całość rozchodów za ten okres wyniosła 269,40 zł. Jeżeli dodać do tej sumy 35,20 zł na „wódkę podczas uroczystości", wydatki na alkohol stanowią blisko połowę wydatków korporacji w pierwszym semestrze jej istnienia. W późniejszym okresie funkcjonowania korporacji sumy te zmniejszają się, jednak wybiórczość źródeł nie pozwala na dokładniejsze zbadanie problemu. Np. od 15 listopada do 15 grudnia 1932 r. wydatki związane z piwem (zakup i mycie kufli) stanowiły 34 zł z ogólnie wydanych 383,52 zł, komorne za lokal korporacyjny wynosiło wówczas 74 zł miesięcznie. LCVA, f. 175, ap. 15, l. 139, l. 6, Справаздача за I сэм. 1932/32; tamże, b. 431c, l. 40, Protokół nr 6 Konwentu Gospodarczego Białoruskiej Korporacji Akademickiej „Scorinia" w Wilnie, 16.11.1932.

32 Według zachowanych dokumentów korporacji B. Kit został przyjęty w poczet członków korporacji w czerwcu 1932 r. LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 35, Pratakoł Nr 20 Zvyčajnaha konventu K! „Scorinia", 26.06.1932.

33 Б. Кіт, *Аўтабіяграфія*, http://www.rv-blr.com/litaratura/view/1782 [03.03.2010].

Zoja Kowsz natomiast wspominała: „Z cichej inicjatywy odpowiednich działaczy została zmajstrowana korporacja „Scorinia", której celem było odciągnięcie studentów od Związku Akademickiego. W pewnej części cel ten został osiągnięty, ale nie całkowicie. Do „Scorinii" odeszło dziesięciu-piętnastu chłopców, jednak niektórzy, zorientowawszy się co to za pułapka, ze „Scorinii" wystąpili. W „Scorinii" zostali chłopcy słabo wyrobieni intelektualnie, nie posiadający kręgosłupa moralnego (Holak, Sokołow, Markiewicz, Samochwał). „Scorinia" została zorganizowana na wzór wszystkich korporacji studenckich. Prezentowała się nawet jako organizacja patriotyczna, ale w swojej działalności „skorynowcy" nie trzymali się jakiejkolwiek ideologii, nosili korporacyjne czapki z czarnego aksamitu, szerokie wstęgi z lewego ramienia na prawe, szable, brali udział z innymi polskimi korporacjami w paradach i często zbierali się w celu picia piwa z zachowaniem specyficznych rytuałów. Mówiono, że to piwo u nich było z wódką, bo tradycja zabraniała pić wódkę. Po takich pijaństwach „skorynowcy" wyglądali mocno nieprzyjemnie. Atrapa z szablami i wstęgami, częste pijaństwa wabiły niespokojną młodzież. W nie mniejszym stopniu wabiła ją również perspektywa otrzymania pracy po zakończeniu uniwersytetu. Właśnie z tego powodu do „Scorinii" należeli w większości studenci wydziału prawa, którzy mieli największe kłopoty ze znalezieniem pracy. Lekarz prędzej czy później pracę znajdował, tak samo nauczyciel, dla prawnika znalezienie pracy przy ówczesnym bezrobociu było bardzo ciężkie. Trzeba przyznać, że wszyscy „skorynowcy" po zakończeniu studiów zostali przyjęci na aplikacje sędziowskie, a w tym czasie prawnicy, którzy nie należeli do „Scorinii", byli bezrobotnymi aż do rozpoczęcia wojny [Zoja Kowsz również była studentką Wydziału Prawa i Nauk Społecznych — T. B.]. Nie można mieć pretensji do ludzi za to, że nie chcą zostać bezrobotnymi, ale częste pijaństwo zaniżało poziom intelektualny. Niektórzy tak wciągnęli się w te „rytualne" pijaństwo, że rodzice, żeby uratować chłopców od zgubnego wpływu „Scorinii", posłali ich na studia do innych miast, bo w Wilnie groziła im perspektywa alkoholizmu[34]. Jeżeli dodać, że do „Scorinii" wstąpili chłopcy moralnie niestabilni, po pobycie w „Scorinii" i jej rozkładającym wpływie, korzyść dla społeczeństwa z ich strony była minimalna, a czasem nawet szkodliwa swoim destrukcyjnym zachowaniem w organizacjach białoruskich"[35].

[34] Zdaje się, że problem alkoholizmu został dostrzeżony również w łonie samej korporacji. Na konwencie 11 listopada 1932 r. z inicjatywy E. Bartula, wówczas już filistra korporacji, próbowano wprowadzić kilka „antyalkoholowych" regulaminów, które miałyby m.in. zabraniać publicznego pokazywania się korporantów w stanie nietrzeźwym, ograniczyć liczbę „sobótek" i nie zapraszać na nie gości. Wszystkie te propozycje zostały jednak odrzucone. LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 45-46, Пратакол № 4 Звычайнага Конвэнту Беларускай Студэнкай Корпарацыі Scorinia ў Вільні, 11.11.1932.

[35] З. Коўш, *Беларускі студэнцкі саюз.* Maszynopis. Dokument z kolekcji Białoru-

Lokal korporacji mieścił się przy ul. Mickiewicza nr 11/9, następnie zaś na ul. Witebskiej 19/1, a w 1934 r. na ul. Bakszta 12/12. Posiadanie własnej siedziby budziło podejrzenia wśród innych studentów Białorusinów i jeszcze bardziej podnosiło pytanie o źródła finansowania korporacji. Odwołujemy się po raz kolejny do wspomnień Zoi Kowsz: „Scorinia" miała własną siedzibę, miała pieniądze na imprezy. Kto był „sponsorem" nie wiem, jedno mogę tylko powiedzieć z pewnością, że ani za pijaństwo, ani tym bardziej za kwaterę nie płacili oni z własnej kieszeni, bo ich kieszenie były puste. Związek Akademicki przez cały czas funkcjonowania nigdy nie miał własnej siedziby, zawsze funkcjonował kątem u boku jakiejś białoruskiej organizacji. Alkoholowych spotkań w Związku Akademickim nigdy nie było. Czas od czasu były organizowane „herbatki", na których student czy studentka (tutaj dziewczęta miały wolny wstęp) za swoją krwistą złotówkę otrzymywał kubek herbaty z kanapką, ale za to mógł do woli potańczyć"[36].

W styczniu 1932 r. odbyło się świąteczne spotkanie korporacji, w którym brał udział kurator, a jednocześnie filister *honoris causa* prof. J. Panejko, były rektor USB ks. prof. Czesław Falkowski, prof. Franciszek Bossowski oraz filister *honoris causa* R. Ostrowski. Uroczyste spotkanie minęło w miłej atmosferze, przy śpiewach wykonywanych przez korporantów kolęd[37]. W marcu 1932 r. przy udziale prof. J. Panejki i R. Ostrowskiego przyjęto do korporacji nowych korporantów[38]. W drugim semestrze roku akademickiego 1931/1932 wybrano zarząd korporacji w składzie: prezes — K. Gliński, wiceprezes — P. Szczastny, sekretarz — C. Choniawko, zaś oldermanem został A. Sokołow[39].

Do kolejnych wyborów doszło na początku roku akademickiego 1932/1933. 23 października 1932 r. prezesem ponownie został wybrany K. Gliński, wiceprezesem Leonidas Holak, sekretarzem Albert Müller, oldermanem zaś został Józef Jermakowicz[40]. 5 marca 1933 r. prezesem ponownie został wybrany K. Gliński, wiceprezesem A. Müller, sekretarzem Wiktor Ostrowski, oldermanem — L. Holak[41]. 7 maja 1933 r. zarząd korporacji ukonstytuował

skiego Muzeum im. Iwana Łuckiewicza. Za udostępnienie dokumentu autorzy dziękują Andrejowi Antonawowi.

36 З. Коўш, *Беларускі студэнцкі саюз.*

37 „Novaja Varta", 1932, nr 2, c. 29.

38 „Novaja Varta", 1932, nr 2, c. 30.

39 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 26-27, Pratakoł Nr 9 Pasiedžańnia Vybarčaha Konventu „Scorinia", 24.01.1932.

40 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431c, l. 28-29, Tłumaczenie protokołu Konwentu Wyborczego Białoruskiej Akademickiej Korporacji Scorinia USB w Wilnie, 23.10.1932.

41 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 61, Пратакол Выборчага Конвэнту Беларускае Студэнцкае Корпорацыі ў Вільні, 5.03.1933.

się w następującym składzie: prezes — K. Gliński, wiceprezes — J. Jermakowicz, sekretarz — L. Holak, zaś oldermanem został Michał Markiewicz[42]. W roku 1933/1934 (zebranie wyborcze 5 grudnia 1933 r.) prezesem konwentu był M. Markiewicz, wiceprezesem C. Choniawko, sekretarzem M. Sczastny, oldermanem zaś J. Jermakowicz [43].

Praktycznie od początku działalności korporacji wśród młodzieży akademickiej pochodzenia białoruskiego, a także części środowisk białoruskiej inteligencji wskazywano, że korporacja jest stowarzyszeniem nastawionym na współpracę z Polakami, a jej powstanie związane jest z propolskim środowiskiem R. Ostrowskiego. Białorusinów współpracujących z Polakami określano prześmiewczo „białoruską sanacją". Eugeniusz Filipajtis twierdził, że korporacja została wręcz założona przez sanatorów[44]. „Scorinia" najprawdopodobniej, jak już wspomnieliśmy, była finansowana przez polski wywiad wojskowy. Pewne jest, że w swych szeregach korporacja miała działaczy nastawionych propolsko. Jeden z założycieli korporacji członek Towarzystwa Oświaty Białoruskiej E. Bartul, ówczesny aplikant sądowy w Brześciu, został komendantem obwodu Legionu Młodych w Święcianach[45], zaś A. Müller, związany z Towarzystwem Oświaty Białoruskiej, tworzył sanacyjną organizację młodzieżową „Straż Przednią" na terenie białoruskiego gimnazjum[46].

„Scorinia" nawiązała współpracę z powiązanymi z obozem rządzącym korporacjami „Cresovia", „Vilnensia" i „Piłsudia"[47]. Na kontakty wskazuje korespondencja przychodząca do białoruskiej korporacji właśnie od tych konwentów. Ponadto korporanci przeciwni byli bojkotowi Bratniej Pomocy USB, który ogłosili przedstawiciele innych mniejszości narodowych. Stali oni na stanowisku, że w warunkach braku własnych organizacji samopomocowych białoruscy studenci powinni starać się o zdobycie lepszych stanowisk w „bratniaku"[48].

W listopadzie 1931 r. ukazał się pierwszy numer pisma korporacyjnego „Novaja Varta", redagowany przez przewodniczącego K. Glińskiego[49]. Pis-

[42] LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 64, Protokoł vyborčaha konventu, 7.05.1933.

[43] LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431c, l. 71-72, Protokół posiedzenia konwentu wyborczego korporacji „Scorinia", 5.12.1933.

[44] E. Filipajtis, *Lewica akademicka w Wilnie 1930 — pocz. 1935*, Białystok 1965, s. 15.

[45] LCVA, f. 53, ap. 23, b. 1204, l. 151, Urząd Wojewódzki Wileński, Starostwo Grodzkie Wileńskie. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne, sierpień 1933.

[46] LCVA, f. 175. ap. 1A, b. 431g, l. 18, Tajne pismo Wojewody Wileńskiego W. Jaszczołta do Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego, 8.06.1934.

[47] „Sprawy Narodowościowe", 1931, nr 4-5, s. 471.

[48] „Novaja Varta", 1931, nr 1, s. 18.

[49] Ukazały się tylko trzy numery. Drugi numer redagował również K. Gliński, zaś trzeci z 1934 r. — Tomasz Hryszkiewicz. Zgodnie z pierwotnymi założeniami „No-

mo było w pewnym sensie przeciwwagą do redagowanego przez działaczy Białoruskiego Związku Akademickiego pisma „Studenckaja Dumka”[50]. Pismo, oprócz komentarzy do spraw bieżących w akademickim ruchu białoruskim, publikowało sporo artykułów o profilu popularno-naukowym. W opozycyjnej do „Novej Varty” prasie, mimo krytyki ideologicznej, doceniano walory artykułów naukowych zamieszczanych w czasopiśmie[51].

Artykuły zamieszczone na łamach korporacyjnego pisma dotyczyły nie tylko historii Białorusi, jak chociażby *Lew Sapieha — Wielki Kanclerz Litewski* M. Szkielonka[52], czy *Ćwierć wieku prasy białoruskiej*[53], ale również tematyki ekonomiczno-politycznej wykraczającej poza sprawy białoruskie, np. *W drodze do nowego ładu* i *Jeszcze jedno pytanie* E. Bartula[54]. Wyjątkowym w białoruskiej publicystyce okresu międzywojennego był artykuł *Nasz sport* G. Bohdanowicza, krytycznie oceniający kondycję białoruskiego ruchu sportowego, a dokładniej jego brak[55]. Treść „Novej Varty” uzupełniały również utwory literackie i poetyczne korporantów, przede wszystkim Teodora Iljaszewicza (opowiadanie *Bunt*[56]) i E. Bartula. O ile twórczość pierwszego z autorów jest szczególnie na Białostocczyźnie[57] dobrze znana, to trzeba wspomnieć, że E. Bartul był wówczas uważany za jednego ze zdolniejszych młodych literatów[58]. Jedynym artykułem opublikowanym w „Novej Varcie”, którego autorem nie był korporant, był tekst A. Łuckiewicza *Krytyczne momenty z życia Kupały i Kołasa według ich twórczości*[59].

Członkowie „Scorinii” początkowo, zaraz po powstaniu korporacji, pozostawali w strukturach BZA. Związek próbował na każdym kroku dyskredytować korporantów, oskarżając ich o zawłaszczenie subsydiów dotychczas przyznawanych dla BZA, o nieprawidłowości przy utworzeniu

vaja Varta” miała być kwartalnikiem, a redaktorem wydawnictwa — E. Bartul. LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431c, l. 6, Sprawozdanie z działalności Białoruskiej Akademickiej Korporacji „Scorinia” za czas od 19 maja do 7 listopada 1931 r.

50 *Walka o młodzież białoruską*, „Dziennik Wileński”, 12.06.1932.

51 Zarówno w uważanym za organ Centrasajuzu „Biełaruskim Zvonie” („Беларускі Звон”, 1931, № 28, c. 4), jak i całkowicie krytykującej działania korporantów „Krynicy” („Biełaruskaja Krynica”, 1931, № 39, c. 3).

52 M. Škielonak, *Leú Sapieha — Vialiki Kancler Litoúski*, „Novaja Varta”, 1931, № 1, s. 5-10; 1932, № 2, s. 4-5.

53 *Ćećvierć vieku isnavańnia biełaruskaje presy,* „Novaja Varta”, 1931, nr 1, s. 11-16.

54 A. Bartul, *U darozie da novaha ładu*, „Novaja Varta”, 1931, nr 1, s. 19-23; tenże, *Adno z pytańniaú*, „Novaja Varta”, 1932, nr 2, s. 25-29.

55 H. Bahdanovič, *Naš sport*, „Novaja Varta”, 1932, nr 2, s. 19-22.

56 Ch. Iljaševič, *Bunt*, „Novaja Varta”, 1931, nr 1, s. 24-27.

57 Zob: H. Głogowska, *Teodor Iljaszewicz*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1999, nr 11, s. 165-17.

58 З. Пазьняк, *Гутаркі з Антонам Шукелойцем*, c. 6.

59 A. Navina [A. Łuckiewicz], *Krytyčnyja mamenty ŭ zyćci Kupały i Kołasa — pavodle ich tvoraŭ*, „Novaja Varta”, 1932, nr 2, s. 6-15; 1934, nr 3, s. 5-8.

korporacji, za co starano się postawić ją przed „sądem akademickim"[60]. Niedługo jednak, bo już pod koniec roku, w wyniku podziałów na Walnym Zebraniu Związku, które miało miejsce 13 grudnia 1931 r., doszło do poważnych tarć między obiema grupami białoruskiej młodzieży akademickiej. Na zebraniu BZA, wówczas opanowanego przez zwolenników chadecji, ze strony prezesa Komisji Rewizyjnej Związku Jana Szutowicza padła propozycja wykluczenia ze Związku wszystkich korporantów, co doprowadziło do burzliwej dyskusji, która zakończyła się rękoczynem — uderzeniem J. Szutowicza przez comiltona M. Markiewicza[61]. W efekcie nastąpił bojkot towarzyski korporacji, który wkrótce doprowadził do wykluczenia ze Związku wszystkich korporantów, a jego członkom zakazano należenia do korporacji i jakichkolwiek innych organizacji. Sprawa zebrania Związku z grudnia 1931 r. miała jednak swój ciąg dalszy. Kurator BZA prof. S. Władyczka anulował postanowienia przyjęte na zebraniu, przy czym jego decyzji nie można tłumaczyć przesłankami politycznymi, ponieważ uczynił to z przyczyn formalnych, niewątpliwie dążąc do wypracowania porozumienia pomiędzy wojującymi stronami[62].

Grudniowe wyrzucenie korporantów z BZA związane było z ich propolskim nastawieniem, a bezpośrednią przyczyną było odcięcie się „Scorinii" od wydawanego w Pradze biuletynu Zjednoczenia Białoruskich Organizacji Studenckich (ABSA)[63]. Biuletyn zawierał antypolskie treści, z którymi korporanci nie utożsamiali się, gdyż, jak oświadczyli, nie brali udziału w jego redagowaniu. To oświadczenie stało się bezpośrednią przyczyną zawieszenia K. Glińskiego, E. Bartula i A. Müllera w prawach członków BZA[64], mimo że K. Gliński był referentem prasowym przedstawicielstwa ABSA w Wilnie[65].

Konflikt między „Scorinią" a BZA tak opisywała Zoja Kowsz: „Studenci Związku Akademickiego uważali zachowanie „skorynowców" za

60 *Дзьве душы*, „Беларуская Крыніца", 1931, № 34, с. 2.

61 *Walka o młodzież białoruską*, „Dziennik Wileński", 12.06.1932.

62 „Студэнцкая думка", 1935, № 1, с. 25.

63 Zjednoczenie Białoruskich Organizacji Studenckich (ABSA — Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый) — funkcjonujące w latach 1924-1938 stowarzyszenie miało na celu ponadnarodową integrację wszystkich organizacji zrzeszających studentów Białorusinów w Europie.

64 „Sprawy Narodowościowe", 1932, nr 1, s. 70. To prawdopodobnie nie pierwszy konflikt, do jakiego doszło w Białoruskim Związku Akademików. Wcześniej pod koniec lat dwudziestych toczył się w organizacji spór między frakcją lewicową a grupą związaną z Białoruskim Komitetem Narodowym. To właśnie po jej odsunięciu chadecy związani z Białoruskim Komitetem Narodowym o wpływy w BZA walczyli ze zwolennikami porozumienia z władzami polskimi. Zob.: E. Filipajtis, *Lewica akademicka w Wilnie*..., s. 15.

65 „Biełaruskaja Krynica", 1931, nr 28, s. 3-4.

niegodne studenta Białorusina, a samą „Scorinię" — za nieczystą aferę skierowaną na rozbicie jedności studenckiej. Z tego powodu wszyscy „skorynowcy" na zebraniu ogólnym zostali wykluczeni ze Związku Akademickiego: „skorynowcy" nie mogli się z tym pogodzić, przychodzili na dyżury i podpisywali się w dzienniku obecności, ich podpisy członkowie Związku Akademickiego skreślali, oni znowu wpisywali się (...). Członkowie Związku Akademickiego postanowili „skorynowcom" nie podawać ręki, dochodziło do wzajemnych znieważeń, a nawet sytuacji, gdy „skorynowcom" zarzucano handel sumieniem"[66].

W Białoruskim Związku Akademickim panowały także negatywne opinie o Łuckiewiczu i Ostrowskim — działaczach związanych ze „Scorinią". O stosunku BZA do nich tak pisano w sprawozdaniu sytuacyjnym starostwa wileńskiego: „Łuckiewicz Antoni poświęcił większą uwagę działalności Związku Studentów Białorusinów [tak w oryginale — T. B.] twierdząc jednocześnie, że białoruska młodzież akademicka przystępuje do rzeczowej pracy na terenie ruchu białoruskiego w formie urządzania całego szeregu odczytów tak w Wilnie, jak i na terenie prowincjonalnym, aczkolwiek nie zawsze miał możliwość zaznajomić się dokładnie z ich treścią, przeważnie z treścią odczytów na prowincji. Pomimo wyżej przytoczonych danych, świadczących tak na korzyść TBSz jak i BZA, działacze zarówno jednej jak i drugiej organizacji zajmują nadal całkowicie negatywne stanowisko wobec osoby Antoniego Łuckiewicza i osób do niego zbliżonych. Uważają oni ich nadal za zdrajców i sprzedawczyków interesów sprawy białoruskiej. Szczególnie niechętni Łuckiewiczowi w ZSB są Piotr Pietruszkiewicz, Jan Chworost, Marian Miluczanka"[67].

Konflikt „Scorinii" z BZA ciągnął się do późnej wiosny 1932 r., i dopiero interwencja rektora USB, który odsunął profesora S. Władyczkę od funkcji kuratora Związku, unormowała sytuację. Nowym kuratorem Związku został prof. Erwin Koschmider. W statucie BZA miał znaleźć się zapis mówiący o zakazie należenia do korporacji akademickich jego działaczom[68]. Jednocześnie już w czerwcu 1932 r. na Konwencie korporacji podjęto decyzję o ostatecznym wyjściu wszystkich korporantów z BZA[69].

Korporacja „Scorinia" po zajściach w BZA spotykała się z atakami prasy białoruskiej, na polemiki odpowiadała zaś na łamach własnego pisma „Novaja Varta"[70]. W 1933 r. działacze BZA twierdzili podczas zebrania,

[66] З. Коўш, *Беларускі студэнцкі саюз.*

[67] LCVA, f. 53, ap. 23, b. 1200, l. 68, Starostwo Grodzkie Wileńskie, Sprawozdanie sytuacyjne nr 37, od 21 do 30 VI 1933.

[68] LCVA, f. 51, ap. 7, b. 1176, l. 3, Wileński Urząd Wojewódzki. Wydział społeczno-polityczny. Związek Białoruski Akademicki w Wilnie 1933/34-1939.

[69] LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 35, Pratakoł Nr, 19 Zvyčajnaha konventu „Scorinia", 14.06.1932.

[70] Wokół trzeciego numeru „Novej Varty" narosły nieporozumienia, ponieważ prezy-

że „Studencka Trybuna" będzie zamieszczać materiały obrazujące działalność „Scorinii" jako organizacji rozłamowej[71].

Korporacja współdziałała z Towarzystwem Oświaty Białoruskiej. Wspólnie z towarzystwem korporanci organizowali obchody piętnastej rocznicy ogłoszenia niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej w Filii Białoruskiego Gimnazjum Państwowego im. Słowackiego, a w budowie sieci bibliotek białoruskich brał udział K. Gliński[72]. Korporanci co roku uczestniczyli w organizacji obchodów rocznic powstania słuckiego[73].

Niejasna jest sprawa dyrektora filii gimnazjum Radosława Ostrowskiego, który na własną prośbę, przestał być filistrem *honoris causa* korporacji (odszedł z konwentu wraz z synem)[74]. W związku z nim pojawia się jeszcze jeden wątek dotyczący finansowania korporacji. Podczas zleconej przez rektora USB kontroli kasowej przeprowadzonej przez kwestora stwierdzono, że w dokumentach są braki oraz wyrwane strony[75]. Dodatkowe światło na bra-

dium konwentu twierdziło, że nie znało jego treści. Za ukazanie się numeru odpowiadał wiceprezes korporacji C. Choniawko oraz redaktor wydawca T. Hryszkiewicz. C. Choniawko pisał do kuratora J. Panejki, iż wydał go za zgodą prezydium korporacji i dziwił się, że został usunięty z korporacji z powodu wydania pisma. Twierdził, że został usunięty niezgodnie ze statutem (LCVA, f. 175, ap. 15. b. 142, l. 3-4, Pismo C. Choniawki do prof. J. Panejki, 23.04.1934). Warto dodać, że w jednym z protokołów znajduje się notatka mówiąca o tym, że o zamieszczenie w „Novej Varcie" informacji o malwersacjach finansowych R. Ostrowskiego zabiegać miał A. Trepka. Zob.: LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431c, l. 87-88, Protokół konwentu nadzwyczajnego Białoruskiej Koprporacji „Scorinia", 23.04.1934.

71 LCVA, f. 53, ap. 23, b. 1200, l. 344, Sprawozdanie sytuacyjne nr 11, od 3 do 8 lutego 1933.

72 LCVA, f. 53, ap. 23, b. 1205, l. 83, Starostwo Grodzkie Wileńskie. Sprawozdanie sytuacyjne nr 3 za czas od 1 do 31 marca 1933.

73 LVCA, f. 53, ap. 23, b. 1201, Starostwo Grodzkie Wileńskie. Sprawozdanie sytuacyjne nr 54 za czas od 18 do 25 października 1933, k. 202; „Novaja Varta", 1931, nr 1, s. 32; „Novaja Varta", 1934, nr 3, s. 15.

74 „Gazeta Polska", nr 107, 19.04.1934, s. 10. W dokumentach korporacji znajduje się informacja skierowana do prof. Panejki, w której wspomina się o zwołaniu 16.01.1934 r. konwentu (zebrania pełnoprawnych członków korporacji) w celu rozpatrzenia rezygnacji z członkostwa w konwencie Radosława Ostrowskiego i Wiktora Ostrowskiego. Zob. LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431c, l. 74, Protokół posiedzenia Prezydium Białoruskiej Akademickiej Koprporacji „Scorinia", 16.01.1934. Natomiast w innym dokumencie znajduje się informacja, że 07.06.1934 r. ponownie do korporacji przyjęto W. Ostrowskiego. Zob.: LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431c, l. 93, Protokół Nr 8 Konwentu Nadzwyczajnego Białoruskiej Koprporacji „Scorinia", 07.06.1934. Zaś w wydanym w 1934 r. trzecim numerze pisma „Novaja Varta" napisano, że Ostrowski został z korporacji usunięty za malwersacje finansowe. Wokół tego właśnie numeru narosło wiele kontrowersji. W korporacji uznano, że został on wydany bez zgody prezydium, a treści dotyczące R. Ostrowskiego zdaniem władz korporacji były nieprawdziwe. Zob.: „Novaja Varta", 1934, nr 3, s. 16.

75 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431g, l. 32-34, Sprawozdanie z kontroli rachunkowej Białoruskiej Akademickiej Korporacji „Scorinia", 20.06.1934.

ki w rachunkach rzuca pismo ówczesnego skarbnika korporacji Jana Krawczonka do kwestora uniwersytetu. Pisał on, że podczas jego nieobecności w domu do jego pokoju wtargnęli członkowie korporacji — prezes M. Markiewicz oraz M. Szczastny i po sterroryzowaniu gospodyni zabrali księgi związane z rachunkowością z czasu gdy był skarbnikiem oraz wytworzone przez poprzednich skarbników korporacji[76]. Gdy J. Krawczonek powrócił do domu i dowiedział się o zajściu, udał się do siedziby korporacji, jednak było to już po wizycie kwestora. Jan Krawczonek stwierdził brak części dokumentów odnoszących się do pierwszego okresu działania korporacji oraz rozrachunków związanych z R. Ostrowskim z grudnia 1933 r.[77] Kartki te dotyczyć mogły współpracy między Towarzystwem Szkoły Białoruskiej a „Scorinią" i finansowania korporacji. Według J. Krawczonka pieniądze na działalność miały pochodzić z Urzędu Wojewódzkiego[78].

Kwestia finansowania korporacji była jednym z wątków szerszego konfliktu wśród działaczy białoruskich. R. Ostrowskiemu zarzucano przywłaszczenie części pieniędzy korporacyjnych, malwersacje finansowe i rozbijanie wileńskiego środowiska białoruskiego. O ile na początku swego istnienia korporacja „Scorinia" była targana przede wszystkim sporami zewnętrznymi, głównie z BZA, to od zimy 1933 r. „Scorinią" targały spory wewnętrzne. Wzajemne oskarżenia doprowadziły do rezygnacji kuratora korporacji. Prof. J. Panejko w liście do rektora USB z 29 maja 1934 r. pisał: „Składam na ręce Waszej Magnificencji urząd kuratora akademickiego stowarzyszenia „Korporacja Scorinia", ponieważ korporacja ta stała się od dłuższego czasu narzędziem w rękach osób postronnych, zwalczających się z osobistych względów, i wnoszących w życie korporacji niemożliwy rozdźwięk i wzajemną walkę członków, przybierającą wręcz nieestetyczny charakter. Przy takim stanie rzeczy dalsze sprawowanie obowiązków kuratora korporacji „Scorinia" jest dla mnie niemożliwe"[79]. W świetle zachowanych dokumentów korporacji decyzja profesora J. Panejki wydaje się być decyzją słuszną. Mimo dość sporej ilości materiałów źródłowych ustalenie przebiegu wydarzeń z pierwszej połowy 1934 r. jest zadaniem niezmiernie skomplikowanym, przede wszystkim, ze względu na znaczny udział czynników zewnętrznych.

Do rektora USB 8 czerwca 1934 r. wpłynęło pismo wojewody wileńskiego Władysława Jaszczołta, które rzuca pewne światło na powiązania kor-

[76] LCVA, f. 175, ap. 15, b. 141, l. 1, Oświadczenie skarbnika korporacji „Scorinia" J. Krawczonka do kwestora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie.

[77] Tamże.

[78] LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431g, l. 35, Protokół z zeznań Jana Krawczonka przed kwestorem USB, 22.06.1934.

[79] LCVA, f. 175. ap. 1A, b. 431g, l, 12. Pismo kuratora korporacji „Scorinia" J. Panejki do rektora Uniwersytetu Stefana Batorego, 29.05.1934.

poracji z polskimi władzami oraz na spory wewnątrz konwentu, szczególnie wokół wydania trzeciego numeru „Novej Varty" i inspiracji A. Trepki dotyczącej zamieszczenia informacji o R. Ostrowskim. Wojewoda pisał: „Białoruska korporacja akademicka „Scorinia" od czasu jej powstania, aż do chwili obecnej jest stale przedmiotem ataków, ze strony opozycyjnych ugrupowań białoruskich, zwłaszcza Białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji. (...) W szczególności korporacja w swoim czasie była atakowana przez białoruskie czasopismo „Białoruskaja Krynica" za wzięcie udziału ze sztandarem wspólnie z innymi organizacjami studenckimi w powitaniu na dworcu w Wilnie Pana Marszałka Józefa Piłsudskiego podczas jednego z jego przyjazdów do Wilna [chodzi prawdopodobnie o wizytę w czerwcu 1931 r. — autorzy]. Akcja ówczesnej BChD znalazła odbicie i na terenie korporacji „Scorinia" i spowodowała ustąpienie z tej korporacji paru studentów z Choniawką na czele (...). Następnie Choniawko został ponownie przyjęty do korporacji i jak stwierdzić mogłem z odgłosów prasy białoruskiej z kwietnia i maja br. był jednym z współredaktorów i wydawców (łącznie z Tomaszem Chryniewiczem) ostatniego numeru czasopisma „Novaja Varta". (...) Dążąc, jak zaznaczyłem powyżej, do podrywania w społeczeństwie białoruskim autorytetu korporacji „Scorinia", Białoruska Chrześcijańska Demokracja wykorzystała tarcia jakie miały ostatnio miejsce w ugrupowaniu białoruskim ustosunkowującym się rzeczowo do poczynań Rządu, a jednocześnie znalazły swój częściowy wyraz w łonie korporacji, rozpowszechniając uporczywie pogłoskę, że korporacja „Scorinia", w najbliższych dniach ma być rozwiązana przez władze akademickie. Niewątpliwie działacze BChD oraz secesjoniści z grupy dyrektora Radosława Ostrowskiego inspirują odpowiednie jednostki spośród młodzieży akademickiej, w związku z niemożnością opanowania przez siebie tej organizacji, celem zlikwidowania korporacji „Scorinia" mającej już pewien dorobek swej dotychczasowej działalności, a zajmującej wyraźne stanowisko do Państwowości Polskiej"[80].

Korporacja „Scorinia" wbrew sugestiom wojewody została zlikwidowana decyzją Senatu USB 22 czerwca 1934 r. ze względu na „pełną demoralizację stosunków wewnątrz organizacji", co było spowodowane wpływami rywalizujących między sobą starszych[81]. Rektor USB prof. Wiktor Staniewicz 2 sierpnia 1934 r. wysłał pismo do wojewody, w którym argumentował m.in., że korporacja naruszała wielokrotnie ustawę o szkolnictwie wyższym, a poszczególni działacze korporacji zachowywali się często

80 LCVA, f. 175. ap. 1A, b. 431g, l. 18, Tajne pismo wojewody wileńskiego W. Jaszczołta do rektora Uniwersytetu Stefana Batorego, 8.06.1934.

81 У. Серпухаў, *Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага ўніверсітэта...*, s. 58-59.

w sposób nie licujący z zachowaniem studenta, co spowodowało, że wszyscy aktywni członkowie konwentu mieli sprawy dyscyplinarne[82].

Trzy lata działalności białoruskiej korporacji pełne były zewnętrznych i wewnętrznych sporów, które przyczyniły się do negatywnej oceny korporacji przez kuratora J. Panejkę, a także uniemożliwiły rozwinięcia szerszej działalności. Faktem jednak jest, iż tak mała korporacja w czasie swej aktywności posiadła spory majątek, który wskazywał na dość pokaźne jej subsydiowanie. Bez sporego wsparcia zewnętrznego nie byłoby możliwości pozyskania przez studentów takiego majątku[83].

Korporację dotykały wszelkie perturbacje związane z podziałami w „starszym" społeczeństwie białoruskim. Bez wątpienia znajdowała się w jej szeregach grupa studentów nastawionych propolsko. Obraz jaki pozostał po zawirowaniach wokół białoruskich korporantów w prasie białoruskiej z tamtego okresu jest skrajnie negatywny, a wielu autorom wspomnień korporacja kojarzyła się raczej jako stowarzyszenie towarzyskie, nastawione na rozbicie BZA.

Po rozwiązaniu korporacji cześć jej działaczy postanowiła działać nadal. W 1935 r. przy USB zarejestrowane zostało(senat zatwierdził 11 stycznia 1935 r.) Stowarzyszenie Studentów Białorusinów im. Fr. Skoryny, w skład którego wchodzili byli członkowie korporacji „Scorinia"[84]. Stowarzyszenie otrzymywało dotacje od państwa[85]. Poza tym próbowano powołać do życia, o czym nie wspominają inni badacze, jeszcze jedną organizację białoruską, mającą za zadanie zbliżenie młodzieży pochodzącej z byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz działalność na niwie ideowo-wychowawczej — Akademickie Stowarzyszenie „Collegium Albaruthenicus"[86].

Podsumowując działalność jedynej w historii korporacji białoruskiej, warto po raz kolejny odwołać się do negatywnych, choć w dużej mierze

82 LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431g, l. 23, Odpis pisma rektora Uniwersytetu Stefana Batorego W. Staniewicza do wojewody wileńskiego, 2.08.1934.

83 W archiwum USB zachowała się teczka zawierająca dokumenty dotyczące licytacji majątku zlikwidowanej korporacji. W spisie majątku znajdujemy pełne wyposażenie lokalu korporacji, od spluwaczki, przez dębowe stoły, po firanki i oczywiście kufle. LCVA, f. 175, ap. 1A, b. 431h, l. 2, Spis majątku będący własnością „Scorinii" w chwili rozpoczęcia likwidacji.

84 Prezesem stowarzyszenia został były korporant, student Wydziału Humanistycznego, sekretarz Towarzystwa Szkoły Białoruskiej Albert Müller. LCVA, f. 175, ap. 15, b. 14, l. 2, Pismo założycieli Białoruskiego Stowarzyszenia Akademickiego im. Franciszka Skoryny do rektora Uniwersytetu Stefana Batorego, 31.10.1934.

85 E. Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, s. 91.

86 Niestety, poza statutem i projektem prośby do rektora o zatwierdzenie organizacji nie udało się odnaleźć żadnych innych dokumentów związanych z tym stowarzyszeniem. LCVA, f. 175, ap. 15. b. 142, l. 11, Statut Stowarzyszenia Akademickiego „Collegium Albaruthenicus", 30.09.1934.

zgodnych z faktami opinii Zoi Kowsz, która swoje wspomnienia o Białoruskim Związku Akademickim kończyła następująco: „Inicjatorzy powstania „Scorinii" osiągnęli jedno — wnieśli rozłam w białoruską społeczność studencką, a może kilka osób doprowadzili do alkoholizmu. Tak odbywała się walka o narodową duszę Białorusina. Jedni wabili otrzymaniem pracy, pijaństwem, drudzy straszyli kamieniem. Ale białoruski student przeważnie chciał zachować swoją duszę dla siebie, nie patrząc na komplikacje, jakie czekały na jego drodze życiowej"[87].

Niemniej jednak należy podkreślić, iż działalności korporacji „Scorinia" nie można sprowadzać wyłącznie do spotkań towarzyskich, czy też inicjatyw związanych z walką o rząd dusz nad białoruskimi akademikami. Korporacja wydawała na wysokim poziomie merytorycznym pismo „Novaja Varta", brała aktywny udział w życiu akademickim, a sami korporanci białoruscy wpisywali się w barwną plejadę organizacji studenckich działających wówczas przy USB. Do korporacji należeli zdolni i pracowici studenci, których dzieła literackie, publicystyczne czy naukowe stały, jeśli nie na wysokim, to przynajmniej obiecującym, jak na osoby będące u początku własnej kariery, poziomie. Te kariery, jak i całe białoruskie życie wileńskie przerwała wojna, niemniej jednak ich nazwiska, np. Teodora Iljaszewicza, Mikołaja Szkielonka na stałe zapisały się w historii kultury i literatury białoruskiej.

Jeszcze raz warto podkreślić, iż „Scorinia" była jedyną korporacją białoruską działającą w czasach II Rzeczpospoltej Polskiej. Nie bez znaczenia był przyjęty model struktury. Naszym zdaniem miał on zachować znacznie większą spoistość wewnętrzną organizacji, wytworzyć silną więź między członkami konwentu, a dzięki wsparciu filistrów honoris causa — utrzymywać kontakt ze środowiskiem zarówno naukowym, jak i pozaakademickim. Niestety w przypadku tej korporacji, mimo przyjęcia hierarchicznego modelu, zachowania wszystkich zewnętrznych cech korporacji — studentom nie udało się stworzyć silnych więzi wewnątrzorganizacyjnych, a sama organizacja od początku budziła kontrowersje, przede wszystkim w samym środowisku białoruskim. Ze względu na charakter swojej działalności i negatywny rozgłos korporacja była źle postrzegana również wśród wykładowców. Niemniej jednak samo istnienie korporacji białoruskiej wskazywało na specyficzny duch i klimat wileńskiej uczelni, gdzie obok Białorusinów swoje korporacje mieli Żydzi, Ukraińcy, a także Rosjanie, którzy utworzyli jedyną w Polsce korporację „Ruthenia Vilnensis".

[87] З. Коўш, *Беларускі студэнцкі саюз.*

Członkowie korporacji „Scorinia”[88]

Użyte skróty: WH — Wydział Humanistyczny; WL — Wydział Lekarski; WMP — Wydział Matematyczno-Przyrodniczy; WPiNS — Wydział Prawa i Nauk Społecznych.

Achram-Achramowicz Konrad (WPiNS)
Andrzejewski Paweł (WPiNS)
Aniśkiewicz Antoni (WPiNS)
Antoniewicz Kazimierz (WPiNS)
Bartul Eugeniusz (WPiNS) — założyciel; wiceprezes I semestr 1931/1932
Bielatko Michał (WMP) — przyjęty 13.03.1932
Birynczyk Michał (WPiNS)
Bohdanowicz Gleb (WL) — przyjęty 8.06.1932
Bohdziewicz Wacław (WMP)
Burak Józef (WPiNS)
Choniawko Czesław (WMP) — założyciel (skreślony bez prawa powrotu 1934), sekretarz II sem. 1931/1932, wiceprezes II sem. 1933/1934
Chwal Piotr (WL)
Dragun Edmund (WPiNS)
Falkowski Paweł (WPiNS)
Fiodorow Leonidas (WH)
Gliński Konstanty (WPiNS) — założyciel, prezes 1931/1932, 1932/1933, I sem. 1933/1934
Holak Leonidas (WPiNS) — założyciel, wiceprezes I sem. 1932/1933, olderman II sem. 1932/1933, sekretarz I sem. 1933/1934
Hrycz Stanisław (WPiNS)
Hryszkiewicz Tomasz (WMP) — założyciel, (skreślony bez prawa powrotu 1934)
Iljaszewicz Teodor (WH) — założyciel

[88] Opracowanie własne na podstawie zachowanych w wileńskim LCVA materiałów archiwalnych korporacji. Jednak zdaniem autorów nie wyczerpuje to problemu ustalenia członków korporacji. Istnieje przypuszczenie, że część z wymienionych osób była tylko przez krótki czas związana z korporacją. Wskazywać na to może, fakt, iż do dokumentów rejestracyjnych korporacji z 03.06.1931 r. dołączono listę osób należących do konwentu. Jednak już 02.11.1931 r. dokonano korekty tej listy, prosząc władze rektorskie o wykreślenie z niej 18 osób i zastąpienie 14 nowymi nazwiskami. Sprawa listy założycieli może sugerować, iż część osób nie była świadoma należenia do korporacji, albo też szybko postanowiła się z działalności w niej wycofać. Bardziej szczegółowe informacje o członkostwie w korporacji przynoszą protokoły konwentu, tutaj jednak napotykamy się na inny poważny problem. Dokładne ustalenie członkostwa w korporacji po wydarzeniach z grudnia 1933 r. nie jest możliwe ze względu na chaos organizacyjny, a same protokoły, prowadzone dość chaotycznie, nie oddają wszystkich zakulisowych rozgrywek w korporacji.

Jabłoński M. — przyjęty 13.03.1932
Jermakowicz Józef (WPiNS) — założyciel, wiceprezes I sem. 1932/1933, olderman I sem. 1932/1933, II sem. 1933/1934
Karpiński Beniamin (WPiNS)
Kasze Michał (WPiNS)
Kawecki Edmund (WPiNS)
Kołodko Aleksander (WPiNS)
Kopyłow Adrian (WMP)
Krawczonek Jan (WPiNS) — przyj. ??? (brak daty na protokole przyjęcia)
Krupieńczyk Jan (WMP)
Kuncewicz Mikołaj (WPiNS)
Leonienia Mikołaj (WPiNS)
Leszenko Teodor (WPiNS)
Macuk Sergiusz (WMP)
Makiej Bolesław (WMP)
Markiewicz Ignacy (WPiNS)
Markiewicz Michał (WPiNS) — założyciel, olderman I sem. 1933/1934, prezes II sem. 1933/1934
Mołczanow Eliasz (WL)
Moskalik Michał (WMP) — założyciel
Müller Albert (WH) — założyciel, sekretarz I sem. 1931/1932, I sem. 1932/1933, wiceprezes II sem. 1932/1933
Mysłowski Wacław (WPiNS)
Ostrowski Wiktor (WPiNS, WMP) — przyjęty 8.06.1932, sekretarz II sem. 1932/1933
Paszkiewicz Walenty (WMP)
Pawłowski Józef (WMP)
Prosowski Witold (WL)
Rzewski Witold (WPiNS)
Samochwał Sergiusz (WPiNS) — założyciel
Siwicki Piotr (WPiNS)
Smoleński Walenty (WL) — przyjęty 13.11.1932
Sokołow Anatoliusz (WPiNS) — założyciel, olderman II sem. 1931/1932
Soroko Józef (WPiNS)
Soroko Sergiusz (WPiNS) — założyciel (wykluczony jeszcze w 1931)
Sosnowski Mieczysław (WPiNS) — przyj. ???
Stankiewicz Sergiusz (WPiNS) — założyciel
Stankiewicz Stanisław
Surowiński Kazimierz
Szczastny Michał (WPiNS) — przyjęty 8.06.1932, sekretarz II sem. 1933/1934

Szczastny Piotr (WMP) — założyciel, wiceprezes II sem. 1931/1932
Szkielonek Mikołaj (WPiNS) — założyciel
Szkutko Anatol (WMP) — założyciel
Sztobryn Edward
Turzyński Bronisław(WMP)
Urban Jerzy (WH)
Waskiel Edward (WL)
Wołoszyn Michał (WPiNS)
Zeniuk Jan (WPiNS) — założyciel, olderman I sem. 1931/1932
Zwierko Władysław (WPiNS)
Żurawlew Sergiusz (WH) — założyciel (wystąpił w listopadzie 1931)

Filistrzy h.c.
Panejko Jerzy — profesor USB
Ostrowski Radosław — dyrektor Wileńskiego Gimnazjum Białoruskiego
Nekanda-Trepka Antoni — inżynier
Zieniuk Adolf — sędzia

Summary

The Belarusian „Scorinia" Academic Corporation in Vilnius in 1931-1934

The paper is devoted to „Scorinia", the only academic corporation in Belarusian history which was active at the Stefan Báthory University in Vilnius between 1931 and 1934. Establishing the corporation was, on the one hand, the result of an internal dispute in the Vilnius Belarusian centre; on the other hand, it was an attempt at connecting the Belarusian university milieu to western European academic traditions, thus emphasizing the specific character of an organization of the academic corporation type. Despite these efforts, in historiography, as well as memoirs, an extremely negative image of the corporation was preserved as that of an organization that strived for disunity within the Belarusian movement, manifested pro-Polish sympathies, was associated with the Polish defensive, as well as abusing alcohol. The parts of the corporation's archives which were discovered allowed the authors of this paper to carry out a more in-depth study of its history, identify its members, determine its organizational structures and contacts with the other Belarusian organizations in Vilnius, as well as academic organizations that functioned at the Stefan Báthory University.

Змест

Беларуская студэнцкая карпарацыя «Скарынія» ў Вільні ў 1931-1934 гадах

Артыкул прысвечаны адзінай у гісторыі беларускай студэнцкай карпарацыі «Скарынія», якая дзейнічала на Універсітэце Стэфана Баторыя ў Вільні ў 1931-1934 гадах. Стварэнне карпарацыі з аднаго боку было вынікам унутраных спрэчак у віленскім беларускім асяродку, з другога — спробай далучэння беларускага студэнцкага асяроддзя да заходнееўрапейскіх студэнцкіх традыцый, падкрэсліваючы спецыфіку арганізацыі карпаратыўнага тыпу. Нягледзячы на гэта як у гістарыяграфіі, так і ў мемуарнай літаратуры захаваўся крайне адмоўны вобраз карпарацыі як раскольніцкай, паланафільскай суполкі, звязанай з польскай дэфензівай, а таксама злоўжываючай алкаголем. Знойдзеная аўтарамі частка архіва карпарацыі дазволіла больш дэталёва вывучыць яе гісторыю, узнавіць спісы яе членаў і структуры, кан-

такты з іншымі віленскімі беларускімі арганізацыямі, а таксама з дзейнічаючымі на віленскім універсітэце студэнцкімі арганізацыямі.

Tomasz Błaszczak — doktor nauk historycznych, pracownik naukowy Centrum Czesława Miłosza na Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie, specjalizuje się w badaniach nad stosunkami litewsko-białoruskimi.

Patryk Tomaszewski — doktor, adiunkt w Katedrze Myśli Politycznej Wydziału Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Redaktor naczelny pisma naukowego „Historia i Polityka. Półrocznik poświęcony myśli politycznej i stosunkom międzynarodowym". Zajmuje się badaniami nad historią organizacji młodzieżowych, współczesną myślą polityczną ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień polityki zagranicznej i bezpieczeństwa państwa. Obecnie jest pełnomocnikiem rektora UMK ds. aktywizacji życia naukowego i kulturalnego studentów.

Piotr Cichoracki
(Wrocław)

Radykalizacja działalności komunistycznej w pierwszej połowie lat 30. w województwie poleskim

Kierownictwo ruchu komunistycznego, nielegalnie działającego w okresie międzywojennym na obszarze państwa polskiego, uznało kryzys ekonomiczny, w jakim na przełomie lat 20. i 30. znalazła się II Rzeczpospolita Polska, za zjawisko dla siebie korzystne. Dotyczyło to również Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi, funkcjonującej od jesieni 1923 r. na terenie województw wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego, a także części białostockiego. Na początku lat 30. w KPZB pojawiło się przekonanie, iż ciężar kryzysu będzie tak silny, że wywoła bunt ludności umożliwiający w dalszej perspektywie realizację najważniejszych celów partii komunistycznej: dokonania przewrotu społecznego i faktycznej dezintegracji państwa polskiego w kształcie, jaki uzyskało ono po zakończeniu I wojny światowej, i konfliktu zbrojnego z bolszewikami. Zasadnicze uchwały w tym duchu podjęła VI Konferencja KPZB w październiku 1932 r.[1] Podobna ocena sytuacji skłoniła kierownictwo partyjne do wysnucia wniosku o konieczności zradykalizowania działalności wywrotowej wobec państwa polskiego. Znalazło to odbicie w praktycznej, terenowej działalności KPZB i jej filialnych organizacji (Komunistyczny Związek Młodzieży Zachodniej Białorusi, Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom).

Polesie (województwo poleskie) ze względu na swoją specyfikę geograficzno-etniczno-gospodarczą szczególnie ostro odczuło skutki załamania ekonomicznego do jakiego doszło również w Polsce w I połowie lat 30. Deficyt ziemi ornej, jej niska jakość, załamanie produkcji leśnej, dającej znacznej części mieszkańców wsi alternatywny dochód, wreszcie dominacja ludności niepolskiej (Białorusini, Ukraińcy i Żydzi stanowili zapewne około 90% mieszkańców) powinny były dawać komunistom bardzo dobre warunki do działania. Województwo poleskie istotnie w I połowie lat 30. stało się obszarem ich zintensyfikowanej działalności. W kilku dziedzinach przybrała ona formę i skalę niespotykaną na tym obszarze od połowy lat 20.

Ocena własna stanu miejscowych organizacji komunistycznych u progu wielkiego kryzysu gospodarczego była negatywna. Wpływały na to zapewne sukcesy odniesione przez władze bezpieczeństwa w końcu poprzedniej

[1] П. И. Зелинский, *Политическая работа КПЗБ в массах 1923-1938*, Минск 1986, s. 21.

dekady[2]. Innego rodzaju zjawiskiem był konflikt wewnętrzny wyrażający się w piętnowaniu tzw. „odchylenia prawicowego" i wyszukiwaniu jego zwolenników, co było konsekwencją ewolucji sytuacji w Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, jaka miała miejsce jeszcze w II połowie lat dwudziestych[3]. Zapewne w efekcie tych wszystkich zjawisk nastąpić miał zwrot ku formom konspiracyjnym, a w efekcie „oderwanie się od mas", co spotykało się z krytyką KC KPZB[4]. Wydaje się, że w 1931 r. sytuacja z punktu widzenia komunistów zaczęła ulegać poprawie. Dotyczyło to zwłaszcza wyższych funkcjonariuszy obu miejscowych komitetów okręgowych KPZB (KO Brześć i KO Pińsk). O wzroście możliwości komunistów świadczy również to, że władze bezpieczeństwa skonstatowały wówczas szybką zdolność do odbudowy struktur po przeprowadzanych likwidacjach[5]. Siatka organizacyjna znacznie się zagęściła[6]. Wiosną 1931 r. zostały określone priorytety działalności. Uznano, że należy koncentrować się na pracy wśród chłopów. W efekcie miano przygotować strajk rolny, a także nasilić typowe już dla lat 20. akcje takie jak opór antypodatkowy i antyszarwarkowy[7].

Ewolucja nastrojów ludności dotkniętej kryzysem bez wątpienia sprzyjała komunistom, co zresztą potwierdzały podjęte przez nich własne działania rozpoznawcze (np. ankiety opracowywane dla komitetów rejonowych KPZB)[8]. W miastach zaczęło być odczuwalne bezrobocie[9]. Ta korzystna

[2] Państwowe Archiwum Obwodu Brzeskiego (dalej: PAOB), fond (dalej: f.) 92, opis (dalej: o.) 1, dieło (dalej: d.) 143, Pismo wojewody poleskiego do MSW z 22 I 1929; Narodowe Archiwum Republiki Białoruś (dalej: NARB), f. 242, o. 1, d. 271, k. 395, Sprawozdanie Komitetu Okręgowego (dalej: KO) Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Białorusi (dalej: KZMZB) Brześć za okres 13 VII — 13 VIII 1929.

[3] E. Orłowska, *Pamiętam jak dziś*, Warszawa 1973, s. 174; W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007, s. 262.

[4] Б. С. Клейн, *За дело правое. Борьба КПЗБ с буржуазным террором (1919-1938)*, Минск 1986, s. 124-125.

[5] PAOB, f. 67, o. 1, d. 1824, k. 35, Pismo Wydziału Bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego Poleskiego (dalej: WB UWP) do Departamentu Politycznego (dalej: DP) MSW z 7 VII 1931.

[6] *Революционный путь Компартии Западной Белоруссии*, рэд. А. Н. Мацко, В. Е. Самутин, Минск 1966, s. 242.

[7] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi (dalej: KPZB), sygn. VII/35, k. 23, Sprawozdanie „instruktora Polesia" z 12 V 1931.

[8] PAOB, f. 67, o. 1, d. 1575, k. 31, Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne nr 15 Poleskiego Urzędu Wojewódzkiego (dalej: PUW) ze stanu bezpieczeństwa za okres 6-12 IV z 12 VI 1930; AAN, KZPB, sygn. VII/39, k. 32, Sprawozdanie „O położeniu w Brześciu" z 8 IX 1933.

[9] AAN, KPZB, sygn. VII/40, k. 1-2, Sprawozdanie KO KPZB Brześć za okres od sierpnia 1933 do 15 II 1934.

z punktu widzenia ruchu komunistycznego zmiana w postawie mieszkańców województwa chyba zaskoczyła też w jakimś stopniu władze bezpieczeństwa, które — jak się zdaje zwłaszcza w latach 1931-1932 — utraciły zdolność do efektywnych działań prewencyjnych[10]. Problemem fundamentalnym pozostawało z punktu widzenia KPZB korzystne przekształcenie wspomnianych nastrojów, określanych nawet jako powszechne oczekiwanie na „rewolucję"[11].

Najradykalniejszą z form destabilizacji, do jakiej mogli odwołać się komuniści, były przedsięwzięcia o charakterze siłowym, a nawet zbrojnym. Akcja propagująca czynne wystąpienia przeciwko organom państwa polskiego była niemal od początku omawianego okresu jedną z priorytetowych, jeśli nie najważniejszą formą aktywności komunistów[12]. Decydujące dla wspomnianego kierunku działań były decyzje najwyższych gremiów partyjnych. W ówczesnej ocenie polskiego MSW to KPZB wysunęła się na czoło ruchu komunistycznego w tej kwestii, najszybciej formułując adekwatne tezy i postulaty[13]. Ważnym punktem wyjścia było przyjęcie założenia o nieuniknioności wojny Polski z ZSRS, któremu do udzielenia pomocy należało się przygotować[14]. Hasło „niebezpieczeństwa napaści na ZSRS" miało dopingować do antywojennych demonstracji (zwłaszcza 1 sierpnia, w tzw. Międzynarodowy Dzień Antywojenny), ale w praktyce w kolejnych latach towarzyszyło wezwaniom do czynnego oporu[15].

[10] PAOB, f. 67, o. 1, d. 1575, k. 78, Tygodniowy meldunek sytuacyjny nr 30 PUW za okres 20-26 VII z 28 VII 1930.

[11] AAN, KPZB, sygn. VII/40, k. 2, Sprawozdanie KO KPZB Brześć za okres od sierpnia 1933 do 15 II 1934.

[12] PAOB, f. 67, o. 1, d. 1824, k. 35, Pismo WB UWP do DP MSW z 7 VII 1931.

[13] AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 1156, k. 5, *Opracowanie: Rozruchy chłopskie w pow. leskim i akcja dywersyjno-sabotażowa w pow. kamień-koszyrskim i kowelskim (oświetlenie na podstawie materiałów komunistycznych i informacji poufnych)* [1932].

[14] H. Cimek, L. Kieszczyński, *Komunistyczna Partia Polski 1918-1938*, Warszawa 1988, s. 222. Wiadomości o przekazywaniu dyrektyw władz KPZB do jej struktur w województwie poleskim docierały do władz polskich na Polesiu, AAN, UWP, sygn. 54, k. 4, Pismo wojewody poleskiego do DP MSW z 26 VII 1930; PAOB, f. 67, o. 1, d. 1824, k. 84, Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne nr 34 PUW ze stanu bezpieczeństwa za okres 17-23 VIII z 23 VIII 1930; AAN, UWP, sygn. 12, k. 27, Sprawozdanie tygodniowe nr 3 UWP za okres 11-17 I 1931 z 17 I 1931; AAN, UWP, sygn. 15, k. 203, Sprawozdanie sytuacyjne nr 7 UWP z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 VII — 10 VIII 1932 z 19 VIII 1932.

[15] AAN, KPZB, sygn. VII/37, k. 5, Dyrektywy KO KPZB Brześć dla komitetów rejonowych, miejskich i komórek [styczeń 1932]; AAN, UWP, sygn. 42, k. 14, Pismo WB UWP do DP MSW z 30 VI 1932; AAN, UWP, sygn. 69, k. 34, Pismo naczelnika WB UWP do naczelnika WB MSW z 16 VIII 1932.

Służyć miała temu „samoobrona”, organizowana z inspiracji organizacji komunistycznych na terenach wiejskich[16]. Organa policyjne nie miały wątpliwości, że władze obu poleskich komitetów okręgowych wydały dyrektywy dotyczące zarówno „samoobrony” jak i „powstania” na wypadek wojny polsko-sowieckiej[17]. Być może przeszacowanym przez władze bezpieczeństwa, ale zapewne jakoś symptomatycznym przykładem był Rejonowy Komitet KPZB Telechany, który miał być do tego stopnia „ubojowiony”, że każda komórka partyjna dysponowała jakoby „piątką” przeznaczoną do „samoobrony”[18]. Na obszarze KO Brześć komunistom udało się — zapewne w sposób zbliżony — „ubojowić” jakoby pięć rejkomów[19]. Należy jednak zaznaczyć, że teoretyczne zalecenia w tej kwestii bywały ze względów konspiracyjnych trudne do realizacji w terenie[20]. Dochodziło również na tym tle do rozdźwięków, co przynosiło skutek w postaci niespójności bieżących działań i dezorientacji zwolenników[21].

Do końca 1931 r. sytuacja w dziedzinie bezpieczeństwa na terenie województwa poleskiego wydawała się być opanowana, zwłaszcza na tle Wileńszczyzny i Nowogródczyzny, choć i tutaj nie obyło się bez kilku drobniejszych incydentów (np. próba zamachu na jednego z przywódców ziemiańskich Antoniego Jundziłła)[22]. Eskalacja bojowej retoryki firmowanej przez komitety okręgowe KPZB (zwłaszcza brzeski) datuje się od początku 1932 r. W związku ze skonstatowaniem nasilenia „białego terroru” terenowe organizacje partyjne miały się kierować hasłem „uderzenie za uderzenie”[23].

16 AAN, UWP, sygn. 45, k. 1, Okólnik UWP dla starostów województwa poleskiego i naczelnika Urzędu Śledczego w Brześciu z 20 I 1931; AAN, KZPB, sygn. VII/36, k. 26-28, Sprawozdanie dotyczące „karnej ekspedycji we wsi Rokitnica” z 7 VIII 1931.

17 PAOB, f. 67, o. 1, d. 1822, k. 1-2, Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne nr 8 UWP ze stanu bezpieczeństwa za okres 15-21 II z 21 II 1931.

18 PAOB, f. 67, o. 1, d. 1824, k. 72, Sprawozdanie sytuacyjne nr 6 UWP za czerwiec z 9 VII 1931.

19 AAN, UWP, sygn. 54, k. 37, Pismo WB UWP do DP MSW z 7 VII 1931; Pismo starosty kosowskiego do wojewody poleskiego z 24 VI 1931, [w:] М. Банасевіч, Я. Бутрым, В. Ласковіч, В. Мароз, М. Пархомік, М. Радзюк, Ф. Хаванскі, *У складзе Польскай дзяржавы*, [w:] *Памяць. Івацэвіцкі раён*, Мінск 1997, s. 123.

20 AAN, KPZB, sygn. VII/37, k. 53, „Из матерялов опроса тов. К.” [grudzień 1932].

21 NARB, f. 242, o. 1, d. 272, k. 94, Sprawozdanie KO KPZB Brześć za okres kwiecień — maj 1932 [niedatowany].

22 AAN, UWP, sygn. 39, k. 5, Protokół konferencji w UWP z 23 XII 1931; AAN, UWP, sygn. 42, k. 15, Pismo WB UWP do DP MSW z 30 VI 1932 [sprawozdanie ze stanu organizacji komunistycznych w II poł. 1931].

23 AAN, KPZB, sygn. VII/37, k. 5, Dyrektywy KO KPZB Brześć dla komitetów rejonowych, miejskich i komórek [styczeń 1932].

Także w efekcie nasilenia „bojowej" retoryki doszło na przełomie wiosny i lata 1932, a następnie latem 1933 r. do dwóch otwartych wystąpień zbrojnych. Ponieważ oba zajścia zostały już w historiografii dosyć dokładnie opisane, tu wystarczy ich zupełnie syntetyczny opis. Wiosną 1932 r. w powiecie koszyrskim administracja zarejestrowała zjawisko ucieczek „do lasu" osób podejrzanych o działalność komunistyczną. Było to efektem „wojenno-dywersyjnej" agitacji, prowadzonej na tym terenie przez KO Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy Kowel. W lipcu doszło do sformowania grupy zbrojnej i skutecznego zamachu na jednego z wójtów. W sumie ruch objął południową część powiatu koszyrskiego i północną część powiatu kowelskiego. Rozproszone, uzbrojone grupy dokonały około dziesięciu napadów o charakterze rabunkowym, a w trakcie kontrakcji zginęło dwóch policjantów. Zajścia zostały spacyfikowane przez władze w październiku 1932 r., przy czym musiano posłużyć się wojskiem[24]. Wiadomości o wystąpieniu koszyrskim — zanim jeszcze weszło w stadium apogeum — zdopingowały centralne struktury komunistyczne do próby wszczęcia zróżnicowanych działań, mających być wsparciem dla „powstańców". W rzeczywistości program, będący zapowiedzią wzmożonej dywersji zbrojnej obejmującej znaczną część województwa poleskiego, był nierealny i świadczył o przecenieniu możliwości własnych komórek w terenie, ale przede wszystkim dowodził zupełnego niedocenienia ewentualnej polskiej reakcji na akcję polegającą m.in. na „uszkadzaniu mostów i dróg" [25].

Stłumienie wystąpienia koszyrskiego nie wpłynęło na retorykę komunistyczną. KO KPZB Brześć nadal wzywał do „zbrojnego odpierania karnych ekspedycji"[26]. Drugie, mające miejsce rok później wystąpienie zbrojne, miało inny i bardziej epizodyczny charakter. Latem 1933 r. jedna z funkcjonariuszek KO Brześć Regina Kapłan zradykalizowała prowadzoną przez siebie agitację, przekonując włościan do wystąpienia przeciwko władzom polskim, co miało być związane z zaostrzaniem się „sytuacji rewolucyjnej" w innych dzielnicach kraju[27]. Echem tej retoryki stała się próba opanowania posterunku policji we wsi Nowosiółki, w południowej części powiatu kobryńskiego, zaatakowanego 4 sierpnia 1933 r. przez kilkudziesięciu mieszkańców okolicznych wsi. Po półgodzinnym ostrzale napastni-

[24] P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*, Łomianki 2001, s. 23-104; Б. С. Клейн, *За дело правое...*, s. 97-98

[25] ANN, KPZB, sygn. V/105, k. 189-190, Dyrektywa KC KPZB dla OK KPZB Pińsk i instruktora [KC] z 28 VII 1932.

[26] AAN, UWP, sygn. 79, k. 10, Dyrektywy KO KPZB Brześć [dla RK KPZB Małoryta] z lutego 1933 [odpis w tłumaczeniu polskim].

[27] AAN, KZPB, sygn. VII/39, k. 41, „Материал опроса секретаря Пружанского подрайона" [październik 1933].

cy rozeszli się. W wyniku podjętych represji nastąpiły liczne aresztowania, a kilkoro uczestników incydentu, a także aresztowana już wcześniej R. Kapłan, zostało postawionych przed sądem doraźnym. W opinii publicznej rozprawa odbiła się wówczas głośnym echem[28].

Mimo całej otoczki propagandowej wokół procesu kobryńskiego i wyolbrzymienia znaczenia incydentu w Nowosiółkach działacze brzeskiego KO KPZB zapewne zdali sobie sprawę ze znikomych korzyści otwartych wystąpień zbrojnych. Niepowodzenie zapowiadanej masowej akcji protestacyjnej przeciwko procesowi kobryńskiemu okazało się wyrazem słabości organizacji komunistycznych[29]. W obliczu bardzo ostrej kontrakcji władz bezpieczeństwa KO Brześć jesienią 1933 r. zrezygnował z radykalnej retoryki „bojowej"[30]. Znamienne dla zmiany nastrojów w kierownictwie brzeskiej organizacji okręgowej wydaje się to, że na wiadomość o formowaniu — ostatecznie nieaktywnej — uzbrojonej grupy na terenie Rejonowego Komitetu KPZB Domaczewo komitet okręgowy starał się doprowadzić do jej likwidacji[31].

Kwestia czynnego oporu, do którego komuniści mobilizowali ludność wiejską od końca lat 20. wydaje się jednym z bardziej spektakularnych świadectw niewydolności tego nurtu ruchu wywrotowego. Głównym problemem wydaje się uparte trwanie przy założeniu, iż skrajnie wyszukana linia taktyczna będzie zrozumiała dla mas i szeregowego aktywu, oraz że jest ona w ogóle realna w warunkach stabilnego funkcjonowania państwa polskiego. Także w odniesieniu do Polesia można wskazać przykład partyjnej enuncjacji ilustrującej to zjawisko. W ten sposób na temat poczynań RK KPZB Łahiszyn wypowiedział się wiosną 1932 r. KC KPZB: „RK Łahiszyn dopuścił się politycznego błędu omawiając na swoim posiedzeniu problem wezwania mas do zbrojnego powstania. (...) My hasło zbrojnego powstania bezwzględnie popularyzujemy, ale należy z całą ostrością pokazywać masom drogę do praktycznego urzeczywistnienia tego hasła — drogę do masowej pracy (...) szerokich mas chłopskich do walki o ich potrze-

[28] P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne...*, s. 140-196. Przykłady odmiennych ujęć w literaturze białoruskiej: В. П. Ласковіч, *У складзе Польшчы (1921-1939)*, [w:] *Памяць. Брэсцкі раён*, Мінск 1998, s. 117; М. С. Бадак, А. Б. Дронец, Н. М. Пліско, А. Сланеўскі, *У складзе Польшчы*, [w:] *Памяць. Кобрынскі раён*, Мінск 2002, s. 109-113.

[29] AAN, KZPB, sygn. VII/39, k. 30, Sprawozdanie „O położeniu w Brześciu" z 8 IX 1933.

[30] AAN, UWP, sygn. 17, k. 150, Sprawozdanie sytuacyjne nr 8 UWP z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 VIII — 10 IX 1933 z 19 IX 1933; М. Мицкович, *Между истиной и выдумкой. Коммунистическое подполье Жабинковщины в 20-30 гг. XX ст.*, Брест 2007, s. 39.

[31] В. П. Ласковіч, *У складзе Польшчы (1921-1939)*, [w:] *Памяць. Брэсцкі раён*, Мінск 1998, s. 116.

by, do walki przeciw terrorowi"[32]. Zwraca uwagę sprzeczność pomiędzy „bezwzględną popularyzacją" powstania i jednoczesnym dezawuowaniem omawiania tejże sprawy w terenie. Trzeba jednak zaznaczyć, że wobec braku dostępu do źródeł związanych z aktywnością sowieckich służb specjalnych, otwarte musi pozostać pytanie o ich ewentualny wpływ na te wypadki. Co do tego brak było np. zgody pomiędzy ówczesnym cywilnym aparatem bezpieczeństwa i kontrwywiadem wojskowym[33]. Precyzyjne oświetlenie tych kwestii w przyszłości być może wpłynie na ogólną ocenę omawianego aspektu postawy kierowniczych szczebli ruchu komunistycznego w Polsce.

Najważniejszym wystąpieniem nie mającym charakteru zbrojnego, jaki miał miejsce w I połowie lat 30, a który należy powiązać z nielegalną działalnością komunistów na Polesiu, był strajk leśny w powiecie prużańskim. Doszło do niego zimą 1932/1933 r. W województwie poleskim od początku lat 30. nabrzmiewał konflikt wokół wynagradzania za prace leśne. Dotyczyło to zarówno przedsiębiorców prywatnych, jak i państwowej administracji leśnej[34]. Już w I połowie 1932 r. dochodziło w powiecie prużańskim do prób zastraszania osób pracujących przy zwożeniu drewna i zmuszania ich w ten sposób do porzucania pracy[35]. Protest, który wybuchł w grudniu 1932 r. w dwóch północnych gminach powiatu prużańskiego (gm. Rudniki i Suchopol) na tle ekonomicznym, miał charakter spontaniczny, co zresztą przyznawali sami komuniści, a inspiracją były wypadki w województwie białostockim[36]. Protesty, które próbowano rozszerzyć również na powiat

[32] AAN, KPZB, sygn. V/105, k. 29, Pismo KC KPZB do KO KPZB Pińsk z 18 VI 1932. Analogiczna w duchu krytyczna ocena „bojowej" inicjatywy w południowej części powiatu brzeskiego, NARB, f. 242, o. 1, d. 271, k. 162-163, Informacja na temat „grupy terrorystycznej" w terenie RK Domaczewo z 19 VIII 1931.

[33] AAN, Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Brześciu, sygn. 1, k. 15-16, Protokół odprawy komendantów powiatowych PP województwa poleskiego z 27 I 1932; AAN, UWP, sygn. 39, k. 6, Protokół konferencji w UWP z 23 XII 1931; AAN, UWP, sygn. 69, k. 18, Pismo naczelnika WB UWP do naczelnika WB MSW z 7 VII 1932; tamże, k. 35, Pismo naczelnika WB UWP do naczelnika WB MSW z 16 VIII 1932; tamże, k. 66-67, Protokół konferencji w starostwie koszyrskim z 30 XII 1932; Centralne Archiwum Wojskowe, Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX, b. pag., „Uwagi krytyczne [kierownika SRI DOK IX?] dotyczące ubojowienia RK KPZB Bereza Kartuska" [1934?].

[34] AAN, UWP, sygn. 39, k. 9, Protokół konferencji starostów województwa poleskiego z 22 XII 1931; Odezwa strajkujących wozaków gminy Prużany [luty 1933], [w:] М. Я. Дулько, М. П. Клімец, В. Леганькоў, *У складзе Польскай дзяржавы*, [w:] *Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Пружанскага раёна*, Мінск 1992, s. 91.

[35] AAN, UWP, sygn. 15, k. 81, Sprawozdanie sytuacyjne nr 4 UWP z ruchu zawodowego, ruchu wywrotowego i stanu bezpieczeństwa za okres 11 III — 10 IV z 20 IV 1932.

[36] AAN, KPZB, sygn. V/70, k. 88, Referat na temat położenia wsi [luty 1933]. W historiografii sowieckiej, posiłkującej się nb. również dokumentacją partyjną, strajk

kosowski, z różnym nasileniem trwały do wiosny 1933 r. W trakcie ich trwania dochodziło do aktów przemocy skierowanych przeciw osobom nie chcącym podporządkować się strajkującym i tworzenia „drużyn samoobrony”. Terror wywołał miejscami efekt strajku rolnego[37].

Komuniści szybko zorientowali się, że stoją przed szansą rozniecenia akcji pod postacią wielokrotnie postulowanych „wystąpień zewnętrznych”. Na przełomie października i listopada 1932 r. kierownictwo KO Brześć z satysfakcją donosiło zwierzchnikom, że „od 1925 r. nie było takiej masowej akcji”[38]. Jeszcze jesienią 1932 r. władze centralne KPZB uznały strajk za wydarzenie istotne dla „całej Zachodniej Białorusi”. W związku z tym rozpoczęto agitację na rzecz wsparcia strajku, a także wydano dyrektywę, aby brzeski KO i prużański RK zdobyły się na najwyższy wysiłek w celu politycznego opanowania wystąpienia. Kierownictwo partyjne wyobrażało sobie, że na tle rozszerzającego się strajku da się zainicjować masowy ruch, którego celem będzie walka z „podstawowym wrogiem na wsi — ziemianami-okupantami” pod kierownictwem komunistów. Wstępnie służyć miało temu rozszerzenie na tym obszarze protestu na inne grupy pracowników, a nie tylko na zatrudnionych przy pracach leśnych. Wyeksponować miano przy okazji typowe dla ruchu wywrotowego hasło oporu podatkowego, a nawet „solidarności z walczącymi chłopami [powiatu] kamień-koszyrskiego”[39]. Z czasem artykułowano kolejne cele, w tym „przygotowanie mas do masowego oporu ekspedycjom karnym aż do zbrojnego”[40]. Z punktu widzenia kierowniczych szczebli partii komunistycznej istotne wydawało się również to, że aktyw terenowy, często ogarnięty dotąd „oportunizmem”, odzyskiwał morale[41].

Wystąpienia antypodatkowe, antyszarwarkowe i antykomasacyjne — jakkolwiek nie w sposób szczególnie gwałtowny — nasiliły się już w 1930 r. i narastały zwłaszcza przez dwa kolejne lata. Zjawisko to było charakterystyczne dla całego obszaru województw północno-wschodnich[42].

bywa prezentowany jako obejmujący „cały powiat prużański”, А. А. Сорокин, *Освободительное и революционное крестьянское движение в Западной Белоруссии*, Минск 1977, s. 116 [monograficzne ujęcie strajku: s. 115-123].

37 А. А. Сорокин, *Освободительное и революционное крестьянское движение...*

38 AAN, KPZB, sygn. VII/37, k. 41, [Fragmenty sprawozdań KO Brześć (?), październik/listopad 1932].

39 Meldunek Komendy Powiatowej PP w Brześciu dla UWP z 16 XI 1932, [w:], *Борьба трудящихся* ..., t. II, s. 191-192; AAN, KPZB, sygn. VII/37, k. 63, Dyrektywy dla RK KPZB Prużany i OK KPZB Brześć z 25 XII 1932.

40 AAN, KPZB, sygn. VII/38, k. 54, „Ближайшие задачи пружанской партийной организации” [II 1933].

41 AAN, KPZB, sygn. V/70, k. 117, Referat „T.” „Положение в деревне и работа партии” z 5 VII 1933.

42 AAN, UWP, sygn. 54, k. 5, Pismo wojewody poleskiego do DP MSW z 26 VII 1930; AAN, KPZB, sygn. V/70, k. 20, „Сводка революционных крестьянских

Wystąpienia rozkładały się nierównomiernie terytorialnie, nie zawsze też świadczyły o prężności struktur komunistycznych, ale po prostu o napiętej sytuacji ekonomicznej. Nawet jeśli komuniści nie byli inicjatorami podobnych incydentów, to starali się je podtrzymywać i nagłaśniać[43]. Zwłaszcza hasła antypodatkowe znajdowały szeroki rezonans i, co charakterystyczne, nasilone likwidacje struktur partyjnych nie przekładały się tu na uspokojenie nastrojów[44]. Przypadki konieczności powtórnego przeprowadzania postępowań egzekucyjnych w asyście policji w I połowie 1933 r. zdarzały się co najmniej raz w miesiącu. Dotyczyło to zwłaszcza północnych części województwa (pow. prużański i kosowski)[45]. Przedstawiciele administracji konstatowali, że drobne dotychczas incydenty przekształcały się niekiedy w wystąpienia o charakterze masowym, a ich sprawcy działali w sposób nie pozbawiony pewnej zuchwałości[46]. Zajścia takie mogły zaangażować nawet kilkuset mieszkańców jakiejś miejscowości. Atakowano sekwestratorów, mierniczych i towarzyszących im policjantów, uniemożliwiając im wypełnianie obowiązków. Zapewne w zupełnie wyjątkowych wypadkach administracja dla zapewnienia ochrony funkcjonariuszy skarbowych zwracała się nawet o pomoc wojskową. Zajście z udziałem czterystu osób miało miejsce we wsi Worotne, która, zdaniem miejscowych władz bezpieczeństwa, była siedzibą RK KPZB Prużany[47].

выступлений из Зап. Белоруссии (По далеко неполным данным)" [za lata 1929-1933], [zestawienie z 1933?]; NARB, Sprawozdanie Sekretariatu Krajowego do KC KPZB z 19 VIII 1931; NARB, f. 242, o. 2, d. 541, k. 17, Sprawozdanie z 23 III 1935; W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne*..., s. 264.

43 AAN, UWP, sygn. 65, k. 34-35, Sprawozdanie KO KPZB Brześć dla KC KZPB za okres 12 V — 2 VI 1931 [policyjny odpis w jęz. polskim]; AAN, UWP, sygn. 78, k. 3, Pismo WB UWP do DP MSW z 26 IV 1931.

44 AAN, UWP, sygn. 42, k. 14, Pismo WB UWP do DP MSW z 30 VI 1931; AAN, UWP, sygn. 15, k. 7, Sprawozdanie sytuacyjne nr 1 UWP za styczeń z 9 II 1932; tamże, k. 67, Sprawozdanie sytuacyjne UWP z ruchu zawodowego, ruchu wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 III — 10 IV 1932 z 20 IV 1932; tamże, k. 289, Sprawozdanie sytuacyjne UWP z ruchu zawodowego, ruchu wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 X — 10 XI 1932 z 19 XI 1932.

45 AAN, UWP, sygn. 17, k. 36, Sprawozdanie sytuacyjne nr 2 z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 II 1933 — 10 III 1933 z 19 II 1933; tamże, k. 58, Sprawozdanie sytuacyjne nr 3 z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 III 1933 — 10 IV 1933 z 19 IV 1933; tamże, k. 85, Sprawozdanie sytuacyjne nr 4 z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 IV 1933 — 10 V 1933 z 19 V 1933.

46 AAN, UWP, sygn. 39, k. 4, Protokół konferencji starostów województwa poleskiego z 22 XII 1931; AAN, UWP, sygn. 15, k. 175, 180, Sprawozdanie sytuacyjne nr 6 UWP z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 VI — 10 VII z 21 VII 1932.

47 PAOB, f. 67, o. 1, d. 1822, k. 147, Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne nr 20 PUW za okres 11-17 V z 17 V 1930; tamże, k. 155, Tygodniowy meldunek sytua-

Pozostaje kwestią otwartą ile z takich incydentów było jakkolwiek związanych z działalnością struktur komunistycznych, ile zaś było efektem spontanicznego odruchu. Rzecz jasna nie sposób wykluczyć równoczesnego nałożenia się obu czynników, niemniej jednak rozstrzygnięcie globalne tego zagadnienia jest trudne, jeśli w ogóle możliwe. Sprawozdania powstałe w obrębie partii komunistycznej rejestrują oba typy sytuacji. Mamy więc do czynienia zarówno z odtwarzaniem epizodów, kiedy spontaniczny sprzeciw wsi wobec sekwestracji zaskakiwał lokalne struktury KPZB, jak i z wypadkami, kiedy nie tylko opór miał być inicjowany przez komórki partyjne, ale dzięki ich zaangażowaniu okazywał się on skuteczny[48].

Sądząc z akt partyjnych KPZB, w związku z zaostrzonymi problemami ekonomicznymi wzrastało znaczenie akcji „walki z głodem" na wsi. Dyspozycje na ten temat zostały wydane przez Wydział Wykonawczy Kominternu jeszcze pod koniec poprzedniego okresu i szybko przekazane w teren, także na Polesie[49]. Próbowano rzucać na wsi hasło masowego, zbiorowego „brania chleba z pańskich spichlerzy". Pozostawało ono jednak bez reakcji. Dziwiło to inicjatorów, ponieważ zjawisko okradania ziemian w postaci podbierania zbiorów z pól lub wypasów na pańskich łąkach było na Polesiu powszechne[50]. Retoryka komunistyczna traciła w tym wypadku na atrakcyjności także wobec konkretnych działań administracji państwowej skierowanych na zapobieganie kłopotom aprowizacyjnym na wsi[51].

Od jesieni 1933 r. struktury komunistyczne weszły w fazę kryzysu. Niższe instancje zarzucały kierownictwu KO Brześć brak reakcji na deklarowane bolączki materialne, formułowanie dyrektyw prowokujących brutalną reakcję władz, nacisk na otwartą „pracę masową" i narodową. W ich opinii należało pracować w głębokiej konspiracji i przygotowywać się do

cyjny nr 21 PUW za okres 18-24 V z 24 V 1930; Pismo starosty prużańskiego z 14 V 1930, [w:] М. Я. Дулько, М. П. Клімец, В. Леганькоў, *У складзе Польскай дзяржавы*, [w:] *Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Пружанскага раёна*, Мінск 1992, s. 89.

48 NARB, f. 242, o. 1, d. 271, k. 201, Rezolucje plenum KO KPZB Brześć [czerwiec 1931]; AAN, KPZB, sygn. VII/38, k. 18, Sprawozdanie „О Пружанщине" z 20 I 1933 (część poświęcona RK Kobryń); AAN, KPZB, sygn. VII/72, k. 37, Sprawozdanie KO KPZB Pińsk z 19 II 1933.

49 AAN, UWP, sygn. 71, k. 23, „Najbliższe praktyczne zadania pracy partii na wsi (uchwały KC KPZB maj 1929)" [policyjny odpis w jęz. polskim]; AAN, UWP, sygn. 79, k. 22 [druga karta o tej paginacji], Protokół przesłuchania Pawła Chrapowieckiego z 15 VII 1929; П. И. Зелинский, *Политическая работа КПЗБ...*, s. 59.

50 AAN, KPZB, sygn. VII/40, k. 32, Sprawozdanie „F." [OK KPZB Brześć, czerwiec 1934]; AAN, UWP, sygn. 13, k. 157, 167, Sprawozdanie sytuacyjne nr 12 za grudzień 1931 z 9 I 1932.

51 NARB, f. 242, o. 1, d. 147, k. 257, Sprawozdanie [niezidentyfikowanej struktury komunistycznej] z 19 II 1933; AAN, KPZB, sygn. V/70, k. 95, Referat „T." pt. „Положение в деревне и работа партии" z 5 VII 1933.

decydującego wystąpienia. Komitet Okręgowy został nawet oskarżony o ulegnięcie policyjnej prowokacji[52]. Od końca 1933 r. wyżsi i średni funkcjonariusze partyjni zaczęli dostrzegać narastający upadek morale w komunistycznych szeregach. Działacze rejonowi mieli poczucie, że w wyniku kontrdziałań władz bezpieczeństwa znaleźli się w defensywie, a najlepszym tego przykładem była postawa członków RK Prużany, jeszcze kilka miesięcy wcześniej najwyżej ocenianej struktury rejonowej. Charakterystyczne, że postawę tegoż „rejkomu" w wyższych instancjach traktowano nie jako odosobniony przypadek, ale w kategorii ilustracji trendu[53]. Podobne w wydźwięku odczucia miały miejsce równocześnie po stronie administracji. Nawet wzrost liczby rejestrowanych komórek partyjnych nie przeszkadzał w optymistycznej konstatacji, że ruch komunistyczny został zepchnięty do głębokiej obrony[54]. Nie bez znaczenia wydaje się fakt, że wyraźnie zmieniły się nastroje na wsi. Zaczynały dominować tam postawy pasywne. Znamiennym tego świadectwem było wygasanie czynnych wystąpień antypodatkowych[55].

Należy przypuszczać, że zwłaszcza na wsi negatywnie na prokomunistyczne sympatie wpływała ewolucja opinii na temat ZSRS wynikająca z informacji o kolektywizacji i jej skutkach[56]. Pamiętać przy tym należy, że wiadomości z Białorusi Sowieckiej nie były zapewne tak zatrważające, jak ze wstrząśniętej głodem Ukrainy[57]. W początkowej fazie omawianego okresu były one co najmniej równoważone wiadomościami o industrializacji wschodniego sąsiada II RP. Praktycznym wyrazem absorpcji takich komunikatów było zjawisko nasilenia zbiegostwa z Polski za kordon graniczny[58]. Po 1931 r. administracja przestawała odnotowywać zjawisko ucieczek, musiało więc ono radykalnie osłabnąć. Zniechęcającą rolę odgrywały informacje od uciekinierów zza wschodniej granicy, ale zapewne bardziej wiarygodną wydawała się prywatna korespondencja od krewnych mieszkańców Polesia rozsianych po całym Związku Sowieckim. Nasiliła się ona na przełomie 1932 i 1933 r. W efekcie wśród ludności wiejskiej miały

[52] AAN, KPZB, sygn. VII/40, k. 36, Sprawozdanie „F" [OK KPZB Brześć, czerwiec 1934].

[53] Tamże, k. 4-5 Sprawozdanie OK KPZB Brześć za okres od sierpnia 1933 do 15 II 1934.

[54] AAN, UWP, sygn. 42, k. 75, Pismo WB UWP do DP MSW z 15 VII 1933.

[55] AAN, UWP, sygn. 44, k. 53, Okólnik WB UWP z 18 III 1935 [omówienie zawartości organu KC KPZB „Partyjnik" z grudnia 1934].

[56] PAOB, f. 67, o. 1, d. 1575, k. 37, Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne nr 16 PUW ze stanu bezpieczeństwa za okres 13-19 IV z 19 VI 1930; AAN, UWP, sygn. 54, k. 4, Pismo wojewody poleskiego do DP MSW z 26 VII 1930.

[57] E. Mironowicz, *Historia państw świata w XX w. Białoruś*, Warszawa 2007, s. 88.

[58] PAOB, f. 67, o. 1, d. 1824, k. 59, 80, Sprawozdanie sytuacyjne nr 6 za czerwiec z 9 VII 1931.

zaistnieć nawet postawy aktywnego — choć trudnego do bliższego określenia — oporu wobec komunistycznej agitacji[59]. Nowe zjawisko było tym bardziej kłopotliwe dla działaczy i sympatyków KPZB, iż czuli, że nie są przygotowani do wyjaśnień, które neutralizowałyby fatalne dla ZSRS komunikaty[60].

Decydujące znaczenie w osłabieniu struktur komunistycznych miały zapewne represje policyjne. Wpływały one demobilizująco na działaczy niższego szczebla, którzy zaczęli się obawiać konsekwencji wystąpień masowych[61]. Historiografia sowiecka przyznaje, że w 1934 r. struktury na Polesiu zostały praktycznie „rozgromione"[62]. Przedstawiciele lokalnej administracji od wiosny 1934 r. zaczęli deklarować znaczną poprawę stanu bezpieczeństwa, a niekiedy — zwłaszcza w środkowej i we wschodniej części województwa — niemal zupełne wyeliminowanie działalności wywrotowej, a także kontrolowanie poczynań nierozbitych struktur komunistycznych[63]. W aktach proweniencji urzędowej pojawiają się niekiedy stwierdzenia o tym, że destrukcyjny wpływ na aktywność komunistyczną miały zmiany w prawie i formalnym postępowaniu władz sądowych. Tak zinterpretowano wprowadzenie sądownictwa doraźnego, co nastąpiło we wrześniu 1931 r.[64] Podobnie oceniono wrażenie, jakie na ludności miało wywrzeć wdrożenie nowego, skodyfikowanego kodeksu prawa karnego jesienią 1932 r., ponieważ dawało on możliwość znacznie surowszego niż dotąd orzekania w sprawach o działalność wywrotową[65].

[59] AAN, UWP, sygn. 15, k. 168-169, Listy z ZSRS z 30 IV 1932 i 3 V 1932; AAN, UWP, sygn. 17, k. 3, Sprawozdanie sytuacyjne nr 1 UWP z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanie bezpieczeństwa publicznego za okres 11 I 1933 — 10 II 1933 z 19 II 1933; tamże, k. 112, Sprawozdanie sytuacyjne nr 5 UWP z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 V 1933 — 10 VI 1933 z 19 VI 1933.

[60] AAN, KZPB, sygn. VII/39, k. 67-8, Sprawozdanie „M." dotyczące sytuacji w „brzeskiem" [I połowa 1933].

[61] AAN, KPZB, sygn. VII/40, k. 15, Sprawozdanie „Положение Брестщины" z 15 II 1934.

[62] В. Ф. Ладысев, *В борьбе за демократические права и свободы (Из исторического опыта Компартии Западной Белоруссии 1926-1938 гг.)*, Минск 1988, s. 91.

[63] PAOB, f. 1, o. 2, d. 319, Protokół zebrania periodycznego władz I instancji powiatu prużańskiego z 27 III 1934 [wypowiedź starosty M. Lissowskiego]; tamże, k. 52, Protokół zebrania periodycznego władz I instancji powiatu pińskiego z 13 IV 1934 [wypowiedź starosty W. Bołdoka]; tamże, k. 59, Protokół zebrania periodycznego władz I instancji powiatu łuninieckiego z 26 V 1934 [wypowiedź starosty E. Cedzyńskiego]; tamże, Protokół zebrania periodycznego władz I instancji powiatu prużańskiego z 29 X 1934 [wypowiedź starosty A. Chitrego].

[64] AAN, UWP, sygn. 13, k. 89, Sprawozdanie sytuacyjne nr 9 UWP za wrzesień 1931 z 9 X 1931.

[65] Tamże, k. 89, Sprawozdanie sytuacyjne nr 9 UWP z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 IX — 10 X 1932 z 20 X 1932.

Zarówno w wojewódzkim aparacie bezpieczeństwa, jak i wśród starostów już na początku lat 30. zdawano sobie sprawę z tego, że same represje policyjno-sądowe nie wystarczą do złamania ruchu komunistycznego, zwłaszcza jeśli tłem jego funkcjonowania i radykalizacji było załamanie gospodarcze. Przeczuwano, że doraźny efekt w postaci czasowego eliminowania aktywistów musi zostać pogłębiony pracą na polu ekonomicznym i społecznym[66]. Zwracano uwagę, że władze z polityki podatkowej i pomocowej stworzyły około 1933 r. jeszcze jeden oręż walki z wpływami komunistycznymi[67]. Egzekwowanie należności wobec osób podejrzewanych o działalność komunistyczną miało odbywać się „bez uwzględniania ich materialnego położenia"[68].

Bez względu na udział poszczególnych czynników w czasowej neutralizacji ruchu komunistycznego w województwie poleskim, zdaje się ona od przełomu lat 1933/1934 faktem. O skali sukcesu władz świadczy również to, że lektura dokumentów partyjnych z 1935 r. wywołuje wrażenie rozpoczynania wówczas pracy partyjnej „od nowa"[69]. Wypadki na Polesiu wpisywały się w położenie całego ruchu komunistycznego na terenie Polski. Walka „z prowokacją" wewnątrz własnych szeregów jeszcze pod koniec omawianego okresu stała się jednym z priorytetów działalności komunistów niejako zapowiadając sytuację z lat 1935-1938[70].

Pierwsza połowa lat 30. okazała się na Polesiu okresem szczególnym w dziejach tamtejszego ruchu komunistycznego. KPZB zdobyła się wówczas na duży wysiłek organizacyjny, przede wszystkim usiłowała konsekwentnie prowokować otwarte starcia z instytucjami państwa polskiego. W efekcie czas ten wykazał na Polesiu zarówno atuty, jakie znajdowały się w rękach komunistów, jak i niedomagania ich działalności, które okazywały się nie do pokonania nawet w sprzyjających warunkach kryzysu ekonomicznego. Na pierwszą grupę czynników składała się niechęć do państwa polskiego, zauważalna zwłaszcza wśród części młodszego pokolenia niepolskiej ludności wiejskiej, a także wyczulenie na możliwość pol-

[66] AAN, UWP, sygn. 39, k. 12-13, Protokół konferencji starostów województwa poleskiego z 22 XII 1931; PAOB, f. 67, o. 1, d. 1824, k. 37, Pismo WB UWP do DP MSW z 7 VII 1931.

[67] AAN, KPZB, sygn. V/105, k. 32, Pismo „С-та" z 14 II 1933.

[68] Dyrektywa UWP dla starostów z 11 IV 1933, [w:] *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР*, ред. А. Н. Мацинко, В. Н. Жугалов, Н. С. Орехво, t. 2, Минск 1972, s. 229.

[69] NARB, f. 242, o. 1, d. 273, k. 124-127, Sprawozdanie KO KPZB Brześć za okres wrzesień 1934 — maj 1935, tamże, k. 131, Sprawozdanie z KO Brześć „po prowokacji" [1935].

[70] AAN, UWP, sygn. 44, k., 26-29, Opracowanie Sekretariatu KC KPP „O walce z prowokacją" [1934].

sko-sowieckiego konfliktu zbrojnego. Do pasywów w pierwszym rzędzie zaliczyć należy pewien dogmatyzm w realizowaniu założeń taktycznych i brak dobrej orientacji w nastrojach tych grup ludności, na których chciano się oprzeć. Podtrzymywanie do 1933 r. propagandy na rzecz różnych form oporu siłowego w konsekwencji okazały się w dużej mierze decydujące dla losów struktur komunistycznych na Polesiu. Reakcja aparatu państwowego, postawionego w obliczu bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa wewnętrznego, okazała się w latach 1933-1934 dla nich niszcząca. Nie ulega wątpliwości, że w latach 1936-1937 odzyskały one w jakiejś mierze żywotność. Było to możliwe zarówno dzięki zmianom w taktyce (hasła jednolitofrontowe), jak i czynnikom niezależnym (amnestia ze stycznia 1936 r.). Niemniej jednak ich ówczesna aktywność była zaledwie cieniem rozmachu charakterystycznego dla omawianego wyżej okresu.

Summary

The radicalization of Communist activities in the Polesie Voivodeship in the first half of the 1930s

The leaders of the Communist movement, whose activities in Poland were illegal in the interwar period, recognized the economic crisis at the turn of the 1920s as an advantageous phenomenon. This also concerned the Communist Party of Western Belarus. It shared the conviction that a strong impact of the crisis would cause a rebellion among the inhabitants which would, in the long run, enable the party to achieve its major goals. On account of its geographical, ethnic and economic specificity, Polesia (the Polesie Voivodeship) was particularly affected by the impact of the crisis. The new, much graver economic conditions resulted in the activities of the Communists gaining momentum. They inspired or, with a delay, joined in any forms of dissatisfaction or even rebellion on the part of the inhabitants. Due to the communists' activity, Polesia became the arena of military incidents and strikes that extended over a larger territory.

Змест

Радыкалізацыя камуністычнай дзейнасці ў першай палове 1930-х гадоў у Палескім ваяводстве

Кіраўніцтва камуністычнага руху, які ў міжваенны перыяд нелегальна дзейнічаў на тэрыторыі польскай дзяржавы, прызнала эканамічны крызіс на зломе 1920/1930-х гадоў карыснай для сябе з'явай. Датычыла гэта таксама Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі. З'явілася там перакананне, што цяжар крызісу будзе такі вялікі, што выкліча бунт насельніцтва, што ў далейшай перспектыве створыць магчымасць рэалізацыі найважнейшых мэт партыі. Палессе (Палескае ваяводства), беручы пад увагу ягоную геаграфічна-этнічна-эканамічную спецыфіку, паслядоўнасці эканамічнага калапсу адчула надта балюча. Новыя, значна цяжэйшыя эканамічныя ўмовы спрычыніліся да таго, што пачынанні камуністаў набралі абаротаў. Інспіравалі яны, або з нейкім спазненнем далучаліся да ўсялякіх форм незадаволенасці, а нават бунту насельніцтва. У сувязі з актыўнасцю камуністаў Палессе стала арэнай узброеных інцыдэнтаў, а таксама забастовачнага супраціву, які ахапіў большую тэрыторыю.

Piotr Cichoracki — dr hab., pracownik Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, zajmuje się historią polityczną Polski I poł. XX w.

Christian Ganzer
(Lipsk)

Straty po stronie niemieckiej i radzieckiej jako wskaźnik długotrwałości i intensywności walk o twierdzę brzeską

„Męstwo" to nazwa trzydziestometrowego pomnika wzniesionego w centralnej części pamiątkowego kompleksu architektonicznego „Twierdza Brzeska — Bohater". Surowe spojrzenie żołnierza oraz jego rozmiary porównywalne z wielopiętrowym budynkiem wzywają do naśladowania tych, którzy walczyli przeciwko niemiecko-faszystowskim najeźdźcom, oraz bycia zawsze gotowym do bohaterskiej obrony Ojczyzny. Wspólnie z Chatyniem i Kurhanem Mamaja w Wołgogradzie (byłym Stalingradzie), twierdza brzeska należała do najważniejszych miejsc pamięci Związku Radzieckiego. Po jego rozpadzie nowo powstała Republika Białoruś odziedziczyła monumentalny pomnik z jego bohaterską narracją.

Obecnie Brześć położony jest daleko na zachodzie Republiki Białoruś. W ciągu ostatniego stulecia jest to już piąte z kolei „obywatelstwo" miasta o prawie tysiącletniej historii. Brześć należał do Imperium Rosyjskiego, następnie — do młodej Rosji Radzieckiej, po zwycięstwie Polski w wojnie 1919-1920 r. miasto zostało przemianowane w Brześć nad Bugiem i weszło w skład Polski. We wrześniu 1939 r. do miasta wkroczyły wojska niemieckie i wkrótce przekazały Brześć w ręce Armii Czerwonej. W ten sposób Brześć znów stał się radzieckim miastem granicznym. Z wyjątkiem niemieckiej okupacji w latach 1941-1944, miasto pozostawało w ZSRR aż do 1991 r., gdy państwo to przestało istnieć.

Odziedziczona po Związku Radzieckim opowieść o bohaterskiej obronie twierdzy brzeskiej w czerwcu i lipcu 1941 r. opisuje wytrwałość żołnierzy i dowódców Armii Czerwonej, którzy ponad miesiąc stawili opór przewyższającym ich siłom niemieckim. Bez wody, pożywienia i amunicji, mimo to pełni niezłomnej woli, radzieccy patrioci walczyli do ostatniego naboju, powodując znaczne straty po stronie agresora. Wyczerpani i ranni, ocaleli obrońcy często nieprzytomni trafiali do niewoli. 23 lipca 1941 r., 32 dnia wojny los ten spotkał również majora Piotra Gawriłowa[1]. Tak właśnie brzmi oficjalna wersja tamtych wydarzeń. Narracja ta w dużej mierze jest oparta na wspomnieniach obywateli radzieckich z tamtych lat. Niektórzy z nich zdołali wydostać się z oblężenia, jednak większość musiała doświadczyć piekła niewoli niemieckiej.

[1] С. Смирнов, *Брестская крепость*, Москва 1970, s. 143-145.

Praca historyka polega na pisaniu historii od nowa. Spowodowane to jest częściowo koniecznością nowej interpretacji znanych źródeł w związku z rozwojem nowych standardów lub skali oceny, natomiast częściowo — potrzeba przewartościowania zdarzeń wynika z odnajdywania nowych źródeł. Można z pewnością stwierdzić, że w przypadku walk o twierdzę brzeską latem 1941 r. istnieją oba powody. Historia, którą spisano w czasach radzieckich, służyła interesom Partii Komunistycznej Związku Radzieckiego i państwa, natomiast nie było mowy o niezależnej historiografii[2].

W radzieckich badaniach nad walkami o twierdzę brzeską najważniejszym niemieckim źródłem było „Raport o działaniach bojowych w związku z zajęciem Brześcia Litewskiego" dowódcy dywizji Fritza Schliepera[3]. Jest w nim mowa o tym, że łącznie w walkach o miasto i twierdzę zginęło 453, a rannych zostało 668 żołnierzy 45. Dywizji Piechoty, natomiast 7 223 żołnierzy radzieckich zostało wziętych do niewoli. Radzieccy badacze podliczyli, że liczby wymienione w raporcie, które odzwierciedlały straty własne w postaci zabitych, były znacznie zaniżone i w rzeczywistości były one dwu- lub trzykrotnie wyższe. Oprócz tego uznano, że liczba jeńców podana w raporcie, była zbyt zawyżona, przy czym sztucznie, kosztem aresztów wśród ludności cywilnej Brześcia 6 lipca 1941 r.[4] W wyniku moich badań zostały odkryte tysiące stron źródeł, do których radzieccy badacze nie mieli dostępu. Źródła te, jak również krytyczne podejście w badaniu wykorzystywanych do tej pory wspomnień radzieckich uczestników walk w czerwcu 1941 r., umożliwiają nakreślenie nowego obrazu zdarzeń w Brześciu.

Analiza zdarzeń w Brześciu na podstawie dokumentów 45. Dywizji Piechoty została opublikowana po raz pierwszy przez izraelskiego historyka wojskowości Katriela Ben-Arie w 1987 r.[5] Na byłym terytorium radzieckim próba taka po raz pierwszy została podjęta przez badacza Rostisława Alijewa, do którego należy obszerna praca[6], zawierająca, niestety, szereg poważnych wad[7]. Alijew opublikował później zbiór źródeł dotyczących tego tematu[8], jednak wykorzystanie go w celach naukowych nie jest możli-

[2] А. Гужалоўскі, *Галоўліт БССР і палітычны кантроль у 1943-1991 г.*, „Беларускі гістарычны агляд", 2012, т. 19, сш. 1-2, s. 168-177.

[3] 45. I.D. (Ia): Gefechtsbericht... über die Wegnahme von Brest-Litowsk an den Generalstab des O.K.H., 8.7.1941, Bundesarchiv-Militärarchiv (dalej: BA-MA) RH 26-45/27, karty nie numerowane (dalej: Gefechtsbericht...).

[4] А. А. Крупенников, *В первых боях (сборник статей и очерков о начальном периоде Великой Отечественной войны)*, Красногорск 1998, s. 90.

[5] K. Ben-Arie, *La Chute de Brest-Litovsk (1941)*, „Guerres Mondiales et Conflits Contemporains", 1987, nr 46, s. 71-96.

[6] Р. Алиев, *Штурм Брестской крепости*, Москва 2008.

[7] К. Ганцар, *Штурм Брэсцкай крэпасці*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2010, № 6, s. 36-37.

[8] Р. Алиев, *Брестская крепость. Воспоминания и документы*, Москва 2010.

we z powodu niesystematycznego doboru źródeł, błędów w tłumaczeniach oraz nieprofesjonalnej redakcji[9].

Źródła

Według klasyfikacji zaproponowanej przez Johanna Gustava Droysena świadectwa o walkach o twierdzę brzeską, którymi dysponujemy, można podzielić na następujące rodzaje: „źródła niezamierzone" („Überrest") oraz „zamierzone" („Tradition")[10]. Z jednej strony mamy do dyspozycji dużą ilość źródeł niezamierzonych: rozkazy, meldunki, raporty i inne dokumenty tekstowe Wehrmachtu[11], oprócz tego tzw. „ego-dokumenty", osobistą korespondencję, dzienniki[12] oraz zdjęcia. Z drugiej strony istnieje wiele źródeł zamierzonych: artykuły z publikacji propagandowych, zdjęcia wykonane przez kompanie propagandowe oraz wspomnienia niemieckich i radzieckich weteranów[13].

Jest rzeczą oczywistą, że dla historyków większe znaczenie mają źródła niezamierzone, niż zamierzone, ponieważ są one bliższe faktom i nie były stworzone w celu wywarcia na nas wpływu. Nie znaczy to, że historycy nie powinni pracować na źródłach zamierzonych, jednak w pracy z nimi nie wolno zapominać o ich charakterze. W związku z powyższym podział na źródła „nazistowskie" i „rodzime", który jest niekiedy wymagany na Białorusi, nie ma sensu[14]. Źródła są źródłami, należy z nimi pracować ostrożnie, niezależnie od tego, z jakiego kraju pochodzą.

Niestety, w ramach niniejszego artykułu nie mogę dokonać pełnego przeglądu źródeł, na których pracuję. Ze źródeł, które odnalazłem w archi-

9 К. Ганцэр, *Спекуляцыі замест сур'ёзнага даследавання*, „ARCHE", 2011, № 11, s. 162-172.

10 A. von Brandt, *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*, wyd. 11, Stuttgart 1986, s. 52.

11 Dzienniki działań wojskowych znajdują się gdzieś pomiędzy tymi klasyfikacjami, ponieważ były pisane zazwyczaj w pobliżu zdarzeń, ale dla następnych pokoleń historyków (G. R. Ueberschär, *Geschichte der Kriegstagebuchführung in Heer und Luftwaffe (1850 bis 1975)*, „Wehrwissenschaftliche Rundschau", 1979, nr 3, s. 86). W przypadku dziennika działań wojennych 45. Dywizji Piechoty jasne jest na ile wielki może być interwał czasowy pomiędzy zdarzeniami i zapisem: tak więc, wpis o zdarzeniach z 22.06.1941 r. zawiera odsyłacz do artykułu w gazecie „Der Stoßtrupp" z 26.06.1941 r. (45. I.D. (Ia): Kriegstagebuch vom 21. Juni — 17. November 1941, BA-MA RH 26-45/20, s. 18 (dalej: KTB 45. I.D.).

12 Moje doświadczenie pokazuje, że powojenne kopie takich dzienników, sporządzone przez autorów, często różnią się od oryginałów. Zadziałała tu wewnętrzna cenzura: weterani wiedzieli, o czym lepiej było nie pisać lub należało pisać innymi słowami.

13 Opublikowane wspomnienia często znacznie różnią się od oryginałów, ponieważ literatura wspomnieniowa podlegała szczególnej cenzurze. А. Гужалоўскі, *Галоўліт БССР...*, с. 174. To samo dotyczyło literatury o wojnie, tamże, s. 162.

14 *Памяць зямлі*, „Беларуская думка", 2010, № 4, s. 39.

wach[15], u prywatnych kolekcjonerów, weteranów niemieckich i ich krewnych, wyłania się obraz zdarzeń lata 1941 r., który pod wieloma względami różni się od tego co wiemy od obrońców twierdzy brzeskiej z radzieckiej i poradzieckiej literatury oraz z ekspozycji Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej.

Z powodu ograniczonego rozmiaru artykułu chciałbym skupić się na najgłówniejszych niezgodnościach. Status bohaterów nadany obrońcom twierdzy brzeskiej przez oficjalną wersję wydarzeń jest oparty głównie na znacznej długotrwałości obrony oraz na tym, że obrońcy kategorycznie odmawiali oddania się w niewolę[16]. Właśnie do tego aspektu chciałbym się odnieść krytycznie. Należy przy tym zauważyć, że wcale nie podważam faktu, że obrońcy twierdzy brzeskiej, jak i inni żołnierze oraz dowódcy Armii Czerwonej, wnieśli swój wkład w odparcie niemieckiego ataku na ZSRR.

Sformułowanie problemu

Z meldunków różnych jednostek Wehrmachtu oraz wspomnień niemieckich uczestników walk o twierdzę brzeską wiadomo, że walki zakończyły się wraz z upadkiem Fortu Wschodniego 29 czerwca 1941 r. Jako wskaźniki długotrwałości i intensywności walk o twierdzę brzeską proponuję dodatkowo przyjąć następujące dane:

— liczba poległych żołnierzy 45. Dywizji Piechoty według dni;
— liczba rannych żołnierzy 45. Dywizji Piechoty według dni;
— liczba radzieckich jeńców według dni[17].

Odnośnie liczby strat w postaci poległych po stronie radzieckiej praktycznie brak źródeł, dlatego niemożliwe jest zawarcie ich w analizie. Zgodnie z meldunkiem 45. Dywizji Piechoty do sztabu 4 Armii z 29 czerwca 1941 r. według stanu na 28 czerwca 1941 r., godzina 20.00, na terenie twierdzy odnaleziono 2000 poległych żołnierzy Armii Czerwonej[18]. Prace porządkowe były kontynuowane w kolejnych dniach, jednak dana liczba nie była aktualizowana w meldunkach. Założenie Christiana Hartmanna o 11 400 poległych

[15] Badania prowadzono przeważnie w następujących archiwach: Federalne Archiwum Wojskowe we Freiburgu (Bundesarchiv-Militärarchiv; dalej: BA-MA), Federalne Archiwum w Berlinie-Lichterfeldzie (Bundesarchiv Berlin; dalej: BA Berlin), Archiwum Górnej Austrii w Linz (Oberösterreichisches Landesarchiv, dalej: OÖLA), Austriackie Archiwum Państwowe (Österreichisches Staatsarchiv, dalej: ÖStA).

[16] Interesujące byłoby przeprowadzenie analizy porównawczej narracji o obronie twierdzy brzeskiej oraz o obronie Westerplatte.

[17] 45. Dywizja Piechoty: meldunek do sztabu 4. Armii, 29.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/27, karty nie numerowane; Ch. Hartmann, *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und Hinterland 1941/42*, München 2010, s. 263.

[18] 45. I.D.: Meldung an A.O.K. 4, 29.06.1941, BA-MA RH 26-45/27, karty nie numerowane.

żołnierzach Armii Czerwonej[19], z których około 9 000 nie zostało odnalezionych na terenie twierdzy, pozbawione jest wszelkich podstaw.

Historia często nie zna dokładnych liczb. Jednak istniejące źródła dają nam przynajmniej orientacyjne informacje.

Niemieckie straty w postaci poległych

Odnośnie strat po stronie niemieckiej opieram się na danych z rejestru strat, który był stworzony po wojnie przez odpowiedzialnego za pochówek zabitych żołnierzy pastora 45. Dywizji Piechoty Rudolfa Gschöpfa na podstawie duplikatów kart poległych. Rejestr strat w postaci pięciu tomów w boksie stanowi dziś część zbiorów Muzeum Górnej Austrii w mieście Linz[20]. Rejestr zawiera szczegółowe informacje na temat poległych z 45. Dywizji Piechoty. Ten odręczny dokument zestawiony jest w formie tabeli, w której umieszczone są następujące dane: stopień, imię i nazwisko, jednostka wojskowa (pododdział), data i miejsce urodzenia, data i miejsce zgonu, lokalizacja grobu, przyczyna zgonu oraz uwagi, gdzie podany jest numer nieśmiertelnika oraz adresy krewnych (na każdej stronie umieszczona jest informacja o dziewięciu osobach[21]). Pierwszy dział rejestru, który zatytułowany jest „Brześć Litewski. Czerwiec 1941", zawiera 475 wpisów.

Pojawia się pytanie, na ile rejestr poległych może być wiarygodnym źródłem, świadczącym o stratach po stronie niemieckiej, jeżeli, tak jak większość źródeł, rejestr pastora dywizji również nasuwa pewne pytania. Tak więc niejasne pozostaje jak określał on datę zgonu tych żołnierzy, którzy najpierw uznani zostali za zaginionych, a następnie odnaleziono ich martwych. Trzynastu poległych najwyraźniej nie można było zidentyfikować, więc najprawdopodobniej nie zostali oni uwzględnieni w rejestrze[22]. Jednak najgłówniejsze pytanie brzmi: czy rejestr ten jest kompletny? Aby odnaleźć na nie odpowiedź, poszukiwałem informacji o żołnierzach Wehr-

[19] Ch. Hartmann, *Wehrmacht...*, s. 263.

[20] [Rudolf Gschöpf:] Gefallene der 45. Division. [Tom:] Russland bis 1. Halbjahr 1942. Nieopublikowany rękopis bez wskazania roku. Rejestr dostępny do ściągnięcia z internetu pod adresem: www.landesmuseum.at/pdf_frei_remote/GEF_2_0001-0500.pdf [15.05.2013].

[21] W każdym przypadku jako pierwszy podany jest numer porządkowy. Dla ułatwienia wyszukiwania dalej podaję ten numer zamiast imienia zmarłego. Według danego numeru w rejestrze można łatwo odnaleźć wszystkie pozostałe informacje.

[22] W rozkazie dywizyjnym nr 30 dla 45. Dywizji Piechoty dowódca korpusu Fritz Schlieper wzywa do okazania pomocy w identyfikacji 22 niezidentyfikowanych poległych, którzy zostali pochowani na cmentarzu dywizji przy katedrze św. Symeona w Brześciu (45. I.D.: Tagesbefehl Nr. 30, 11.07.1941 r., BA-MA RH 26-45/27, karty nie numerowane). Dziewięciu z nich udało się później zidentyfikować, o czym świadczy rejestr strat.

machtu, którzy zginęli w Brześciu i twierdzy brzeskiej, w innych źródłach. Najbardziej owocne okazały się informacje w gazetach lokalnych, które ukazywały się w ojczyźnie 45. Dywizji Piechoty, a konkretnie w „Neue Warte am Inn" z miasta Braunau, „Tages-Post" z Linzu oraz „Innviertler Heimatblatt" z Ried. Badanie objęło wydania od końca czerwca do końca sierpnia 1941 r. W ten sposób udało mi się odszukać nazwiska ponad 140 tych żołnierzy. Jednocześnie stało się jasne, że w oddzielnych przypadkach w źródłach występowały niezgodności. Czasem były to różnice w informacji o stopniu, w innych przypadkach podane były różne daty zgonu. Jednym z tych nielicznych przypadków jest porucznik Ernst Ehmayr, odnośnie którego istnieją trzy różne daty zgonu: w wiadomości dla ojca Ernsta Ehmayra o śmierci syna pułkownik Helmut Hipp, dowódca 130. Pułku Piechoty, podał datę 27.06.1941 r. (po tym jak został ranny rankiem 22.06.1941 r.)[23], na nagrobnym krzyżu widnieje data 26.06.1941 r.[24], natomiast rejestr strat datuje śmierć porucznika na 22.06.1941 r. (nr 85; w rejestrze przyczyna zgonu porucznika pokrywa się z informacją zawartą w liście pułkownika Hippa)[25]. W większości przypadków takie niezgodności należy jednoznacznie tłumaczyć błędami w druku.

Jednakże, potwierdzenia te nie stanowią jeszcze odpowiedzi na pytanie o *kompletność* rejestru. Ściślej mówiąc, potwierdzenie tego nie jest możliwe. Jedynym sposobem na wykazanie *nie*poprawności rejestru jest poszukiwanie poległych, których przynależność do 45. Dywizji Piechoty i śmierć w Brześciu nie wywołuje wątpliwości, lecz którzy nie zostali uwzględnieni w dokumencie Gschöpfa. Do tej pory odnalazłem tylko jednego poległego, który spełnia powyższe kryteria[26]. Istnieją informacje o kolejnych dwóch poległych, jednak na chwilę obecną nie są one wystarczająco potwierdzone za pomocą dokumentów[27]. Z wyjątkiem tych trzech poleg-

23 Oberst Hipp, Kommandeur des I.R. 130: Gefallenenmeldung an den Vater von Ernst Ehmayr, 29.06.1941 r. Kopia w prywatnym archiwum autora.

24 Zdjęcie w prywatnym archiwum autora.

25 Totenbuch, nr 85.

26 Podoficer Richard Wieczerek, żołnierz 5. kompanii, 22.06.1941 r. został ranny w bitwie o twierdzę brzeską i zmarł 13.07.1941 r. w szpitalu wojskowym w mieście Aussig (obecnie Uście nad Łabą, Republika Czeska). Pochowano go 19.07.1941 r. w rodzinnym mieście Braunau („Innviertler Heimatblatt", 25.07.1941 r., s. 9). Właśnie dlatego pastor dywizji Rudolf Gschöpf nie mógł napisać informacji o zmarłym podoficerze i później włączyć jej do rejestru strat.

27 Niemiecki weteran Heinz Moser (1915-2008) w rozmowie z autorem 16.12.2006 r. poinformował, że 25.06.1941 r. zginął dowódca szturmowy grupy „porucznik Adam"; osoba taka nie figuruje w rejestrze strat. Czy pomylił się świadek zdarzeń czy nie, jak dotąd nie udało się wyjaśnić. Jedynym żołnierzem 45. Dywizji Piechoty, który mógłby być tym samym „porucznikiem" Adamem, jest oberleutnant Ernst Adam (ur. w 1892 r.) — ale już w styczniu 1940 r. został on zdemobilizowa-

łych, w znanych mi na dzień dzisiejszy źródłach z tamtego okresu wszyscy żołnierze wymienieni jako polegli w Brześciu są zawarci w rejestrze. Tym samym odkryte niezgodności i niejasności są na tyle nieznaczne, że można je pominąć, co pozwala traktować rejestr jako adekwatne źródło informacji o stratach 45. Dywizji Piechoty.

Spośród 475 żołnierzy Wehrmachtu uwzględnionych w rejestrze strat, pięciu poległo przed 22.06.1941 r. (nr 16, 60, 155, 244 i 307), dwóch poległo daleko od Brześcia (nr 438 i 468), a jeden utonął 30.06.1941 r. (nr 174).

Teraz proponuję zwrócić uwagę na liczby poległych według dni. Podczas podliczania poległych w każdym dniu brałem pod uwagę:

— poległych w danym dniu podczas walk;

— rannych, którzy zmarli w tym dniu w szpitalach wojskowych, jeżeli data ranienia nie była określona;

— tych, którzy zostali ranni w tym dniu i następnie zmarli w szpitalach wojskowych (informacja o dacie ranienia występuje rzadko).

Łącznie 22 czerwca 1941 r. w Brześciu i okolicach straciło życie około 314 żołnierzy 45. Dywizji Piechoty[28]. Należy wziąć pod uwagę, że około 30 z nich — żołnierzy 130. Pułku Piechoty, który obszedł twierdzę od południa — zginęło w walkach w mieście Brześciu oraz na wschód od niego. Ponadto przynajmniej czterech żołnierzy poniosło śmierć w wyniku niedolotów własnej artylerii na zachód od granicznej rzeki Bug (nr 82, 83, 84 i 195)[29], a z powodu ostrzału wyrzutni rakietowych („Nebelwerfer"), uważanych za broń nieprecyzyjną, zginęło jeszcze przynajmniej sześciu

ny (Hans Rödhammer: Die Offiziers-Stellenbesetzung der 45. Infanterie-Division 1938-1945. OÖLA, Sammlung Hans Rödhammer, karton 10). Również nie udało mi się odnaleźć potwierdzenia istnienia jakoby poległego 22.06.1941 r. w twierdzy „sierżanta Böttchera", o którego śmierci jest mowa we wspomnieniach weterana Franza Schneiderbauera (Franz Schneiderbauer: Unsere Kompanie. Chronik der 14. Kp. des Inf.Rgts. 133 für die Zeit von 1.9.1939 bis 30.6.1944. Nieopublikowany maszynopis, bez podania miejsca, 1986 r. Kopia w prywatnym archiwum autora).

[28] Dziewięciu z nich zmarło 22.06.1941 r. w szpitalach wojskowych. W liczbie tej zawarty jest nr 443, którego data zgonu nie jest podana w rejestrze, natomiast jest uwzględniona w dzienniku kapitana Ericha Marescha, który pracował w sztabie 45. Dywizji (Erich Maresch: Tagebuch vom 01.03.1940 bis 06.06.1943, str. 20; kopia oryginału w prywatnym archiwum autora). Liczba 314 poległych zawiera również siedem osób, które chociaż faktycznie zmarły *później* w szpitalach wojskowych, jednak były ranne 22.06.1941 r.: nr 66, 72, 77, 233, 239, 363, 443, oraz nie uwzględniony w rejestrze Richard Wieczerek (patrz wyżej).

[29] W stosunku do jeszcze dziesięciu poległych jako przyczynę śmierci podano strzały artyleryjskie. Nie udało się jednak wyjaśnić czy żołnierze ci padli ofiarą „strzałów do swoich", czy też mowa jest o ostrzale ze strony wojsk radzieckich. Dlatego zostali oni uwzględnieni w podanym niżej wyliczeniu strat w wyniku walk o twierdzę brzeską (nr 182, 298, 300, 301, 314, 323, 334, 335, 337 i 472).

żołnierzy (nr 29, 30, 32, 35, 38 i 42)[30]. Zgodnie z tymi liczbami w pierwszym dniu wojny bezpośrednio w wyniku walk o twierdzę brzeską poległo około 279 żołnierzy Wehrmachtu.

W dniu 23 czerwca 1941 r. został wydany rozkaz o powtórnym ostrzale artyleryjskim z uwzględnieniem doświadczenia zdobytego w dniu poprzednim w celu zminimalizowania strat w piechocie[31]. W tym dniu poległo 35 żołnierzy, spośród których 14 zmarło w szpitalach wojskowych[32]. Z wyjątkiem dworca kolejowego, w którego piwnicach stawiano zbrojny opór do 24.06.1941 r.[33], o walkach w mieście po 22 czerwca nie było meldunków, co pozwala opierać się na założeniu, że wszelkie straty były poniesione w twierdzy.

Dzień 24 czerwca znów odznaczył się krwawymi walkami piechoty, co znalazło odbicie w statystyce strat. Straty w tym dniu wyniosły 56 osób[34], z których czworo zmarło w tym samym dniu w szpitalach wojskowych. To był już ostatni dzień ciężkich walk na terenie twierdzy. W ciągu dwóch następnych dni pojawiały się oddzielne bastiony oporu, lecz ze zdecydowanie mniejszymi stratami. 25 czerwca w walkach poległo 15 żołnierzy Wehrmachtu, a kolejnych sześciu zmarło w szpitalach wojskowych[35]. W kolejnym dniu wszelkie utrzymujące się bastiony oporu zostały rozbite, z wyjątkiem Fortu Wschodniego, przy czym poległo sześciu niemieckich żołnierzy, a kolejnych siedmiu zmarło w szpitalach wojskowych[36]. Ostatni żołnierz 45. Dywizji Piechoty poległy *w wyniku walk* w twierdzy brzeskiej oberleutnant Erich Mathwig poległ 27 czerwca 1941 r. Wszyscy pozostali zmarli w szpitalach wojskowych.

[30] Wszyscy oni byli żołnierzami 3. kompanii 130. Pułku Piechoty. Możliwe, że jest ich nawet więcej, skoro w meldunku 130. pułku jest informacja o 20 rannych lub zabitych (I.R. 130: Meldung über den Verlauf des Sturmboot-Unternehmens, nie wcześniej niż 24.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/27, karty nie numerowane). Oficer tego pułku, Ludwig Hauswedell, pisał w swoim dzienniku, że 30 osób z tej kompanii opuściło szranki z powodu niedolotów (Ludwig Hauswedell: Tagebuch „Osten 1941", wpisy od 05.07. do 07.07.1941 r., s. 25, kopia oryginału w prywatnym archiwum autora).

[31] 45. I.D. (Ia): Tagesmeldung an das Generalkommando des XII. Armeekorps, 22.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/26, k. 1 i odwrotna strona. Patrz również: Gefechtsbericht..., s. 3-4. Patrz: KTB 45. I.D., 22.06.1941 r., s. 18.

[32] Nr 72 i 233, zmarli w tym dniu w szpitalu wojskowym, zostali ranni 22.06.1941 r. i objęci liczbą z 22.06.1941 r. Dnia ranienia pozostałych żołnierzy, zmarłych w szpitalach wojskowych, nie udało się określić, dlatego zaliczono ich do strat z 23.06.1941 r.

[33] A.A. 45 (Ia): Meldung an die 45. I.D. (Ia), 25.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 87.

[34] W tym dwóch żołnierzy, rannych 24.06.1941 r. Jeden z nich, pod numerem 160, zmarł 01.07.1941 r., data zgonu drugiego nie jest podana (nr 371).

[35] Dwóch z nich, nr 77 i 363, zostało rannych 22.06.1941 r.

[36] Jeden z nich, nr 66, został ranny 22.06.1941 r.

W rejestrze Gschöpfa wymienionych jest również siedmiu żołnierzy, których daty zgonu nie są podane i nie było możliwe ich określenie na podstawie innych źródeł. Jednego z nich uwzględniłem w liczbie strat poniesionych 24 czerwca, ponieważ wiadomo, że został on ranny w tym dniu[37].

W związku z tym, że nie jest nam wiadome czy 13 niezidentyfikowanych żołnierzy (patrz wyżej) zostało zidentyfikowanych i wpisanych do rejestru zabitych, można założyć, że ogólna liczba poległych jest o 13 osób wyższa od wskazanej tu liczby. Oprócz tego istnieje prawdopodobieństwo, że oprócz Richarda Wieczerka istnieli też inni żołnierze, którzy zostali ranni w Brześciu i zmarli w szpitalach dużo później oraz daleko od miejsca zdarzeń, o których odpowiedzialny za pochówek zabitych oficer 45. Dywizji Piechoty mógł nie wiedzieć i którzy z tego powodu nie występują w tym zestawieniu statystycznym. Ponieważ większość żołnierzy dywizji pochodziła z Górnej Austrii, można byłoby się spodziewać, że informacja o takich zabitych będzie się znajdowała w miejscowych gazetach. Jednak w zbadanych przeze mnie gazetach (patrz wyżej), informacje takie nie zostały odnalezione, z wyjątkiem wspomnianego Wieczerka.

Wyniki moich obliczeń przedstawione są w następującej tabeli:

Data	Straty w twierdzy brzeskiej w postaci poległych oraz rannych, zmarłych z powodu ran odniesionych w tym dniu	Zmarli w szpitalach wojskowych z powodu ran odniesionych uprzednio w twierdzy (data ranienia nie określona)	Łącznie
22.06.1941 r.	279[38]	0[39]	279
23.06.1941 r.	23	12[40]	35
24.06.1941 r.	52[41]	4	56
25.06.1941 r.	15	4[42]	19
26.06.1941 r.	6	6[43]	12
27.06.1941 r.	1	5	6
28.06.1941 r.	0	3	3
29.06.1941 r.	0	1	1
30.06.1941 r.	0	9	9
01.07.1941 r.	0	2[44]	2
03.07.1941 r.	0	0[45]	0
13.07.1941 r.	0	0[46]	0
Data zgonu nie określona	1	3[47]	4
Data i miejsce zgonu nie określone			2
Razem			428

37 Nr 119, 125, 286, 304, 333 i 377, dnia 24.06.1941 r. został ranny nr 371.

38 Ta liczba zawiera siedem osób, które zmarły następnie w szpitalach wojskowych, lecz zostały ranne 22.06.1941 r. nr 66, 72, 77, 233, 239, 363 i nie wpisany do rejestru Richard Wieczerek oraz nr 443, odnośnie którego w rejestrze nie jest podana data zgonu.

39 Wszyscy, którzy zmarli w tym dniu w szpitalach wojskowych od ran odniesionych w walkach o twierdzę, zostali zaliczeni do strat w tymże dniu.

40 Z wyjątkiem nr 72 i 233, którzy zostali ranni 22.06.1941 r. i zaliczeni do strat z 22.06.1941 r.

Jeżeli przeanalizujemy przytoczone powyżej liczby strat, to okaże się, że główne straty Niemców przypadają na pierwsze trzy dni walk: 370 z 428 poległo w ciągu tych trzech dni i liczba ta stanowi 86,4%!

Straty Niemców w postaci rannych

W kwestii strat w postaci rannych rysuje się analogiczny obraz. Co prawda w tym przypadku baza źródłowa jest o wiele gorsza, nie ma listy rannych, która pozwoliłaby podliczyć straty z taką dokładnością, jak w rejestrze zabitych. Wieczorem 22 czerwca 1941 r. naliczono 312 rannych, 25 czerwca — 610, 28 czerwca ogólna liczba rannych wynosiła 714 osób, o czym informuje w swym raporcie lekarz dywizji[48].

W raporcie o działaniach wojennych generał Schlieper podaje liczbę 668 rannych[49]. Podczas gdy lekarz nie wykluczył 67 zmarłych w szpitalach z bieżącej liczby rannych, w raporcie dowódca dywizji jednoznacznie rozgranicza zmarłych i rannych. Dlatego różnica między danymi pochodzącymi od lekarza dywizji oraz od Schliepera według stanu na 28 czerwca wynosi jedynie 21 rannych (714 minus 67 zmarłych w szpitalach), co odpowiada różnicy około trzech procent. Można zatem wysnuć wniosek, że dane Schliepera są prawidłowe również w odniesieniu do rannych.

Jeżeli będziemy opierać się na ogólnej liczbie 668 rannych według danych Schliepera, to wychodzi, że 86,2%[50] przypadków ranienia przypada na pierwsze cztery dni walk[51].

41 W tym nr 160 i 371, ranni 24.06.1941 r., zmarli następnie w szpitalach wojskowych.

42 Z wyjątkiem nr 77 i 363, którzy zostali ranni 22.06.1941 r. i zaliczeni do strat z 22.06.1941 r.

43 Z wyjątkiem nr 66, który został ranny 22.06.1941 r. i zaliczony do strat z 22.06.1941 r.

44 Z wyjątkiem nr 160, który został ranny 24.06.1941 r. i zaliczony do strat z 24.06.1941 r.

45 Z wyjątkiem nr 239, który został ranny 22.06.1941 r. i zaliczony do strat z 22.06.1941 r. Daty ranienia i zgonu w rejestrze nie podano, określone zostały na podstawie informacji w gazecie „Inviertler Heimatblatt", 18.07.1941 r., s. 7.

46 Z wyjątkiem Richarda Wieczerka, który został ranny 22.06.1941 r. i zaliczony do strat z 22.06.1941 r. (nie wpisany do rejestru, patrz wyżej).

47 Z wyjątkiem nr 371, który został ranny 24.06.1941 r. i zaliczony do strat z 24.06.1941 r.

48 45. I.D. (Divisionsarzt): Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 16.-30. Juni 1941, 11.7.1941 r., BA-MA RH 26-45/121, k. 12a.

49 Gefechtsbericht..., s. 12.

50 576 rannych: 610 (lekarz dywizji) minus 34 zmarłych w szpitalach w tych dniach.

51 Stosunek ten nieznacznie się zmienia, bowiem obejmujemy obliczeniami sześciu wymienionych wyżej rannych 3. baterii 201. dywizjonu dział szturmowych. Oprócz tego 22.06.1941 r. czterech żołnierzy pierwszej baterii 26. Pułku Artylerii Przeciwlotniczej zostali ranni w wyniku ostrzału przez piechotę. Nie można wykluczyć, że zdarzenie to związane było z twierdzą brzeską (BA-MA RL 2 III/1177, k. 103), jednak nawet ten fakt mało wpłynie na zmianę proporcji.

Straty po stronie radzieckiej w postaci jeńców

Jeńcy w Związku Radzieckim przez długi czas byli uważani za zdrajców, dlatego też nie ma nic dziwnego w tym, że we wspomnieniach obrońców twierdzy brzeskiej nie napotkamy wypowiedzi typu: „Wziąłem białą flagę i poddałem się Niemcom". Często natomiast napotykamy następujące wyznania: po wybuchu niedaleko „(...) będąc nieprzytomny trafiłem do niewoli"[52]. Nie mam zamiaru niczego zarzucać tym osobom — po stalinowskich represjach w Związku Radzieckim raczej nie powinniśmy oczekiwać czegoś innego. Historycy muszą krytycznie podchodzić do tego rodzaju wypowiedzi, oddzielać ziarno prawdy od wymysłów i rzucać światło na to, co zostało przemilczane.

Oprócz „wewnętrznej cenzury" także takie organy cenzury jak Gławlit[53] przeprowadzały własną kontrolę, co doprowadziło do zmniejszenia wagi wspomnień jako źródeł[54]. Zobaczymy dalej, że niewola w przypadku radzieckich obrońców twierdzy była czymś zwykłym, a nie wyjątkiem, jak to jest przedstawiane w literaturze radzieckiej oraz w Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej: w salach muzeum, od czwartej po siódmą, wystawionych jest około 280 portretów żołnierzy, którzy brali udział w walkach w twierdzy brzeskiej i w okręgu brzeskim. Tylko w przypadku trzynastu z nich poczyniono komentarz „zmarł w niewoli".

Z meldunków pododdziałów oraz 45. Dywizji Piechoty można, bez względu na wszelkie nieścisłości, stosunkowo dokładnie odtworzyć zdarzenia: w których dniach oraz ilu czerwonoarmistów trafiło do niewoli. Rozumiem, że dla naszej dyskusji liczby te stanowią bardziej delikatną kwestię, niż zmarli Niemcy. Należy mieć na uwadze, że przytoczone liczby są przybliżone — przecież z powodu nieprawidłowych obliczeń, wyolbrzymienia lub utraty meldunków, uzyskane dane mogą okazać się zawyżone lub zaniżone.

W „brzeskich dniach" 45. Dywizja Piechoty niejednokrotnie zmieniała swoją podległość, z powodu czego meldunki o wzięciu do niewoli kierowane były do różnych jednostek nadrzędnych. Wydaje się, że zachowały się tylko te meldunki, które były adresowane do LIII Korpusu Armii, pod którego komendą dywizja znajdowała się od 26.06. do 27.06.1941 r., a następnie od 30.06. do 02.07.1941 r. 27 czerwca dowództwo dywizji skierowa-

52 Р. К. Семенюк, *Верность знамени*, [w:] *Героическая оборона. Сборник воспоминаний об обороне Брестской крепости в июне-июле 1941 г.*, Минск 1961, s. 211-215, cytat s. 215.

53 Gławlit (Główny Zarząd do Spraw Literatury i Sztuki) — działający w ZSRR od 1922 r. urząd kontroli prasy i mediów.

54 Por. Гужалоўскі, *Галўліт у БССР...*, s. 168-177.

ło do sztabu Korpusu Armii meldunek za okres od 24.06 do 26.06.1941 r. z informacją o 3 062 jeńcach[55], natomiast 1 lipca — meldunek za okres od 27.06. do 30.06.1941 r. ze wskazaniem 940 jeńców[56].

Oba te meldunki pozwalają na sprawdzenie liczb znajdujących się w innych źródłach, jak również na uzyskanie informacji o dacie 28 czerwca 1941 r., o której nie ma żadnej informacji w innych źródłach.

W związku z tym, że w źródłach istnieją niezgodności i niedokładności, dla każdego dnia podane zostaną dwie liczby: minimalna oraz maksymalna[57].

Data	Minimalna liczba jeńców	Maksymalna liczba jeńców
22.06.1941 r.[58]	1 000	1 622
23.06.1941 r.[59]	1 585	1 900
24.06.1941 r.[60]	1 250	1 250
25.06.1941 r.[61]	857	857
26.06.1941 r.[62]	1 116	1 175
27.06.1941 r.[63]	326	326
28.06.1941 r.[64]	157	192
29.06.1941 r.[65]	384	419
30.06.1941 r.[66]	38	38
01.07.1941 r.[67]	0	0
Łącznie	6 713	7 779

55 45. I.D. (Ib): Meldung 24. bis 26. Juni 1941 über Gefangene nach dem Stand vom 26. Juni 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu.), 27.06.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane.

56 45. I.D. (Ib): Meldung vom 27.-30. Juni 1941 über Gefangene nach dem Stand vom 30. Juni 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu), 01.07.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane.

57 Wcześniej opublikowałem niższe liczby (Ch. Ganzer, A. Paškovič, *„Heldentum, Tragik, Kühnheit". Das Museum der Verteidigung der Brester Festung*, „Osteuropa", 2010, nr 12, s. 81-96; Ch. Ganzer, *Czy „legendarna twierdza" jest legendą? Obrona twierdzy brzeskiej w 1941 r. w świetle niemieckich i austriackich dokumentów archiwalnych*, [w:] *Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej*, Białystok — Kraków 2011, s. 42; К. Ганцэр, *Памяць і забыццё: ушанаванне герояў Брэсцкай крэпасці*, [w:] С. Дусэт, А. Дынько, А. Пашкевіч (red.), *Вяртанне ў Еўропу: мінулае і будучыня Беларусі*, Варшава 2011, s. 143). Musiałem jednak skorygować je w stronę rosnącą po tym, jak latem 2011 r. natrafiłem na nieznane mi dotąd źródła.

58 KTB 45. I.D., wpis z 22.06.1941 r., s. 7: rankiem 130. Pułk Piechoty wziął do niewoli 80 jeńców nieopodal wsi Wólka. I.R. 135: Zwischenmeldung an 45. I.D., 22.06. 1941 r., BA-MA RH 26-45/28, karty nie numerowane: do godz. 14.30 600-700 jeńców. I.R. 130: Zwischenmeldung an 45. I.D., 22.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 23: ok. 400 jeńców. Generalkommando XII. A.K. (Qu.): Tagesmeldung an A.O.K. 4, 23.06.1941 r., BA-MA RH 24-12/91, k. 1: B 22.06.1941 r., do godz. 24.00: 45. Dywizja Piechoty wzięła do niewoli około 1 600 radzieckich żołnierzy, 13 oficerów i dziewięciu komisarzy.

59 Do godz. 14.00 trzy pułki 45. Dywizji Piechoty informowały o nieznacznej liczbie jeńców. I.R. 130: Zwischenmeldung an 45. I.D., 23.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 52: „Oprócz jeńców, o których meldowano wcześniej, było pojmanych

jeszcze 13 oraz jeden oficer i jeden urzędnik cywilny”. I.R. 133: Zwischenmeldung an 45. I.D., 22.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 53: „Na wschodnich obrzeżach Wyspy Północnej było pojmanych ponad 100 Rosjan, którzy skapitulowali po uprzednim oddelegowaniu parlamentariusza [dodano odręcznie: o 11.30]”. I.R. 135: Zwischenmeldung an 45. I.D., 23.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 54: „Liczba jeńców jest dziś nieznaczna”. Wieczorem skapitulowały stosunkowo liczne grupy żołnierzy radzieckich. I.R. 133: Morgenmeldung an 45. I.D., 24.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 59: „Wieczorem 23.06 pojmano 1 200 jeńców”. I.R. 135: Morgenmeldung an 45. I.D., 24.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 63 odnośnie wieczoru 23.06.1941 r.: „Jeńcy: 16 oficerów, 382 żołnierzy, 130 cywilów”. Generalkommando XII. A.K. (Qu.): Tagesmeldung an A.O.K. 4, 24.06.1941 r., BA-MA RH 24-12/93, k. 27-28, według stanu na 23.06.1941 r., godz. 24.00: 45. Dywizja Piechoty wzięła do niewoli 15 oficerów oraz 1 570 podoficerów i żołnierzy. KTB 45. I.D., wpis z 23.06.1941 r., s. 20: „Do wieczora pojmano 1 900 jeńców”. W Gefechtsbericht..., s. 5, jest napisane, że po zastosowaniu wozów propagandowych na terenie przebywania 135. Pułku Piechoty, „począwszy od godziny 18.30, do niewoli oddało się około 1 900 Rosjan”. Na terenie działania 133. Pułku Piechoty „propaganda nie osiągnęła pożądanego efektu”. Jednak pułki są tu jawnie pomylone i istnieje nieścisłość, bo przecież, jak widać wyżej, 133. Pułk Piechoty pojmał zdecydowanie większą liczbę jeńców, niż 135. Pułk Piechoty. Oprócz tego rzuca się w oczy fakt, że ogólna liczba jeńców zgodnie z meldunkami tych dwóch pułków (1 598) odpowiada w przybliżeniu podanej w meldunku XII Korpusu Armii liczbie 1 585.

60 I.R. 133: Morgenmeldung an 45. I.D., 25.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 76: wieczorem 24.06.1941 r. pojmano 142 jeńców. Panzerjägerabteilung 45: Morgenmeldung an 45. I.D., 25.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 72: 24.06.1941 r., ok. godz. 21.00: pojmano ok. 100 jeńców. Gefechtsbericht..., s. 6: po obiedzie „pojmano 1 250 jeńców”.

61 45. I.D. (Ib): Meldung über Gefangene nach dem Stand vom 25. Juni 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu), 26.06.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane: 10 oficerów i 847 żołnierzy wzięto do niewoli.

62 Pionierbataillon 81: Tagesmeldung an 45. I.D., 26.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 151: w pierwszej połowie dnia wzięto do niewoli ok. 80 osób. A.A. 45: Meldung an 45. I.D., 26.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 157: o godz. 13.45 „54 jeńców”. 45. I.D.: Zwischenmeldung an LIII. A.K., 26.06.1941 r., godz. 15.00, BA-MA RH 26-45/26, k. 26: „w pierwszej połowie dnia pojmano 450 jeńców”. I.R. 135: Tagesmeldung an 45. I.D., 26.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 167: ok. 120 jeńców. 45. I.D.: Meldung über Gefangene nach dem Stand vom 26.06.1941 r., 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu), 27.06.1941, BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane, podaje na dzień 26.06.1941 r. ogólną liczbę 1 116 jeńców, prawdopodobnie bez uwzględnienia tych, którzy zostali pojmani późnym wieczorem przez 135. Pułk Piechoty: I.R. 135: Morgenmeldung an 45. I.D., 27.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 168: Wieczorem 26.06.1941 r.: „W centralnej części twierdzy pojmano 59 jeńców”. W trzydniowym meldunku 27.06.1941 r. z okresu 24-26.06.1941 r. jest informacja o 3 062 jeńcach (45. I.D. (Ib): Meldung 24. bis 26. Juni 1941 über Gefangene nach dem Stand vom 26. Juni 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu.), 27.06.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane). W ten sposób liczba jeńców zgodnie z tym meldunkiem jest o 161 osób niższa od liczby minimalnej, która już została przez nas określona dla tych trzech dni. W związku z tym można uważać, że nasze obliczenia są dosyć precyzyjne.

63 45. I.D.: Meldung über Gefangene nach dem Stand vom 27. Juni 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu), 28.06.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane: 326 jeńców.

Dla każdego dnia mamy dane orientacyjne, które łącznie dają od 6 713 do 7 779 jeńców radzieckich. Liczba 7 223 jeńców przytoczona w raporcie generała Schliepera o działaniach wojennych akurat mieści się w tych granicach. Można porównać otrzymane dane z dwoma innymi znanymi dokumentami. Kierownik sztabu generalnego grupy armii „Centrum", generał-major Hans von Greiffenberg już 27.06.1941 r. pisał, że 45. Dywizja Piechoty *w jednej tylko twierdzy brzeskiej* wzięła do niewoli 6 tys. osób[68]. Nie mógł on być w posiadaniu informacji o liczbie jeńców według stanu na 27 czerwca, ponieważ dywizja zawsze tworzyła swoje meldunki o jeńcach dopiero następnego dnia. W związku z tym stan wiedzy Greiffenberga odpowiadał sytuacji z wieczora 26 czerwca. Jeżeli dodamy do jego 6 tysięcy ustaloną przeze mnie liczbę jeńców od 27.06.1941 r. do 30.06.1941 r., to otrzymamy liczbę od 6 905 do 6 975 jeńców.

Według danych LIII Korpusu Armii, wieczorem 27.06.1941 r. 45. Dywizja Piechoty była w posiadaniu *łącznie* 6 537 jeńców[69]. Zgodnie z naszymi obliczeniami, do 30 czerwca liczba ta wzrosła o 579-649 osób, w wyniku czego prawie zostaje osiągnięta liczba podana przez Schliepera.

[64] W dniu 28.06.1941 r. brak meldunków o jeńcach. W meldunkach, które się zachowały, jednogłośnie relacjonowana jest spokojna sytuacja, tylko Fort Wschodni kontynuuje walki, natomiast co do reszty — wykonywane są czynności ochronne. Czy byli w tym czasie pojmani jeńcy — źródła milczą na ten temat. Jeżeli weźmiemy meldunek o jeńcach za okres 27-30.06.1941 r. z dnia 01.07.1941 r. i odejmiemy od podanej tam liczby 940 jeńców znaną nam liczbę jeńców według stanu na dzień 27.06., 29.06. oraz 30.06.1941 r. (od 748 do 783), to otrzymamy wskazaną w tabeli liczbę od 157 do 192 jeńców w tym dniu (45. I.D. (Ib): Meldung vom 27.-30. Juni 1941 über Gefangene nach dem Stand vom 30. Juni 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu), 01.07.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane).

[65] Wieczorem poddał się Fort Wschodni. Liczba pojmanych w tym czasie jeńców w różnych źródłach nieznacznie się różni: 384 (KTB 45. I.D., s. 28-29), 386 (45. I.D. (Ia): Meldung an das Oberkommando der 4. Armee, 30.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/26, k. 47), 389 (Gefechtsbericht..., s. 10). Niejasne jest, czy wzięto tu pod uwagę ponad 30 radzieckich żołnierzy, którzy oddali się do niewoli ok. godz. 15.00 i 17.30. (I.R. 135: Tagesmeldung an 45. I.D., 29.06.1941 r., BA-MA RH 26-45/28, k. 277).

[66] 45. I.D. (Ib): Meldung über Gefangene nach dem Stand vom 30. Juni 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu), 01.07.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane: 38 jeńców.

[67] 45. I.D. (Ib): Meldung über Gefangene nach dem Stand vom 1. Juli 1941, 20.00 Uhr an LIII. A.K. (Qu), 02.07.1941 r., BA-MA RH 24-53/210, karty nie numerowane.

[68] Heeresgruppe Mitte (Generalstab): Ergänzung zur Tagesmeldung vom 27. Juni 1941 an den Generalstab des Heeres (Operationsabteilung) beim O.K.H., 27.06. 1941 r., zasoby muzealne Kompleksu Memorialnego „Twierdza Brzeska — Bohater", 1095/W, karty nie numerowane.

[69] LIII. A.K. (Ic): Abendmeldung an A.O.K. 4, 28.06.1941 r., BA-MA RH 24-53/141, karty nie numerowane. Możemy wychodzić z założenia, że korpus nie posiadał jeszcze informacji o liczbie jeńców z 28.06.1941 r.

Podsumowując, różnica między podanymi w różnych źródłach łącznymi liczbami jeńców jest tak niewielka, iż można uważać, że wszystkie one potwierdzają się nawzajem, a dane Schliepera są godne zaufania. Podana przez niego liczba 7 223 jeńców wziętych do niewoli przez 45. Dywizję w Brześciu i okolicach, jak również w twierdzy brzeskiej, jest o 556 osób niższa od wskazanej przeze mnie „maksymalnej liczby" 7 779 jeńców. Wychodzę z założenia, że odchylenia te odnoszą się do dwóch pierwszych dni, kiedy to sytuacja w twierdzy była bardzo chaotyczna i istnieje zaledwie niewielka liczba źródeł, według których można ocenić liczbę jeńców. Właśnie 22 i 23.06.1941 r. minimalne oraz maksymalne wyniki znacznie się różnią. Aby określić ilu czerwonoarmistów trafiło do niewoli w tych dniach, proponuję odjąć liczbę 556 od maksymalnej liczby w tych dniach (3 522 jeńców). Wychodzi na to, że w dwóch pierwszych dniach walk do niewoli trafiło łącznie około 2 966 osób, zatem, zgodnie z tym, w pierwszych trzech dniach zostało wziętych do niewoli 4 216 osób.

Teraz spróbujemy określić liczbę obrońców twierdzy, którzy trafili do niewoli. Należy mieć na uwadze, że przynajmniej 400 osób było wziętych do niewoli 22.06.1941 r. nie w twierdzy, lecz w Brześciu i okolicach[70]. Ponieważ wojska radzieckie, które znajdowały się poza twierdzą, miały znacznie lepsze warunki do odwrotu na wschód w porównaniu z garnizonem twierdzy, a w meldunkach, które się zachowały, po wspomnianym meldunku 130. Pułku Piechoty więcej nie było mowy o walkach poza twierdzą[71], można wywnioskować, że jeńców z miasta i jego okolic więcej nie było. Maksymalna łączna liczba żołnierzy radzieckich, którzy trafili do niewoli niemieckiej podczas walk o twierdzę brzeską będzie w tym wypadku mniej więcej odpowiadać liczbie 6 800[72], a w pierwszych trzech dniach — 3 800[73]. Liczby te, najprawdopodobniej, są nieco niższe, ponieważ nie posiadamy pełnych danych o jeńcach pojmanych w mieście i jego okolicach. Mimo że nasze liczby są orientacyjne, nie pozostaje wątpliwości co do tego, że do niewoli trafiła większość spośród ponad 9000 żołnierzy radzieckich[74], którzy znajdowali się rankiem 22 czerwca 1941 r. w twierdzy. W pierwszych trzech dniach było to około 55,9% wszystkich żołnierzy ra-

70 Był to teren działania 130. Pułku Piechoty, który we wspomnianym wyżej meldunku międzyokresowym z 22.06.1941 r., spisanym około godz. 14.00, informował o ok. 400 jeńcach.

71 Z wyjątkiem dworca kolejowego, patrz wyżej. Jednak brak meldunków o pojmanych tu jeńcach.

72 Odjęliśmy 400 jeńców 130. Pułku, o których nam wiadomo, od liczby jeńców z raportu Schliepera, który uznaliśmy za wiarygodny.

73 Odjęliśmy 400 jeńców 130. Pułku od ustalonej przez nas liczby jeńców z trzech pierwszych dni — 4 216 jeńców.

74 Na podstawie wniosków Alijewa (Р. Алиев, *Штурм...*, s. 218-238).

dzieckich wziętych do niewoli w twierdzy[75]. Wśród jeńców znalazło się przynajmniej 10 kierowników politycznych i komisarzy, których Niemcy od razu zabili[76].

Podsumowanie

Zaproponowane przeze mnie trzy wskaźniki oceny długotrwałości oraz intensywności walk o twierdzę brzeską znajdują potwierdzenie w źródłach, które pozwalają dosyć dokładnie odtworzyć obraz strat niemieckich i radzieckich. Tylko odnośnie niemieckich rannych informacja nie jest wystarczająco szczegółowa i mało jest źródeł. Wszystkie weryfikacje dowiodły, że rejestr strat 45. Dywizji Piechoty Rudolfa Gschöpfa stanowi wiarygodne źródło. Do obliczenia liczby żołnierzy radzieckich, którzy znaleźli się w niewoli niemieckiej latem 1941 r. w Brześciu i twierdzy, w chwili obecnej istnieje 36 źródeł niemieckich, które potwierdzają dane z raportu Schliepera. Tym samym można uważać za obaloną hipotezę o tym, iż generał Schlieper w swym raporcie o działaniach wojennych z 8 lipca 1941 r. znacznie zaniżył liczbę strat po stronie niemieckiej, a liczbę radzieckich jeńców nie tylko zawyżył, ale też sztucznie zwiększył ją, włączając w nią jeńców spośród ludności cywilnej[77].

Na pierwsze trzy dni walk o twierdzę przypada około 86,4% zabitych i od 70% do 80% rannych żołnierzy niemieckich oraz około 55,9% jeńców radzieckich. Liczby te oraz inne niemieckie źródła[78] jednoznacznie pot-

[75] Wcześniej wychodziłem z założenia, że około 80% wszystkich jeńców trafiło do niewoli w pierwszych trzech dniach (Ch. Ganzer, *Czy „legendarna twierdza" jest legendą?..*, s. 44). Obecnie, mając do dyspozycji dodatkowe źródła, mogę skorygować uprzednio wysnute wnioski. Oprócz tego w obliczeniach wystąpił błąd, ponieważ uwzględniłem ok. 400 jeńców, pojmanych poza twierdzą (patrz: K. Ганцэр, *Памяць і забыццё...*, s. 143).

[76] Nawet żołnierze 45. Dywizji Piechoty już 19.06.1941 r. zostali poinformowani o rozkazie by nie brać do niewoli komisarzy politycznych Armii Czerwonej, lecz rozstrzeliwać ich, o czym świadczy dziennik gefrajtra Josefa Arnreitera (Josef Arnreiter: Mein Rußlandtagebuch, wpis z dnia 19.06.1941 r., kopia oryginału w prywatnym archiwum autora. Odnośnie informacji o rozkazie zabijania komisarzy politycznych patrz: F. Römer, *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*, Paderborn 2008). Fakt, iż 22.06.1941 r. rozkaz ten został wykonany przynajmniej w dziewięciu przypadkach, również w 45. Dywizji Piechoty, potwierdza notatka oficera specjalnego przeznaczenia sztabu 45. Dywizji Piechoty, kapitana służby zapasowej Ericha Marescha (Erich Maresch: Nebenanlage Nr. 58/41 zum Tagebuch. Notatki na temat walk o Twierdzę brzeską w okresie 22-29.06.1941 r., kopia oryginału w prywatnym archiwum autora). Później zabity został komisarz pułku Jefim Fomin, co prawda, nie udało mi się odnaleźć informacji na ten temat w źródłach niemieckich.

[77] А. А. Крупенников, *В первых боях...*, s. 90.

[78] Opisy walk w różnych meldunkach potwierdzają, że 25 i 26.06.1941 r. toczono walki jedynie o pojedyncze obiekty, natomiast od 27.06.1941 r. jako jedyny bastion

wierdzają, że *ciężkie* walki o twierdzę brzeską trwały trzy dni. Następnie jeszcze dwa dni utrzymywały się pojedyncze bastiony oporu, a następnie kontynuowano walki już tylko o Fort Wschodni, którego obrońcy oddali się do niewoli wieczorem 29 czerwca 1941 r. po dwóch silnych atakach powietrznych. Był to, nawiasem mówiąc, jedyny dzień, gdy Niemcy zrzucili bomby lotnicze na twierdzę.

Według tradycyjnej wersji obrona twierdzy brzeskiej trwała 32 dni. Jednak główne siły 45. Dywizji Piechoty już 2 lipca 1941 r. opuściły Brześć[79]. II batalion 130. Pułku Piechoty z podległym mu zapasowym batalionem polowym 45. zostały w charakterze jednostek ochronnych w mieście oraz twierdzy[80]. 5 lipca 1941 r. zastąpił je batalion wartowniczy 502[81]. W tym dniu twierdzę ochraniało zaledwie 133 osób[82]. Wygląda na to, że Niemcy nie uważali ocalałych obrońców za problem. Rzeczywiście, w znanych mi dokumentach nie ma żadnych wzmianek odnośnie tego, że po upadku Fortu Wschodniego 29 lipca 1941 r. istniał jakikolwiek opór, oprócz jednej: 23 czerwca 1941r. jeden z oddziałów porządkowych działających w twierdzy został ostrzelany, w wyniku czego pięciu Niemców zostało rannych. W toku odbywającego się po tym incydencie przeczesywania doszło do strzelaniny, która doprowadziła do ranienia jeszcze jednego niemieckiego żołnierza oraz pojmania radzieckiego dowódcy, nazywanego w niemieckich źródłach „nadporucznikiem”[83].

Tłumaczenie z rosyjskiego Janiny Surowiec.

oporu pozostał Fort Wschodni. Z powodu istniejących ograniczeń co do rozmiaru artykułu nie mogę szczegółowo omówić tych kwestii.

79 KTB 45. I.D., wpis z 02.07.1941 r., s. 30.

80 45. I.D. (Ia): Divisionsbefehl für den Vormarsch am 2.7.1941, 01.07.1941 r., BA-MA RH 26-45/24, karty nie numerowane; 45. I.D. (Ia): Fortsetzung des Divisionsbefehls für den Vormarsch am 2.7.1941, 02.07.1941 r., BA-MA RH 26-45/24, karty nie numerowane.

81 Hauswedell, Tagebuch, wpisy z dn. 05 i 07.07.1941 r., str. 40-41. Feldkommandantur (V) 184: Meldung an Sicherungs-Division 221 (Ia), 05.07.1941 r., BA-MA RH 26-221/20a, k. 265.

82 Kommandant der Feldkommandantur (V) 184: Meldung an den Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes 102 (Chef des Stabes), 05.07.1941 r., BA-MA RH 26-221/12a, k. 313.

83 Militärbefehlshaber im Generalgouvernement (Ia): Kriegstagebuch Nr 1, 14.5.1940-31.8.1942, wpis z 23.07.1941 r., k. 104, BA-MA RH 53-23/24. Należy zauważyć, że stało się to w dniu, gdy major Gawriłow jakoby trafił do niewoli (С. Смирнов, *Брестская крепость*, s. 143-145). W dodatku dany incydent miał miejsce w tej części twierdzy, gdzie Gawriłow został jakoby pojmany. Co prawda, w źródłach brak jednoznacznych dowodów na to, że to właśnie Gawriłow był tym jeńcem, jak to jest chętnie przedstawiane w Brześciu (А. Кульбака, *Последний защитник крепости. Немецкие документы подтверждают: им был майор Гаврилов*, „Вечерний Брест”, 22.06.2012, s. 10).

Summary
German and Soviet casualties as an indicator of the long duration and intensity of fighting over the Brest fortress

According to official Soviet historiography, the defenders of the Brest fortress resisted the German offensive that began on 22 June 1941 for 32 days. The Soviet soldiers preferred to perish than surrender, as so few prisoners of war were taken, which is why the Fortress was given the title „Hero-Fortress" and a huge memorial was erected on the site of fighting that took place in June 1941. The author of the article analysed German documents concerning the day to day casualties—both dead and wounded—among the Wehrmacht and captured Red Army soldiers. He concludes that these numbers can be used to indicate the duration and intensity of the fight for the Brest fortress. These conclusions differ significantly from the claims made in official narratives.

Змест
Страты нямецкага і савецкага бакоў як паказчык працягласці і інтэнсіўнасці баёў за Брэсцкую крэпасць

У адпаведнасці з афіцыйнай савецкай гістарыяграфіяй, абаронцы Брэсцкай крэпасці на працягу 32 дзён аказавалі супраціўленне нямецкім войскам, якія напалі на іх 22 чэрвеня 1941 г. Савецкія салдаты лічылі за лепшае памерці, чым здацца, а ў палон трапілі нешматлікія абаронцы. Па гэтай прычыне крэпасці было прысвоенае званне «Крэпасць-герой», а на месцы баёў у чэрвені 1941 г. быў узведзены вялікі мемарыяльны комплекс. Аўтар прааналізаваў нямецкія дакументы адносна дзённых страт салдат Вермахта ў параненых і забітых, а таксама колькасці палоненых салдат Чырвонай Арміі. Паводле яго, гэтыя лікі можна скарыстаць у якасці паказчыка працягласці і інтэнсіўнасці баёў за Брэсцкую крэпасць. Высновы аўтара значна адрозніваюцца ад версіі, прэзентаванай у афіцыйнай нарацыі.

Christian Ganzer — historyk, obecnie pracuje jako lektor Niemieckiej Centrali Wymiany Akademickiej (DAAD) na Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym im. M. P. Dragomanowa w Kijowie; doktorant Uniwersytetu Lipskiego, autor publikacji o muzeach krajów Europy Środkowej i Wschodniej.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

artykuły

Prowincja i stolica — okupacyjna codzienność na Białorusi

Codzienne życie mieszkańców wsi w okupowanej przez Niemców Białorusi w dużym stopniu było zorganizowane przez komisarzy niemieckich. Na podstawie analizy dokumentów rejonowych komisariatów można stwierdzić, że narzucone przez nich prawo służyć miało przede wszystkim gospodarce Rzeszy oraz zapewnieniu środków egzystencji i bezpieczeństwa osób tworzących okupacyjny aparat władzy. Między niemieckimi komisarzami a ludnością istniała administracja cywilna powołana spośród miejscowej społeczności. Realizowała ona wszystkie rozporządzenia wychodzące od niemieckich komisarzy. Najniższą władzę w okupowanej Białorusi miał starosta wiejski (sołtys). Kolejne szczeble stanowiły urzędy — gminne i rejonowe — kierowane przez burmistrzów. W granicach Białorusi Radzieckiej sprzed 1939 r. jednostką administracyjną będącą odpowiednikiem gminy były „wołosti”. W składzie rejonu było od 6 do 20 gmin, w obrębie gmin natomiast znajdowało się około 10 wsi[1].

Urzędników przyjmowano do pracy na podstawie wypełnionych przez nich kwestionariuszy osobowych, gdzie opisywali oni stan swojego wykształcenia, przebieg pracy zawodowej, aktywność polityczną. Dokumenty te zawierały pytania o narodowość, wyznanie, status zawodowy i społeczny członków rodziny. Do pracy w Zarządzie Rejonowym w Nowogródku od 18 lipca do 5 grudnia 1941 r. przyjęto 8 osób, w tym 6 prawosławnych i 2 katolików. Prawosławni kwestionariusze wypełniali w języku białoruskim i deklarowali narodowość białoruską, katolicy w języku polskim i podali narodowość polską. Polacy byli absolwentami Uniwersytetu Wileńskiego, Białorusini mieli ukończone 6 lub 7 lat szkoły początkowej[2]. Z treści kwestionariuszy osobowych przyjętych do pracy w urzędach na szczeblu gminnym w rejonie nowogródzkim można wnioskować, że starano się zatrudniać ludzi nie mających wcześniejszego doświadczenia ani z administracją polską, ani sowiecką. Większość nowych urzędników zatrudnianych w 1942 r. była w wieku od 17 do 20 lat i miała ukończone sześciomiesięczne kursy zorganizowane przez Niemców[3]. Płaca urzędnika

[1] А. В. Беляев, *Местная коллаборационитская администрацыя как составная часть нацистского окупационного режима в Беларуси (1941-1944 гг.)*, [w:] *Беларусь 1941-1945. Подвиг. Трагедия. Память*, кн. 1, Минск 2010, s. 114-115.

[2] Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (dalej: ДАГВ), ф. 610, оп. 1, д. 2, л. 1-8.

[3] Tamże, ф. Р-75с, оп. 1, д. 1, л. 1-5.

gminnego wynosiła 70 marek, w tym 5,23 stanowił podatek. Zatrudnienie w administracji chroniło przed wywiezieniem na przymusowe roboty do Niemiec, z drugiej zaś strony narażało na represje ze strony komunistycznego podziemia, które każdą formę współpracy z Niemcami traktowało jako zdradę sowieckiej ojczyzny.

Oprócz urzędów kilka tysięcy miejsc pracy w skali całego Komisariatu Białoruś dawało szkolnictwo białoruskie. Niemcy traktowali szkoły początkowe jako placówki przygotowujące wykwalifikowaną siłę roboczą oraz stwarzające alternatywną dla sowieckiej formę indoktrynacji młodego pokolenia. Rodzice mieli obowiązek posyłania dzieci do szkół[4]. Ignorowanie tego obowiązku groziło mandatem w wysokości miesięcznej pensji urzędnika lub nauczyciela. Do pracy w oświacie w latach 1941-1942 licznie zgłaszali się byli nauczyciele sowieccy. W ankietach wykazywali doświadczenie pedagogiczne, dyplomy ukończenia kursów z podpisami ludowego komisarza oświaty BSRR[5]. Do pracy nie przyjmowano tych, którzy przyznawali się do nieznajomości języka białoruskiego. Zatrudniano natomiast katolików, którzy pracowali w szkolnictwie polskim, wypełniali dokumenty w języku białoruskim i deklarowali białoruską narodowość[6]. Duchownych katolickich podejmujących pracę w szkolnictwie białoruskim i deklarujących narodowość białoruską faworyzowano wyższymi płacami w porównaniu do prawosławnych, wpisujących w kwestionariuszach osobowych narodowość rosyjską. Magister teologii katolickiej otrzymywał brutto 100 marek miesięcznie, magister teologii prawosławnej — 70 marek[7]. Wysokość wynagrodzenia określał burmistrz na podstawie obowiązującej tabeli płac.

Od 1943 r. politykę kadrową w szkolnictwie białoruskim realizowano w oparciu o absolwentów seminariów nauczycielskich. Lista słuchaczy Nowogródzkiego Seminarium Nauczycielskiego z kwietnia 1943 r. zawierała 539 nazwisk. Wszyscy byli ludźmi urodzonymi w latach 1921-1927. Najmłodsi kandydaci na nauczycieli mieli po 16 lat[8]. Łączył ich także brak jakichkolwiek nawyków w pracy w szkolnictwie polskim lub sowieckim. Młodzi ludzie, najczęściej pochodzący ze środowisk chłopskich, swój awans zawdzięczali działaczom współpracującym z Niemcami i starali się przede wszystkim pracować dla bliżej wówczas nieokreślonej białoruskiej sprawy narodowej.

[4] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945*, ред. А. Коваленя, Мінск 2005, s. 311.

[5] ДАГВ, ф. 610, оп. 1, д. 21, л. 3-6.

[6] Tamże, л. 14-17.

[7] Tamże, ф. 76, оп. 1, д. 1, л. 7-9, Kwestionariusze Wiaczesława Garnisza i Demetriusza Ogickiego.

[8] Tamże, ф. 610, оп. 1, д. 30, л. 1-10.

W procesie edukacji najwyższe wymagania wobec uczniów stawiano w zakresie nauczania języka białoruskiego i niemieckiego. Z tych przedmiotów uczniowie na egzaminach otrzymywali najwięcej ocen niedostatecznych i musieli powtarzać klasy[9]. Zachowana korespondencja szkół z Inspektoratem Szkolnym w Nowogródku pokazuje problemy środowiskowe, wzajemne oskarżenia nauczycieli o nienależyte wypełnianie obowiązków służbowych lub faworyzowanie uczniów z racji pozycji społecznej zajmowanej przez rodziców[10]. Z lektury dokumentów niektórych szkół można odnieść wrażenie, że rzecz dzieje się w spokojnym kraju, z dala od wszelkich konfliktów i jedynie pieczątki urzędów ze swastykami niezbyt dobrze korespondują z treścią pism, w których przebijała troska o wychowanie lub nauczanie białoruskich dzieci.

Szkoły podobnie jak urzędy traktowane były przez partyzantów sowieckich jako instytucje władzy okupacyjnej. Palenie budynków szkolnych w rejonach działania podziemnego wojska stawało się zjawiskiem nagminnym. Działalność oświatową w takich przypadkach przenoszono do chat chłopskich. Z miejscowości położonych w pobliżu ośrodków rejonowych, w których partyzanci zniszczyli budynki szkolne lub zabili nauczycieli, dzieci wiejskie kierowano niekiedy do placówek na terenie miast, gdzie istniały posterunki policji i żandarmerii[11]. W zachodniej części Komisariatu Generalnego szkolnictwo białoruskie podobnie traktowało podziemie polskie. Zabójstwa nauczycieli z reguły przerywały proces nauczania w małych miejscowościach[12].

Materialna strona funkcjonowania szkół należała do kompetencji zarządów gminnych i rejonowych. Burmistrzowie mieli obowiązek remontowania budynków szkolnych oraz zabezpieczenia placówek w opał na zimę. O sukcesie lub porażce decydowały relacje z zarządami leśnymi, które równie dokładnie jak administracja cywilna były nadzorowane przez komisarzy niemieckich. Niektórzy burmistrzowie donosili do zarządów leśnych na chłopów kradnących drewno w nadziei, że po odzyskaniu zostanie ono przekazane na potrzeby szkół[13].

[9] Tamże, д. 17, л. 5-18, Protokoły egzaminacyjne ze Szkoły Początkowej w Sulatyczach rejonu nowogródzkiego.

[10] Tamże, д. 18, л. 1-8, Korespondencja dotycząca sporu między nauczycielką Niną Bałą i nauczycielem Janem Jankowskim ze Szkoły Początkowej w Mukiniczach rejonu nowogródzkiego.

[11] Tamże, д. 23, л. 41, Pismo burmistrza gminy Żdankowicze J. Bieniasza do burmistrza Zarządu Rejonowego w Nowogródku z 23.10.1942 r. z prośbą o przyjęcie do szkoły w Nowogródku dzieci z miejscowości położonych w odległości 4-6 km od miasta z powodu spalenia przez partyzantów budynków wiejskich placówek oświatowych.

[12] Я. Жамойцін, *З перажытага*, [w:] *Лёс аднаго пакалення. Успаміны*, рэд. Я. Міpановіч, Беласток 1996, s. 74-75.

[13] ДАГВ, ф. 610, оп. 1, д. 29, л. 7, Pismo burmistrza Zarządu Rejonowego w Nowogródku do Zarządu Leśnego w Nowogródku z 14.10.1942 r.

Burmistrzowie mieli przede wszystkim obowiązek realizacji poleceń komisarzy niemieckich i pilnowania ich wykonywania przez podległych sobie urzędników lub miejscową ludność. 13 marca 1942 r. rejonowy komisarz (Gebietskommissar) Nowogródka zwrócił się z pismem do miejscowego burmistrza o zlikwidowanie wszystkich anten radiowych w rejonie. Termin wykonania polecenia wyznaczył na 25 marca. Wysłanie pism z Zarządu Rejonowego do burmistrzów gminnych, realizacja zadania i złożenie raportów o jego wykonaniu zajęło administracji cywilnej 10 dni. Pierwszy meldunek o zlikwidowaniu anten w gminie złożył burmistrz Koszelewa po 5 dniach[14].

Niektóre polecenia komisarzy mogły budzić niemałe zdziwienie szefów białoruskiej administracji, jak chociażby dotyczące odśnieżania ulic lub posypywania ich piaskiem w czasie gołoledzi. To było zupełnie nowe zjawisko. Ani władza polska, ani tym bardziej sowiecka nie ingerowały tak daleko w sprawy dotyczące porządku, wygody przemieszczania się lub bezpieczeństwa mieszkańców wsi lub miasteczek. Zważywszy, że w warunkach wojny gołoledź nie była największym niebezpieczeństwem zagrażającym zdrowiu lub życiu ludności Białorusi, zarządzenia okupantów można traktować jako dążenie do przeniesienia wzorców niemieckich do okupowanego kraju.

16 stycznia 1942 r. burmistrz Nowogródka po raz pierwszy otrzymał polecenie, aby podległy mu Okręgowy Wydział Drogowy zorganizował posypywanie dróg piaskiem podczas gołoledzi w całym okręgu[15]. Wydział był jednostką administracyjną i nie miał swoich pracowników fizycznych do prac drogowych. Musiał więc zorganizować posypywanie w postaci szarwarku wykonywanego przez mieszkańców okolicznych miejscowości. Za niestawienie się do pracy wymierzano kary w postaci mandatów. Początkowo były one niewielkie, w wysokości przeciętnej tygodniowej płacy robotnika. Z czasem podwyższono je czterokrotnie. Ukarany przez burmistrza mógł w ciągu 5 dni za pośrednictwem jego urzędu odwołać się do niemieckiego komisarza, czego z reguły nigdy nie czyniono[16]. Burmistrzowie najczęściej wyznaczali wysokość kary na podstawie doniesienia sporządzonego przez komendanta miejscowej policji pomocniczej. W doniesieniu były zawarte informacje o stanie majątkowym oskarżonego, liczbie posiadanych hektarów, koni, krów, owiec, świń. Stanowiło to podstawę do określenia wysokości grzywny możliwej do zapłaty przez ukaranego.

14 Tamże, д. 9, л. 28-37.

15 Tamże, л. 8.

16 Tamże, д. 19, л. 2, Karne postanowienie Rejonowego Burmistrza w Nowogródku na podstawie Tymczasowego Rozporządzenia gebietskomisarza w Nowogródku z 11 marca 1942 r. o prawie do nakładania kar administracyjnych przez burmistrzów Okręgu Nowogródzkiego.

Karano za niestawienie się do pracy w określonym dniu, niedostarczenie podwody lub niewykonanie obowiązku odśnieżania ulicy obok swojej posesji[17]. Zimą najwięcej wniosków o ukaranie składał naczelnik Wydziału Drogowego. Kary za niewykonanie obowiązku odśnieżania ulicy były dość dotkliwe i stanowiły wartość zbliżoną do miesięcznej płacy robotnika[18].

Odwołania w sprawie anulowania kar najczęściej składano do tych samych burmistrzów, którzy wcześniej je nakładali. W kilku przypadkach wyjaśnienia ukaranych stały się podstawą do anulowania nałożonej grzywny[19].

Karani byli także szefowie administracji gminnej, na przykład za niewykonanie zleconych przez zarządy rejonowe prac porządkowych. Z wnioskiem o ukaranie Arciuka, burmistrza gminy Korostowo wystąpił do Zarządu Rejonowego w Nowogródku miejscowy Wydział Ochrony Zdrowia. Arciukowi zarzucano, że w wyznaczonym czasie nie oczyścił toalety w miasteczku, nie usunął zawartości ze skrzyni z odpadami oraz nie pozamiatał placu wokół siedziby gminy. Burmistrz rejonowy nakazał natychmiastowe usunięcie zaniedbań oraz złożenie stosownych wyjaśnień[20]. Od treści wyjaśnień zależała decyzja o nałożeniu kary i ewentualnie o jej wysokości.

Największy front robót Niemcy organizowali przy budowie infrastruktury drogowej. Gęsta sieć małych rzek zmuszała także do wznoszenia mostów. Rejonowe komisariaty rozpoczynały planowanie inwestycji od policzenia zasobów miejscowej siły roboczej. Do połowy 1942 r. za pośrednictwem zarządów gminnych zebrano dokładne informacje o liczbie rzemieślników w każdej miejscowości[21]. Ustalono także ich wcześniejsze dochody z tytułu wykonywanych usług dla ludności. Zatrudniając kowali, cieśli, kamieniarzy przy budowie dróg i mostów Niemcy nie chcieli im przepłacać. Wyznaczali kwoty podobne do uzyskiwanych z dotychczasowej pracy. Zebrane przy tej okazji informacje o krawcach, szewcach, stolarzach, zdunach, mechanikach pozwoliły na zagospodarowanie tych fachowców w zakładach produkujących na potrzeby wojska.

Równie dokładnie zbierano informacje o wcześniej istniejących zakładach, ich pracownikach oraz wypłacanych tam wynagrodzeniach[22]. Uru-

[17] Tamże, л. 3; 10, 39, 40, Orzeczenia burmistrzów o ukaraniu Aleksandra Szastoka, Dymitra Baziuka, Eugenii Szafar.

[18] Tamże, л. 41, Orzeczenie burmistrza Nowogródka o ukaraniu Anny Łagacz.

[19] Tamże, л. 42, 44, Postanowienia burmistrza Nowogródka o anulowaniu kary nałożonej na Fieodosiję Wudziłowicz i Olgę Chiniewicz.

[20] Tamże, д. 9, л. 10, Pismo burmistrza rejonu nowogródzkiego do burmistrza gminy Korostowo z 22.05.1942 r.

[21] Tamże, л. 77, Pismo gebietskomisarza rejonu nowogródzkiego do burmistrza rejonowego w Nowogródku z 1.07.1942 r.

[22] Tamże, л. 22-23, Informacje z gmin o stanie zakładów pracy.

chamiano podupadłe mleczarnie, garbarnie, wkomponowując je do własnego systemu gospodarczego obsługującego zaplecze frontu.

Sprawy gospodarcze dominowały w relacjach między niemieckimi komisariatami i białoruskimi zarządami rejonowymi i gminnymi. Racjonalizacja wykorzystywania miejscowych rezerw siły roboczej i zasobów materialnych została doprowadzona niemal do absurdu. Nowogródzki komisarz Traube 17 lipca 1942 r. wydał polecenie zorganizowania we wszystkich gminach zbiórki kości[23]. Odpady, które zazwyczaj w gospodarstwach chłopskich traktowano jako luksusową karmę dla psów, zgodnie z rozporządzeniem niemieckiego komisarza miały być zbierane w każdym domu, składowane w wyznaczonym punkcie na terenie wsi, raz w miesiącu wywożone do miejscowości gminnej, a stamtąd na miejsce zbiórki w ośrodku rejonowym. Pięć dni później polecenie niemal tej samej treści Traube wydał w sprawie zbiórki złomu[24].

Najtrudniejsze do zrealizowania było dostarczenie kontyngentów żywności. Obowiązek ten zaczęły egzekwować od pierwszych dni okupacji oddziały Wehrmachtu. Dowódcy mianując burmistrzów żądali od nich szybkiego zorganizowania dostaw mleka i jajek. Burmistrz Nowogródka już 7 sierpnia 1941 r. pisał do sołtysów, że każdego dnia mają dostarczyć do zlewni w mieście określoną ilość litrów mleka i sztuk jajek[25]. Wskazane wielkości pozwalają na przypuszczenie, że każde gospodarstwo musiało dostarczyć po jednym litrze mleka i jednym jajku. Nie było to zbyt wielkie obciążenie, lecz wymagające wysiłku organizacyjnego od mianowanej przez Niemców administracji. Wojsko płaciło za dostawy rublami sowieckimi.

Podział Okręgu Generalnego Białoruś na część zarządzaną przez wojsko i administrację cywilną spowodował znaczne zróżnicowanie narzucanych powinności w obu częściach okupowanego kraju. Kontyngenty żywności wyznaczane przez wojskowe wydziały gospodarcze działające przy dowództwach armii były znacznie wyższe od ustalanych przez komisarzy cywilnych. Roczna norma w rejonach wschodnich wynosiła 100-180 kg zboża i średnio około 80 kg mięsa[26]. Najczęściej wielkość kontyngentu ustalano proporcjonalnie do powierzchni gospodarstwa.

W Generalnym Komisariacie Białoruś na początku 1942 r. ściąganie kontyngentów koordynowały rejonowe komisariaty. W Nowogródku ter-

[23] Tamże, л. 84.
[24] Tamże, л. 86.
[25] Tamże, д. 1, л. 2.
[26] С. Новікаў, *Колькасныя маштабы прыцягнення беларускага насельніцтва нямецкай ваеннай адміністрацыяй да прымусовай працы на тэрыторыі Беларусі (1941-1944 гг.)*, [w:] *Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941-1944 гг.)*, рэд. А. Літвін, Мінск 2010, s. 101.

min rozliczeniowy kończył się 1 kwietnia 1942 r. Trzy tygodnie wcześniej komisarz Erhard odpowiedzialny za sprawy gospodarcze wysłał pismo do burmistrza przypominające o obowiązku terminowego dostarczenia wyznaczonych kontyngentów zbóż, wełny, włókien lnianych, siana, słomy oraz nasion lnu, prosa i konopi[27]. Zebranie tego wszystkiego na przednówku, gdy mieszkańcy wsi najczęściej sami odczuwali niedostatek żywności, było dla administracji cywilnej zadaniem karkołomnym i z pewnością nie budowało jej autorytetu wśród lokalnej społeczności.

W grudniu 1941 r. Niemcy polecili burmistrzowi rejonu nowogródzkiego zebrać 100 sztuk świń. W przypadku niewykonania nałożonego kontyngentu komisarz zabronił uboju zwierząt na własny użytek[28]. Zważywszy na przedświąteczny czas, zakaz uboju świń stawał się dosyć kłopotliwy. Za jego naruszenie groziły dotkliwe konsekwencje. W 1942 r. ubój zwierząt na własny użytek był poddany ścisłym procedurom administracyjnym. Postępując zgodnie z prawem rolnik musiał złożyć do Zarządu Rejonowego w Nowogródku trzyczęściowy wniosek. Pierwszą część wypełniał sam wpisując stan pogłowia zwierząt w gospodarstwie, ilość członków rodziny oraz opis planowanej do uboju świni, a szczególnie wymagane było określenie jej masy. Prawdziwość tych danych potwierdzali sołtys oraz burmistrz gminny. Tak przygotowany wniosek trafiał do Zarządu Rejonowego, gdzie przeliczano wagę świni na normy tłuszczu. Norma wynosiła 320 gram tygodniowo na osobę. Sztuka o wadze 90-100 kg pokrywała roczne zapotrzebowanie na tłuszcz sześcioosobowej rodziny chłopskiej. Decyzję Zarządu Rejonowego przekazywano do ostatecznej akceptacji Gebietskommissariatu[29]. Raz w roku każde gospodarstwo chłopskie miało możliwość uzyskania pozwolenia na ubój świni z przeznaczeniem do własnego spożycia. Ponieważ stan pogłowia był ewidencjonowany, każdy nielegalny ubój wiązał się z pewnym ryzykiem. Radzono sobie z tym w różny sposób, zwalając winę za ubytek zwierząt na złodziei, partyzantów lub pomór. Nie zawsze Niemcy dawali wiarę tym wyjaśnieniom. W rejonie grodzieńskim tylko w okresie od kwietnia 1942 r. do marca 1943 r. za nielegalny ubój zwierząt domowych ukarano mandatami lub wysłano do obozów koncentracyjnych blisko 600 osób[30].

Wiosną 1942 r. rejon nowogródzki miał wyznaczony obowiązek dostarczenia kontyngentu bydła. Komisariat żądał przekazania z gmin rejonu do 22 maja 1942 r. 250 sztuk bydła. Komisarz Erhard nakazał burmistrzowi re-

[27] ДАГВ, ф. 610, оп. 1, д. 9, л. 25.
[28] Tamże, д. 14, л. 2, Pismo komisarza rejonowego do burmistrza z 4.12.1941 r.
[29] Tamże, д. 28, л. 1-13, Wnioski o pozwolenie na ubój świń z rejonu nowogródzkiego.
[30] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (dalej: НАРБ), ф. 3500, оп. 3, д. 947, л. 241.

jonowemu dopilnować, aby kontyngenty w gminach zostały zgromadzone do 21 maja, zaś następnego dnia burmistrzowie gminni mieli doprowadzić stada na stację kolejową w Nowojelni[31].

Logistyka operacji ściągania kontyngentów była w najdrobniejszych szczegółach opracowywana przez komisariaty rejonowe (Gebietskommissariaty). Białoruska administracja cywilna miała jedynie wykonać polecenia według ustalonego harmonogramu. W przypadku trudności z realizacją miała obowiązek ujawnienia osób ignorujących decyzje władz okupacyjnych. Zarówno w przypadku kontyngentów zbożowych, jak zwierzęcych nie były to obciążenia rujnujące gospodarstwa chłopskie. Jedna sztuka pogłowia do przekazania w ramach kontyngentu przypadała bowiem na kilka lub kilkanaście gospodarstw.

W miarę upływu czasu wydłużała się jednak lista powinności na rzecz Rzeszy. Latem 1942 r. oddziały Towarzystwa „Ostland" zleciły burmistrzom rejonowym zorganizowanie zbiórki jagód oraz ziół leśnych[32]. W przypadku braku siły roboczej obowiązek zbierania runa leśnego mógł być zrealizowany poprzez zaangażowanie środowiska szkolnego. Instrukcje „Ostlandu" sugerowały, aby zbieraniem jagód dla Niemców zajęli się nauczyciele wraz z uczniami. Kontyngenty nałożone na poszczególne gminy miały być gromadzone przez burmistrzów, którzy mieli je następnie wysuszyć i dostarczyć do rejonowych oddziałów „Ostlandu" do 25 marca 1943 r.[33]

Niemcy potrzebowali także opakowań na zboże, zioła, jagody, len, konopie. Dlatego na gminy został nałożony obowiązek dostaw worków. Były one robione w każdym domu z tkanin lnianych. Sołtysi musieli dostarczyć do gminy po trzy worki z każdej miejscowości[34]. Obowiązek przekazania jednego worka przypadał na kilka lub nawet kilkanaście gospodarstw.

Zimą 1943 r., gdy armie niemieckie na froncie wschodnim najbardziej potrzebowały kożuchów, na terenie okupowanej Białorusi pośpiesznie wyznaczono nowy kontyngent. Z treści pism kierowanych przez mieszkańców wsi do zarządów gminnych lub sołeckich z prośbą o zwolnienie z obowiązku oddania kożucha dla Niemców można wnioskować, że każda rodzina otrzymała polecenie przekazania jednego kożucha na potrzeby żołnierzy Wehrmachtu. Najczęściej argumentowano, że przekazano już Niemcom

[31] ДАГВ, ф. 610, оп. 1, д. 9, л. 60.

[32] Tamże, л. 85, Pismo kierowników Baranowickiego Oddziału Towarzystwa „Ostland" Wernera i Espernbergera do burmistrza rejonu nowogródzkiego z 18.08.1942 r.; л. 88, Pismo naczelnika Nowogródzkiego Oddziału Towarzystwa „Ostland" do burmistrza z 27.07.1942 r.

[33] Tamże, л. 88.

[34] Tamże, д. 14, л. 12, Pismo burmistrza gminy Bieriezowka do burmistrza rejonowego w Nowogródku z 20.09.1942 r.

kożuch poprzedniej zimy, drugi zaś, który jeszcze nie został zabrany, był niezbędny dla przetrwania wieloosobowej rodziny chłopskiej[35].

Znacznie gorsza była sytuacja chłopów w miejscowościach, gdzie nie zlikwidowano kołchozów i którym nie przywrócono ziemi. Zamiana kołchozów na majątki ziemskie administrowane przez niemieckich lub miejscowych zarządców w niczym nie poprawiła położenia przypisanych tam do pracy chłopów. Na ziemiach wchodzących przed 17 września 1939 r. w skład państwa polskiego Niemcy odebrali ziemię chłopom przekazaną im przez władze sowieckie z parcelowanych majątków ziemskich. Część ziem zwrócono byłym polskim właścicielom, część zaś przeznaczono na tworzenie wielkich gospodarstw ukierunkowanych na produkcję żywności dla potrzeb Rzeszy[36].

Zarówno w reżimie radzieckim, jak niemieckim status robotników w gospodarstwach państwowych był porównywalny do położenia chłopów pańszczyźnianych. Prace polowe w majątkach produkujących żywność dla Rzeszy nadzorowali policjanci, a system kar cielesnych za opieszałość był równie okrutny jak w średniowieczu[37]. Według informacji ze źródeł sowieckiego podziemia, miejscowi policjanci pełniący rolę nadzorców na stale przebywali w tych wsiach, zajmowali najlepsze domostwa oraz dopuszczali się licznych gwałtów i grabieży na ich mieszkańcach[38]. W okrucieństwie i okazywaniu podłości dorównywali policjantom także niektórzy miejscowi zarządcy majątków, którzy stawali się niekiedy panami życia podporządkowanych sobie chłopów[39].

Do obowiązku burmistrzów rejonowych należało także zaopatrzenie w opał niemieckich komisariatów. Burmistrz Nowogródka scedował ten obowiązek na jednego z burmistrzów gminnych. W 1942 r. polecenie takie otrzymał burmistrz gminy Wapowina[40]. Miał dostarczyć 100 metrów sześciennych drewna do komisariatu, a jedyną motywacją podaną przez przełożonego stanowiła groźba, że w przypadku niewykonania polecenia pociągnie to za sobą konieczność „wyjaśnienia przyczyn" u niemieckiego komisarza.

35 Tamże, д. 9, л. 74, Pismo Pawła Hajduka do Zarządu Sołectwa w Horodecznie z 18.02.1943 r.

36 *Гісторыя Беларусі. Беларусь у 1917-1945 гг.*, т. 5, рэд. М. Касцюк, Мінск 2007, s. 520-521.

37 Nadzorujący prace polowe administratorzy i policjanci wydajność oraz jakość wykonywanych obowiązków wymuszali najczęściej policyjną pałką: НАРБ, ф. 3500, оп. 2, д. 45, л. 188.

38 Tamże, оп. 4, д. 216, л. 11.

39 Б. К`яры, *Штодзённасць за лініяй фронту. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941-1944 г.)*, Мінск 2005, s. 160-161.

40 ДАГВ, ф. 610, оп. 1, д. 9, л. 6, Pismo burmistrza rejonowego w Nowogródku do burmistrza gminy Wapowina z 13.01.1942 r.

Skala powinności zarówno administracji cywilnej, jak mieszkańców wsi była bardzo szeroka. Burmistrzowie nieustannie musieli organizować lub mobilizować ludność do spełniania poleceń nowych władców. Brutalność Niemców w przypadku niewykonania nałożonych powinności zmuszała białoruskich urzędników do gorliwego egzekwowania rozporządzeń okupanta. Byli tylko pośrednikami, lecz postrzegano ich jako tych, którzy odbierali mieszkańcom deficytowe dobra. Stanowili część systemu obcej władzy. Większość urzędników stanowili miejscowi chłopi, którym okupanci dali ogromną władzę. Niektórzy sprawując swoje funkcje utożsamiali się z reżimem, który reprezentowali. Donosili na tych, którzy nie wywiązywali się z obowiązków, wykorzystując niemiecki aparat represji niszczyli swoich osobistych wrogów, sąsiadów, z którymi byli skonfliktowani, przyjmowali postawy kolaborantów działających rozmyślnie na szkodę miejscowej ludności. W warunkach niemieckiej okupacji oskarżeniem o sympatie do komunizmu mogli eliminować wszystkich niewygodnych sobie mieszkańców gminy. Dla wielu oprócz chęci rządzenia motywem gorliwej współpracy z okupantami była możliwość wzbogacenia się kosztem ludności, dla której stanowili najbliższy szczebel władzy. Ponieważ w ich kompetencji była troska o bezpieczeństwo w gminie, mieli także obowiązek werbunku do policji pomocniczej[41]. Wraz z policją stanowili podstawy okupacyjnego systemu rozpoznania i informacji o sytuacji w terenie. Za aktywność w zwalczaniu podziemia sowieckiego i jego sympatyków burmistrzom wypłacano wysokie premie. Nadgorliwość motywowana względami materialnymi lub zwyczajną podłością tworzyła długie listy ofiar spośród ludzi spokrewnionych z rzeczywistymi lub domniemanymi partyzantami[42].

Burmistrzowie odpowiedzialni byli za porządek publiczny w gminie lub rejonie, nie mieli natomiast władzy rozkazodawczej nad miejscową policją, która ten porządek miała zabezpieczać. Mogli wykorzystywać policję poprzez niemieckie służby bezpieczeństwa, pisać na przykład donosy na mieszkańców sympatyzujących z podziemiem. Decyzje o bezpośrednich działaniach represyjnych lub militarnych skierowanych przeciwko partyzantom należały do komendantów SS lub żandarmerii. Niemcy unikali chociażby w najmniejszym zakresie przekazywania białoruskiej administracji władzy nad strukturami zmilitaryzowanymi, do których należała także policja pomocnicza[43].

Szefowie administracji gminnej lub rejonowej nie stanowili monolitu. Byli wśród nich także ludzie usiłujący łagodzić mieszkańcom warunki

41 Б. К`яры, *Штодзённасць за лініяй фронту...*, s. 159.
42 Tamże, s. 166.
43 А. В. Беляев, *Местная коллаборационитская администрацыя как составная часть нацистского окупационного режима в Беларуси...*, s. 129.

okupacyjnej rzeczywistości. Szukali pracy zagrożonym wywiezieniem na przymusowe roboty do Niemiec, nie ujawniali faktów naruszenia narzuconego przez okupantów prawa, za co z reguły groziły straszliwe konsekwencje.

Pracę burmistrzów wspierała propaganda w języku białoruskim prowadzona poprzez radio, prasę i plakaty. Jej treść przekonywała, że armia niemiecka przyniosła chłopom białoruskim wolność od kołchozów i zbrodniczego stalinowskiego bolszewizmu. Propaganda nawoływała mieszkańców wsi do okazywania wdzięczności żołnierzowi niemieckiemu wydajną pracą i przekonywała, że w ten sposób zbudują własną lepszą przyszłość[44].

Plagą na wsi białoruskiej w okresie niemieckiej okupacji był szerzący się bandytyzm. Tysiące ludzi ciągle musiało się przed kimś skrywać — byli czerwonoarmiści, funkcjonariusze sowieccy, Żydzi, młodzi ludzie unikający wywiezienia do Rzeszy, skonfliktowani z miejscową władzą i zagrożeni denuncjacjami, zwyczajni kryminaliści. Samoistnie powstawały różne grupy dysponujące bronią, których jedni członkowie usiłowali przetrwać wojnę i okupację, drudzy — wzbogacić się wykorzystując istniejący chaos polityczny. W tej sytuacji rabunek mienia należącego do mieszkańców wsi, a szczególnie żywności i ubrań, stał się normą rzeczywistości okupacyjnej. Forma funkcjonowania takich grup była podobna do życia partyzantów. Często członkowie różnych grup w ramach osobistych porachunków strzelali także do policjantów, zarządców, leśników i starostów. W rzeczywistości granica między partyzantami a bandytami była bardzo płynna, a dla mieszkańców wsi często niezauważalna.

Straty ponoszone w wyniku rekwizycji mienia przez uzbrojone grupy powodowały, że wieś niekiedy nie była w stanie uiszczać nawet umiarkowanych powinności nałożonych przez okupantów. Burmistrzowie chcąc uniknąć osobistej odpowiedzialności za niedostarczenie nałożonych kontyngentów często wskazywali przypadkowych ludzi jako winnych istniejącego stanu rzeczy, co z reguły kończyło się ich egzekucją. W większości przypadków partyzantami, bandytami, policjantami, urzędnikami byli ludzie znani w okolicy. Zawsze ktoś czuł się przez kogoś pokrzywdzony. Donosicielstwo stawało się normą w załatwianiu osobistych krzywd[45]. Jedni szukali sprawiedliwości u Niemców, drudzy u partyzantów, inni u okolicznych watażków skrywających się w lasach. Zarówno Niemcy, jak partyzanci „wymierzając sprawiedliwość” mordowali nie wnikając w szczegóły i prawdziwość donosów. Zabijano całe rodziny za domniemane winy poszczególnych jej członków[46]. Zmieniające się reżimy polityczne od 1939 r. i okupacja niemiec-

[44] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945...,* s. 315.
[45] Бернард К`яры, *Штодзённасць за лініяй фронту...*, s. 164-171.
[46] Tamże, s. 172.

ka wyzwoliły poczucie krzywd i najgorsze instynkty, które życie codzienne na prowincji białoruskiej uczyniły koszmarem. Najwyższą cenę płacili z reguły mieszkańcy wsi, którzy jedynie chcieli przetrwać.

Nieco bardziej znośna w pierwszym okresie okupacji była sytuacja wsi w Obwodzie Białostockim włączonym do Rzeszy i zachodniej Białorusi. W pobliżu Grodna sporadyczne były przypadki napadów rabunkowych. Podziemie sowieckie i polskie było tu do połowy 1943 r. bardzo nieliczne, nie przejawiało nadmiernej aktywności. Oddawanie kontyngentów na rzecz Rzeszy nie naruszało ekonomicznej stabilności gospodarstw chłopskich. Większość okupacyjnego okresu mieszkańcy wsi żyli trybem niezmienionym od dziesięcioleci — chodzili do cerkwi, uprawiali pola, młodzież spotykała się wieczorami w celach czysto towarzyskich, zawierano związki małżeńskie, rodziły się dzieci[47]. Największą uciążliwością były wywózki na roboty do Rzeszy. Niemców i ich barbarzyństwo widziano najczęściej wtedy, gdy ktoś w ramach porachunków osobistych składał donos na sąsiada lub nawet członka rodziny. Mimo świadomości straszliwych konsekwencji donosy na ludzi z najbliższego otoczenia nie były rzadkością[48]. Lud białoruski nie tylko stał się ofiarą okrutnego systemu, lecz także liczni jego przedstawiciele wybitnie przyczyniali się do cierpień współmieszkańców.

Na zachodniej Białorusi wiele zmieniło się w drugiej połowie 1943 r. wraz z początkiem wojny między podziemiem polskim i sowieckim. Miejscowa ludność zwłaszcza w okolicy Nowogródka, Lidy, Szczuczyna, Baranowicz stała się zakładnikami wielkiej polityki. Lojalność wobec własnych racji stanu wymuszali Niemcy, partyzanci polscy i sowieccy[49]. Każda ze stron zawsze znajdowała podstawy do represji wobec poszczególnych osób lub całych miejscowości.

Inaczej niż na prowincji okupacyjna codzienność wyglądała w wielonarodowym, wielowyznaniowym i wielokulturowym Brześciu włączonym do Komisariatu Rzeszy Ukraina. Na początku okupacji mieszkali w nim Żydzi, Rosjanie, Polacy, Białorusini i Ukraińcy. Każdy panujący reżim w XX wieku, najpierw rosyjski, a po 1920 r. polski, starał się uczynić ze stolicy zachodniego Polesia ośrodek ekspansji własnej kultury do okolicznych społeczności wiejskich, których proces kształtowania świadomości narodowej znajdował się w początkowej fazie. W latach dwudziestych w Brześciu i na Polesiu działały organizacje białoruskie, rosyjskie, ukraińskie i wspierane przez rząd stowarzyszenia polskie.

47 В. Швед, *У Другую сусветную*, [w:] *Пакаленне вайны. Штодзённае жыццё беларусаў Беласточчыны ў перыяд вайны і акупацыі (1939-1944)*, рэд. В. Луба, Беласток 2003, s. 212-213.

48 Д. Шатыловіч, *Вайна і мае юнацкія гады*, [w:] *Пакаленне вайны. Штодзённае жыццё беларусаў Беласточчыны ў перыяд вайны...*, s. 247-252.

49 Ю. Пракаповіч, *Жыццёвыя сцежкі*, [w:] *Лёс аднаго пакалення...*, s. 41.

W warunkach okupacji niemieckiej Brześć stał się miejscem rywalizacji o wpływy Ukraińców, Polaków i Rosjan. Ruch białoruski był niewidoczny na tle dynamicznie ubiegających się o udział we władzy i różnego rodzaju koncesje ze strony Niemców przedstawicieli trzech narodów. Praca w administracji cywilnej lub policji pomocniczej chroniła przed wywiezieniem do Niemiec oraz dawała pewne przywileje, na przykład lepsze kartki żywnościowe.

Pierwsze rozporządzenia niemiecki komisarz miasta Burat wydał na początku lipca 1941 r. w języku polskim, ukraińskim i rosyjskim, a dotyczyły one dominującej w mieście ludności żydowskiej[50]. Zabroniono kupowania od Żydów i sprzedawania Żydom jakichkolwiek towarów. Mieszkańcom miasta należącym do tej narodowości nie wolno było zajmować się handlem. Mogli oni przebywać na ulicy wyłącznie w drodze do pracy lub z pracy, a korzystać z chodnika, jedynie wówczas, gdy nie znajdowali się tam obywatele Rzeszy.

Zgodnie z rozporządzeniem komisarza Burata z listopada 1941 r. wszyscy mieszkańcy Brześcia powyżej 15 roku życia mieli obowiązek świadczenia pracy. Bezrobotni musieli stawić się w Urzędzie Pracy, gdzie często otrzymywali skierowanie na wyjazd do Rzeszy. Narodowe komitety samopomocowe istniejące w mieście, ułatwiając znalezienie zatrudnienia, stwarzały swoim członkom i sympatykom szanse na uniknięcie wyjazdu na przymusowe roboty.

W pierwszych miesiącach okupacji władze niemieckie ustaliły górną granicę cen na artykuły spożywcze i wszelkie usługi[51]. Określono także wartość godziny pracy w rublach dla każdej kategorii zatrudnienia — pomocnika, robotnika niewykwalifikowanego i wykwalifikowanego (rzemieślnika), przodownika grupy i majstra. Robotnik wykwalifikowany wykonujący tę samą pracę co pomocnik otrzymywał wynagrodzenie trzy razy wyższe[52]. Płaca była bardziej zależna od przypisania do określonej kategorii zatrudnienia niż wydajności. Za wydajną pracę można było podnieść płacę jedynie o 25 procent. Przepisy dotyczące płac dyskryminowały kobiety i Żydów, bowiem ich wynagrodzenie w każdej kategorii zatrudnienia miało być niższe o 20 procent. W stosunku do Żydów zabronione były jakiekolwiek premie z tytułu wydajności pracy. Komitety samopomocowe posiadające status organizacji proreżimowych z reguły zapewniały swoim członkom zaszeregowanie do lepszych kategorii zatrudnienia.

W czerwcu 1943 r. w Brześciu było zarejestrowanych 20 firm prywatnych — 16 należało do Polaków, 3 do Białorusinów i 1 do Rosjanina[53]. Większość z nich zatrudniała po kilka osób.

[50] ДАБВ, ф. 201, оп. 1, д. 10, л. 1.
[51] Tamże, ф. 203, оп. 1, д. 348, л. 6.
[52] Tamże, д. 10, л. 1.
[53] Tamże, ф. 201, оп. 1, д. 2, л. 3.

W Grodnie, które znajdowało się w Okręgu Białostockim włączonym do Prus Wschodnich obowiązywały inne prawa. W mieście wznowiono działalność kilkunastu dużych zakładów, gdzie potrzebni byli wykwalifikowani pracownicy. Dlatego Niemcy byli zmuszeni zatrudniać Żydów. W końcu 1941 r. rzemieślnicy i robotnicy żydowscy stanowili 41 procent zatrudnionych na terenie miasta[54]. W pierwszych dniach okupacji Niemcy oszacowali, że w Grodnie ponad 5 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym, nie należących do społeczności żydowskiej, pozostawało bez pracy. Erich Koch, nadprezydent Prus Wschodnich i jednocześnie szef Zarządu Cywilnego Okręgu Białystok jeszcze w lipcu 1941 r. wydał rozporządzenie komisarzom rejonowym, aby zorganizowali obozy pracy dla wszystkich bezrobotnych[55]. Faszyści, podobnie jak komuniści, w każdych warunkach dbali o pełne zatrudnienie. W Grodnie, tak jak w całej prowincji pruskiej, obowiązywał 8-godzinny dzień pracy. Młodzież w wieku poniżej 16 roku życia miała czas pracy skrócony o jedną godzinę. W praktyce czas pracy był znacznie dłuższy, lecz z reguły przedłużany za zgodą zatrudnionych motywowanych wyższymi zarobkami, darmowymi posiłkami lub ubraniami roboczymi[56]. Premie za przekraczanie normy były skuteczniejsze niż sowieckie wyróżnienia za udział w „socjalistycznym współzawodnictwie pracy"[57].

Płace zatrudnionych były zależne od przypisania do jednej z ośmiu kategorii zaszeregowania. Najwyższe kategorie i najwyższe płace były zarezerwowane dla fachowców, pełniących rolę majstrów i nadzorujących pozostałych pracowników. Młodzież w przedziale wiekowym od 16 do 18 lat otrzymywała 80 procent stawki zarezerwowanej dla danej kategorii, zaś najmłodsi, którzy nie ukończyli 16 roku życia, jedynie 60 procent. Dzienne wyżywienie robotnika według wyliczeń niemieckich miało równowartość około 2 godzin pracy[58]. Zróżnicowane były także podatki. Najniżej zarabiający płacili 6 procent, najlepiej uposażeni 10 procent[59]. Robotnicy niemieccy zatrudnieni na równoległych stanowiskach otrzymywali płacę

[54] F. Ackermann, *Druga wojna światowa i jej następstwa w Grodnie z perspektywy lokalnej*, [w:] *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939-1941-1944/1945*, red. E. Dmitrów, J. Tauber, Białystok 2011, s. 287.

[55] А. Літвін, Я. Грэбень, С. Новікаў, *Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941-1945 гг.*, Мінск 2010, s. 68.

[56] Tamże, s. 81.

[57] O wysokiej wydajności zatrudnionych pracowników w firmach niemieckich na terenie Grodna świadczy fakt, że 47% z nich przekraczało wyznaczone normy. Jedynie 3% zatrudnionych miało kłopoty z ich wykonaniem: А. Літвін, Я. Грэбень, С. Новікаў, *Вяртанне ў рабства...*, s. 81.

[58] С. Новікаў, *Працоўная занятасць жыхароў Гродна ў 1941-1944 гг.*, [w:] *Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941-1944 гг.)*, рэд. А. Літвін, Мінск 2010, s. 146-148.

[59] Tamże, s. 141.

o 30 procent wyższą od miejscowych pracowników. Początkowo walutą obowiązująca w Grodnie były ruble radzieckie, lecz w 1942 r. w Okręgu Białostockim wprowadzono reichsmarkę.

W Grodnie, podobnie jak w całym Okręgu Białostockim, obowiązek pracy mieli wszyscy mieszkańcy w wieku od 14 do 60 lat. W Komisariacie Generalnym Białoruś konieczność posiadania karty pracy obowiązywała ludzi w wieku od 18 do 45 lat. W Grodnie był to podstawowy dokument kontroli mieszkańców miasta. Każdego miesiąca zamieszczano w nim adnotacje o wypłacie wynagrodzenia za pracę. Brak takiej adnotacji dawał podstawy do przymusowego zatrudniania najczęściej w innym regionie Prus Wschodnich. Z Grodna i rejonu grodzieńskiego do pracy w Rzeszy wysłano 18,5 tys. osób[60].

Po wywiezieniu Żydów do obozów koncentracyjnych na terenie Generalnego Gubernatorstwa na przełomie 1942 i 1943 r. pojawił się deficyt siły roboczej w mieście. Niemcy zostali zmuszeni do zatrudniania dzieci w wieku od 12 do 14 lat[61]. Pracowali także ludzie, którzy przekroczyli wymaganą prawem górną granicę wieku 60 lat, obligującą do posiadania karty pracy. Najstarszy pracownik zatrudniony przez Zarząd Miejski Grodna przy sprzątaniu ulic miejskich liczył 76 lat. Komunalne służby oczyszczania miasta działały od pierwszych do ostatnich dni okupacji. O czystość w Grodnie troszczyło się 155 osób. Więcej pracowników — 173 — miał tylko wydział budowlany. Cywilny Zarząd Miejski zatrudniał we wszystkich sektorach obsługi miasta 588 ludzi[62].

Najpełniejszą gamę kolorów okupacyjnej rzeczywistości przedstawiał Mińsk. Miasto było bombardowane od pierwszego dnia wojny przez 7 kolejnych dni i nocy, aż do wkroczenia Wehrmachtu[63]. Niemcy szacowali, że w pierwszych dniach wojny w stolicy Białorusi w wyniku bombardowań i walk ulicznych z użyciem czołgów i artylerii zburzonych zostało prawie 80 procent domów[64]. W mieście liczącym do wybuchu wojny 240 tys. mieszkańców w końcu czerwca 1941 r. pozostawało mniej niż 100 tys. Większość po pierwszym dniu bombardowań uciekła do rodzin na wieś. W latach następnych liczba mieszkańców stolicy Białorusi nieco przekraczała 100 tys.[65]

60 А. Літвін, Я. Грэбень, С. Новікаў, *Вяртанне ў рабства...*, s. 83.

61 Tamże, s. 79.

62 С. Новікаў, *Працоўная занятасць жыхароў Гродна ў 1941-1944 гг....*, s. 153-155.

63 И. Ю. Воронкова, *Минское направление и Минск в первые дни Великой Отечественной войны (22-28 июня 1941 г.)*, [w:] *Беларусь 1941-1945. Подвиг. Трагедия. Память*, кн. 1, s. 18-28.

64 У. Гартэншлегер, *Горад Менск пад нямецкай акупацыяй (1941-1944)*, „Arche", 2008, № 5, s. 127.

65 *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945...*, s. 296.

Po wkroczeniu Wehrmachtu do Mińska zarządzeniem władz wojskowych zamknięto w obozie wraz z jeńcami wojennymi wszystkich mężczyzn w wieku od 18 do 45 lat. Zanim przybyły formacje SS poszukiwaniem komunistów i Żydów zajmowali się wojskowi. Dowódcy Wehrmachtu organizowali także administrację lokalną, której powierzono aprowizację, porządkowanie miasta, odbudowę zaplecza gospodarczego dla potrzeb armii. Do października 1941 r. uruchomiono 39 zakładów pracy, gdzie znalazło zatrudnienie ponad 3 tys. osób[66]. Przed wybuchem wojny w stolicy Białorusi działały 332 przedsiębiorstwa, w których zatrudniano około 40 tys. pracowników. Zniszczenia w wyniku działań wojennych oraz ewakuacja wyposażenia zakładów na wschód pozbawiły Mińsk większości obiektów gospodarczych[67]. W połowie lipca Niemcy zaczęli tworzyć getto, gdzie wkrótce za pośpiesznie wzniesionymi murami zamknięto ponad 80 tys. Żydów z Mińska i okolicznych miasteczek[68].

Oprócz administracji cywilnej w Mińsku powołano także struktury białoruskiej władzy sądowniczej z Mińskim Sądem Okręgowym posiadającym funkcje kontrolne nad pozostałymi sądami okręgowymi. Kompetencje tych sądów ograniczały się do rozstrzygania spraw cywilnych, a ich wyroki mógł uchylać każdy policyjny organ władzy niemieckiej[69].

Nadrzędną sprawą dla wszystkich mieszkańców Mińska stało się zdobywanie żywności. Kartki żywnościowe były wydawane tylko osobom zatrudnionym. W kwietniu 1943 r. w stolicy Białorusi oficjalnie pracę miało 35 tys. osób. Pozostali mieszkańcy Mińska musieli zdobywać żywność poza systemem reglamentacyjnym. Niepracujący członkowie rodzin pozostawali na utrzymaniu zatrudnionych. W tej sytuacji głównym źródłem zaopatrzenia mieszkańców miasta stał się czarny rynek i żywność przywożona z okolicznych wsi. Towary od chłopów często nabywano w drodze wymiany za inne dobra użytkowe, jak buty, ubrania, naczynia, zegarki. Do wyzbywania się rzeczy osobistych lub przedmiotów codziennego użytku zmuszała mieszkańców Mińska rzeczywistość okupacyjna. Na początku okupacji ceny żywności w mieście były nieproporcjonalnie wysokie w stosunku do zarobków. Nauczyciel, lekarz, czy wykwalifikowany robotnik zarabiali miesięcznie około 30-40 reichsmarek. Na czarnym rynku w pierwszych miesiącach okupacji stanowiło to wartość 6-8 bochenków chleba. Na początku 1942 r. norma chleba była zależna od miejsca zatrudnienia

[66] Tamże, s. 132.

[67] *Эвакуация: трагедия или подвиг?*: http://minsk-old-new.com/minsk-3001-ru.htm [19.07.2013]

[68] *Минское гетто*: http://minsk-old-new.com/minsk-2949-ru.htm [10.07.2013]

[69] *Сацыяльна-эканамічныя асновы жыцця (жизнь населения при оккупации)*: http://minsk-old-new.com/minsk-2994-ru.htm [29.07.2013]

i wynosiła od 80 do 500 gram. Jej uzupełnienie stanowiło 15 g masła i 10 g smalcu[70]. W połowie 1942 r. w wyniku wprowadzenia systemu reglamentacji, poszerzenia rynku pracy wartość płacy znacznie wzrosła. Tygodniowa norma żywnościowa przewidywała dla dorosłego człowieka 1,75 kg chleba, 0,2 kg mięsa, 0,2 kg mąki i 0,15 kg kaszy. Połowę mniejsze normy Niemcy wyznaczyli Żydom[71].

Wartość płacy zmniejszało jej wypłacanie w sowieckich rublach. Niemcy wprawdzie ustanowili oficjalny kurs wymiany rubla na reichsmarkę w relacji 1:10, lecz w praktyce jedyną szanowaną walutą na rynku była marka niemiecka. Na bazarach towary za ruble były sprzedawane w przeliczeniu na markę w stosunku 1:20[72]. Pracownicy otrzymujący wynagrodzenie w rublach, nabywając cokolwiek poza systemem reglamentacji, w rzeczywistości tracili znaczną część swoich zarobków.

W Mińsku wielokrotnie wyższe były płace urzędników administracji cywilnej niż pozostałych zatrudnionych w mieście. Wynagrodzenia osób na służbie okupacyjnego aparatu władzy zapewniały im względnie dobrą pozycją materialną. Osoby zajmujące kierownicze stanowiska w administracji zarabiały nawet po 180 reichsmarek[73]. Niemcy kupowali w ten sposób oddanych sobie współpracowników spośród miejscowej ludności. Szeregowi pracownicy administracji otrzymywali wprawdzie o połowę mniej niż ich naczelnicy, lecz były to płace i tak około dwukrotnie wyższe niż wykwalifikowanych robotników, nauczycieli i lekarzy[74].

W okupowanym Mińsku wypłacano także renty i emerytury. Otrzymywało je około 4% mieszkańców miasta. Nie były to świadczenia zbyt wysokie, lecz sam fakt ich wypłaty miał tworzyć wrażenie normalności i stabilności systemu. Renty inwalidzkie miały wartość 7-9 reichsmarek, emerytury zaś — 11-12 reichsmarek. W systemie reglamentacji żywności były to środki wystarczające do zakupu podstawowych produktów — chleba, ziemniaków, mąki, kaszy i tłuszczu. Możliwość przetrwania dawał także rozbudowany system wydawania bezpłatnych obiadów przez Białoruską Samopomoc Ludową. Białoruski historyk Aleh Hardzijenka, powołując się na sprawozdania Mińskiego Zarządu Miejskiego podaje, że na początku 1944 r. wydawano w mieście po około 18 tys. obiadów mie-

[70] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945...*, s. 174-175.

[71] А. Гардзіенка, *Да пытання аб выжываннi гарадскога насельнiцтва падчас нямецкай акупацыi (1941-1944) на прыкладзе горада Мiнска*, [w:] *Генацыд у другой сусветнай вайне: паблемы даследавання (у памяць ахвяр Трасцянца)*, Мiнск 2003, s. 275.

[72] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945...*, s. 298.

[73] А. Гардзіенка, *Да пытання аб выжываннi гарадскога насельнiцтва падчас нямецкай акупацыi...*, s. 274.

[74] *Сацыяльна-эканамiчныя асновы жыцця (жизнь населения при оккупации)...*

sięcznie, głównie inwalidom, bezdomnym, starcom, uchodźcom i uczniom w szkołach[75].

W Mińsku i okolicy podczas okupacji niemieckiej funkcjonowało 25 domów dziecka, które w dużej mierze były dziedzictwem polityki radzieckiej z lat trzydziestych. Większość ich mieszkańców stanowiły dzieci mińskiej inteligencji, „wrogów ludu" zamordowanych przez NKWD w latach 1937-1939. W trakcie działań wojennych 1941 r. pojawiły się tysiące nowych sierot. Za zgodą Niemców opiekę nad domami dziecka przejęła Białoruska Samopomoc Ludowa[76]. Działacze ruchu narodowego liczyli, że dorastająca młodzież wychowana przez nich w duchu patriotycznym będzie stanowić wartościowe kadry przyszłego państwa białoruskiego.

Służba zdrowia w Mińsku była zorganizowana głównie na użytek Niemców. Największy szpital w mieście był przeznaczony do leczenia żołnierzy Wehrmachtu, funkcjonariuszy SS i niemieckich urzędników. W obawie przed zakażeniem bakteriami lub wirusami okupanci nie dopuszczali do usług medycznych w tej placówce białoruskich mieszkańców Mińska. Z tego samego powodu ograniczono możliwość korzystania z transportu miejskiego, który w praktyce służył jedynie Niemcom. W mieście liczącym ponad 100 tys. mieszkańców na początku 1944 r. były 4 niewielkie szpitale, 4 przychodnie, 2 apteki, 86 lekarzy i 16 dentystów[77]. Większość rozporządzeń władz okupacyjnych dotyczących spraw sanitarnych w mieście była podyktowana troską o niedopuszczenie do powstawania ognisk epidemii, której ofiarą mogliby paść także Niemcy. Dlatego rygorystyczne wymagano od administracji białoruskiej sprzątania i usuwania wszelkich odpadów, utrzymywania w należytej czystości szaletów publicznych, a także spełniania norm sanitarnych przez mieszkańców, które z ich punktu widzenia były absurdalne[78].

W Mińsku, gdzie realizowano większość eksperymentów polityki okupacyjnej, organizowano uroczystości państwowe z udziałem tysięcy mieszkańców miasta. Najwięcej mityngów i pochodów odbywało się 1 maja. Dzień ten, podobnie jak komuniści, czcili także niemieccy narodowi socjaliści i najróżniejszymi sposobami zachęcali mieszkańców okupowanych terytoriów ZSRR do masowego uczestnictwa w obchodach Święta Pracy. Natomiast 22 czerwca ogłoszono w Białorusi „Dniem wyzwolenia od bolszewizmu"[79]. Wdzięczność „wyzwolicielom" musieli w tym dniu okazywać zwłaszcza ludzie związani z aparatem władzy okupacyjnej — urzędni-

[75] А. Гардзіенка, *Да пытання аб выжыванні гарадскога насельніцтва падчас нямецкай акупацыі...*, s. 275-276.

[76] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945...*, s. 311.

[77] У. Гартэншлегер, *Горад Менск пад нямецкай акупацыяй...*, s. 177.

[78] Dotyczyło to na przykład utrzymywania w należytej czystości przydomowych toalet.

[79] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945...*, s. 299.

cy, policjanci, a także, na polecenie zarządów przedsiębiorstw, zwyczajni robotnicy. Od 1943 r. mityngi dla białoruskiej młodzieży organizowano 20 kwietnia, w dniu urodzin Hitlera. Uroczystości łączono z werbunkiem do Waffen-SS lub służby pomocniczej w Luftwaffe[80].

Kina w okupowanym Mińsku oferowały repertuar złożony głównie z filmów niemieckich z tłumaczeniem na język białoruski[81]. Projekcję filmu fabularnego poprzedzała kronika filmowa, wypełniona najczęściej informacjami o sukcesach armii niemieckiej oraz roli Niemiec w stanowieniu nowego doskonałego świata. W Generalnym Komisariacie Białoruś funkcjonowało w okresie okupacji 36 kin, gdzie każdego miesiąca sprzedawano około 100 tys. biletów[82]. Podobnie jak w ZSRR kino było ważnym instrumentem oddziaływania propagandowego.

W życiu kulturalnym Mińska pod okupacją niemiecką wiodąca rolę odgrywał teatr miejski, działający od sierpnia 1941 r., w którym realizowano kilka gatunków sztuki scenicznej — klasyczną dramaturgię, operę, balet oraz śpiewy chóralne. Wystawiano dzieła białoruskich dramaturgów i kompozytorów oraz klasykę literatury europejskiej. Teatr służyć miał umacnianiu białoruskich wartości narodowych i z oczywistych względów nie mógł podważać idei niemieckiego przywództwa wśród „wyzwolonych" narodów Europy wschodniej. Po zamachu zorganizowanym podczas spektaklu przez radzieckie podziemie 22 czerwca 1943 r. teatr zawiesił działalność do kwietnia 1944 r.[83] Zespoły artystów teatru mińskiego przez cały okres okupacji niemieckiej objeżdżały z własnym repertuarem okoliczne miasteczka wystawiając każdego roku na prowincji po kilkadziesiąt spektakli.

O instrumentalnym wykorzystywaniu sztuki przez Niemców świadczy fakt, że w Bobrujsku i Mohylewie zorganizowano teatry rosyjskie. Ich repertuar odwoływał się do rosyjskiego nacjonalizmu, którego głównym antagonistą był bolszewizm. Na wschodniej Białorusi antysowiecki front okupanci budowali mobilizując miejscową zrusyfikowaną białoruską inteligencję hasłami „wyzwalania Rosji".

W Mińsku za zgodą władz okupacyjnych organizowano wystawy malarstwa białoruskiego. W mieście największe dzieła białoruskiej muzyki patriotycznej stworzyli w tym czasie znani kompozytorzy — Mikoła Rawieński, Mikoła Szczahłoú-Kulikowicz[84].

Stolica Komisariatu Generalnego była przede wszystkim wielkim ośrodkiem propagandy okupacyjnej. W lipcu 1941 r. w strukturach Mińskiego

[80] И. Ю. Воронкова, *Последние месяцы гитлеровских окупантов в Минске (1943-1944гг.)*, [w:] *Беларусь 1941-1945. Подвиг. Трагедитя. Память*, кн. 1, s. 456.

[81] У. Гартэншлегер, *Горад Менск пад нямецкай акупацыяй...*, s. 179.

[82] *Гісторыя Беларусі. Беларусь у 1917-1945 гг...*, s. 526.

[83] *Беларусь у XX стагоддзі*, вып. 2, Мінск 2003, s. 83.

[84] *Гісторыя Беларусі. Беларусь у 1917-1945 гг...*, s. 526.

Zarządu powołano Wydział Wydawniczy, któremu podporządkowano nowo powstałe Krajowe Wydawnictwo „Mińsk". Szefem obu instytucji został intelektualista Anton Adamowicz, wielokrotnie więziony w Sowieckiej Białorusi[85]. W końcu lipca 1941 r. ukazały się pierwsze numery „Gazety Mińskiej" („Менская газэта"), która od marca 1942 r. zmieniła tytuł na „Gazetę Białoruską" („Беларуская газэта") i była największym ośrodkiem propagandy drukowanej w języku białoruskim. Jej redaktorem początkowo był Alaksiej Siańkiewicz, w październiku 1941 r. oddelegowany do tworzenia ogólnokrajowej gazety adresowanej do środowisk chłopskich — „Głosu Wsi" („Голас вёскі"). Redakcja „Gazety Białoruskiej" znalazła się w rękach znanego z radykalnych poglądów narodowych działacza Uładzisława Kazłoúskaha (Władysława Kozłowskiego). W październiku 1941 r. Krajowe Wydawnictwo „Mińsk" zostało podporządkowane Wydziałowi Druku w Mińskim Komisariacie. Wprawdzie wszyscy Białorusini pozostali na swoich stanowiskach, lecz całkowita kontrola nad propagandą znalazła się w rękach niemieckich urzędników i oficerów ze służb bezpieczeństwa. Dystrybucją prasy wydawanej w Mińsku do końca 1942 r. zajmowały się oddziały Białoruskiej Samopomocy Ludowej. W 1943 r. Niemcy powołali do tego celu specjalną firmę — Leitungs-Vertrieb Weissruthenien, która wprawdzie nadal wykorzystywała oddziały Białoruskiej Samopomocy, lecz ściśle kontrolowała proces rozpowszechniania prasy i rozliczenia finansowe z tym związane[86].

Znaczna część treści prasy drukowanej w Mińsku pochodziła z niemieckich specjalistycznych ośrodków informacji i propagandy. Redaktorom białoruskim powierzano ich tłumaczenie i umieszczanie w odpowiednio eksponowanych miejscach. Na pierwszych stronach drukowano odpowiednio spreparowane informacje z frontów, eksponując przede wszystkim wszelkie sukcesy Wehrmachtu. O partyzantach na Białorusi pisano niechętnie, najczęściej posługując się epitetami rodzaju „żydowsko-bolszewickie bandy", „kryminalno-komunistyczne elementy"[87]. Antypartyzancką propagandę nasilono pod koniec okupacji, gdy podziemie stało się uczestnikiem niemal codziennego życia w mieście. Najintensywniej przekonywano jednak do wyjazdów do pracy w Niemczech. Specjalizowała się w tym gazeta Związku Młodzieży Białoruskiej — „Жыве Белврусь" („Niech żyje Białoruś"), wydawana od 1943 r. przy udziale Wydziału Prasy i Propagandy Komisariatu Generalnego Białoruś.

[85] Ю. Туронак, *Беларуская кніга пад нямецкім кантролем (1939-1944)*, Мінск 2002, s. 144.

[86] С. В. Жумарь, *Окупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны*, [w:] *Беларусь 1941-1945. Подвиг. Трагедия. Память*, кн. 1, s. 137-138.

[87] Tamże, s. 143.

Klęski na froncie wschodnim spowodowały, że od końca 1943 r. Niemcy przygotowywali plan ewakuacji Mińska. Pierwotnie planowano wysiedlenie wszystkich mieszkańców miasta w wieku od 14 do 55 lat, z wykorzystaniem ich w roli siły roboczej w strefie przyfrontowej, głównie przy budowie umocnień obronnych. Z powodu trudności logistycznych, w ciągu ostatnich 6 miesięcy wywieziono do Rzeszy jedynie około 8 tys. młodych ludzi[88].

W warunkach pośpiesznej ewakuacji miasta w ostatnim dniu czerwca 1944 r. Niemcy znaleźli czas i środki transportu dla 6,5 tys. więźniów przetrzymywanych w obozach i więzieniach na terenie Mińska. Wywieziono ich 11 km za miasto i rozstrzelano w pobliżu miejscowości Trościaniec Mały. Następnego dnia specjalne oddziały Wehrmachtu zburzyły elektrownie, stacje telegrafu i radia, wodociągi, kanalizację, zakłady przemysłowe, piekarnie i inne obiekty przetwórstwa spożywczego. Zaminowano wszystkie ważniejsze budynki użyteczności publicznej[89]. W wyniku planowego działania niemieckich władz okupacyjnych Mińsk, w chwili wkraczania do miasta Armii Czerwonej (3 lipca 1944 r.), był wielkim pogorzeliskiem, pozbawionym jakiejkolwiek infrastruktury miejskiej.

Summary

The province and the capital—daily life in occupied Belarus

The daily life of the inhabitants of Belarus under German occupation was organized by district commissaries who implemented the policies of the Third Reich. The civil administration was an intermediary between the actual authority represented by the commissaries and the Belarusian inhabitants. Commune and district authorities administered by mayors enforced all the decrees issued by the commissaries: they collected levies, organized public work, took care of the condition of the roads and maintenance of schools, as well as recruitment to the police. Town mayors, along with auxiliary police, were the basis of the system of reconnaissance and information under occupation. The range of obligations imposed upon the inhabitants of villages was very extensive. Hence, the direct executors of German policy were often hated by the inhabitants. The villages under the German occupation suffered greatly from acts of banditry. Various armed groups that took shelter in the woods made a living by robbing villagers. The underground Soviet army was active in occupied territories. Each side had its adherents and informants. The province was a field of war between two types of totalitarianism, but the civilians suffered the most. Life in the occupied towns was somewhat different. The Germans tried above all to establish factories that would supply the military hinterland. All inhabitants aged 14 years and more had to be employed. On this basis they received food coupons. Belarusian activists in Minsk attempted to revive cultural life.

Змест

Правінцыя і сталіца — акупацыйная штодзённасць Беларусі

Штодзённае жыццё насельніцтва Беларусі пад нямецкай акупацыяй было арганізаванае раённымі камісарамі, якія выконвалі асноўныя палажэнні палітыкі III Рэй-

[88] И. Ю. Воронкова, *Последние месяцы гитлеровских окупантов в Минске...*, s. 456.

[89] Tamże, s. 460-463.

ха. Пасрэднікам паміж фактычнай уладай, якую прадстаўлялі камісары, і насельніцтвам была беларуская цывільная адміністрацыя. Гмінныя і раённыя ўправы, якімі кіравалі бургамістры, прымушалі насельніцтва выконваць усе загады камісараў — спаганялі кантынгенты, арганізавалі публічныя работы, дбалі пра стан дарог, утрыманне школ, вербавалі ў паліцыю. Бургамістры разам з дапаможнай паліцыяй складалі падставу акупацыйнай сістэмы разведкі і інфармацыі. Маштаб накладзеных на сялян абавязкаў быў надта шырокі. Таму непасрэдныя выканаўцы нямецкай палітыкі былі ненавісныя вясковаму насельніцтву. Бядой беларускай вёскі пад нямецкай акупацыяй быў бандытызм. У лясах скрываліся розныя ўзброеныя групоўкі, якія жылі за кошт рабаванага насельніцтва. На другім баку фронту было падпольнае савецкае войска. У кожнага з бакоў былі свае прыхільнікі і інфарматары. На правінцыі працягвалася вайна двух таталітарызмаў, у якой найбольш пацярпела мірнае насельніцтва. У гарадах акупацыйная рэчаіснасць была трошкі іншай. Немцы стараліся запусціць прамысловыя прадпрыемствы на патрэбы фронту. Усе жыхары старэйшыя за 14 гадоў мелі абавязак працаўладкавацца. На гэтай падставе выдаваліся харчовыя талоны. У Мінску ў выніку намаганняў беларускіх дзеячаў былі роблены спробы адрадзіць культурнае жыццё.

Eugeniusz Mironowicz – prof. dr hab., kierownik Katedry Polityki Międzynarodowej w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.

Rafał Czachor
(Polkowice)

Od próby reformy republiki radzieckiej do niepodległości. Proces zmian ustrojowych na Białorusi w latach 1989-1991

Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich był procesem długotrwałym. Mimo że dla wielu obywateli państwa sowieckiego, jak i zagranicznych obserwatorów, upadek dawnego imperium był szokiem, przesłanki systemowego kryzysu zauważalne były od początku lat 80. Genezy rozpadu ZSRR można doszukiwać się w konsekwencjach niewydolności gospodarczej oraz zrozumienia przez reformatorski obóz Michaiła Gorbaczowa skali problemów państwowych i podjęciu próby wielopłaszczyznowych reform. Na ich mocy, pod hasłem *Nazad k Leninu* — restauracji idei leninowskiej, następowała demokratyzacja życia politycznego w ZSRR oraz uruchomiony został proces zwiększania zakresu samodzielności poszczególnych podmiotów radzieckiego państwa związkowego. Na gruncie podstawowych aktów prawnych, regulujących zasady ustrojowe radzieckich republik, *pierestrojka* i *głasnost'* odcisnęły swoje piętno w latach 1989-1991, wypełniając najważniejsze postanowienia XIX konferencji KPZR. Wówczas też, zainicjowany przez władze związkowe, proces demokratyzacji w wielu częściach sowieckiego imperium przerodził się w niekontrolowany rozpad państwa poprzez „paradę suwerenności". Na tle innych republik związkowych Białoruska SRR pozostawała silnie zsowietyzowaną i praktycznie nie dążącą do niepodległości republiką związkową ZSRR[1]. Zmiany ustrojowe na Białorusi, a także uzyskanie przez tę republikę niepodległości następowało zatem niejako wbrew woli jej ludności i wbrew interesom zrusyfikowanej lokalnej nomenklatury rządzącej, pozycjonującej się jako rosyjska elita prowincjonalna[2]. W marcu 1991 r. za zachowaniem ZSRR opowiedziało się 82,7% Białorusinów, a w sierpniu tegoż roku władze republikańskie przy milczącej aprobacie społeczeństwa poparły reakcyjny pucz Janajewa.

Na przestrzeni lat 1919-1991 ustrój Białoruskiej SRR regulowany był przez cztery ustawy zasadnicze — republikańskie i związkowe. Ostatnia z konstytucji ZSRR przyjęta została 7 października 1977 r. w sytuacji, gdy stwierdzono, że w państwie ukształtował się nowy naród radziecki, któ-

[1] Szerzej: E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007, s. 276.

[2] R. Lindner, *Leading groups in Belarus: past and present*, „Vector. Belarusian Journal of International Politics", 1997, nr 2, s. 12.

ry zbudował rozwiniętą formę socjalizmu[3]. Ponadto — po raz pierwszy w konstytucji Związku Radzieckiego — znalazło się ustawowe potwierdzenie przewodniej roli Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, jako „trzonu systemu politycznego" (art. 6), a także ustrojowych zasad: demokratycznego socjalizmu (art. 9) jako kierunku rozwoju radzieckiego społeczeństwa, działalności państwa zgodnie z zasadą centralizmu demokratycznego (art. 3) oraz socjalistycznej gospodarki państwowej (art. 10). W ślad za związkową ustawą zasadniczą, ostatnia konstytucja Białoruskiej SRR została przyjęta przez Radę Najwyższą BSRR w dniu 14 kwietnia 1978 r. Jej zapisy miały zuniformizowany charakter, treść białoruskiej konstytucji praktycznie nie różniła się od treści konstytucji innych republik związkowych.

Zasadniczy porządek funkcjonowania naczelnych organów państwowych w białoruskiej ustawie zasadniczej z 1978 r. pozostał niezmieniony w porównaniu do konstytucji z 1937 r., przyjętej w czasie apogeum stalinowskiego terroru. Najwyższy republikański organ państwowy — Rada Najwyższa (RN) utrzymała priorytetową pozycję w systemie władzy politycznej, będąc w mocy decydować o wszystkich kwestiach dotyczących realizacji postanowień ustawy zasadniczej (art. 97-114)[4]. RN liczyła 485 deputowanych (liczba zależała od ilości mieszkańców republiki; zakładano, że jeden parlamentarzysta powinien przypadać na 20 000 mieszkańców)[5]. Deputowanych wybierano według systemu większościowego na pięcioletnią kadencję. Kandydaci na parlamentarzystów mogli być zgłaszani przez Komunistyczną Partię Białorusi, Komsomoł, organizacje społeczne, kombatanckie, inwalidzkie i kolektywy robotnicze (art. 89). Demokratyzm radzieckiego systemu politycznego był zatem iluzoryczny, a wszystkie decyzje, także o personalnym składzie poszczególnych organów władzy leżały w gestii partii komunistycznej[6]. Pomiędzy odbywającymi się dwa razy w roku jego sesjami parlamentu bieżącymi pracami kierowało Prezydium Rady Najwyższej BSRR, składające się z przewodniczącego Prezydium, dwóch jego zastępców i piętnastu członków (art. 107). Do zakresu uprawnień tego organu należało m.in.: a) ogłaszanie republikańskich i związko-

[3] *Konstytucja (Ustawa Zasadnicza) Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1978, s. 39.

[4] *Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Прыната на внечарговай дзевятай сесіі Вярхоўнага Савета БССР дзевятага скліканьня 14 красавіка 1978 года*, Мінск 1978.

[5] W latach 1978-1990 Rada Najwyższa BSRR liczyła 485 deputowanych, w latach 1990-1995 — 360.

[6] M. Wojtan, *Praktyka wyborcza w państwach postradzieckich a standardy demokratyczne*, [w:] R. Herbut, W. Baluk (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 108-109.

wych wyborów parlamentarnych, b) zwoływanie sesji Rady Najwyższej, c) wnoszenie zmian do prawodawstwa BSRR, d) modyfikowanie struktury Rady Ministrów BSRR, e) sprawowanie kontroli nad realizacją konstytucji BSRR, f) dawanie wykładni obowiązującego prawodawstwa, g) kierowanie pracą lokalnych rad deputowanych ludowych, h) odwoływanie niezgodnych z prawem decyzji podjętych przez inne organy państwowe, i) ratyfikowanie i wypowiadanie umów międzynarodowych (art. 108 i 109).

W zakres kompetencji Prezydium wchodziły zatem uprawnienia władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. W obszarze uprawnień Rady Ministrów znalazły się głównie zagadnienia gospodarcze oraz finansowe. Przygotowywane przez rząd plany gospodarcze stawały się częścią planów ogólnozwiązkowych, podobna sytuacja dotyczyła budżetu republikańskiego (art. 118). Władza sądownicza podlegała ustawodawstwu związkowemu, a prokurator generalny BSRR mianowany był przez prokuratora generalnego ZSRR (art. 150-162).

System polityczny ZSRR charakteryzował się dominacją czynników partyjnych w strukturach administracji państwowej (zgodnie z art. 6 konstytucji), choć w istocie było to sprzeczne z zasadą „władzy rad" — monopolizowało scenę polityczną i naruszało deklarowany pluralizm polityczny. Działalność organów państwowych pozostawała *de facto* w ścisłej zależności od postanowień KPZR, a dokładniej „trójki": Sekretarz Generalny, Biuro Polityczne, Komitet Centralny KPZR. Funkcjonowały one praktycznie poza prawem, ich działalność nie była prawnie regulowana. Można mówić o władzy w rękach pozakonstytucyjnych organów o nomenklaturowym składzie[7].

W przypadku Białorusi, podobnie jak i innych republik ZSRR, proces zmian ustrojowych wprost prowadzący do niepodległości można podzielić na trzy etapy. Pierwsze dwa etapy wpisywały się w uruchomiony przez Michaiła Gorbaczowa proces reformy państwa radzieckiego[8], zaś ostatni, wyzwolony reakcyjnym puczem w sierpniu 1991 r., był dowodem bezpośredniego dążenia do odrzucenia politycznej zależności od związkowego centrum.

W późnej fazie pierestrojki, 27 października 1989 r. Rada Najwyższa Białoruskiej SRR przyjęła, wzorem innych republik radzieckich, ustawę wprowadzającą szereg istotnych zmian w obowiązującej konstytucji[9].

[7] A. Bosiacki, *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2000, s. 19.

[8] W 1991 r. dyskutowano zakres reformy państwa radzieckiego, w tym ponownego określenia relacji pomiędzy republikami związkowymi a władzami centralnymi. O skali i doniosłości przedsięwzięcia świadczy fakt, iż rozważano zmianę nazwy państwa na Związek Suwerennych Państw.

[9] *Закон Белорусской Советской Социалистической Республики от 27 октября 1989 г. № 2917-XI „Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) Белорусской ССР"*, http://pravo2000by.narod.ru/baza33/d32737.htm

Ich wprowadzenie uzasadniano wyzwaniami rozwoju socjalistycznej demokracji, zwiększeniem wpływu ludności na proces rządzenia, doskonaleniem systemu wyborczego, struktury i działalności systemu Rad Deputowanych Ludowych i sądownictwa[10]. Reforma ta była o tyle ważna, że określiła podstawy prawne do funkcjonowania Białorusi, służąc, po kolejnych zmianach i uzupełnieniach, do marca 1994 r.

Szczególnie istotne zmiany reforma konstytucyjna przyniosła w rozdziale 9 obowiązującej ustawy zasadniczej. Stwierdzono, że Rady Deputowanych Ludowych: Rada Najwyższa BSRR, lokalne rady tworzą jednolity system przedstawicielskich organów władzy państwowej BSRR. Zgodnie z art. 79 kadencja w radach miała wynosić 5 lat. Decyzje w najważniejszych kwestiach o znaczeniu republikańskim i lokalnym miały być podejmowane odpowiednio przez Radę Najwyższą oraz rady lokalne, bądź w drodze referendum (art. 80).

Ważkie zmiany wprowadzono w rozdziale dotyczącym systemu wyborczego. Wybory miały się odbywać w okręgach jednomandatowych w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych (art. 84). Pojawiła się szczątkowa zasada rozdziału władzy: osoby wchodzące w skład Rady Ministrów, komitetów wykonawczych lokalnych rad deputowanych (z wyjątkiem kierowników tych organów), sędziowie nie mogli być jednocześnie deputowanymi w radzie, która dokonywała ich wyboru na pełnione stanowisko (art. 85). Potwierdzeniem pluralizmu był zapis o możliwości zgłaszania nieograniczonej liczby kandydatów do organów przedstawicielskich (art. 88). Zmienił się także status Rady Najwyższej BSRR — stała się ona stale działającym organem władzy państwowej oraz zwiększyła ona zakres posiadanych pełnomocnictw. Parlament zyskał potwierdzenie możliwości rozpatrywania i decydowania we wszystkich sprawach bezpośrednio dotyczących Białoruskiej SRR. W zakresie jej wyłącznych kompetencji znalazło się m.in.: a) prawo wydawania ustaw i dekretów, b) przyjęcie i dokonywanie zmian w konstytucji BSRR, c) wyznaczanie wyborów deputowanych ludowych szczebla republikańskiego i lokalnego, wyznaczanie składu Centralnej Komisji Wyborczej; d) podejmowanie decyzji w sprawie organizacji administracji, w kwestiach państwowo-narodowych dotyczących BSRR, e) decyzje dotyczące zmiany granic BSRR z innymi republikami związkowymi oraz dotyczące zmiany granic ZSRR, jeśli dotyczyłyby one terytorium BSRR, f) określanie kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej BSRR w zgodzie z kierunkami polityki ZSRR, g) zatwierdzanie planu państwowego oraz programów rozwoju ekonomicznego i społecznego BSRR, kontrola ich realizacji oraz realizacji budżetu,

[10] Г. А. Василевич, *Белорусское государство на рубеже веков*, Минск 2006, s. 54.

h) wybór przewodniczącego Rady Najwyższej BSRR, pierwszego zastępcy przewodniczącego RN BSRR oraz zastępcy przewodniczącego RN BSRR, i) wybór Komitetu Nadzoru Konstytucyjnego BSRR, j) wybór przewodniczącego Rady Ministrów BSRR oraz z jego polecenia składu Rady Ministrów, dokonywanie zmian w składzie rządu, tworzenie ministerstw oraz komitetów państwowych BSRR, k) regulowanie w zakresie kompetencji BSRR kwestii własnościowych, organizacji gospodarki społecznej, kwestii społecznych i kulturalnych, systemu finansów, regulacji cen i wynagrodzeń, podatków, ochrony środowiska, wykorzystania zasobów naturalnych, l) dawanie wykładni przepisów prawnych BSRR, m) ratyfikacja i wypowiadanie międzynarodowych umów zawieranych przez BSRR, n) wstrzymanie obowiązywania aktów związkowych i związkowo-republikańskich ministerstw ZSRR w przypadku ich niezgodności z prawem ZSRR i BSRR.

W dokumencie nowelizującym konstytucję zapisano, że Rada Najwyższa miała liczyć 360 deputowanych, z których 310 było wybieranych w jednomandatowych okręgach wyborczych, a 50 było wyznaczanych przez organizacje społeczne. Po raz pierwszy bezpośrednio w ustawie zasadniczej pojawił się zapis o nietykalności deputowanych ludowych BSRR oraz możliwości aresztowania, postawienia w stan oskarżenia wyłącznie za zgodą Rady Najwyższej.

Nadzwyczajne sesje parlamentu mogły być zwoływane przez Prezydium Rady Najwyższej z własnej inicjatywy bądź na prośbę przewodniczącego RN lub minimum 1/3 składu izby. Przejawem demokratyzacji życia państwowego było rozszerzenie liczby podmiotów posiadających prawo inicjatywy ustawodawczej. Mogli z niego skorzystać deputowani ludowi BSRR, Prezydium RN, przewodniczący RN, Komitet Nadzoru Konstytucyjnego BSRR, Rada Ministrów BSRR, stałe komisje parlamentarne, lokalne rady deputowanych ludowych, Komitet Kontroli Ludowej BSRR, Sąd Najwyższy BSRR, prokurator BSRR, Główny Arbiter Państwowy BSRR oraz organizacje społeczne i Akademia Nauk BSRR.

Prezydium Rady Najwyższej BSRR stanowiło organ podlegający Radzie Najwyższej, zapewniający sprawną pracę izby i realizujący inne, stosunkowo skromne, prerogatywy, w tym: a) wydawanie ukazów i postanowień, b) zwoływanie sesji RN, c) przygotowanie i organizacja obrad parlamentu, d) koordynacja działalności stałych komisji parlamentarnych, e) kontrola przestrzegania konstytucji BSRR, f) organizacja i kontrola przeprowadzenia referendów i konsultacji społecznych projektów aktów prawnych i innych ważnych dla państwa kwestii, g) przyjmowanie listów uwierzytelniających akredytowanych przy nim przedstawicieli dyplomatycznych, h) publikowanie w języku białoruskim i rosyjskim aktów prawnych wydanych przez Radę Najwyższą BSRR, Prezydium RN BSRR i przewodniczącego RN BSRR.

Najwyższym urzędem państwowym, głową Białoruskiej SRR, stawał się przewodniczący Rady Najwyższej, wybierany przez parlamentarzystów w głosowaniu tajnym, odpowiadający przed parlamentem, który mógł w dowolnej chwili w głosowaniu tajnym odwołać go z zajmowanego stanowiska. Jako głowa białoruskiego państwa przewodniczący Rady Najwyższej reprezentował BSRR na szczeblu związkowym oraz w relacjach z innymi państwami. Wprowadzono ograniczenie możliwości pełnienia funkcji głowy państwa do dwóch pięcioletnich kadencji.

Rada Ministrów BSRR podlegała Radzie Najwyższej BSRR i odpowiadała przed nią. Nowo powołany rząd przedstawiał parlamentowi program swojej działalności na określony pełnomocnictwami okres.

Po raz pierwszy w białoruskim systemie organów państwowych pojawił się organ stojący na straży konstytucyjności. Powołano 11-osobowy Komitet Nadzoru Konstytucyjnego BSRR. Wybierała go na dziesięcioletnią kadencję Rada Najwyższa spośród specjalistów z zakresu prawa i polityki. W sytuacji ujawnienia kolizji prawnej, Komitet Nadzoru Konstytucyjnego kierował do wydającego wadliwy akt prawny organu opinię w celu dokonania niezbędnych zmian i jednocześnie wstrzymywał obowiązywanie danego przepisu.

Zmiany w konstytucji Białoruskiej SRR dokonywały się w duchu *pierestrojkowej* odnowy, miały być krokiem wstępnym ku reorganizacji państwa radzieckiego, poprzedzającym zawarcie nowego układu związkowego. Znaczące rozszerzenie i sprecyzowanie kompetencji poszczególnych organów władzy państwowej świadczyło o rzeczywistej woli zwiększenia zakresu suwerenności poszczególnych republik związkowych ZSRR. Niewątpliwie proces przyjmowania zmian w ustawach zasadniczych wraz z lawinowo rosnącą falą niezadowolenia społecznego, odżywających nacjonalizmów przyczyniła się do faktycznej destabilizacji Związku Radzieckiego i wpłynęła na jego nieoczekiwany rozpad. Nowelizacje konstytucji republikańskich, w tym konstytucji Białoruskiej SRR z 27 października 1989 r., prawnie potwierdziły polityczny aspekt suwerenizacji, która z kwestii o charakterze głównie ekonomicznym rozszerzyła się na sferę państwowo-prawną, a nawet poziom administracyjno-terytorialny, gdzie w ramach ZSRR poszczególne republiki autonomiczne, a nawet mniejsze jednostki terytorialne zaczęły ogłaszać swoją suwerenność[11].

Drugi etap zmian ustrojowych na Białorusi rozpoczęło przyjęcie 27 lipca 1990 r. przez parlament *Deklaracji suwerenności państwowej BSRR*[12]. Na jej mocy konstytucja i prawo BSRR zdobywało zwierzchniość nad konstytucją i prawodawstwem Związku Radzieckiego. Akt potwierdził wcześniejszą decyzję parlamentu o uznaniu języka białoruskiego za język urzędowy.

[11] Г. Атаманчук, *Суверенитет: чей и для чего?*, „Союз", 1991, № 8, s. 8.

Był to pierwszy dokument zawierający w swej preambule stwierdzenie, że republika jest „pełnoprawnym i niezależnym członkiem wspólnoty międzynarodowej”. Obwieszczono niepodzielność i nienaruszalność terytorium Białorusi. Zakładano możliwość powołania własnych sił zbrojnych oraz organów bezpieczeństwa wewnętrznego. Białoruś miała dążyć do osiągnięcia statusu państwa neutralnego, pozbawionego broni atomowej. Przyjęcie dokumentu symbolicznie otworzyło drogę do powstania nowego państwa związkowego, w którym poszczególne republiki miały być rzeczywistym inicjatorem powstania struktury ponadnarodowej. Próba określenia nowego ładu państwa radzieckiego przy coraz wyraźniej wyrażanych przez kręgi opozycji demokratycznej tendencjach odśrodkowych trwała do drugiej połowy 1991 r. Trzeci etap rozpadu Związku Radzieckiego rozpoczął pucz sierpniowy w Moskwie, który sprawił, że dyskusje o nowym Związku Suwerennych Państw stały się bezprzedmiotowe, a wyzwolona przez pucz kolejna fala nastrojów niepodległościowych w poszczególnych częściach ZSRR doprowadziła do ostatecznego rozpadu imperium.

W dzień po przyjęciu *Deklaracji suwerenności państwowej*, 28 lipca 1990 r. uchwalono ustawę *O zmianach i uzupełnieniach Konstytucji (Ustawy Zasadniczej) Białoruskiej SRR*. Akt ten znosił monopol Komunistycznej Partii Białorusi i gwarantował obywatelom „prawo zrzeszania się w partiach politycznych, organizacjach społecznych, uczestnictwa w ruchach masowych”. Zgodnie z zapisami ustawy, obok własności państwowej i kolektywnej, wprowadzono własność prywatną. Rozszerzono funkcje i pełnomocnictwa Rady Ministrów, na której spoczął obowiązek „realizacji działań w celu zabezpieczenia praw i wolności obywateli, ochrony interesów państwa, ochrony własności i porządku społecznego”. Rząd otrzymał prawo tworzenia w razie konieczności komitetów, zarządów i innych jednostek przy Radzie Ministrów[13].

Przyjęta 27 lipca 1990 r. *Deklaracja suwerenności*, mimo doniosłego charakteru, pozostała jedynie wyrażeniem pewnych postulatów — nie nadano jej mocy ustawy. W tej sytuacji ważnym aktem na drodze do uzyskania suwerenności państwowej było przyjęcie 27 lutego 1991 r. ustawy *O podstawowych zasadach władzy ludowej w Białoruskiej SRR*[14]. Jej przy-

[12] *Декларация Верховного Совета БССР „О государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики”*, „Советская Белоруссия”, 29.07.1991.

[13] *Закон Белорусской ССР от 28 июля 1990 г. № 212-XII „Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона Белорусской ССР)”*, http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1500.htm

[14] *Закон Верховного совета Белорусской ССР от 27 февраля 1991 года № 651-XII „Об основных принципах народовластия в Белорусской ССР”*, „Ведамасцi Вярхоўнага Савета Беларускай ССР”, 1991, № 12/14, s. 129.

jęcie było wynikiem procesów zachodzących w innych republikach związkowych, m.in. w Rosji, gdzie również przyjęto taką ustawę w celu przejęcia z rąk radzieckiego centrum części jego kompetencji. Białoruska ustawa *O podstawowych zasadach władzy ludowej* częściowo powtarzała stwierdzenia *Deklaracji suwerenności*, częściowo wprowadzała nowatorskie zapisy. W jej treści pojawiło się stwierdzenie, że władza ludowa swoją legitymację opiera na pochodzeniu władzy od suwerena — ludu, który realizuje ją bezpośrednio oraz poprzez organy przedstawicielskie. Stwierdzono, że prawo występowania w imieniu całego ludu Białorusi posiada Rada Najwyższa, będąca *residuum* władzy państwowej, najważniejszym reprezentantem wszystkich obywateli. W istocie dopiero ta ustawa (ze względu na wyłącznie deklaratoryjny charakter wspomnianego dokumentu z 27 lipca 1990 r.) decydowała o zwierzchniości aktów prawnych Białoruskiej SRR nad aktami innych (związkowych) organów państwowych[15].

Kolejny, trzeci etap poważnych zmian ustrojowych, prowadzących do rozpadu Związku Radzieckiego, a jednocześnie nabywania suwerenności przez republiki imperium nastąpił wkrótce po puczu sierpniowym. Ostatnia próba bezprawnego przejęcia władzy przez reakcyjne koła polityków moskiewskich doprowadziła do pogrzebania idei kontynuowania odnowy państwa związkowego. Skompromitowana poparciem puczystów elita rządząca w Białoruskiej SRR podjęła gwałtowne kroki, mające na celu zatarcie złego wrażenia i zneutralizowanie popełnionego błędu. 25 sierpnia 1991 r. Rada Najwyższa BSRR przyjęła pięć aktów prawnych, *de iure* uniezależniających republikę od radzieckiego państwa związkowego.

Pozostająca przez rok bez mocy prawnej *Deklaracja suwerenności państwowej BSRR* uzyskała status ustawy konstytucyjnej na mocy ustawy *O nadaniu statusu aktu konstytucyjnego Deklaracji RN o suwerenności państwowej BSRR*[16]. O historycznej randze tego dokumentu świadczy fakt, że po raz pierwszy organ przedstawicielski republiki przyjął ustawę konstytucyjną, co więcej, posiadającą status wyższy, niż obowiązująca ustawa zasadnicza BSRR z 1978 r.[17]

[15] Ze względu na rangę zagadnienia w listopadzie 1991 r. wniesiono uzupełnienia do art. 3 ustawy *O podstawowych zasadach władzy ludowej w BSRR*, w których stwierdzono, że wobec braku określonych norm prawodawstwa białoruskiego do czasu ich pojawienia się będzie obowiązywać prawodawstwo ZSRR. Г. А. Василевич, *Референдумы в Беларуси и ее путь к независимости в конце XX столетия*, Минск 2001 s. 77.

[16] *Закон Белорусской Советской Социалистической Республики от 25 августа 1991 г. № 1017-XII „О придании статуса конституционного закона Декларации Верховного Совета Белорусской ССР о государственном суверенитете Белорусской ССР”*, http://pravo.kulichki.com/zak2007/bz62/dcm62247.htm

[17] Na mocy art. 2 tej ustawy w sytuacjach, gdy zapisy obowiązującej konstytucji BSRR są w kolizji z zapisami *Deklaracji suwerenności państwowej BSRR*, rozstrzygające są zapisy tej ostatniej.

Drugą przyjętą wówczas ustawą, która wraz ze wspomnianym wyżej dokumentem legła u podstaw białoruskiej niepodległości była ustawa *O zmianach i uzupełnieniach w konstytucji BSRR*[18]. W zredagowanym na nowo art. 72 ustawy zasadniczej potwierdzono zwierzchniość prawa BSRR nad prawodawstwem związkowym, z zastrzeżeniem, iż dotychczasowe akty prawne ZSRR obowiązują na terytorium republiki, jeśli nie przeczą białoruskiej konstytucji. W art. 73 zapisano, że terytorium BSRR jest nietykalne i nie może być zmienione bez jej zgody. Wreszcie w rozdziale 19 konstytucji (Prokuratura) stwierdzono wyprowadzenie prokuratury ze struktury organów podlegających władzom związkowym. Prokurator Generalny BSRR miał być wybierany przez Radę Najwyższą BSRR i przed nią odpowiedzialny. Jednocześnie prokuratura pozostała w pewnej więzi z organami centralnymi — zgodnie z art. 163 prokuratura generalna oraz podlegające jej prokuratury okręgowe miały współpracować z prokuraturą ZSRR.

Postanowienie Rady Najwyższej z 25 sierpnia 1991 r. *O zabezpieczeniu politycznej i gospodarczej samodzielności Białoruskiej SRR* miało przede wszystkim charakter polityczny[19]. Akt ten powtarzał przyjęte we wcześniejszych dokumentach zapisy o stwierdzeniu politycznej i gospodarczej niezależności Białorusi oraz o przejściu na jej własność przedsiębiorstw, instytucji, organizacji funkcjonujących na terytorium republiki.

Istotnym krokiem, aczkolwiek wyłącznie politycznym, było przyjęcie przez republikański parlament postanowienia *O departyzacji organów władzy państwowej Białoruskiej SRR, państwowych przedsiębiorstw, instytucji, organizacji i własności Komunistycznej Partii Białorusi*[20]. Jego przyjęcie miało uniemożliwić ewentualne odrodzenie struktur partii komunistycznej oraz Komsomołu jako organizacji zależnej od Komunistycznej Partii Białorusi.

[18] *Закон Белорусской Советской Социалистической Республики от 25 августа 1991 г. № 1018-XII „О внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Белорусской Советской Социалистической Республики”*, http://arc.pravoby.info/documentf/part8/aktf8643.htm

[19] *Постановление Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики от 25.08.1991 г. № 1019-XII „Об обеспечении политической и экономической самостоятельности Белорусской ССР*”, www.pravoby.info/docum09/part36/akt36203.htm; Г. А. Василевич, *Референдумы в Беларуси и ее путь к независимости...*, s. 80.

[20] *Постановление Верховного Совета Беларусской Советской Социалистической Республики от 25 августа 1991 г. № 1014-XII „О департизации органов государственной власти и управления Белорусской ССР, государственных предприятий, учреждений, организаций и собственности Коммунистической партии Белоруссии”,* www.lawbelarus.com/repub/sub31/texg0401.htm

Ostatnim z przyjętych 25 sierpnia 1991 r. istotnych aktów prawnych była ustawa *O niektórych zmianach w systemie organów władzy państwowej Białoruskiej SRR*[21]. Na jej mocy posiadające dotychczas hybrydalny związkowo-republikański charakter Ministerstwo Spraw Wewnętrznych BSRR i podlegające mu wojska wewnętrzne MSW BSRR w całości przeszły pod jurysdykcję republikańską.

18 września 1991 r. parlament przyjął ustawę *O obywatelstwie Białoruskiej SRR*[22]. Określała ona przede wszystkim zasady nabycia obywatelstwa oraz jego utraty[23]. Kolejnym ważnym aktem prawnym na drodze w budowie niepodległego państwa białoruskiego była przyjęta 19 września 1991 r. ustawa o zmianie nazwy państwa na Republika Białoruś (RB)[24] oraz o symbolach państwowych[25]. Na mocy zapisów tych dokumentów Białoruś zrywała z radzieckim dziedzictwem, wracając do barw i symboli narodowych, obowiązujących w okresie istnienia Białoruskiej Republiki Ludowej.

20 września 1991 r. Rada Najwyższa Republiki Białoruś przyjęła postanowienie *O służbie celnej Republiki Białoruś*[26]. Na jego mocy, w celu zapewnienia politycznej i ekonomicznej samodzielności państwa, Zarząd Białoruski Państwowej Kontroli Celnej ZSRR przekształcono w Państwowy Komitet Celny Republiki Białoruś. Drugie przyjęte tego dnia postanowienie oddawa-

[21] *Закон Белорусской Советской Социалистической Республики от 25 августа 1991 г. № 1015-XII „О некоторых изменениях в системе органов государственного управления Белорусской ССР"*, http://old.bankzakonov.com/obsch/razdel26/time2/lavz1521.htm

[22] *Закон Белорусской Советской Социалистической Республики от 18 октября 1991 г. № 1181-XII „О гражданстве Белорусской ССР"*, http://www.levonevski.net/pravo/razdel2/num3/2d301.html

[23] Zgodnie z art. 13 ustawy obywatelstwo BSRR mogła uzyskać osoba spełniająca łącznie następujące warunki: 1) zobowiązuje się do przestrzegania i poszanowania konstytucji BSRR i innych aktów prawnych, 2) zna język państwowy w stopniu niezbędnym do komunikacji, 3) stale zamieszkuje na terytorium republiki od minimum 7 lat, 4) posiada legalne źródło utrzymania na terytorium BSRR (w 1995 roku dodano: 5) nie posiada obywatelstwa innego państwa).

[24] *Закон Республики Беларусь от 19 сентября 1991 г. № 1085-XII „О названии Белорусской Советской Социалистической Республики и внесении изменений в Декларацию Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики о государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики и Конституцию (Основной Закон) Белорусской ССР"*, http://laws.newsby.org/documents/laws/law1297.htm

[25] *Закон Республики Беларусь от 19 сентября 1991 г. № 1086-XII „О Государственном гербе Республики Беларусь"*, www.lawbelarus.com/repub/sub31/texg0318.htm

[26] *Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 20 сентября 1991 г. № 1101-XII „О таможенной службе Республики Беларусь"*, http://www.levonevski.net/pravo/temy/tema26/vtor/docm1260.html

ło w zakres prerogatyw Rady Ministrów RB kwestie związane z wprowadzaniem i wyprowadzaniem i dyslokacją wojsk Armii Radzieckiej na terenie republiki. Kolejne postanowienie Rady Najwyższej z 20 września 1991 r. *O siłach zbrojnych Republiki Białoruś* zalecało przygotowanie koncepcji tworzenia narodowych sił zbrojnych do 1 listopada 1991 r.[27]

2 października 1991 r. Rada Najwyższa przyjęła uchwałę *O zasadach polityki zagranicznej Republiki Białoruś*[28]. W dokumencie tym potwierdzenie obowiązywania zyskały prawo Organizacji Narodów Zjednoczonych, *Karta Narodów Zjednoczonych*, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* oraz inne zobowiązania przyjęte przez Białoruską SRR w drodze umów międzynarodowych. Zadeklarowano gotowość RB do podpisania protokołu fakultatywnego *Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Społecznych* z 1966 r., uznania kompetencji Komitetu Praw Człowieka, przystąpienia do Aktu Końcowego KBWE, prowadzenia rozmów o likwidacji znajdującej się na terenie kraju broni atomowej i wyrażono życzenie przekształcenia kontynentu europejskiego w strefę bezatomową[29]. Najważniejszym zadaniem dla tworzącej się narodowej dyplomacji stało się opracowanie wszystkich kwestii wynikających z przyjęcia *Deklaracji suwerenności państwowej* oraz nawiązanie stosunków dyplomatycznych i otwarcie własnych przedstawicielstw za granicą. Resort zainicjował opracowanie szeregu projektów dokumentów i aktów prawnych, dotyczących polityki zagranicznej i handlu zagranicznego, w tym ustawy *O porządku zawierania, realizacji i wypowiadania umów międzynarodowych Białoruskiej SRR*[30].

Latem 1991 r. białoruska nomenklatura z pewnością rozumiała nieuchronność nadejścia momentu politycznej emancypacji. Perspektywa narastających wystąpień społecznych pod hasłami antykomunistycznymi sprawiała, że władze musiały zacząć rozważać możliwość częściowego dopuszczenia do rządów przedstawicieli opozycji, tak by odium i ciężar odpowiedzialności za nieuchronną zapaść gospodarczą i chaos polityczny współdzielić z politycznymi przeciwnikami. Nomenklatura tym samym udowodniła, iż w obliczu rozpadu radzieckiego imperium wciąż stanowi

[27] *Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 20 сентября 1991 г. № 1099-XII „О создании Вооруженных Сил Республики Беларусь”*, http://old.bankzakonov.com/obsch/razdel26/time2/lavz1489.htm

[28] *Заявление Верховного Совета Республики Беларусь „О принципах внешнеполитической деятельности Республики Беларусь”*, „Советская Белоруссия”, 9.10.1991.

[29] Tamże.

[30] *Закон Республики Беларусь от 23 октября 1991 г. № 1188-XII „О международных договорах Республики Беларусь”*, www.levonevski.net/pravo/razdelb/text1273/index.html

stosunkowo zwartą i sprawną elitę władzy, gotową do koniunkturalnych zagrań, a tym samym gotową do efektywnego działania już w nowych warunkach politycznych. Dowodem na szybką adaptację białoruskich elit do zmieniających się warunków było współuczestniczenie w dezintegracji państwa radzieckiego. Widząc coraz trudniejsze położenie obozu Michaiła Gorbaczowa, zdecydowano się na likwidację utrudniającej proces adaptacji do nowych warunków politycznych sowieckiej struktury związkowej[31]. Decyzję o likwidacji radzieckiego centrum podjęto 8 grudnia 1991 r. w Puszczy Białowieskiej, gdzie Borys Jelcyn, Leonid Krawczuk i Stanisław Szuszkiewicz (w spotkaniu uczestniczył również i dokumenty podpisał premier Wiaczesław Kiebicz, a także premierzy Rosji i Ukrainy), nie informując prezydenta ZSRR, zawarli separatystyczne porozumienie, w którym stwierdzono, iż „Republika Białoruś, Rosyjska Federacyjna SRR, Ukraina, jako państwa założycielskie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, które podpisały traktat związkowy w 1922 roku (...) stwierdzają, że Związek Radziecki jako podmiot prawa międzynarodowego i rzeczywistość geopolityczna kończy swoje istnienie”[32]. Przywódcy trzech republik, „uwzględniając, że negocjacje o przygotowaniu nowego traktatu związkowego zaszły w ślepą uliczkę, uwzględniając obiektywny proces wystąpienia republik ze Związku Radzieckiego i realny fakt powstania niezawisłych państw”, informowali o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw i podpisaniu porozumienia przez strony 8 grudnia 1991 r.[33] W dokumencie Rosyjska Federacyjna SRR, Republika Białoruś oraz Ukraina, jako założyciele Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich na mocy radzieckiej konstytucji z 1922 r., stwierdzały zakończenie istnienia ZSRR jako podmiotu prawa międzynarodowego i rzeczywistości geopolitycznej. Kierownicy trzech państw wyrazili wolę dążenia do budowy demokratycznych państw prawa, a stosunki między nimi mieli rozwijać na bazie wza-

[31] 1 grudnia 1991 r. w referendum Ukraina opowiedziała się za niepodległością (ponad 90% głosów za niepodległością przy 84% frekwencji), a prezydentem został Leonid Krawczuk. Rosyjski prezydent Borys Jelcyn zadeklarował uznanie Ukrainy i rozwój bilateralnych stosunków na zasadach „nowego partnerstwa” jak pomiędzy „dwoma suwerennymi państwami Europy”. Gorbaczow groził zaś „starciami, a nawet wojnami”, co ostatecznie go skompromitowało i przyczyniło się do jego usunięcia z życia politycznego poprzez likwidację kierowanego przezeń państwa. В. В. Согрин, *Политическая история современной России 1985-2001: от Горбачева до Путина*, Москва 2001, s. 97-98.

[32] *Соглашение о создании Содружества независимых государств от 8 декабря 1991 г.*, [w:] *Внешняя политика России. Сборник документов 1990-1992*, Москва 1996, s. 121 i n.

[33] Szerzej: W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, s. 184-185; E. Mironowicz, *Białoruś*, s. 301.

jemnego uznania i poszanowania suwerenności, prawa do samookreślenia, równości prawa, nieingerencji w kwestie wewnętrzne, nieużywania siły ani żadnych metod nacisku, regulacji problemów drogą pokojową.

Przyjęcie dokumentu rozwiązującego Związek Radziecki było pragmatycznym zabiegiem nomenklatury, ale i spełnieniem jednego z najważniejszych postulatów opozycji narodowej. W tej sytuacji nie dziwi szeroki kompromis parlamentarny w kwestii ratyfikacji dokumentu. Został on przyjęty przez Radę Najwyższą Republiki Białoruś przy zaledwie jednym głosie sprzeciwu[34].

10 grudnia 1991 r. Rada Najwyższa RB przyjęła postanowienie *O wypowiedzeniu umowy o powstaniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich z 1922 roku*[35]. W tym krótkim, składającym się z dwóch artykułów dokumencie stwierdzono, że postanowienia traktatu z grudnia 1922 r. nie dotyczą Republiki Białoruś. W szczegółowych postanowieniach zawartych w ustawie z 11 grudnia 1991 r.[36] stwierdzono, że na terenie republiki przestaje obowiązywać prawodawstwo ZSRR, w tym ustawa o deputowanych ludowych ZSRR. Tym samym białoruscy deputowani w centralnych organach przedstawicielskich utracili prawo do reprezentowania państwa, a pracę w Radzie Najwyższej ZSRR mogli kontynuować jedynie na zasadzie obserwatorów. Białoruś wkraczała na drogę budowy niepodległego państwa, stała przed koniecznością określenia kierunku transformacji politycznej i nowych zasad ustrojowych.

Ogłoszenie niepodległości na porządku dziennym postawiło kwestie, które od 1990 r. z różną siłą przejawiały się w życiu politycznym radzieckiej Białorusi. W latach 1991-1993 były to najistotniejsze problemy, które określały charakter życia politycznego i polaryzację aktorów politycznych młodego państwa. Były to: a) upowszechnienie języka i kultury białoruskiej, b) wprowadzenie nowej symboliki narodowej, c) wydzielenie z Armii Radzieckiej narodowych sił zbrojnych, d) stworzenie własnego systemu

[34] Głosującym przeciwko porozumieniom nie był jednak, wbrew temu co wielokrotnie sam stwierdzał, mieniąc się jedynym obrońcą ZSRR, Aleksander Łukaszenko. Przyszły prezydent Białorusi nie brał udziału w głosowaniu — nie było go na sali posiedzeń, a jedynym, który zagłosował przeciw był Walerij Tichinia. Zob. m.in. С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня, альбо фрагмэнты найноўшай беларускай гісторыі (1988-1995)*, Варшава — Прага 2006, s. 5.

[35] *Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 10.12.1991 № 1297-XII „О денонсации Договора 1922 года об образовании Союза Советских Социалистических Республик"*, www.pravoby.info/docum09/part36/akt36140.htm

[36] *Закон Республики Беларусь от 11 декабря 1991 г. № 1304-XII „О мерах, связанных с принятием Постановления Верховного Совета Республики Беларусь „О денонсации Договора 1922 года об образовании Союза Советских Социалистических Республик"*, http://lawsby.narod.ru/razdel2/num3/2d311.html

monetarno-finansowego[37]. Rozwiązanie tych problemów stało się największym wyzwaniem dla rodzącego się niepodległego państwa białoruskiego Tym samym na aktualne od kilku lat problemy ekonomiczne, związane z ciężkim kryzysem gospodarki socjalistycznej oraz ekologiczne, będące wynikiem katastrofy w czarnobylskiej elektrowni atomowej nałożyły się nowe. Polityczna ekspansja Białoruskiego Frontu Narodowego w obliczu uzyskania przez republikę niepodległości zaostrzyła polityczny spór z postsowieckimi elitami rządzącymi. Działacze narodowi byli przekonani o konieczności wykorzystania historycznego momentu do dokonania zdecydowanymi krokami budowy świadomości narodowej. Znaczna sowietyzacja zarówno elit władzy, jak i zwykłych obywateli Białorusi sprawiła, że polityczna aktywność przedstawicieli Frontu nie znalazła akceptacji, a kwestie narodowe stały się jeszcze jedną płaszczyzną konfliktu, przejawiającą się także w zakresie gospodarki czy wojskowości. Sytuacja ta odcisnęła piętno na nastrojach społecznych, w znacznym stopniu determinując kierunek rozwoju systemu politycznego Republiki Białoruś w kolejnych latach.

Summary

From an attempt at reforming the Soviet republic to independence. The process of constitutional changes in Belarus in 1989-1991

The objective process of the disintegration of the Soviet Union in legal terms began in the late 1980s, when in accordance with the principles of пАЦperestroika’, elements of plurality were introduced and the electoral system was democratized. Constitutional changes in Belarus were in line with the logic of the processes taking place in other parts of the USSR. In the case of Belarus, this process can be divided into three stages. In the first stage, the legal changes concerned the republican constitution, broadening the extent of sovereignty and democratization of the political system within the USSR. The second stage was marked by the Belarusian parliament accepting the Declaration of independence and passing the bill that abolished the political supremacy of the Communist party. The third stage of the constitutional changes took place soon after the reactionary August coup and their aim—in contrast to the previous constitutional changes—was endeavouring to become fully independent of the structures of the Soviet State and gaining full sovereignty. The final confirmation of the *de iure* disintegration of the Soviet Union was the acceptance of the declaration of its ceasing to exist by leaders of Russia, Belarus and Ukraine in December 1991.

Змест

Ад спробы рэфармавання савецкай рэспублікі да незалежнасці. Працэс змены палітычнага ладу ў Беларусі ў 1989-1991 гг.

Аб’ектыўны працэс распаду Савецкага Саюза пачаўся на юрыдычным грунце ў канцы 1980-х гадоў, калі ў адпаведнасці з прынцыпамі перабудовы былі ўведзены элементы плюралізму, а выбарчы працэс падвергся дэмакратызацыі. Палітычныя змены ў Беларусі ўпісваліся ў логіку працэсаў, якія адбываліся ў іншых рэспубліках СССР. У выпадку Беларусі гэты працэс можна падзяліць на тры этапы. У першым

[37] P. Foligowski, *Białoruś. Trudna nie-podległość*, Wrocław 1999, s. 49.

этапе юрыдычныя змены тычыліся рэспубліканскай канстытуцыі, у прыватнасці пашырэння сферы суверэнітэту і дэмакратызацыі палітычнага ладу ў рамках СССР. Другі этап адкрыла ўхваленне беларускім парламентам Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце і пастановы аб адмене палітычнай манаполіі кампартыі. Трэці этап палітычных змен пачаўся неўзабаве пасля рэакцыйнага жнівеньскага путчу, а іх мэтай — у адрозненні ад папярэдніх палітычых змен — было імкненне да поўнай незалежнасці ад структур савецкай саюзнай дзяржаўнасці і атрыманне поўнага суверэнітэту. Канчатковым пацвярджэннем адбываючагася дэ-юрэ развалу СССР была дэкларацыя кіраўнікоў Расіі, Беларусі і Украіны ад спыненні існавання саюзнай дзяржавы ў снежні 1991 г.

Rafał Czachor — doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, adiunkt w Dolnośląskiej Wyższej Szkole Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach.

Леанід Лаўрэш
(Ліда)

Датаванне пабудовы царквы ў Малым Мажэйкаве

Маламажэйкаўская Багародзіцкая царква-крэпасць — адна з тых трох культавых пабудоў памежжа XV-XVI стст. (другая і трэцяя — гэта Сынкавіцкі і Супрасльскі храмы-крэпасці), дзякуючы якім Беларусь увайшла ў гісторыю еўрапейскай архітэктуры.

Святар Маламажэйкаўскай (Мураванкаўскай) царквы а. Леў Савіцкі, які артыкулам «Маломожейковская (или Мурованая) Пречистенская церковь», надрукаваным у № 33, 34, 36, 42 «Литовских Епархиальных Ведомостей» за 1873 г. данёс да нас галоўны масіў інфармацыі пра гэты храм, пісаў: «Маламажэйкаўская царква знаходзіцца ў Лідскім павеце, у 30-ці вёрстах па паштовай дарозе ад Ліды на Гродна. Царква гэта, з некалі прыналежнымі да яе землямі і некалькімі дварамі пасяленцаў, пад назвай Агароднікі, размешчана на даволі ўзнёслай мясцовасці, якая апускаецца пахілам да невялікага раўчука, маляўнічыя берагі якога аблямоўвае густы хмызняк і высокія дрэвы, творачы значны гай, які як бы наўмысна вырашчаны тут для прыгажосці і для абароны ад заходніх вятроў. Гэта мясцовасць у старажытнасці вядома пад назвай „Багданаўшчына", тут размешчаны будынкі святара (...). Некаторыя асобы, камандзіраваныя ў апошнія гады для агляду славутых помнікаў нашай краіны, не маючы дакументаў і гістарычных дадзеных, не маглі нават спадзявацца сустрэць у падобнай глухмені такую выдатную сваёй архітэктурай святыню. Шмат хто думаў, што гэты будынак пабудаваны ў даўнія часы татарамі для мячэці, а потым ужо перароблены на царкву, але ясныя сляды крыжоў, выштукаваныя з цэглы ў вежах з заходняга боку і мясцовыя пісьмовыя помнікі, пераконвалі іх у адваротным»[1].

Паспрабуем па магчымасці прасачыць раннюю гісторыю Маламажэйкаўскай царквы і мясцовасці, дзе яна знаходзіцца.

Яшчэ ў XV ст. па ўсёй тэрыторыі гістарычнай Лідчыны цягнулася вялікакняская пушча. У часы Вітаўта тут яшчэ не было сталага насельніцтва і менавіта ён пачаў надзяляць баяраў землямі, прычым надаваць ён мог толькі лясы і рэкі. Гэтая маёмасць каштавала не шмат, бо гаспадар павінен быў карчаваць лес і так праз выкарчоўку лесу ды заняцце новых пусташаў і рухалася каланізацыя Лідчыны[2].

[1] Л. Савицкий, *Маломожейковская (или Мурованая) Пречистенская церковь*, «Литовские Епархиальные Ведомости» (далей: ЛЕВ), 1873, № 33, с. 297.

[2] J. Glinka, *Ród Klausucia w wiekach XIII-XVI. Ze studiów nad kształtowaniem i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, „Studia Źródłoznawcze", Warszawa — Poznań 1959, t. IV, s. 96.

Да 1506 г. Мажэйкава верагодна было вялікакняскай маёмасцю, бо першы вядомы ўпамін пра гаспадара Мажэйкава разам з суседнімі Дзікушкамі (Бікушкамі) знойдзены пакуль толькі ў 8-м томе Метрыкі ВКЛ: «1506.09.02. Мельник. Лист наместнику жолудокскому о пожаловании Михаилу Гагину двора Можейковского и дворца Бийкушского Жолудокского повета, до очищения имений его путивльских и киевских от неприятеля»[3]. Міхал Гагін у 1508 г. пад час вайны Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ здрадзіў і перайшоў на бок вялікага князя маскоўскага Васіля III, таму Мажэйкава перадаецца Льву Тышкевічу: «1508.05.26. Новогрудок. Привилей дворянину господарскому Льву Тишкевичу на дворцы Можейково и Бикушки в Жолудокском повете, до очищения его отчины от вел. кн. московского»[4].

Праз палову года ад Тышкевіча маёмасць перадаецца князю Васілю Андрэевічу Палубенскаму: «1508.12.14. Вильно. Лист дворянину господарскому Льву Тишкевичу, что бы уступил ему пожалованные дворцы Можейково и Бикушки Жолудокского повета Василью Андреевичу Полубенскому, которому были пожалованы ранее»[5]. Льву Тышкевічу засталіся Дзікушкі. Князь Палубенскі за зносіны са здраднікам Міхалам Глінскім быў арыштаваны, але потым памілаваны і ў 1514 г. зноў атрымаў пацвярджэнне на валоданне Мажэйкавам[6].

Кароль і вялікі князь ВКЛ Аляксандр 27 студзеня 1505 г. пацвярджае будучаму фундатару пабудовы Маламажэйкаўскай царквы Шымку Мацкавічу права на валоданне зямлёй у Жалудоцкім павеце і «на дворец на Тури близко Рожанки». З пацвярджэння бачна, што яшчэ бацька Шымкі — Мацка Андрушкавіч атрымаў пустэчу, якая звалася Трэшэўшчына ў Жалудоцкім павеце і потым, з дазволу вялікага князя, абмяняў сваю зямлю з васілішскімі і жалудоцкімі баярамі і прыкупіў поле з лесам у баярына Багдана Пацэвіча і «дворец ихъ на Тури близко Рожанки обел вечно (...)»[7]. 27 жніўня 1508 г. Шымка Мацкавіч атрымлівае 2 чалавекі і 4 пусташы ў Жалудоцкім павеце[8], у 1509 г. прывілей на людзей і на двор на рацэ Тур'я[9].

3 http://starbel.narod.ru/metrika/rgada100.htm; Национальная библиотека Беларуси (далей: НББ): 1БА91074К. — Реестр актов и записей: № 177, с. 175.

4 http://starbel.narod.ru/metrika/rgada100.htm; НББ: 1БА91074К. — Реестр актов и записей: № 315, с. 257.

5 http://starbel.narod.ru/metrika/rgada100.htm; НББ: 1БА91074К. — Реестр актов и записей: № 379, с. 287.

6 *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* (далей: *ЭГБ*), Мінск 1994, т. 2, с. 423.

7 *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr 6 (1494-1506): Užrašymų knyga 6 / Lietuvos istorijos institutas; parengė A. Baliulis, Vilnius 2007, c. 308.

8 http://starbel.narod.ru/metrika/rgada100.htm; НББ: 1БА91074К. — Реестр актов и записей: № 355, с. 277.

9 http://starbel.narod.ru/metrika/rgada100.htm; НББ: 1БА91074К. — Реестр актов и записей: № 488, с. 319.

У 1514 г. кароль пісаў наместніку жалудоцкаму: «Біў нам чалом падканюшы віленскі Шымка Мацкавіч і распавёў перад намі, што лоўчы наш, наместнік ожскі і пераломскі, пан Мікалай Юр'евіч Пацэвіч, калі ад нас Жалудок трымаў, даў яму зямельку на пусташы (...) у Жалудоцкім павеце пад назвай Мажэйкаўшчына (...), а ён тую зямлю ў дзержанні меў аж да гэтага часу, і сам пан Мікалай нам распавёў, што тую зямлю даў трымаць яму да нашай волі, і ён біў чалом, каб яму на тое далі наш ліст. І мы яму на тое наш ліст даём: няхай ён тую зямлю трымае з усім тым, што да яе здаўна знаходзіцца, а нам з таго службу земскую заступае (...)»[10]. Такім чынам, яшчэ да 1514 г. Шымка Мацкавіч атрымаў пустэчу ў яшчэ адзіным Мажэйкаве. Потым частка Мацкавіча атрымала назву Малое Мажэйкава. Як пісалася вышэй у тым жа 1514 г. князь Палубенскі атрымаў пацвярджэнне сваіх правоў на двор Мажэйкава ў Жалудоцкім павеце і, відочна, ягонай часткай стала будучае Вялікае Мажэйкава.

Другім шлюбам, пасля смерці сваёй першай жонкі князёўны Аксінні Заслаўскай, князь Васіль Андрэевіч Палубенскі, мсціслаўскі, бабруйскі і барысаўскі староста і дзяржаўны маршалак, у вельмі пажылым узросце ажаніўся з удавой Шымкі Мацкавіча (цівуна і гараднічага віленскага, старасты ушпольскага, пенянскага і радунскага) — Сафіяй Паўлаўнай. Верагодна, яна як пасаг унесла Малое Мажэйкава другому мужу, бо ў 1546 г. ён адпісвае жонцы адну трацiну сваіх валадарстваў, 2000 коп літоўскіх грошаў ад сядзібы Мажэйкава, і адначасова свайму сыну князю Івану трацiну ўсіх сваіх маёнткаў, за выключэннем Мажэйкава (раней ужо адпісанага жонцы Сафіі Паўлаўне). Апошнюю трацiну сваіх валадарстваў Васіль Андрэевіч Палубенскі адпісваў як пасаг сваёй унучцы Марыне, дачцэ яго сына Льва, якая засталася сіратой пасля смерці бацькі. Князь Васіль Андрэевіч Палубенскі памёр 4 сакавіка 1550 г. у сядзібе Гарадзішча. Удава перавезла яго цела ў Кіеў і пахавала ў Кіева-Пячэрскай лаўры, у царквы Прачыстай Багародзіцы Пячэрскай, каля ягонага сына Льва.

У 1563 г. Марына, дачка памерлага князя Льва Васільевіча Палубенскага, і жонка Станіслава Паўлавіча Нарушэвіча (спраўцы Гарадзенскага староства) сумесна з мужам выступае з заявай, што маёнтак Мажэйкава быў падараваны каралём Аляксандрам «яе дзеду князю Васілю Андрэевічу Палубенскаму, старасту мсціслаўскаму»; апошні, заўдавеўшы, узяў шлюб з Сафіяй Паўлаўнай, удавой Шымкі Мацкавіча, якой адпісаў гэты маёнтак «у вечнае карыстанне». Яна ж сама «пе-

[10] М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута: исторические очерки*, Москва 1892, с. 602.

рапісала» гэты маёнтак на свайго сына Яна Шымкавіча (маршалка і пісара гаспадарскага [вялікакняжацкага], дзяржаўца тыкоцінскага). Паколькі ў 1563 г. Марына была адзінай спадчыннiцай свайго дзеда Васіля, бацькі Льва і дзядзькі Івана, усе свае правы на маёнтак Мажэйкава яна перадала Шымкавічу, які ўжо і так меў на гэты маёнтак каралеўскае пацвярджэнне. У свой чарод Шымкавіч упісаў сядзібу Мажэйкава у так званы «пасаг» сваёй жонцы, князёўне Аляксандры Іванаўне Вішнявецкай[11].

Пасля смерці Яна Шымкавіча Мажэйкава было падзелена паміж яго дочкамі (або пляменніцамі): Альжбетай — жонкай падскарбія ВКЛ Крыштафа Мікалаевіча Нарушэвіча і Багданай — жонкай мсціслаўскага ваяводы Андрэя Сапегі. Нарушэвічы атрымалі Малое Мажэйкава, а Сапегі — Вялікае[12]. Як бачым з імёнаў, ужо сын Шымкі Мацкавіча — Ян, як і ўнучкі, дакладна не былі праваслаўнымі.

Найбольш верагодным фундатарам пабудовы мураванай царквы лічыцца Шымка Мацкавіч, аб чым запісана ў акце візітацыі 1784 г.: «Мажэйкаўская царква пад тытулам нараджэння Панны Марыі, даўнейшай фундацыі васпанства Мацкевічаў Шкленскіх»[13], але існуе меркаванне, што фундатарам царквы мог быць князь Васіль Палубенскі, які ў 1508 г. атрымаў ад вялікага князя двор Мажэйкава[14].

Ранейшыя даследчыкі час пабудовы царквы адносілі да 1407 г. (траўня 10 дня), у доказ прыводзіўся больш позні дакумент ад 1524 г., які падае ў сваім артыкуле а. Леў Савіцкі: «(...) отец Федосий Воротынскій, протопопа Лидский, до книг метрополитальныхъ въ дворы нашемъ, в Новогрудку будучи, покладалъ, и ку актыкованью подалъ листъ ограничный церкви Маломожейковской Мурованной, грунтов, лесов, сеножатей, самого седлиска и прочих принадлежностей, сходно стародавнаго фундушу учиненнаго чрезъ зошлого его милости пана Шимка Мацкевича Шкленскаго, подконюшего Виленского, державцы Ушпольскаго, Пенянскаго и Радунскаго, наданыхъ и належачихъ на туюжъ церковь Мурованную, в повете Лидском лежачую и им побудаваную, року 1407 мая 10 дня»[15]. На сённяшні дзень верыфікаваць

[11] *Князья Полубинские. Сборник исторических материалов по истории рода* (составитель: Дмитрий Георгиевич Карпинский). http://www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Полубинские

[12] *ЭГБ*, т. 2, с. 423.

[13] Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы, ф. 634, воп. 1, спр. 53, Візіты цэркваў Лідскага і Слонімскага дэканата, 1784 г., с. 42.

[14] А. М. Кушнярэвіч, *Культавае дойлідства Беларусі XIII-XVI ст.*, Мінск 1993, с. 73-74.

[15] Л. Савицкий, *Маломожейковская (или Мурованая) Пречистенская церковь*, ЛЕВ, 1873, № 33, с. 297.

гэты дакумент не ўяўляецца магчымым і ён выклікае вялікі сумнеў бо ў 1407 г. Шымкі Мацкавіча яшчэ не было на свеце, а ў 1542 г. ён — і гэта дакладна ўстаноўлена — зрабіў завяшчанне на карысць Маламажэйкаўскай царквы, якая да таго часу ўжо была пабудавана. Можна выказаць здагадку, што перапісваючы старую паперу святар памыліўся пры распазнанні асобных слоў і такім чынам змяніў першасны сэнс дакумента. Аднак менавіта на падставе гэтага тэксту, у 1907 г. святкавалася меркаванае 500-годзе царквы і ў Вільні была надрукавана адмысловая брашура: *Маломожейковская «Мурованная» церковь. На память о 500-летии каменной церкви Рождества Пречистой Богоматери в селе Маломожейков, Лидского уез., Виленской губ. 13 мая 1907 г.* Издание Виленского Православного Св.-Духовск. Братства. Вильна. 1907.

Зараз лічыцца, што сучасная мураваная царква пабудавана каля 1524 г. Гісторык Юзэф Ядкоўскі, які па даручэнню Маскоўскага археалагічнага таварыства даследаваў Маламажэйкаўскую царкву ў 1913 г., датаваў яе першай паловай XVI стст. З ім быў згодны беларускі мастацтвазнаўца Мікола Шчакаціхін. Спецыяліст па абаронным будаўніцтве на Беларусі ў XVI-XVIII ст. Міхась Ткачоў таксама датаваў храм першай паловай XVI ст. — паміж 1516 і 1542 гг.[16] На карысць больш позняга за 1407 г. узвядзення Маламажэйкаўскай царквы ўскосна сведчыць яе архітэктура. Названыя храмы абарончага тыпу ў Вільні, Супраслі, Сынкавічах і Маламажэйкаве, на думку беларускіх і польскіх вучоных, узведзены прыблізна ў адзін перыяд (звычайна называецца памежжа XV-XVI стст. або пачатак XVI ст.). Дарэчы яшчэ а. Леў Савіцкі адзначыў «падабенства з (...) старажытным Прачысценскім Мітрапалітальным саборам у Вільні, які відаць па ўсім служыў для будаўнікоў Маламажэйкаўскай царквы прататыпам, храмастваральнік нават прысвяціў яго імю Прачыстай Багародзіцы»[17].

Гэтыя храмы першыя ў гісторыі праваслаўнага культавага будаўніцтва ў Беларусі спалучылі ў сабе рысы візантыйскага тыпу і заходнееўрапейскай готыкі і, па меркаванню шэрагу дасладечыкаў той эпохі, з’яўляюцца вынікам і праявай распаўсюджвання ідэй Фларэнцкай уніі 1439 г. сярод уплывовай праваслаўнай эліты Вялікага Княства Літоўскага[18].

[16] А. М. Кушнярэвіч, *Культавае дойлідства Беларусі...*, с. 75.

[17] Л. Савицкий, *Маломожейковская (или Мурованая) Пречистенская церковь*, ЛЕВ, 1873, № 33, с. 298-299.

[18] А. А. Семянчук, *Распаўсюджанне ідэй Фларэнцкай уніі ў Вялікім княстве Літоўскім ў канцы XV — пачатку XVI ст.*, [у:] *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт.: у 2 ч.*, ч. 1, Гродна 2009, с. 162.

Аднак падчас рэканструкцыі 1870 г. «пры расчыстцы месца ў сярэдзіне царквы было адкапана мноства вялікіх камянёў, пад якімі былі сляды мёртвых целаў, на некаторых камянях былі пазначаны, ледзь прыкметна славянскімі літарамі, гады ад стварэння свету. Так на адным атрымалася разабраць год ад Р. Хр. 1469 г. і надпіс: Хрыстоў раб Іерей Авраамъ. Гэты камень быў пакінуты на месцы»[19]. Такім чынам пад храмам не перанесеныя пад час будоўлі асобныя надгробкі, а саўпраўдныя магілы з захаваўшыміся надгробкамі.

Артыкул а. Льва Савіцкага змяшчае інфармацыю, якая дазваляе вырашыць гэтае пытанне. Святар піша: «Як абвяшчае паданне і бачныя зараз сляды падмурка, на пляцы каля царквы фундатары пабудавалі манастыр, (...) верагодна драўляны, і ўжо трухлявы ў 1524 г.»[20] Такім чынам яшчэ ў XIX ст. каля сучаснай царквы існавалі падмуркі старой сакральнай пабудовы і захоўвалася народная памяць пра яе.

Істотна, што ў Метрыцы ВКЛ ёсць успамін пра царкву — папярэдніцу сучаснай: 5 снежня 1528 г. Шымка Мацкавіч скардзіўся на васілішскага і маркаўскага дзяржаўцу Яна Мікалаевіча Радзівіловіча (Радзівіла), што той пачаў сабе забіраць, «што давалі людзі на капліцу Вітаўтаву»[21]. Вядома, Мажэйкава, што ўваходзіла ў Троцкае ваяводства[22], патомным уладаром якога быў Вітаўт, знаходзілася зусім недалёка ад старажытнага шляху з Вільні ў Кракаў і таму з'яўленне тут «капліцы Вітаўта» не павінна дзівіць.

Відавочна, сучасны мураваны храм — другі па ліку, а першым тут быў пабудаваны драўляны храм. Таму дапушчальна прыняць за дату пабудовы першага драўлянага храма год, які падае а. Леў Савіцкі — 1407 г.[23] Гэта цалкам магчыма, бо, напрыклад, суседняя, драўляная Дзікушская царква ў 1442 г. ужо існавала[24].

Такім чынам сучасная гатычная царква абарончага тыпу верагодна была пабудавана каля старой драўлянай капліцы Вітаўта, падмуркі якой і памяць пра яе існаванне захаваліся да другой паловы XIX ст., ды і сама яна доўгі час магла стаяць побач з мураванай царквой. Пры гэтым некалькі пахаванняў з могілак, якія раней узніклі вакол каплі-

[19] Л. Савицкий, *Маломожейковская (или Мурованая) Пречистенская церковь*, ЛЕВ, 1873, № 36, с. 322.

[20] Л. Савицкий, *Маломожейковская (или Мурованая) Пречистенская церковь*, ЛЕВ, 1873, № 34, с. 306.

[21] В. Сліўкін, *Малое Мажэйкава*, «Лідскі летапісец», № 25-26, с. 41.

[22] *ЭГБ*, т. 2, с. 423.

[23] Л. Савицкий, *Маломожейковская (или Мурованая) Пречистенская церковь*, ЛЕВ, 1873, № 33, с. 297.

[24] Л. Лаўрэш, *Грэка-каталіцкая (уніяцкая) Царква на Лідчыне*, Полацк 2012, с. 44.

цы Вітаўта трапілі ў перыметр сучаснай царквы і гэта захавала для нас імя аднаго з першых мажэйкаўскіх святароў — іерэя Аўрама.

Мы маем падставы лічыць, што Маламажэйкаўскі прыход быў заснаваны на пачатку XV ст. пры пабудове капліцы Вітаўта і такім чынам датаванне пабудовы мураванай царквы ў першай палове XVI ст. не выклікае ніякіх пярэчанняў.

Leanid Łaŭresz — badacz niezależny, administrator historyczno-krajoznawczej strony internetowej „Pawiet”. Autor szeregu artykułów i książek poświęconych historii Ziemi Lidzkiej i naukom przyrodniczym.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Najstarszy „Субботник или Поминик" monasteru supraskiego

Zasoby supraskiej biblioteki klasztornej były tematem licznych opracowań naukowych. Księgozbiór supraski miał unikalny charakter. Bogactwo zgromadzonych w monasterze supraskim zbiorów wzbudza zachwyt badaczy z wielu krajów. Monaster supraski zgromadził owe zbiory w XVI w. dzięki ścisłym kontaktom z czołowymi ośrodkami prawosławnymi w kraju i za granicą. Bliskie kontakty monasteru z Kijowem, Słuckiem, Wilnem, Moskwą, Serbią, Wołoszczyzną, Bułgarią i Świętą Górą Atos pozwoliły na skoncentrowanie w nim dorobku kulturowego wielu narodów słowiańskich. Monaster supraski ma swoje niekwestionowane miejsce w historii Kościoła wschodniego. Mnisi suprascy, broniąc kanonów Cerkwi prawosławnej, pozostawali otwarci na nowe nurty filozoficzne i religijne. Na tak otwarty charakter ośrodka wpływ miało jego położenie na granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony, a więc na styku różnych prądów religijnych i filozoficznych chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego. Trudno wskazać inny ośrodek, w którym w takim zakresie skoncentrowane zostały najlepsze osiągnięcia różnych dziedzin kultury i w którym tak intensywnie przejawiały się kontakty z kulturą innych narodów słowiańskich, a najgłębsze i stare tradycje weszły organicznie w życie następnych wieków. Oddziaływanie kultur narodów wschodniosłowiańskich i bałkańskich uwidoczniło się na terenie klasztoru w architekturze i malarstwie ikonograficznym oraz w zbiorach biblioteki klasztornej.

Biblioteka supraska była wielokrotnie opisywana. Najstarszy inwentarz, który był podstawą do wykonania niniejszego katalogu pochodzi z 1557 r. Oryginał tego katalogu, znajdujący się do 1877 r. w monasterze supraskim został wywieziony do Wilna. Obecnie miejsce jego przechowywania nie jest znane. Pełny wykaz ksiąg biblioteki supraskiej z 1557 r. wykonany przez archimandrytę Sergiusza Kimbara został dwukrotnie opublikowany w 1867 i 1870 r.[1] Kolejne znane inwentarze biblioteki zostały wykona-

[1] *Документы относящиеся к истории Супрасльского монастыря*, „Вестник Западной России", Вильно 1867, т. III, кн. 8, отд. 1, с. 49-62; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа* (dalej: *АСД*), т. IX, Вильно 1870, с. 49-55. „Wypis z Regestra czyli Inwentarza, który po ruski spisał Sergi, archimandryta supraski, w chorobie przed śmiercią r. 1557 pod pieczęcią cerkiewną Zwiastowania Najświętszej Marii — na pergaminie tureckim, skoropis półustawny" dokonany z oryginalnego katalogu przez Michała Bobrowskiego, Biblioteka

ne w 1645, 1668, 1674 (dosłownie przepisany z 1668 r.), 1819 (niepełny), 1830 i 1836 r.[2] Stan zasobów biblioteki supraskiej został też opracowany przez Ignacego Daniłowicza w 1824 r.[3] i Michała Bobrowskiego w 1836 r.[4] W oparciu o te wykazy wielu badaczy dokonało analizy supraskich zbiorów bibliotecznych z połowy XVI wieku. Taką analizę przeprowadzili Nikołaj Dałmatow, Flawian Dobriański, Michajło Hruszewski, Aleksander Rogow, Siergiej Tiemczin, Nadieżda Morozowa, Łarysa Szczawińska, Jurij Łabyncew i Antoni Mironowicz[5].

Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie, Oddział Rękopisów, F58-7, B 1993, k. 4-4v; Kopia tegoż rękopisu F. 58 — B2001, B2002.

[2] Większość spisów ksiąg rękopiśmiennych w bibliotece supraskiej opublikowano w *АСД*, т. IX, c. 49-55 (1557 r.), c. 185-205 (1645 r.), c. 229-243 (1668 r.), c. 461-462 (1829 r. fragment). Spis ksiąg z 1557 r. został po raz pierwszy opublikowany w 1867 r. Por.: „Вестник Западной России", т. III, кн. 8, отд. 1, Вильно 1867, c. 49-62. Wykaz ksiąg z 1557 i 1764 r. został opublikowany w pracy N. Dałmatowa: Николай (Далматов), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, Санкт-Петербург 1892, c. 54-61, 551, 562-563, 572-573; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, «Вестник Западной России», т. I, кн. 2, Вильно 1867. Fragmentaryczny opis biblioteki z 1819 r. ukazuje jej fatalny stan. „Biblioteka niegdyś z tysiąca z okładem ksiąg słowiańskich pisanych i drukowanych, łacińskich, włoskich, niemieckich, francuskich i polskich złożona, dla częstego z przyczyny postoju lazaretu wojennego przez 10 lat z miejsca na miejsce przenoszenia zmieszana i do rozgatunkowania trudna, a mianowicie zamoczona i nagniła, nie może być poszczególnie opisana i niewielki pożytek obejmuje". Por.: Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (dalej: LVIA), f. 634, op. 1, nr 58, k. 416v. Opis wykonany przez Michała Bobrowskiego na podstawie oryginalnego rejestru wykonanego przez archimandrytę Sergiusza Kimbara por.: Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie, Oddział Rękopisów, F58-7, B 1993, k. 1-4v. *Опис Супрасльского монастыря составленны 1829 года за настоятеля преосвященнаго Лва Яворовского*, Archiwum Diecezjalne Kościoła Rzymskokatolickiego w Białymstoku, nr 245, k. 23v-24v, 26-60v. Druga kopia tego opisu została wysłana do Wilna za archimandryty Modesta w 1862 r. „Wiadomość o stanie Klasztoru Opatskiego Supraskiego w Obwodzie Białostockim i tymże powiecie diecezji litewskiej położonego. Roku 1830 miesiąca stycznia 25 dnia sporządzona", LVIA, f. 634, op. 1, nr 3, k. 14v-41v; Opis biblioteki monasteru supraskiego z 1836 r. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (dalej: РГИА), ф. 823, оп. 3, № 3317. Przedruk niektórych opisów por.: Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв., Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря*, Минск 1998, c. 128-162; Г. Запартыка, *Страчаныя скарбы манастырскіх бібліятэк*, [w:] *480 год беларускага кнігадрукавання*: *матэрыялы 3-х Скарынаўскіх чытанняў*, рэд. А. Мальдзіс, Мінск 1998, c. 200-202.

[3] I. Daniłowicz, *Latopisiec Litwy i kronika ruska z rękopisu słowiańskiego przepisane*, Wilno 1927, s. 326-327.

[4] Opis biblioteki monasteru supraskiego z 1836 r. РГИА, ф. 823, оп. 3, № 3317.

[5] Николай (Далматов), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, c. 54-61; Ф. Н. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, цер-*

Tak więc, podstawowe źródło do poznania najstarszych zasobów biblioteki monasterskiej w Supraślu powstało w 1557 r. i zostało sporządzone przez ówczesnego archimandrytę Sergiusza Kimbara. „Божею волею, я Сергіе, во оно время будчи страстный архимандритъ, для певое истоты, и по мне будучимь ведомости, изволилъ сій реистрикь написавь и печатію церковною запечатавь, у скарбь, церковный положити, што есми обители Богородицине Супрясльской и церквамъ светымъ въ животе моемъ, посиешеніемъ и дароношеніемъ Богородици, приложилъ ку окрасе и славе и почести церковной”[6].

Opis biblioteki z 1557 r. został podzielony na trzy części. Pierwszą część stanowił spis znajdujących się monasterze ewangelii. Druga część zawierała wykaz ksiąg, które znajdowały się w bibliotece klasztornej do czasu objęcia godności archimandryty przez autora rejestru Sergiusza Kimbara. „А всихъ книгъ старыхъ 129”. Księgi te zostały zgromadzone przed 1532 r., kiedy przełożonymi zgromadzenia byli Pafnucy (1498-1510), Kalikst (1510-1512), Antoni i Jonasz (po 1518-1532). Trzecia część opisu zawierała wykaz ksiąg zgromadzonych za archimandrii Sergiusza Kimbara w latach 1532-1557, to jest do roku wykonania rejestru. „А то книги новыя, што за мене, Сергія, прибавлены церкви светой”. Taki podział chronologiczny umożliwił przełożonemu monasteru Kimbarowi precyzyjnie ukazać swój wkład w rozwój supraskiego ośrodka zakonnego.

Według tego inwentarza w ciągu pierwszych 34 lat swego funkcjonowania monaster supraski posiadał 129 ksiąg, w tym 5 drukowanych[7]. F. N. Dobriański podawał liczbę 131 ksiąg rękopiśmiennych[8]. Taką liczbę

ковнославянских и русских, Вильна 1882, c. XXVII-XXXIII; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VI, Київ — Львів 1907, c. 338-340; А. И. Рогов, *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [w:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва 1978, c. 321-334; С. Ю. Темчин, *Сколько книг было в Супрасльском Благовещенском монастыре в 1532 году,* „Здабыткі”, Менск 2010, вып. 12, c. 68-75; E. Laucevičius, *XV – XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976; Н. А. Морозова, С. Ю. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500-1532 гг.)*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Supraśl — Białystok 2005, s. 117-140; Ю. А. Лабынцев, *Православная Академия Ходкевичей и ее издания*, Минск 1996, c. 151-158; Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв., Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря*, Минск 1998; Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши XV-XIX вв.*, Минск 2003; А. Миронович, *Библиотека Супрасльского монастыря в XVI веке*, [w:] *Rediscovery. Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th century*, ed. A. Miltenova, Sofia 2012, s. 309-329.

6 *АСД*, т. IX, c. 49.

7 „А всихъ книгъ старыхъ 129”, por.: *АСД*, т. IX, c. 53-54; Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши ...*, c. 61.

8 Ф. Н. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, c. XXX. Na ten temat por.: Н. А. Морозова, С. Ю. Темчин,

manuskryptów potwierdził Michał Bobrowski w opisie katalogu biblioteki supraskiej dokonany w latach dwudziestych XIX wieku. Badacz zwrócił uwagę na niezamieszczenie w wykazie z 1532 r. szóstej pozłoconej Ewangelii z cerkwi Zmartwychwstania Chrystusa z okuciami[9] oraz na pominięcie „Книги Матвея Десятого", która powstała w Supraślu w 1507 r. Rękopis ten nie występuje w inwentarzu z 1557 r. a znany jest z inwentarza biblioteki z 1668 r.[10] Według Łarysy Szczawińskiej rękopis ten znajdował się w celi namiestnika monasteru lub innego zakonnika i nie został wymieniony w najstarszym opisie biblioteki. Oba rękopisy zostały dopisane według Szczawińskiej po wykonaniu katalogu w 1557 r. Pośrednio na taki przebieg wydarzeń wskazuje dopisek dokonany w kopii pergaminowego supraskiego „Субботника или Поминика" z 1631 r. o rodzie „Матвея Иоанновича, написавшего и надавшаго в монастырь Супрасльский книгу великую рекомую *Десятоглав*". Informacji takiej nie było w pierwotnej, najstarszej, wersji supraskiego „Субботника или Поминика"[11]. Pogląd Ł. Szczawińskiej zdecydowanie obalił S. Tiemczin[12].

W sprawie pozłoconej Ewangelii S. Tiemczin uważa, że dwa egzemplarze z sześciu ewangelii wymienionych w pierwszej części opisu zostały zgromadzone w czasach archimandryty Sergiusza Kimbara. Ewangelia ta została przekazana „от Кмиты по души Коробки, архимандрита Троецкаго, исъ Слуцка"[13]. Egzemplarz ten występuje w spisie zebranych ksiąg do 1532 r. Wydaje się, że owe wydarzenie miało miejsce za czasów archimandryty Kimbara, albowiem archimandryta słuckiego monasteru Trójcy św. Nikander został pochowany w Supraślu w 1569 r.[14]

Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500-1532), с. 124; С. Ю. Темчин, *Сколько книг было в Супрасльском Благовещенском монастыре в 1532 году,* „Здабыткі", Менск 2010, вып. 12, с. 70-75; Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья ...*, с. 77-78; Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши ...*, с. 134-135.

9 Pogląd taki wyraził również Michał Bobrowski. Z jego opisu wynika, że do 129 ksiąg starych dodano później dwa rękopisy w tym „Шестое Евангелiе у церкве Воскресенiя Христова, окованое, позлоченое". *АСД*, т. IX, с. 53. W oryginalnym opisie po wpisie o piątej ewangelii znajduje się dopisek „у святих мучениках Бориса и Глеба" i pieczęć klasztorna, która być może przysłaniała informację o ostatniej drogocennej, bogato zdobionej ewangelii. Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья ...*, с. 77.

10 *АСД*, т. IX, с. 242.

11 Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья ...*, с. 77-78.

12 С. Ю. Темчин, *Сколько книг было в Супрасльском Благовещенском монастыре в 1532 году*, с. 70-71.

13 *АСД*, т. IX, с. 51.

14 *АСД*, т. IX, с. 65. Nikander został archimandrytą monasteru słuckiego przed 1558 г. П. М. Строев, *Списки иерархов и настоятелей монастырей Росийския церкви*, Москва 2002, с. 543.

Z kolei „славное памяти Евангелие", które u Aleksandra Chodkiewicza „упросили"[15], tenże otrzymał od królewskiego skarbnika i klucznika, a równocześnie archimandryty monasteru Trójcy św. w Wilnie Stefana Andrzejewicza Bielkiewicza, późniejszego metropolity kijowskiego Sylwestra (1556-1557). „Да упросили есми у господара пана его милости славное памяти Евангелие, которым его милост даровалъ нынешнiй митрополит и оправив сребром с позолотою, положил есми оное Евангелие напрестоле великое церкви у место Жабинскых двух, што митрополит невине отнял"[16]. Zabranie dwóch „ewangelii żabińskich" przez metropolitę kijowskiego Makarego II nastąpiło wskutek oskarżeń nowego archimandryty supraskiego Sergiusza Kimbara o wprowadzenie zmian w tekstach liturgicznych. Na początku lat trzydziestych XVI w. mnich kopista Arseniusz donosił metropolicie kijowskiemu Makaremu, że archimandryta supraski Sergiusz Kimbar zmieniał porządek liturgii i nanosił poprawki w rękopisach słowiańskich, w tym w ewangeliach. Zarzuty mnicha Arseniusza zawarte w licznych listach oskarżały Sergiusza Kimbara o dokonywanie niekanonicznych przekładów z greki i hebrajskiego na języki słowiańskie. Przełożony monasteru „переглаживал и прилагал" teksty ewangelii. W tych przekładach uczestniczyli osoby duchowne i świeckie[17]. Wspomina się, że w pracach na tekstami uczestniczył „благочестивый христолюбец Григорий Жаба"[18]. Można domniemywać, że pod wpływem oskarżeń mnicha Arseniusza metropolita Makary II poprosił o przesłanie owych „poprawionych ewangelii" do Kijowa, a następnie po zapoznaniu się z treścią zwrócił je do monasteru.

Wspomnienie o dwóch egzemplarzach ewangelii określonych jako żabińskie oznaczało, iż trafiły one do monasteru po 1532 r. wraz z innymi rękopisami otrzymanymi przez mnichów od Grzegorza Żaby[19]. Grzegorz Zofo-

[15] *АСД*, т. IX, s. 51; Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши ...*, с. 66.

[16] *АСД*, т. IX, s. 51.

[17] Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши ...*, с. 65. Por.: M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki*, „Roczniki Biblioteczne", 1969, R. XIII, z. 3-4, (cz. II), s. 404; A. Mironowicz, *Ewangelizacja „prostą mową" w XVI wieku*, „Latopisy Akademii Supraskiej", vol. III, pod red. U. Pawluczuk, Białystok 2012, s. 9-18.

[18] „Жабинское Евангелiйце и з Апостолом и Апокалисiею" występują w opisach biblioteki monasterskiej. Por.: Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie, Oddział Rękopisów, F58-7, B 1993, k. 4v; *АСД*, т. IX, с. 54; Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши ...*, с. 66. Ród Żabińskich występuje jako zasłużony w „Субботнике или Поминике" supraskim. Grzegorz Zofoniewicz Denisowicz był właścicielem następujących dóbr: Klewinów, Markowszczyzna, Korejwoszczyzna i Bielewszczyzna.

[19] С. Ю. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500-1532 гг.): новые данные*, [w:] И. М. Беляева (ред.), *Современные пробле-*

niewicz Denisowicz posiadał dobra Klewinów od 1513 r., które w 1528 r. sprzedał Aleksandrowi Chodkiewiczowi. Oprócz Klewinowa Grzegorz Żaba posiadał Markowszczyznę (Mielkowszczyznę), Korejwoszczyznę i Bielewszczyznę, które bojarzyn smoleński otrzymał od Zygmunta Starego w 1518 r.[20] Po raz ostatni bojarzyn smoleński występuje w dokumentach w 1529 r.[21] Dwie ewangelie żabińskie, otrzymane od Grzegorza Żaby, były w monasterze przed 1532 r. i po krótkim ich pobycie u metropolity kijowskiego powróciły do Supraśla przed 1549 r. Ewangelie żabińskie, odebrane przez metropolitę kijowskiego Makarego II, zostały zastąpione na ołtarzu cerkwi sobornej przez ewangelię pozyskaną od Aleksandra Chodkiewicza po 1536 r., ale przed śmiercią ktitora w 1549 r. Biorąc te wszystkie fakty pod uwagę oraz stałe uzupełnianie i ubywanie zbiorów należy zgodzić się z konkluzją S. Tiemczina, że monaster supraski w 1532 r. posiadał nie 129, a co najmniej 129 ksiąg[22]. Podana przez F. Dobriańskiego liczba 131 rękopisów wynikała z nieuwzględnienia dwóch manuskryptów, których los został przedstawiony w opisie z 1557 r.

Za archimandrii Sergiusza Kimbara (1532-1565) monaster wzbogacił się o kolejne 74 rękopisy. Według Ł. Szczawińskiej i J. Łabyncewa w ciągu 25 lat Sergiusz Kimbar pozyskał 80 „книги новыя". Badacze dodają, że po wykonaniu inwentarza pojawiły się jeszcze sześć ksiąg, o czym świadczą następujące dopiski. „А потом прибавлено книг новописаных" (3) i „Книги, которыя ся по смерти (...) остали, Яцка, подскарбьего бывшаго"(3)[23]. W sumie inwentarz biblioteki klasztornej z 1557 r.[24] wymienia

мы археографии: сборник статей по материалам конференции, проходившей в Библиотеке РАН (25-27 мая 2010 г.), Санкт-Петербург 2011, с. 132; tenże, *Сколько книг было в Супрасльском Благовещенском монастыре в 1532 году,* с. 68-75.

[20] Por.: Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk (dalej: BLAN), sygn. F 16-134, k. 12-13; A. Mironowicz, *Summariusz dokumentów do dóbr supraskich*, Białystok 2009, s. 59.

[21] A. Mironowicz, *Summariusz dokumentów do dóbr supraskich*, s. 62.

[22] С. Ю. Темчин, *Сколько книг было в Супрасльском Благовещенском монастыре в 1532 году*, с. 73.

[23] „Требникъ в десть", „Книга Лествица в полдесть", „Панахиднікъ у полдесть новый", „Христианская топография Козмы Индикоплова с дополнениями", „Житие Андрея Юродивого". „Wypis z Regestra czyli Inwentarza, który po ruski spisał Sergi, archimandryta supraski, w chorobie przed śmiercią r. 1557 pod pieczęcią cerkiewną Zwiastowania Najświętszej Marii — na pergaminie tureckim, skoropis półustawny" dokonany z oryginalnego katalogu przez Michała Bobrowskiego", Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie, Oddział Rękopisów, F58-7, B 1993, k. 4-4v; Por.: Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши ...,* с. 136; Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья* ..., с. 79.

[24] Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie, Oddział Rękopisów, F58-7, B 1993, k. 1-4v; *АСД*, т. IX, с. 53-55. Dla porównania proponuję *Опис Супрасльского монастыря составленны 1829 года за настоятела преосвященнаго*

204 księgi rękopiśmienne (w tym 5 w języku greckim i jedną w łacińskim) oraz pięć ksiąg drukowanych. Za czasów archimandryty Kimbara liczba ksiąg w bibliotece klasztornej powiększyła się niemal dwukrotnie. Powiększenie liczby ksiąg nastąpiło nie tylko poprzez nowe nabytki i dary, ale zwiększenie liczby działających na terenie monasteru kopistów. W 1645 r. było już 587 ksiąg rękopiśmiennych i drukowanych.

Interesujące jest zestawienie charakteru przechowywanych w monasterze ksiąg. Do 1532 r. w bibliotece klasztornej znajdowało się 56 ksiąg (43,4%) liturgicznych, 67 ksiąg (51,9%) o charakterze literackim, a 6 ksiąg (4,7%) zawierało prawodawstwo cerkiewne, statuty, ustawy i kanony[25]. Wśród 56 ksiąg liturgicznych, nieodzownych do odprawiania nabożeństw, było 13 psałterzy (23% tej kategorii ksiąg), 12 miniei (21%). Taka proporcja odpowiada proporcjom tych kategorii ksiąg w innych monasterach tamtego czasu[26]. Wśród 67 rękopisów literatury religijnej znajdowały się między innymi „Книга пророчеств", „Книга Іов", komentarze do Pisma Świętego, „Книга Патерик Печерский", „Поучения Кирилла Иерусалимского", „Царственник с летописцем". Z powyższego zestawienia wynika, że rękopisy te miały religijny, polemiczny i historyczny charakter. Wśród znanych rękopisów było 34 kodeksów, które stanowiły ponad jedną czwartą ogólnej liczny zbiorów bibliotecznych.

Na podstawie ustaleń Jurija Łabyncewa wynika, że 42 z 80 ksiąg zgromadzonych w czasach Sergiusza Kimbara miały charakter liturgiczny (apostoły, służebniki, ewangelie, czasosłowy, minieje, psałterze), 34 — literacko-religijny (pisma Ojców Kościoła: „Книга Василия Великого о постничестве с дополнениями", Jana Złotoustego i Jana Damasceńskiego, żywoty nowych świętych, etc.) oraz 4 innego przeznaczenia (ustawy, kanony, prawiła). Wśród nowo pozyskanych ksiąg 5 zostało napisanych w języku greckim[27].

Льва Яворовского, Archiwum Diecezjalne Kościoła Rzymskokatolickiego w Białymstoku, nr 245, k. 23v-24v, 26-60v; „Wiadomość o stanie Klasztoru Opatskiego Supraskiego w Obwodzie Białostockim i tymże powiecie diecezji litewskiej położonego. Roku 1830 miesiąca stycznia 25 dnia sporządzona", LVIA, f. 634, op. 1, nr 3, k. 14v-41v; Opis biblioteki monasteru supraskiego z 1836 г. РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, № 3317.

25 Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья ...*, с. 78-79.

26 Na podstawie opisu z 1514 r. monasteru sołowieckiego wynika, że pośród 73 ksiąg liturgicznych było 19 psałterzy i 17 miniei. Por.: М. В. Кукушкина, *Монастырские библиотеки Русского Севера. Очерки по истории книжной культуры XVI-XVII веков*, Ленинград 1977, с. 171-173.

27 *АСД*, т. IX, с. 54-55; Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши ...*, с. 135-137.

*

Jednym ze sposobów gromadzenia zborów bibliotecznych było sprowadzanie pierwowzorów manuskryptów z innych ośrodków klasztornych, ich kopiowanie i przeredagowywanie, a następnie upowszechnianie poza Supraślem. Pierwszy rękopis w monasterze supraskim wykonał sam ihumen Pafnucy Siehień (1500-1510), który napisał na pergaminie najstarszą część supraskiego „Субботника или Поминика”[28]. Pierwszy ihumen supraski Pafnucy zaczął wpisywać imiona zmarłych braci. „Субботник или Поминик” powstał w roku założenia monasteru. Ta pierwsza księga monasterska została częściowo opublikowana[29] i przepisana w 1631 r.[30] W przepisanej wersji jest wiele wstawek i dodatków, które zniekształciły pierwotną treść źródła. Mimo to na wielu jego kartach pozostały zapisy o charakterze kronikarskim informujące o powstaniu klasztoru. Sam oryginał „Субботника или Поминика” zaginął, ale na jego treść powoływali się pierwsi autorzy dziejów monasteru. W tym źródle znajdowała się informacja o wybudowaniu cerkwi na terenie klasztoru. „В лето от начала мира 7008, индикта 3, от Рождества Христова 1500, дозволеніем вельможнаго пана Алек-

[28] *АСД,* т. IX, s. 454-459; Е. Н., *Старый Синодик Супрасльского монастыря*, „Гродненские Епархиальные Ведомости”, 1904, № 27, с. 788-799.

[29] *АСД*, т. IX, s. 454-459; Е. Н., *Старый Синодик Супрасльского монастыря*, „Гродненские Епархиальные Ведомости”, 1904, № 27, с. 788-799. Oryginał supraskiego „Субботника или Поминика” liczył 50 zapisanych kart pergaminowych. Każda karta była ozdobiona ramką, a niektóre z nich, w tym i pierwsza karta posiadały zastawki. Wpisy były dokonywane ustawem i półustawem. Ozdobieniu podlegały liczne litery, tytuły i akapity. Na pierwszej stronie „Субботника или Поминика” ihumen Pafnucy własną ręką napisał: „Се аз худый и недостойный и многогрешный раб Іисуса Христа Пафнотій, Богом понужен и святою Богородицею и молитвами святаго великаго Іоанна Богослова, апостола и евангелиста, возлюбленнаго ученика Божія и всех святых. О церкви имея попеченіе и Богом порученном ми стаде бравства нашего сея честныя новоцветущія Лавры и о прежде отшедших душъ отецъ и братія нашея. Понудихся съписать поминаніе се на утешеніе благоверным христианом и на поминовеніе у страшный час грознаго онаго трепетнаго дне, его же помняще благоверни христиане и имеюще в уме своем день великій въписываются в книгы сія животныя, дающе отъ остатка своего часть и десятину Святой Госпоже Богородице, Ея же молитвами пріяти намъ прощеніе греховъ и избавитися отъ страшнаго мученія и получити царство небесное и жизнь вечную. И се уставихъ уписати братство, крилосъ нашея святыя Богородицы, упоминаніемъ субботы, и кутію, и просфоры имъ урядохъ. И аще кто сей уставъ разрушитъ, или тайно кого кто упишетъ, да буди тому съ Іудою часть и съ подобными его”. Е. Н., *Старый Синодик Супрасльского монастыря*, с. 789. „Субботник или Поминик” był oprawiony w skórę, ozdobioną srebrnymi i pozłoconymi okuciami.

[30] BLAN, f. 19, nr 89. Oryginalny rękopis skopiował mnich supraski Stefan Kochaniewicz, który wprowadził do pierwotnego tekstu liczne dodatkowe wpisy. Tamże, k. 8.; A. Naumow, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kultural-*

сандра Ивановича Ходкевича начат съзидатися сей монастырь у его отчиной пущи Блудовской на край реки Супраслы. Верую и любовію желаніем и трудом многогрешнаго священно-инока Пафнотія, родом из Бельска. И перве съоружися церков невелика во имя святаго Іоанна Богослова и святися нареченным митрополитом Іосифом и трапеза на прихожденіе братіи. Потом в лето 7011, индикта 7, от Рождества Христова 1503, съоружена бысть великая церква Пречистыя Богоматери, Честнаго Ея Благовещенія, со приделы святых великомучеников Бориса и Глеба, нареченных во св. крещеніи Романа и Давида и преподобных св. Отец строителей Печерских и начальник общему житію, Антонія и Феодосія, Богоспасаемаго града Кіева в Рустей земле. Сія же Божія церкви освящены были освященным епископом, нареченным митрополитом Кіевским и всея Руси кvр Іоною, месяца октября в 15 день, на память преподобнаго отца нашего Евфимія новаго и св. Мученика Лукіана, пресвитера великія Антіохіи, индикта 7"[31].

„Субботник или Поминик" był pisany przez pierwszego ihumena Pafnucego Siehienia, bądź przez inną osobę w czasie powstawania monasteru. Jego autor doskonale znał okoliczności powstania klasztoru. Pergaminowy „Субботник или Поминик" składał się z czterech części: latopisu informującego o powstaniu monasteru i pierwszych latach jego funkcjonowania; testamentu duchowego ihumena Pafnucego; tekstu „ustawu" regulującego zasady życia wewnętrznego monasteru i samego „Субботника или Поминика" z ogromną liczbą wpisanych imion osób z Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych państw.

Na kartach zapisani zostali zmarli metropolici od początku funkcjonowania metropolii kijowskiej. Następnie zostali wymienieni archimandryci, ihumeni i mnisi suprascy od Pafnucego Siehienia. Znajdujemy tam także imiona władyków smoleńskich, włodzimierskich, pińskich i łuckich oraz imiona przedstawicieli licznych rodów książęcych, magnackich i bojarskich (białoruskich, litewskich i ruskich). Wpisani zostali przedstawiciele rodów książęcych: Sanguszków, Koreckich, Massalskich, Wiśniowieckich, Sapiehów i Połubińskich. Znajdujemy też imiona prawosławnej magnate-

nych Rzeczypospolitej, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Supraśl — Białystok 2005, s. 110. Wpisów i uzupełnień dokonywano w XVII-XIX w. dodając kolejne nazwiska osób zmarłych. P. Chomik, *XVI-wieczne Pomianniki z monasterów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. II: *Historia, język kultura*, pod red. Z. Abramowicz i J. Ławskiego, Białystok 2010, s. 359-368.

[31] Модест (Стрельбицкий), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, „Литовские Епархиальные Ведомости", 1865, № 3, с. 75-76; Николай (Далматов), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, с. 7; А. Белецкий, *Митроплитъ Іосифъ II Солтанъ и отношение его къ Супрасльскому монастырю*, Вильна 1899, с. 5-6.

rii: Chodkiewiczów, Tyszkiewiczów, Sołtanów, Zahorowskich, Bohowitynowiczów i wielu innych. Osobną grupę stanowią przedstawiciele bojarów i szlachty oraz mieszczan (Bielska, Brześcia, Zabłudowa, Kodnia, Słucka, Wilna), a nawet chłopów.

Księga ta była szczególnie chroniona w monasterze. „Субботник или Поминик" jego autor sam nazwał „Поминание святое сій суботник сея святыя церкви Пречистыя Богоматери, Честнаго Ея Благовещенія, Богом спасаемыя нашея новоцветущія обители, еже есть в пустыни в скрай рекы Супреслы, под благословеніем и державою митрополита Кіевского и всея Руси"[32]. Podane w źródle fakty są prawdziwe, właściwa jest chronologia wydarzeń i osoby z nimi związane. Opinii takiej nie można wyrazić wobec faktów podanych przez Mikołaja Radkiewicza, autora „Kroniki Ławry Supraskiej", który myli imiona metropolitów i liczne fakty związane z początkami monasteru. „Kronika Ławry Supraskiej" została napisana przed 1779 r., czyli dwa i pół stulecia po powstaniu monasteru. Jego autorem był unicki hieromnich Mikołaj Radkiewicz, który znał wydarzenia sprzed 250 laty jedynie z innych dostępnych mu przekazów piśmiennych. Mnich ten nie dbał o ustalenie prawdziwych faktów historycznych, a jedynie starał się udowodnić unickie początki monasteru.

Z tego powodu „Субботник или Поминик" jest doskonałym źródłem nie tylko do poznania losów wielu postaci z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale również stanowi podstawowe kompendium informacji o początkach monasteru supraskiego[33], zasadach życia mniszego (reguły klasztornej) i powiązań klasztoru z innymi ośrodkami religijnymi.

[32] O znaczeniu „Субботника или Поминика" ihumen Pafnucy napisał: „Сія книгы спасеныя и душеполезная суть, в них же написашася хотящей душам своим спасенія и помощи в страшный и великий день грознаго и трепетнаго Христова суда. И сими ключами избавитися от муки и причтитися в лики святых и праведных, угодивших Христу и потрудившихся Бога ради пострадавших Царствія ради Небеснаго и своего дела спасенія, его же ради и воспріяша венцы нетленныя и царству небесному наследницы быша. Ему же Господи Боже наш молитвами святых и нас сподоби наследником быти небеснаго жытія видети и насладитися неизреченнаго и неисповедимаго твоего света и радости неизглаголанныя и пищи, о Христе Іисусе Господе нашем, аминь. Овіи же написашася и написуются во здравіе по вся дни мольбою и просфорою. Друзіи же во суботы мольбою и кутіею и просфорою. Имя же в панафиде трижды год до года. Сіи вси написашася любящеи душу свою и хотящеи видети вышній святый Іерусалим и чающе милости Божія и желающе с Христом в царствіи небесном, Ему же честь и слава". Е. Н., *Старый Синодик Супрасльского монастыря*, с. 789-790.

[33] A. Mironowicz, *Powstanie monasteru supraskiego*, „Białostockie Teki Historyczne", 2012, nr 10, s. 11-36.

Antoni Mironowicz – prof. dr hab., pracownik naukowy Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej. Tematyka badań: historia Kościoła wschodniego w Europie Środkowo-Wschodniej, stosunki narodowościowe i etniczne w Europie Środkowo-Wschodniej, kultura religijna społeczeństw pogranicza.

Язэп Янушкевіч
(Ракаў)

Метрыкі хросту Вінцэся-Кастуся Каліноўскага

Дакументы, пра якія тут пойдзе размова, вядомыя ў навуковых працах даўно: гэта метрыкі пра нараджэньне і хрост нашага нацыянальнага героя Кастуся Каліноўскага. Аднак дзіўным зьбегам абставін ні ў XIX, ні ў мінулым XX стагодзьдзі поўнай публікацыі іх не адбылося. Тым больш — на мове арыгінала: па-польску (польская мова ў нашых каталіцкіх сьвятынях пазамінулых стагодзьдзяў выконвала ролю сярэднявечнай лаціны).

Адным зь першых, хто прыгадаў хросную метрыку Каліноўскага, быў ксёндз Адам Станкевіч: „K. K. radziŭsia 1838 h. 21 studzienia st.st. u Mastaŭlanach, Jałaŭskaj parafii, Waŭkawyskaha paw. z drobnaj biełaruskaj katalickaj šlachty, peŭnież, užo spolščanaj. Metryka ab jahonych naradzinach i ab chroście znachodzicca ŭ kaścielnym archiwie ŭ Świsłačy”[1]. Праўда, у Станкевіча няма аніякай архіўнай адсылкі-пашпартызацыі і аўтар не цытуе аніводнага радка й слова з так важнай крыніцы, хоць на іншыя прыгаданыя крыніцы-дасьледваньні (мемуары Агатона Гілера, *Беларусаў* Яўхіма Карскага, працы гісторыкаў Аўгусцінаса Янулайціса, Усевалада Ігнатоўскага і інш.) адсылкі пададзеныя з дакладнасьцю да старонкі. Між тым, няма сумневу, што хросную метрыку Каліноўскага дасьледнік Адам Станкевіч бачыў.

У паваенны час адным зь першых на метрыку нараджэньня Каліноўскага спаслаўся Генадзь Кісялёў: „Кастусь (Канстанцін-Вікенці Сымонавіч) Каліноўскі нарадзіўся 21 студзеня (2 лютага па н. ст.) 1838 года ў маёнтку Мастаўляны, у цэнтры Гродзенскай губерні, на паўдарозе паміж Ваўкавыскам і Беластокам. Дзяцінства яго праходзіла ў фальварку Якушоўка, у дзесяці вярстах ад мястэчка Свіслач”.

Аднак падрадковая заўвага-адсылка гісторыка-архівіста была няпоўнай: „ЦДГА Літ. ССР, ф. Ваўкавыскага дэканата, спр. 58, арк. 10 адв. Вёска Мастаўляны знаходзіцца ў цяперашні час на тэрыторыі Польшчы, на самай граніцы ПНР і БССР”[2].

Рэч у тым, што па дадзенай пагінацыі (аркуш 10 адварот) захаваўся найпершы хросны запіс Каліноўскага, у якім імя Кастусь-Канстанты аніяк не прыгадваецца (гл. ніжэй публікацыю аўтэнтыкаў хросту).

[1] A. Stankiewicz, *Kastuś Kalinoŭski, „Mużyckaja Praŭda” i ideja Niezależnaści Biełarusi*, Wilnia 1933, s. 16.

[2] Г. Кісялёў, *Сейбіты вечнага: Артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху 1863 года*, Мінск 1963, с. 17.

Але ўжо ў наступнай сваёй капітальнай кнізе *З думай пра Беларусь*, дзе пададзены „Летапіс жыцьця і дзейнасьці К. Каліноўскага" — архіўныя адсылкі й тлумачэньні ў Г. Кісялёва поўныя й цалкам адпаведныя: „Новананароджаны двойчы запісаны ў хрэсныя кнігі Ялаўскага прыходскага касцёла за 1838 г.: 6 лютага пад імем Вікенцій і 4 красавіка пад двума імёнамі — Вікенцій і Канстанцін (ЦДГА Літ. ССР, ф. 604, воп. 45, спр. 58, арк. 10, 13). Вёска Мастаўляны цяпер знаходзіцца на тэрыторыі Польшчы (грамада Зубкі Беластоцкага павета і ваяводства), на самай граніцы ПНР і БССР"[3].

Першае названае імя нованароджанае немаўлятка Каліноўскіх, што называецца, прынесла сабе само, паколькі акурат 22 і 23 студзеня (два дні запар!) сьвяткуюцца ў каталіцкім календары Вінцэсь-Вінцэнты. Адсюль, дарэчы, і тлумачэньне выбару імя пачынальніка новай беларускай літаратуры Вінцэся Дуніна-Марцінкевіча (нарадзіўся 23 студзеня 1808 г. паводле старога стылю). Хоць, да слова, вядома, што і ён пры хросьце атрымаў два імёны: Вінцэнт-Якуб, але ўславіўся ў гісторыі нашай культуры пад першым.

У Каліноўскага атрымалася наадварот. Таму цікава, хто мог паўплываць на выбар другога імя Кастусь, якое і стала праз вякі больш слынным?

Адказ на гэта часткова можа даць поўнае знаёмства з хроснымі метрыкамі Каліноўскага. Першая спроба цытаваньня іх (амаль цалкам) у беларускім перакладзе зафіксавана ў матэрыяле аўтара гэтых радкоў *Метрыка Каліноўскага: чаму яго назвалі Кастусём* да 175-годзьдзя з дня нараджэньня Каліноўскага на партале „Наша Ніва" — акурат у юбілейны дзень народзін кіраўніка паўстаньня 02.02.2013 г. Праўда, пакуль толькі віртуальна; у папяровым выданьні тыднёвіка гэты матэрыял не зьявіўся. Таму неабходнасьць увесьці яго ў навуковы абыходак застаецца па-ранейшаму надзённай, што і зьяўляецца мэтай дадзенага артыкула.

Надзённасьць гэтай праблемы падкрэсьліла й „палеміка" на іншым вядомым беларускім інтэрнэт-партале TUT.BY, дзе пры перадруку „нашаніўскай" публікацыі [http://news.tut.by/society/332979.html#co] зафіксавана на гэтую публікацыю 1552 водгукі-каментары (на самім „нашаніўскім" — http://pda.nn.by/artykul/103944.html — усяго 21)[4].

Аўтэнтычныя запісы пра хрост Каліноўскага захоўваюцца цяпер у Дзяржаўным гістарычным архіве Летувы ў Вільні (фонд 604, вопіс 45, справа 58). Згодна архіўнай „метрычцы карыстаньня", першым з дасьледнікаў, хто замаўляў гэтую справу (што і я ў траўні 2013 г.)

[3] Г. Кісялёў, *З думай пра Беларусь: Даследаванні і знаходкі з гісторыі беларускай літаратуры і рэвалюцыйнага руху другой паловы XIX стагоддзя*, Мінск 1966, с. 94.

[4] Што праўда —TUT.BY — партал збольшага расейскамоўны.

быў Генадзь Кісялёў (27.02.1969). Потым Вячаслаў Шалькевіч (праз паўтары дзесяцігодзьдзі, бо 16.10.1985). Далей, ужо ў нашым стагодзьдзі й тысячагодзьдзі папка гэтая часьцей рабілася аб'ектам дасьледаваньняў: гарталі яе Альбіна Семянчук (25.06.2009), Нікольская (21.06.2009), хтосьці Apanavičute (двойчы, бо 03.08.2012 і 21.01.2013). Бясспрэчна, значныя шэрагі навукоўцаў маглі знаёміцца з метрыкай Каліноўскага і па мікрафільмах, якія і выдаюцца пераважна карыстальнікам. Аднак значныя ўрыўкі зь метрыкі, наколькі вядома, публікаваў толькі В. Шалькевіч у зборніку пра кіраўніка паўстаньня, выдадзеным прад грыфам ЦК КПБ да 150-годзьдзя нараджэньня Каліноўскага[5], а таксама ў сваім манаграфічным выданьні, што пабачыла сьвет чвэрць стагодзьдзя таму ў тым самым, юбілейным 1988 годзе[6]. Аднак ва ўсіх выпадках імёны хросных бацькоў не прыводзіліся.

Тым не менш, у адной зь метрык двойчы прыгадваецца імя прысутнага на хросьце Кастуся Крукоўскага („urodzony Konstanty Krukowski"). Ці не прысутны Кастусь Крукоўскі (сваяк?) паўплываў, на „дадатковае" імя?

Вось гэтыя важныя, першавытокавыя дакументы для жыцьцяпісу Кастуся Каліноўскага на мове арыгінала:

№ 1

№ 22 [„*ochrzczono z wody niemowlę Wincenty od WJX. Franciszka Korzeniewskiego wikarego tego Kościoła*"]

[**Datty**] (**Urodzenia**) *Stycznia 21.*

(**Chrztu**) *Lutego 6.*

[**Kiedy? Gdzie? Kto i od kogo? Z samey wody, czyli też z śś. Olleiów ochrzczony?**] *Roku Pańskiego Tysiącznego Osmsetnego Trzydziestego Osmego miesiąca Lutego szustego dnia w Jałowskim Rzymsko-Katolickim parafialnym Kościele ochrzczono z wody niemowle Wincenty od W[ielmożnego] J[aśnie] X [iędza] Franciszka Korzeniewskiego Wikarego tegoż Kościoła.*

[**Jakich Rodziców? Kiedy i gdzie, to iest: w iakiey Parafii urodził się?**]

Urodzonych Szymona i Weroniki z Rybińskich Kalinowskich ślubnych małżonkow syn tego ż roku miesiąca Stycznia dwódziestego pierwszego dnia wieczorem w tej Parafii w majętności Mostowlanach narodzony. —

[5] К. Калиновский, *Из печатного и рукописного наследия*, Мінск 1988; зборнік укладалі Р. П. Платонаў (кіраўнік), М. С. Сташкевич, В. Ф. Шалькевич, А. М. Гесь.

[6] В. Шалькевич, *Кастусь Калиновский: страницы биографии*, Минск 1988.

[**Kto trzymał do Chrztu? to iest: kto byli kumami i kto assystował mianowicie?**] *Trzymali do Chrztu: Urodzony Bogusław Suzin z Urodzoną Maryanną Maciejewiczowną Panną*[7].

№ 2

№ 49. Roku Pańskiego Tysiącznego Osmsetnego Trzydziestego Osmego miesiąca kwietnia czwartego dnia w Jałowskim Rzymsko-Katolickim parafialnym Kościele dopełnionym został S-go chrztu obrządek nad dziecięciem imionami Wincenty Konstanty przez W[*ielmożnego*] **J**[*aśnie*] **X**[*iędza*] **Franciszka Korzeniewskiego wikarego tegoż Kościoła.**

Urodzonych Szymona i Weroniki z Rybińskich Kalinowskich ślubnych małżonkow synem, tego ż roku miesiąca Stycznia dwódziestego pierwszego dnia wieczorem narodzonym i dnia szóstego miesiąca lutego przez tego ż W[*ielmożnego*] **J**[*aśnie*] **X**[*iędza*] **Franciszka Korzeniewskiego z samey tylko wody ochrzczonym. —**

Trzymali do tego S-go obrzędu W[*ielmożny*] **J**[*aśnie*] **X**[*iądz*] **Antoni Kitkiewicz Administrator Kościoła parafialnego Jałowskiego M. Kapellan Gimnazyum Swisłockiego z Petronellą urodzonego Konstantego Krukowskiego małżonką. Assystowali zaś W**[*ielmożny*] **J**[*aśnie*] **P**[an] **Ferdynand Jancewicz porucznik pułku Nowo-Jarmołańskiego i kawaler z urodzoną Emilią Maciejewiczowną Panną; nie mniej (!) urodzony Konstanty Krukowski z Elżbietą urodzonego Kazimierza Szymańskiego małżonką”**[8].

Навогул прыгаданая справа № 58 вельмі каштоўная, бо ў гэтым рэестры, апроч метрычных запісаў Ялаўскага касьцёла (яны, да слова ідуць у канвалюце першымі) за 1838 г захаваліся метрыкі наступных парафіяльных касьцёлаў (цытую ў арыгінале): Jałowski; Krzemienicki; Łyskowski; Międzyrzecki; Mścibowski; Narwowski (Parafialny); Pieskowski; Porozowski; Replański; Rośki; Strubnicki; Świsłocki; Szydłowicki; Wołkowyski; Wołpieński; Zelwieński...

Усяго ж 17 касьцёлаў. 17 каштоўных крыніц з 1838 году — году нараджэньня Каліноўскага. Скажам, цікавай падаецца тут згадка пра метрыкі з Рэплі (Replański), паколькі гэта ж родная парафія нараджэньня бацькі Вінцэся-Кастуся — Сымона Сьцяпанавага Каліноўскага! Вывучайце іх, дасьледуйце. Пры гэтым старайцеся ў кананічных біяграмах К. Каліноўскага не рабіць блытаніцы[9].

[7] Дзяржаўны гістарычны архіў Летувы (Вільня), ф. 604, воп. 45, спр. 58, арк. 10 адв.

[8] Там жа, арк. 13.

[9] Дз. Матвейчык, *Паўстанне 1863-1864 гадоў у Беларусі: нарыс баявых дзеянняў*, Мінск 2013, с. 34. У дасьледаваньні дата нараджэньня героя нашай зямлі

Публікацыя гэтых дакументаў затрымалася на добрую чвэрць стагодзьдзя. Чаму?

Наколькі мне вядома з сямейных пераказаў, поўную публікацыю метрык хросту пра Каліноўскага меўся зрабіць Генадзь Кісялёў у сваіх слынных *Пачынальніках*[10]. Аднак „кіраўніцтва" Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы палічыла тады, што Кастусь Каліноўскі няварты называцца „беларускім літаратарам". Ягоная персаналія „зьляцела" з таго капітальнага гісторыка-дакументальнага зборніка.

Jazep Januszkiewicz — dr, literaturoznawca, archeograf, pisarz, laureat nagrody im. Lwa Sapiehy; były pracownik naukowy Instytutu Literatury Akademii Nauk Białorusi. Zajmuje się historią literatury i kultury białoruskiej w XIX-XX w., białorusko-polskimi związkami historyczno-literackimi w XIX — pocz. XX w., życiem i twórczością białoruskich literatów i działaczy kultury.

пададзена паводле старога стылю (21.01.1838), а вось дата сьмерці (22.03.1864) — па новаму; хоць вядома з хрэстамыйных запісаў яшчэ царскіх гісторыкаў пра „ясны марозны дзень 10 сакавіка 1864 года".

[10] *Пачынальнікі: З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, уклад. Г. В. Кісялёў, Мінск 1977.

Witold Bobryk
(Siedlce)

Sprawozdanie o stanie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w województwie suwalskim z 1980 roku

Sprawozdanie o stanie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego na terenie województwa suwalskiego opracowane zostało dla potrzeb centralnych władz wyznaniowych przez Wydział do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Suwałkach. O jego przygotowanie 18 sierpnia 1980 r. zwrócił się Zygmunt Wereszczyński, naczelnik Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich w Urzędzie do Spraw Wyznań[1]. Pisma tej samej treści zostały wysłane również do innych województw. W ten sposób zamierzano pozyskać informacje w celu „opracowania kompleksowej oceny aktualnej sytuacji w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym”[2]. Z województwa suwalskiego odpowiedź, podpisaną przez Stanisława Głuchowskiego, dyrektora Wydziału do Spraw Wyznań, przesłano 19 września 1980 r.[3]

Województwo suwalskie, położone w północno-wschodniej Polsce przy granicy z ZSRR, zostało utworzone 1 czerwca 1975 r. w ramach reformy administracyjnej kraju, polegającej na zastąpieniu dotychczasowego trzystopniowego systemu administracyjnego nowym — dwustopniowym. Zlikwidowano wówczas powiaty, a liczbę województw zwiększono z 17 do 49[4]. Województwo suwalskie utworzono z północnej części województwa białostockiego i wschodniej części województwa olsztyńskiego. Z województwa białostockiego włączono do niego 36 gmin (Augustów, Bakałarzewo, Banie Mazurskie, Bargłów Kościelny, Berżniki, Dubeninki, Ełk, Filipów, Giby, Gołdap, Grabowo, Jeleniewo, Kalinowo, Kowale Oleckie, Krasnopol, Lipsk, Nowinka, Olecko, Płaska, Prostki, Przerośl, Puńsk, Raczki, Różyńsk, Rutka-Tartak, Sejny, Sokółki, Stare Juchy, Stary Folwark, Suwałki, Sztabin, Szypliszki, Świętajno, Wieliczki, Wiśniowo Ełckie, Wiżajny), a z olsztyńskiego 14 (Biała Piska, Budry, Giżycko, Kruklanki, Mikołajki, Miłki, Orzysz, Pisz, Pozezdrze, Ruciane-Nida, Ryn, Węgielsztyn, Węgorzewo, Wydminy)[5]. Powierzchnia ówczesnego województwa suwalskiego wynosiła 10 490 km^2, co pod względem wielkości obszaru stawiało je na

1 Archiwum Państwowe w Suwałkach [dalej: APS], Urząd Wojewódzki [dalej: UW], spis 51/5, s. 108-110.
2 Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Wojewódzki, sygn. 120, s. 297.
3 APS, UW, spis 51/5, s. 108-110.
4 Dz. U. z 1975 r. Nr 16, poz. 91.
5 Dz. U. z 1975 r. Nr 17, poz. 92.

drugim miejscu w Polsce[6]. W 1975 r. liczyło ono 414 700 mieszkańców. Gęstość zaludnienia wynosiła 39,5 osoby na km^2 i była najmniejsza w kraju[7].

W granicach województwa suwalskiego znalazły się zarówno ziemie, które w okresie międzywojennym wchodziły w skład państwa polskiego, jak i tereny poniemieckie, przyłączone na mocy porozumień jałtańsko-poczdamskich. Ziemie dawnych Prus Wschodnich (niem. *Ostpreußen*) przed reformą administracyjną wchodziły nie tylko w skład województwa olsztyńskiego, ale również i białostockiego. Do tego ostatniego, zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z 29 maja 1946 r., włączono trzy powiaty: ełcki, gołdapski i olecki[8]. W 1975 r. w ich skład wchodziło 13 gmin (Ełk, Kalinowo, Różyńsk, Stare Juchy, Wiśniowo Ełckie, Gołdap, Banie Mazurskie, Dubeninki, Grabowo, Olecko, Kowale Oleckie, Świętajno, Wieliczki). W skład województwa suwalskiego weszły zatem tereny 27 gmin, które przed rozpoczęciem II wojny światowej znajdowały się w granicach Rzeszy. Uwarunkowania historyczne miały wpływ na strukturę etniczną i wyznaniową województwa suwalskiego, która jak na warunki PRL była zróżnicowana. „Pod względem narodowości — jak pisał Stanisław Głuchowski — ludność województwa jest niejednolita". Spośród mniejszości narodowych na jego terenie zamieszkiwali Litwini, Ukraińcy, Białorusini, Niemcy i Rosjanie[9]. Wśród wyznań mniejszościowych najliczniejsi byli luteranie, prawosławni i staroobrzędowcy[10].

W 1976 r. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w województwie suwalskim, według zestawienia, sporządzonego przez diecezję białostocko-gdańską, posiadał siedem parafii, dwie filie, jedną placówkę duszpasterską i 724 wiernych[11]. Tylko parafia w Suwałkach, z placówką duszpasterską w Augustowie, znajdowała się na ziemiach wchodzących przed wojną w skład państwa polskiego. Pozostałe parafie były położone na terenach poniemieckich: Ełk (niem. *Lyck*), Giżycko (niem. *Lötzen*), Wojnowo (niem. *Eckertsdorf*), Węgorzewo (niem. *Angerburg*), Orzysz (niem. *Arys*) i Orłowo (niem. *Orlowen*). Ta ostatnia parafia, znajdująca się na terenie gminy Wydminy (niem. *Widminnen*), posiadała jeszcze dwie filie. Jedną w Kruklankach (niem. *Kruglanken*), będących siedzibą sąsiedniej gminy, a drugą w Grodzisku (niem. *Heidenberg*), miejscowości położonej w gminie Banie Mazurskie (niem. *Benkheim*).

Większość prawosławnych żyła również na terenach województwa, które w przeszłości wchodziły w skład państwa niemieckiego. Parafia w Su-

6 *Rocznik Statystyczny 1976*, Warszawa 1976, s. L.
7 Tamże, s. L-LI.
8 Dz. U. z 1946 r. Nr 28, poz. 177.
9 Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, spis 127/67, s. 278.
10 Tamże, s. 279.
11 APS, UW, spis 51/5, s. 114.

wałkach, wraz z placówką duszpasterską w Augustowie, liczyła tylko 25 wiernych. Natomiast pozostałych sześć parafii, położonych na terenie Ziem Odzyskanych, liczyło ich 699[12]. Wśród wiernych przeważała ludność ukraińska, przymusowo przesiedlona na tereny dawnych Prus Wschodnich z województwa rzeszowskiego i lubelskiego w czasie akcji „Wisła". Wyjątek stanowiła zamieszkała przez Rosjan parafia w Wojnowie. W przeciwieństwie do pozostałych pięciu mazurskich parafii, utworzonych po II wojnie światowej, parafia wojnowska powstała pod koniec XIX w. W pierwszej połowie tego stulecia na terenie Mazur zaczęli osiedlać się staroobrzędowcy. Władze pruskie wskazały im do zamieszkania dziesięć wsi: Wojnowo (niem. *Eckertsdorf*), Zameczek (niem. *Schlößchen*), Mościska (niem. *Nikolaihorst*), Gałkowo (niem. *Galkowen*), Kadzidłowo (niem. *Kadzidlowen*), Ładne Pole (niem. *Schönfeld*), Osiniak (niem. *Fedorwalde*), Piotrowo (niem. *Peterhain*), Piaski (niem. *Piasken*) i Onufryjewo (niem. *Onufrigowen*)[13]. Pod koniec XVIII w. wśród staroobrzędowców powstał ruch jednowierców, dążących do połączenia się z Cerkwią prawosławną. Parafie jednowierskie uznawały zwierzchność Cerkwi kanonicznej, ale zachowywały obrządek sprzed reformy patriarchy Nikona (1652-1666). W 1885 r. parafia jednowierców powstała również w Wojnowie. W latach 1922-1956 kierował nią o. Aleksander Awajew, który w 1946 r. wraz z wiernymi uznał jurysdykcję Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego[14].

Liczba wiernych na terenie województwa suwalskiego według stanu na 31 grudnia 1976 r.

Lp.	Parafia	Liczba wiernych w poszczególnych placówkach	Liczba wiernych w parafii
1.	Ełk	-	120
2.	Giżycko	-	202
3.	Orłowo - filia w Kruklankach - filia w Grodzisku	91 70 43	204
4.	Orzysz	-	19
5.	Suwałki - placówka duszpasterska w Augustowie	- -	25
6.	Węgorzewo	-	140
7.	Wojnowo	-	14
RAZEM:			**724**

Podstawa: APS, UW, spis 51/5, s. 114.

[12] Tamże.

[13] A. Kossert, *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Warszawa 2009, s. 129.

[14] E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich*, Warszawa 1977, s. 138-144.

W 1976 r. prawosławni w województwie suwalskim posiadali osiem cerkwi. Własnej świątyni nie miała tylko parafia w Orzyszu, która korzystała z gościnności Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Natomiast w Augustowie nabożeństwa odbywały się w mieszkaniu Anny Bajgus przy ul. Sienkiewicza 17[15]. Posługę duszpasterską pełniło czterech duchownych: Mikołaj Sidorski, Jerzy Senejko, Aleksander Szełomow i Witalis Czyżewski. Trzech z nich mieszkało na terenie województwa suwalskiego: ks. Sidorski w Ełku, ks. Senejko w Giżycku i ks. Szełomow w Wojnowie. Pierwszy obsługiwał parafię ełcką i suwalską z placówką w Augustowie, drugi — giżycką i orłowską z filiami, a trzeci wojnowską i orzyską. Natomiast ks. Czyżewski, dziekan olsztyński, pełniący posługę w parafii węgorzewskiej, mieszkał na terenie województwa olsztyńskiego w Kętrzynie, gdzie był również proboszczem.

Sprawozdanie o stanie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w województwie suwalskim z 19 września 1980 r., opracowane przez Wydział do Spraw Wyznań, w przeciwieństwie do zestawienia z 2 marca 1977 r., sporządzonego przez kancelarię arcybiskupa białostockiego i gdańskiego Nikanora (Niesłuchowskiego), zawiera pewne nieścisłości. W sprawozdaniu Wydziału nie wymieniono parafii w Węgorzewie, ani nie wspomniano pracującego tam ks. Witalisa Czyżewskiego. Pominięto również filię parafii orłowskiej w Grodzisku. Z tego powodu zapewne podano w nim inną liczbę świątyń, znajdujących się w posiadaniu prawosławnych. Niższa jest również liczba wiernych. Kwestie strukturalne szczególnie jednak nie interesowały Urzędu do Spraw Wyznań. Przedmiotem jego zainteresowań była postawa społeczno-polityczna duchowieństwa i wiernych, jak również kwestia występowania konfliktów na podłożu narodowym i wyznaniowym. „Duchowieństwo prawosławne — pisano w sprawozdaniu — nie udziela się całkowicie w życiu politycznym kraju. Dotychczas nie stwierdzono z jego strony ani jednego wykroczenia natury politycznej lub sakralnej. Wszystkie polecenia władz administracyjnych wykonuje należycie. Nie stwierdzono też ciągotek nacjonalistycznych". Opinia ta jednak dotyczyła tylko trzech księży wymienionych z nazwiska w piśmie. W przypadku wiernych stwierdzono, że ich liczba systematycznie maleje. Wydaje się jednak, że było to raczej życzenie niż stan rzeczywisty. Jeżeli uwzględnimy dane dotyczące parafii węgorzewskiej, to możemy stwierdzić, że liczba wiernych od kilku lat utrzymywała się na tym samym poziomie. Na uwagę zasługują jednak informacje, odnoszące się do warunków pracy duchowieństwa, którym przyszło pełnić posługę wśród wiernych rozproszonych na znacznym terenie.

[15] APS, UW. spis 51/5, s. 115.

Aneks

Dokument 1.
Pismo Zygmunta Wereszczyńskiego, Naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich.

Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Wojewódzki, sygn. 120, s. 297.

Urząd do Spraw Wyznań Warszawa, dnia 18 sierpnia 1980 r.
Nr NK-803/1/26/80

Towarzysz ....
Dyrektor Wydziału do Spraw Wyznań
Urzędu Wojewódzkiego
w ....

Urząd do Spraw Wyznań informuje, że w planie pracy na II półrocze br. podjął zadanie opracowania kompleksowej oceny aktualnej sytuacji w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym.

W związku z powyższym uprzejmie prosimy o współudział w realizacji tego zadania, poprzez przygotowanie i nadesłanie w terminie do dnia 30 września br. informacji dotyczącej funkcjonowania Kościoła prawosławnego na obszarze Waszego województwa, zawierającej m.in. dane i opinie Wydziału na temat:

— oceny działalności i postaw hierarchii kościelnej,
— oceny kwalifikacji i aktywności religijnej oraz postaw społeczno-obywatelskich i moralnych kleru parafialnego,
— oceny aktywności religijnej i postaw społeczno-obywatelskich wyznawców,
— ewent.[ualnie] problemów narodowościowych w Kościele,
— ewent.[ualnie] sytuacji konfliktowych wewnątrzkościelnych i międzywyznaniowych,
— postulowanych przez Kościół ważniejszych spraw będących w toku lub wymagających załatwienia (budownictwo, przydziały lokali itp.),
— innych, istotnych dla środowiska prawosławnego problemów.

Naczelnik Wydziału
Zygmunt Wereszczyński

Dokument 2.
Sprawozdanie o stanie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w województwie suwalskim z 19 września 1980 roku

Archiwum Państwowe w Suwałkach, Urząd Wojewódzki, spis 51/5, s. 108-110.

Urząd Wojewódzki Suwałki,
16-400 Suwałki
Wydział do Spraw Wyznań
Wz. 6841/10/80

dnia 19 września 1980 roku

Urząd do Spraw Wyznań
Warszawa
Tow. Zygmunt Wereszczyński
Naczelnik Wydziału

W odpowiedzi na pismo nr NK-803/1/26/80 z dnia 18 sierpnia br. dotyczącego oceny aktualnej sytuacji w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym na terenie woj.[ewództwa] suwalskiego informuję, że w województwie aktualnie działa osiem parafii tego wyznania podległych terenowo dekanatowi białostockiemu (parafie Suwałki, Ełk i Augustów) i dekanatowi olsztyńskiemu (parafie Giżycko, Kruklanki, Orzysz, Orłowo i Wojnowo), nad którymi nadzór sprawuje ks. biskup Nikanor Niesłuchowski, ordynariusz diecezji białostocko-gdańskiej. Siedziby obu dekanatów są poza granicami naszego województwa (Białystok i Olsztyn) zaś parafie obsługują proboszczowie:
1. ks. mgr Mikołaj Sidorski, zam.[ieszkały] Ełk, ul. Słowackiego nr 12 m. 49,
2. ks. mgr Jerzy Senejko zam.[ieszkały] Giżycko, ul. Pionierska 8,
3. ks. mgr Aleksander Szełomow zam.[ieszkały] Wojnowo, p-ta [poczta] Ukta.

Ks. proboszcz Mikołaj Sidorski obsługuje parafie: Suwałki, Ełk i Augustów, podległe dekanatowi białostockiemu. Ks. proboszcz Aleksander Szełomow obsługuje parafie Wojnowo i Orzysz, podległe dekanatowi olsztyńskiemu. Ks. proboszcz Jerzy Senejko obsługuje parafie Giżycko, Orłowo i Kruklanki.

Ogólna liczba wyznawców w województwie waha się w granicach około 600 i nie stwarza większych skupisk. Wszystkie parafie posiadają budynki sakralne oprócz parafii augustowskiej, tj. [to jest] ogółem 7 cerkwi w przeciętnym stanie używalności.

Wszyscy wymienieni proboszczowie posiadają wyższe wykształcenie teologiczne, są w średnim wieku (38-49 lat) i mają wielodzietne rodziny.

W związku z nieliczną grupą wyznawców prawosławia w województwie stan majątkowy duchowieństwa można określić jako średni, a ks. proboszcz M. Sidorski nie mogąc utrzymać rodziny z duszpasterstwa podjął

dodatkowo pracę zawodową w Przedsiębiorstwie Transportu w Ełku w charakterze zaopatrzeniowca.

Nabożeństwa w cerkwiach odbywają się, co dwa lub trzy tygodnie, przeważnie w niedzielę. Jest to spowodowane tym, iż wszyscy trzej nie posiadają wikariuszy i muszą obsługiwać osobiście podległe im parafie w terenie.

Wyznawcy w dziewięćdziesięciu procentach są rolnikami i zamieszkują pobliskie wioski. Oprócz ważniejszych uroczystości w niedzielnych praktykach religijnych uczestniczy niewiele osób. Nie stwierdzono też aktywizacji wyznawców w ostatnich latach, raczej przejawia się w tym wyznaniu systematyczny spadek wiernych.

Duchowieństwo prawosławne nie udziela się całkowicie w życiu politycznym kraju. Dotychczas nie stwierdzono z jego strony ani jednego wykroczenia natury politycznej lub sakralnej. Wszystkie polecenia władz administracyjnych wykonuje należycie. Nie stwierdzono też ciągotek nacjonalistycznych. Nie utrzymuje bliższych stosunków z klerem rzymskokatolickim jak i innymi wyznaniami. Parafie są wizytowane, co kilka lat przez ordynariusza ks. biskupa Nikanora. O swych wizytach i miejscach pobytu na terenie województwa suwalskiego informuje on Wydział do Spraw Wyznań pisemnie. Po wizytacjach nie stwierdzono ożywienia lub zmiany działań duchowieństwa prawosławnego.

Istniejące budynki sakralne są wyposażone w ikonostan [ikonostasy] o znacznej wartości materialnej. Na przełomie ostatnich lat stwierdzono kilka włamań i kradzieży ikon, szczególnie w cerkwi parafialnej w Wojnowie, z czego odzyskano około 60%.

W latach 1976-1979 duchowieństwo prawosławne złożyło następujące wnioski o zezwolenia na:

— remont kapitalny świątyni w Suwałkach,

— dobudowę przedsionka do świątyni parafialnej w Giżycku,

— remont dachu i dzwonnicy świątyni parafialnej w Orłowie.

Wszystkie te wnioski rozpatrzone zostały pozytywnie.

Innych istotnych problemów dla środowiska prawosławnego nie stwierdzono.

Dyrektor Wydziału do Spraw Wyznań
Stanisław Głuchowski

Witold Bobryk – adiunkt w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Zainteresowania badawcze: historia Kościołów wschodnich, wielokulturowość ziem dawnej Rzeczypospolitej.

Urszula Gołubowska
(Białystok)

komunikaty

Tożsamość Polaków wyznania prawosławnego[1]

Płaszczyzną, która odzwierciedla wyraźnie różnice między Polakiem prawosławnym a katolikiem jest stosunek do polskiej mitologii narodowej. Nabyta przez prawosławnych polska narodowość traktowana jest w pewnym stopniu jako „luksusowy towar" dający komfort psychiczny, natomiast dla Polaków katolików jest bliska świętości. Prawosławny wśród katolików często wykazuje się gorliwością patriotyczną, dąży do podkreślenia swej polskości. Wśród „swoich" taka postawa występuje bardzo rzadko. Prawosławny czuje się niepewnie w środowisku katolickim. Podstawy niepokoju kryją się w jego odmienności wyznaniowej. Ciągle obawia się on „zdemaskowania" i odrzucenia przez katolików. Rodziny prawosławne w Białymstoku zazwyczaj funkcjonują w katolickim otoczeniu. Niektórzy starają się ukryć prawosławne wyznanie. Zdarza się, iż chodzą z sąsiadami do kościoła[2].

Stosunek Polaków prawosławnych i Polaków katolików do polskiej mitologii narodowej znacznie się różni we wszystkich jej elementach. Obie wspólnoty wyznaniowe dzielą zauważalne cechy kulturowe, jak skłonność do pokory i uległości Polaków prawosławnych oraz wyraźna na tym tle duma narodowa, ze skłonnością do pychy, Polaków katolików. Źródłem zawyżonej wartości własnej miejscowych katolików jest przekonanie o szlacheckim rodowodzie kultury i odwiecznym umiłowaniu wolności, honoru i godności. Duma narodowa wynika z przekonania o wyjątkowości Polski i Polaków wśród sąsiednich narodów. Postawy takie w oczach prawosławnych widziane są bardziej jako groteskowe, lecz budzą respekt z powodu fanatycznej gotowości sąsiadów katolików do przekonywania innych o ich prawdziwości. Przekonania te dawały niegdyś podstawę do wywyższania katolicyzmu jako jedynej prawdziwej wiary oraz Polski jako jej orędownika w roli „przedmurza chrześcijaństwa". Edukacja ostatnich dziesięcioleci ukształtowała także mit o Polsce jako kraju tolerancyjnym. Dumę utrwaliły wydarzenia z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku.

[1] W badaniu w formie wywiadów brało udział 58 respondentów z Białostocczyzny — 37 osób wyznania prawosławnego, 19 rzymskokatolickiego oraz 2 deklarujące się jako ateiści, pochodzący z rodzin rzymskokatolickich. Nie jest to reprezentacyjna grupa, lecz pozwalająca w przybliżeniu określić różnice i podobieństwa między Polakami wyznania prawosławnego i rzymskokatolickiego na Białostocczyźnie.

[2] E. Mironowicz, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostocczyzny*, „Zeszyty Naukowe INP UW", Warszawa 1991, z. 17, s. 121, 123.

Zwycięstwo wolnościowych idei „Solidarności", pontyfikat Karola Wojtyły, sojusz z wyboru z największym mocarstwem świata — Stanami Zjednoczonymi, postrzeganymi jako wieczny antagonista Rosji, utwierdziły Polaków w przekonaniu o wyjątkowości Polski w świecie[3].

Tabela 1. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej Białostocczyzny do ruchu społecznego „Solidarność" (dane podane w jednostkach procentowych)

	Jakie ma Pan/Pani wspomnienia związane z hasłem „Solidarność"?	
	prawosławni	katolicy
Pozytywne	17,4	70,0
Obojętne	59,9	20,0
Negatywne	8,5	5,0
Nie mam zdania	14,2	5,0
Razem	100,0	100,0

Źródło: Badania własne z 2011 r.

Wspomnienia związane z „Solidarnością" różnią wyznawców prawosławia i katolicyzmu. Prawosławni wykazali obojętność lub niechęć w 82,7%, katolicy zaś deklarowali, że sympatyzowali z ruchem solidarnościowym (70%), obojętność deklarowało jedynie w 25% respondentów z tej grupy.

Różnice w postawach Polaków prawosławnych i Polaków wyznania rzymskokatolickiego wynikają z odmiennej oceny okresu Polski Ludowej. Dla większości katolików „Solidarność" była uosobieniem dążenia do niepodległości i niezależności ojczyzny. Ścisły związek ruchu z Kościołem katolickim umacniał to przeświadczenie. Działacze solidarnościowi byli dla większości katolików symbolem walki z narzuconym komunizmem rosyjskim, walczącymi o wspólne wartości religijne i narodowe. Prawosławni Polacy nie podzielali tej wizji przeszłości. Pozostając w kręgu bizantyjsko-ruskiej tradycji religijnej, nakazującej posłuszeństwo wobec władzy, nie byli w stanie zrozumieć podstaw rewolucji solidarnościowej.

Inną sprawą dzielącą Polaków obu wyznań jest emocjonalny stosunek do sowieckiej zbrodni w Katyniu. Różnice te prezentuje tabela 2.

[3] E. Czykwin, *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok 2000, s. 56-57.

Tabela 2. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej do kwestii wyjaśnienia okoliczności zbrodni katyńskiej (dane podane w jednostkach procentowych)

	Kwestia katyńska to wątek zamknięty czy otwarty?	
	Polacy prawosławni	katolicy
Otwarty	13,8	61,9
Zamknięty	86,2	38,1

Źródło: Badania własne.

Większość Polaków prawosławnych (86,2%) uważa, że sprawa zbrodni katyńskiej została dostatecznie wyjaśniona, wiadome jest kto był ofiarą, a kto katem. Płynie stąd przesłanie, że problem nie powinien być obecny w bieżącej polityce państwa, podczas gdy 61,9% katolików uważa, iż Katyń powinien być ciągle tematem debaty politycznej w Polsce. Prawosławni w większości na proste pytanie: „Jakich działań prócz przeprosin, które nastąpiły, Pan/Pani oczekuje od Rosji w sprawie Katynia?" odpowiadali, iż niczego nie oczekują od Rosjan. Mówili: „pozwólmy zmarłym odpoczywać w spokoju", „najważniejsza jest pamięć o poległych". Katolicy często sugerowali potrzebę zadośćuczynienia dla rodzin ofiar, uznania kwestii katyńskiej przez Rosję za ludobójstwo i ujawnienia wszelkich dokumentów dotyczących sprawy. Katyń dla większości Polaków wyznania katolickiego jest symbolem relacji polsko-rosyjskich. Rosja, jako spadkobierca Związku Radzieckiego, reprezentuje siły zła, z którymi w ciągłej konfrontacji pozostaje szlachetna Polska.

Prawosławni mocniej związani są z wiejską tradycją, a szczególnie z kultem pracy. Cechuje ich bardziej pragmatyczny stosunek do większości spraw życia codziennego. Katolicy na ich tle wyróżniają się skłonnością do mitologizowania zarówno przeszłości, jak teraźniejszości. Świat własnych wyobrażeń traktują często jako rzeczywistość. Dotyczy to postrzegania zarówno własnej pozycji wśród otaczających narodów, jak wyobrażeń o innych.

W Białymstoku, jak pisał Krzysztof Giedroyć, „Ruski bądź białoruski — na ogół stosowane wymiennie — znaczą także: gorszy (biedniejszy, chłopski), niezaradny, niewykształcony, prostacki, nieokrzesany, głupi. Pogardliwie: kacapski, wyrażający wiele sprzecznych uczuć. Strach, poczucie krzywdy, gniew. Przeświadczenie o wyższości moralnej i kulturowej Polaków, którym zasłaniane są słabości i porażki, a także fakty uwierające pamięć: życie w zniewoleniu w roli poddanych państwa rosyjskiego i radzieckiego. Poglądy wielu mieszkańców Podlasia — szczególnie tych,

którzy jednoznacznie określają się jako Polacy i katolicy, obywatele państwa i członkowie narodu polskiego — w kwestii ruskości i białoruskości można z dużym prawdopodobieństwem opisać następująco: na ziemiach Podlasia i w Białymstoku żyją ludzie o tożsamości ruskiej (białoruskiej), wyznający prawosławie, o ruskiej umysłowości, ruskim stylu życia. Białorusini i w ogóle Ruscy mogą Polakom i Polsce szkodzić. (...) Białorusin podlaski to utrwalona demoniczna figura, unaoczniająca wszelką ruskość i rosyjskość, tę współczesną i tę historyczną, skupiająca na sobie negatywne osądy i uprzedzenia. Uznawany jest przez wielu za reprezentanta państwa moskiewskiego, poręcznego najbliższego wroga Polski, który — gdy tylko okoliczności pozwolą — politycznie wesprze Rosję. Świetnie nadaje się też do rozładowania kompleksów i przydawania sobie wartości kosztem deprecjacji Innego, pozostającego w mniejszości.

Białorusina białostockiego i podlaskiego, naszego Ruskiego, używa się, by omijać niewygodne tematy, puszczać w niepamięć, jak wielu Polaków, tych z elit i zwyczajnych obywateli, współpracowało z władzą narzuconą Polsce przez Związek Radziecki w okresie PRL-u, wspierało i budowało komunistyczny system. By ignorować stale obecny w polskich dziejach rusofilski nurt polityczny, rusofilską myśl polityczną, wpływającą przez lata na polskie społeczeństwo i państwo. Upiększać historię. Delektować się przekonaniem, że komunizm i PRL w Białymstoku i na Podlasiu to „zasługa" Białorusinów. Im większe zacietrzewienie, tym bardziej przydaje się nasz Ruski, który milcząco bierze na siebie przewiny i występuje w roli kozła ofiarnego. Stąd publiczne nazwanie się Białorusinem, Białorusinką jest aktem odwagi i niesie konsekwencje. Wiąże się z obawą przed towarzyską i społeczną stygmatyzacją, niechęcią, skrywaną agresją. Jest zgodą na przypisanie siebie do bytu ruskiego"[4]. Wśród Polaków wyznania prawosławnego darmo szukać takich postaw, gdyż sami mieszczą się w szeroko rozumianej przez katolików kategorii — „Ruscy".

Swoistym wyznacznikiem prawosławnej filozofii życia są często powtarzane zwroty: „kob nie było horsz", „kob za rok doždali", „aby zdorowie" („aby nie było gorzej", „abyśmy za rok doczekali", „aby zdrowie"). Ten minimalizm oczekiwań powoduje przyśpieszenie procesów asymilacyjnych. Darmo bowiem wśród codziennych życzeń szukać czegokolwiek o ideologicznym zabarwieniu.

Polak prawosławny i Polak katolik prezentują odmienne poglądy na temat wschodnich sąsiadów. Prawosławie łączy wyznawców po obu stronach granicy bliskością języka, kalendarza i obrządku liturgicznego. Pola-

[4] Krzysztof Giedroyć, *Polsko-ruski Białystok*, http://bialystok.gazeta.pl/bialystok/1,35235,13558323,POLSKO_RUSKI_BIALYSTOK.html?as=2#ixzz2OBzBB0Y0 [02.03.2013]

cy katolicy widzą w tym monolit ruskiego wschodu. Przedstawiciele obu wspólnot wyznaniowych odmiennie reagują na wszystkie sprawy dotyczące bieżących relacji polsko-rosyjskich.

Tabela 3. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej do tragedii smoleńskiej (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy tragedia smoleńska wzmocniła Pana/Pani uczucia narodowe?	
	Polacy prawosławni	Polacy wyznania katolickiego
Tak	8,3	33,3
Nie	91,6	66,7

Źródło: Badania własne.

Prawosławni Polacy katastrofę smoleńska potraktowali jako wypadek lotniczy i nie doszukiwali się w tym podtekstów narodowych i politycznych. Katolicy często wpisywali zdarzenie w kontekst relacji polsko-rosyjskich, śmierć elity przywódczej narodu traktowali bardziej w kategorii misterium niż katastrofy lotniczej. Najczęstszą przyczyną katastrofy smoleńskiej zdaniem większości prawosławnych Polaków były złe warunki atmosferyczne (mgła), błąd pilotów, presja polityków znajdujących się na pokładzie, nieustające konflikty w polskim rządzie, zła organizacja polskiej ekipy. Katolicy w odpowiedzi na pytanie o przyczyny katastrofy samolotu najczęściej winą obarczali stronę rosyjską, wytykali ich zaniedbania natury technicznej, niską jakość komunikacji pilotów z wieżą, brak odpowiedniej infrastruktury na rosyjskim lotnisku, sugerowali atak Rosjan, zamach na polską elitę.

Znaczne rozbieżności przyniosły opinie na temat raportu rosyjskiej komisji Międzypaństwowego Komitetu Lotniczego (MAK).

Tabela 4. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej do raportu MAK (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy był/a Pan/Pani oburzony/a raportem rosyjskiej komisji MAK?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Tak	13,1	47,6
Nie	86,8	52,3

Źródło: Badania własne.

86,8% prawosławnych Polaków przyjęło raport MAK jako wiarygodny, zaś 47,6% katolików było oburzonych rezultatami prac rosyjskiej komisji.

W kulturze polskiej mocno zakorzenione jest pojęcie „Polak to katolik". Przywiązanie do religii katolickiej to główna cecha Polaków. Polskość zaś jest nierozerwalna z katolicyzmem. Katolicyzm polski charakteryzuje obrzędowy typ religijności w myśl zasady „gorliwie praktykować, a mało wierzyć" i wyraża się w przywiązaniu emocjonalnym do świąt kościelnych oraz celebracji obrządków. W ślad za tym wiele elementów związanych z państwem i jego tradycją niepodległościową ulega sakralizacji. Systematycznie postępuje połączenie rzeczywistości świeckiej, w tym głównie politycznej, ze sferą religijną. Przykład łączenia obu sfer życia publicznego dały takie postacie jak Lech Wałęsa, papież Jan Paweł II, księża Henryk Jankowski i Tadeusz Rydzyk. Natomiast religijność prawosławnych cechuje unikanie odniesień do bieżącej polityki. Kościół katolicki pełni w polskim społeczeństwie ogromną rolę. Nawet niepraktykujący i niewierzący z szacunkiem odnosili się do autorytetu „polskiego papieża". Według badań z 2004 r. ponad połowa wśród niepraktykujących katolików starała się kierować w życiu nauczaniem papieskim, a co dziewiąta twierdziła, że stosuje się do zaleceń Kościoła[5].

W przypadku Polaków przynależność do narodu nabywa się w sposób naturalny, wraz z przynależnością do wyznania rzymskokatolickiego. Prawosławni Polacy odczuwają dyskomfort z racji warunkowego włączenia ich do zbiorowości narodowej. Czują potrzebę ciągłego udowadniania swojej polskości. Psychologiczne skutki takiego stanu to kompleks gorszości, strach przed wykluczeniem i ciągłe ukrywanie części swojej tożsamości[6]. Interesujące w tym kontekście są odczucia na temat beatyfikacji papieża Jana Pawła II.

Tabela 5. Uczucia towarzyszące beatyfikacji Polaka Jana Pawła II (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy odczuwa Pan/Pani dumę z faktu beatyfikacji Polaka Jana Pawła II?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Tak	32,4	90,5
Nie	67,6	9,5

Źródło: Badania własne.

Tożsamość Polaków prawosławnych nie była kreowana przez autorytety kościelne. Podobnie przedstawia się stosunek do świeckich bohaterów na-

[5] *Zaprogramowanie kulturowe narodów Europy*, red. A. de Lazari, O. Nadskakuła, M. Żakowska, Łódź 2007, s. 163.

[6] Tamże, s. 174, 178.

rodowych. Postacie historyczne czczone przez Polaków katolików, którym stawiane są pomniki lub tablice pamiątkowe, niejednokrotnie dawały dowód swojej wrogości wobec ludności prawosławnej, np. powojenni partyzanci — Zygmunt Edward Szendzielarz („Łupaszka"), Romuald Rajs („Bury") i przywódcy narodowi — Józef Piłsudski, Roman Dmowski. „Bury" i „Łupaszka", którzy w pamięci zbiorowej prawosławnych funkcjonują jako zbrodniarze, wśród katolików stanowią wzorce postaw patriotycznych. W Hajnówce, zamieszkałej w większości przez prawosławnych, odsłonięcie tablicy poświęconej żołnierzom V Brygady Wileńskiej AK i jej dowódcy Zygmuntowi Szendzielarzowi „Łupaszce" nie wzbudziło większych protestów. Mówiono wprawdzie w zaciszu domowym o demonstracji pogardy dla miejscowych ofiar oddziału „Łupaszki", lecz jednocześnie z pokorą przyjęto nową politykę historyczną miejscowych ośrodków decyzyjnych. Z poczuciem bezsilności przyjmowano w latach dziewięćdziesiątych czczenie pamięci Romualda Rajsa „Burego" winnego zabójstwa 86 osób, w tym dzieci i kobiet, podczas pacyfikacji kilku wsi prawosławnych w powiecie bielskim w 1946 r. Śledztwo w tej sprawie umorzono z powodu śmierci lub niewykrycia sprawców[7]. W wolnej Polsce „Burego" zrehabilitowano, a potomkom wypłacono odszkodowanie, natomiast rodzinom jego ofiar odmówiono zadośćuczynienia. W liście otwartym do marszałka Sejmu Grzegorza Schetyny członkowie rodzin pomordowanych pisali: „Kierując się zasadami naszej prawosławnej wiary, chcemy ze wszystkimi żyć z pokoju i zgodzie. Choć jest to dla nas bolesne, nigdy nie protestowaliśmy przeciwko gloryfikacji i czynienia bohaterami tych, którzy mundur żołnierza polskiego splamili krwią niewinnych ludzi"[8]. Większość ludności prawosławnej nie oczekuje rozliczeń historycznych, obawiając się nowej fali nacjonalizmu skierowanego przeciwko nim. Przez długie dziesięciolecia rodzice uczyli swoje dzieci unikania agresji na tle etniczno-religijnym ze strony Polaków katolików. Poseł Eugeniusz Czykwin mówił: „Mnie matka wysyłała do szkoły ze słowami: „Ty się synku nie przyznawaj do tego, kim jesteś, bo oni nas nie lubią". Całe moje życie polegało już potem na odpowiadaniu sobie na pytanie: czemu nas nie lubią? Przekonanie, że większość polska, katolicka nas nie lubi jest gdzieś głęboko w ludziach zakorzenione. I dla nich wartością określającą ich tożsamość jest właśnie wyznanie, a nie narodowość. I opozycja katolik — prawosławny. To wynika jeszcze z ok-

[7] *Informacja o ustaleniach końcowych śledztwa S 28/02/Zi w sprawie pozbawienia życia 79 osób — mieszkańców powiatu Bielsk Podlaski w tym 30 osób tzw. furmanów w lesie koło Puchał Starych, dokonanych w okresie od dnia 29 stycznia 1946 r. do dnia 2 lutego 1946 r.*, Komunikaty IPN, http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/245/808/Informacja_o_ustaleniach_koncowych_sledztwa_S_2802Zi_w_sprawie_pozbawienia_zycia.html?search=1633524 [15.08.2012]

[8] *Bez zadośćuczynienia*, „Przegląd Prawosławny", Białystok 2010, nr 12 (306), s. 27-28.

resu po romantyzmie polskim, z pojęć przedmurza, mesjanizmu. Polska wyrzekła się swego dziedzictwa z czasów Jagiellonów. Ruskość, zabory — oto z czym kojarzy się prawosławie”[9].

Tabela 6. Postawy wobec polskich autorytetów narodowych (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy w Pana/Pani rodzinie czci się pamięć Piłsudskiego lub Dmowskiego?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Tak	2,7	25
Nie	97,2	75

Źródło: Badania własne.

Katolicy, w porównaniu z prawosławnymi, siedmiokrotnie częściej deklarowali wiedzę i szacunek dla twórców II Rzeczypospolitej. Chęć dążenia do rozliczenia wydarzeń historycznych charakteryzuje grupę prawosławnej inteligencji o wyraźnie wykrystalizowanej białoruskiej orientacji narodowej. Ich białoruskość jest ukształtowana według wzorca polskiego, w oparciu o literaturę, wiedzę historyczną lub mitologię narodową. Wynoszenie „Burego”, „Łupaszki” i im podobnych na pomniki przyjmowali jako bezczeszczenie pamięci ich ofiar. W białoruskiej publicystyce na łamach „Niwy” i „Czasopisu” przypominano cały wachlarz ich zbrodni na prawosławnej ludności cywilnej. Przedstawiciele inteligencji białoruskiej mieli wiedzę i argumenty do debaty z Polakami, lecz wszelkie publiczne spory o przeszłości nie interesowały większości prawosławnych unikających samookreślenia narodowego, z czystego konformizmu deklarujących narodowość polską. Trzyletni proces wydawców „Niwy” (2003-2005) uświadomił białoruskiej inteligencji, że także w demokratycznej Polsce nie ma miejsca na rozwój jakiegokolwiek niezależnego, chociażby intelektualnego, ruchu białoruskiego[10]. Aktywność inteligencji białoruskiej została zneutralizowana zgodnym współdziałaniem organów władzy państwowej

[9] J. Kwasowski, E. Bura, *Czego chcą Białorusini? Debata redakcyjna Gazety Wyborczej w Białymstoku o sytuacji mniejszości białoruskiej*, „Czasopis”, Białystok 2006, nr 1 (180), s. 20.

[10] *Gafa z zarzutami*, „Kurier Poranny”, 07.10.2004; *Śledztwo pod osobistym nadzorem*, „Kurier Poranny”, 12.10.2004; *Policjant pomylił kalendarze*, „Gazeta Współczesna”, 12.10.2004; *Działali społecznie, nie wzięli nic dla siebie*, „Gazeta Współczesna”, 03.01.2005; Z. Nikitorowicz, *Na Niwie histerii i represji*, „Kurier Poranny”, 28.12.2004; Z. Nikitorowicz, *Wymowne milczenie*, „Kurier Poranny”, 24.08.2005.

i tzw. niezależnych środków masowego przekazu. Proces „Niwy" przekonał wielu poszukujących tożsamości, że najbezpieczniej być Polakiem prawosławnym, bo to nie zobowiązuje do obrony „białoruskiego honoru", ani nie wywołuje tak agresywnych reakcji z polskiej strony jak białoruska opcja narodowa. Nie przeszkadza także w uczestnictwie w tolerowanych i wspieranych przez państwo białoruskich imprezach folklorystycznych jako podstawowej formie białoruskiego życia kulturalnego na Białostocczyźnie w XXI w.

Tabela 7. Pojęcie ojczyzny w opinii Polaków obu wyznań (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czym dla Pana/Pani jest ojczyzna?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
region, w którym mieszkam	53,8	13
cała Polska	41	82,7
trudne pytanie	5,2	4,3

Źródło: Badania własne.

Dla większości Polaków prawosławnych (53,8%) ojczyzną jest region, w tym wypadku Białostocczyzna. Odpowiedzi wskazują na fakt przywiązania prawosławnych do ziemi, na której mieszkają.

Ojczyzna jako nośnik kultury, tradycji, języka, poczucia przynależności narodowej uosabia jedność danej społeczności i rozwija szczególną więź z rodakami, a także kształtuje podobne postawy wobec wydarzeń historycznych i dziedzictwa kulturowego. W tym kontekście istotny jest stosunek Polaków prawosławnych i katolików do symboli polskiej literatury.

Tabela 8. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej do najwybitniejszych dzieł polskiej literatury (dane podane w jednostkach procentowych)

	Jakie emocje wzbudzają w Panu/Pani dzieła wybitnych polskich przedstawicieli literatury (np. Mickiewicz, Słowacki)?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Duma	38,8	76,3
Obojętność	33,5	9,5
Nie mam zdania	27,7	14,2
Inna…	-	-

Źródło: Badania własne.

76,1% Polaków wyznania katolickiego deklaruje dumę z osiągnięć literatury polskiej. Postawę taką podziela 38,8% prawosławnych Polaków. Prawosławni, znając nawet zawartość dzieł polskiej literatury romantycznej, nie czują tych emocji, które wywołuje ona wśród katolików. Polskość rozpatrywana w kategoriach wspólnoty obywatelskiej manifestuje solidarność i przywiązanie do kraju urodzenia i zamieszkania. Patriotyzm narodowy każe utożsamiać się z kulturą i tradycją danej zbiorowości. W tym sensie naród jest metaforą rodziny, która gwarantuje wypełnienie fundamentalnych funkcji psychicznego bezpieczeństwa i przynależności[11]. Ludność prawosławna w Polsce w ostatnich latach masowo przyjmuje polskie wzorce kulturowe. Białorusini z pochodzenia nie odwołują się ani do mitologii, ani symboliki państwa białoruskiego. Wzorce kulturowe i polityczne kształtowane za wschodnią granicą są im po prostu nieznane i w rzeczywistości obce. Polacy prawosławni przyjmują zatem polskość jako własną tożsamość ukształtowaną przez samą przynależność do państwa polskiego.

Tabela 9. Manifestowanie patriotyzmu podczas świąt narodowych (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy wywiesza Pan/Pani flagę podczas świąt narodowych?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Tak	2,7	47,6
Nie	97,3	52,4

Źródło: Badania własne.

Rezultaty ankiety potwierdzają, iż Polaków prawosławnych wiąże z Polską jedynie więź obywatelska i państwowa, lecz nie narodowa. 97,3% prawosławnych nie wywiesza flagi podczas świąt narodowych, co czyni 47,6% katolików.

Na proste pytanie postawione Polakom prawosławnym: „Dlaczego Pan/Pani czuje się Polakiem/Polką?" najczęściej odpowiadano — „urodziłem się", „wychowałem", „mieszkam", „pracuję" w Polsce. Często także unikano odpowiedzi na to pytanie. Jeden z ankietowanych stwierdził: „Jestem prawosławnym Polakiem z Podlasia", co zwraca uwagę na przekonanie respondenta o szczególnym charakterze deklarowanej polskości. Prawosławni utożsamiają pojęcie narodowości z obywatelstwem. Nie rozważają zróżnicowania tych dwóch terminów. Kultura i tradycja, z której wyrośli

[11] M. J. Bader, *The Psychology of Patriotism*, Phi Delta Kappan International, Bloomington 2006, s. 582. http://www.democraticdialogue.com/DDpdfs/PDKBader.pdf

prawosławni, nie stanowi przedmiotu ich refleksji. Odpowiedzi katolików na te same pytania są bardziej rozszerzone i obfitują w liczne argumenty. Najczęściej akcentowano tęsknotę za Polską podczas pobytu za granicą, język polski jako język ojczysty, przywiązanie do polskiej tradycji, rodziców Polaków, poczucie więzi z Polską, polskie korzenie. Wśród odpowiedzi pojawiły się stwierdzenia: „Urodziłem się tu. Staram się pozytywnie wpłynąć na rozwój Polski". „Urodziłam się i wychowałam w tej kulturze, przestrzeni geograficznej i historycznej. Z Polską wiążą się moje wspomnienia i poczucie tożsamości". „Przede wszystkim dlatego, że tu się urodziłam. Innym z powodów jest wychowanie przez rodziców i Kościół". „Urodziłem się w Polsce, zostałem wychowany na Polaka, w mojej rodzinie nie pielęgnowano innej tożsamości narodowej. Jestem dumny z polskiej kultury i historii". „Mówię po polsku, wychowałem się w Polsce, znam historię Polski, obchodzę święta narodowe, jednoczę się z innymi obywatelami w potrzebie".

Stosunek Polaków obu wyznań do kultury białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej

Podobnie jak w innych kwestiach tak i w sferze stosunku do kultury wschodnich sąsiadów odnajdujemy różnice w jej postrzeganiu przez prawosławnych i katolickich Polaków. Dla Polaka prawosławnego Białorusin, Rosjanin czy Ukrainiec jest osobą, z którą może się swobodnie porozumieć. W ich oczach wschodni sąsiedzi są przyjaźni i otwarci. Literatura, bajki, przysłowia rosyjskie dostarczają treści pełnych wzruszeń dla prawosławnych Polaków. Wśród katolików bywa to rzadkością. Wschód postrzegany jest przez nich jako źródło potencjalnych zagrożeń[12]. Wobec kultury wschodnich sąsiadów postawy Polaków katolików są jednak bardziej stonowane.

Tabela 10. Możliwość poznania literatury i kultury białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy miał/a Pan/Pani możliwość poznania literatury i kultury białoruskiej, rosyjskiej czy ukraińskiej?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Tak	91,9	81,8
Nie	8,1	18,2

Źródło: Badania własne.

[12] E. Czykwin, *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana...*, s. 61-62.

Większość zarówno prawosławnych (91,9%), jak rzymskokatolickich Polaków (81,8%) miała możliwość poznania kultury wschodnich sąsiadów.

Tabela 11. Stosunek ludności prawosławnej i katolickiej do białoruskiej i rosyjskiej kultury muzycznej (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy lubi Pan/Pani muzykę naszych wschodnich sąsiadów?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Tak	100	75
Nie	-	25

Źródło: Badania własne.

Zaskakujące dane przynoszą odpowiedzi respondentów na postawione im pytanie o stosunek do białoruskiej i rosyjskiej kultury muzycznej. Katolicy zadeklarowali zainteresowanie muzyką białoruską i rosyjską w 75%. Prawosławni rozmówcy bez wyjątku określili emocjonalne przywiązanie dla tej twórczości. Wyzwala ona w nich nostalgię, wzruszenie i wspomnienia z rodzinnego domu. Nawet przedstawiciele młodego pokolenia wyrażali znaczne zainteresowanie białoruską i rosyjską muzyką.

Pewien paradoks pojawił się w kwestii zainteresowania festiwalami białoruskimi w środowisku katolickim. W pewnej sprzeczności z powyższymi danymi znalazły się odpowiedzi ankietowanych na temat ich uczestnictwa w festiwalach białoruskich.

Tabela 12. Zainteresowanie festiwalami białoruskiej muzyki na Białostocczyźnie (dane podane w jednostkach procentowych)

	Czy uczestniczy Pan/Pani w festiwalach/festynach muzyki białoruskiej?	
	Polacy prawosławni	Katolicy
Tak	83,8	28,5
Nie	16,2	71,5

Źródło: Badania własne.

Jedynie 28,5% ankietowanych Polaków katolików stwierdziło, iż uczestniczyło kiedykolwiek w białoruskich imprezach muzycznych. Podczas gdy aż 83,8% Polaków prawosławnych przyjmowało udział w tego typu wydarzeniach kulturalnych. Należy zauważyć, iż prawosławni Polacy nie wyzbyli się przywiązania do wielu elementów kultury białoruskiej czy rosyjskiej. Przyjąwszy polską narodowość nie podzielili niepokoju względem Rosjan,

lecz zachowali życzliwy stosunek do tradycji kulturowych wschodu. Aktualnym jednak wydaje się pytanie czy wyzbycie się bizantyjsko-ruskiej tożsamości przodków nie będzie skutkowało porzuceniem wiary prawosławnej. Niepokój ten wyraża publicysta Jerzy Wolski na łamach „Przeglądu Prawosławnego”: „Wyzbyty korzeni prawosławny Polak to podstępna cicha śmierć naszych wschodniosłowiańskich narodowych społeczności w Polsce i stopniowy zanik na naszych terenach prawosławnej wiary. Młodzi „prawosławni Polacy” — narodowi kosmopolici, myślą, że zawojują świat pozostając tylko na religijnych pozycjach, a depcząc własne narodowe dziedzictwo. Mylą się — każdy wyczuje w nich słabego ducha, gdyż podeptali już w sobie pewną określoną tradycję, w tym układzie narodową — a kto za nich da gwarancję, że nie podepczą innej, tym razem religijnej? Kto bez żalu wyrzekł się świeckiej części swego dziedzictwa, ten w „sprzyjających” okolicznościach wyrzeknie się religijnej”[13].

Urszula Gołubowska – mgr historii, absolwentka Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku.

[13] J. Wolski, *Do prawosławnej Polki*, „Przegląd Prawosławny”, Białystok 2004, nr 2 (224), http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=575&id=8 [08.08.2012]

Eugeniusz Iwaniec
(Łódź)

Kosów Poleski i Mereczowszczyzna w czasie okupacji niemieckiej (1941-1944)
Część druga: sierpień 1942 — lipiec 1944*

Władze okupacyjne poważnie potraktowały niespodziewaną, brawurową, choć słabo rozpracowaną i chaotyczną akcję partyzantów i widocznie uznały, że mogą oni ponownie zaatakować Kosów i to w bardziej przemyślany sposób. A ponieważ miasto nie stanowiło jakiegoś ważnego punktu strategicznego, nie przebiegał przez nie ważny szlak komunikacyjny, nie było tu też żadnych zakładów przemysłowych o strategicznym znaczeniu, postanowiły czasowo ewakuować się do odległych o 14 km Iwacewicz, nakazując jednocześnie przeniesienie tam wszystkich urzędów. W Iwacewiczach, znajdujących się na głównej trasie komunikacyjnej Brześć — Baranowicze — Mińsk, władze okupacyjne z Kosowa mogły czuć się bezpieczniej, gdyż stacjonowały tu liczne jednostki wojsk niemieckich.

Wraz z opuszczającą miasto policją i żandarmerią od razu wyjechała pewna liczba ludności cywilnej. Byli to przede wszystkim członkowie rodzin policjantów i urzędników oraz początkowo nieliczna grupa osób, która miała różne powody, aby obawiać się partyzantów. Natomiast jednostka niemieckich wojsk pogranicznych udała się w kierunku Różany za granicę powiększonych Prus Wschodnich. Przez pewien czas po napadzie i opuszczeniu miasta przez władze okupacyjne zapanowała tu absolutna cisza, nie było ani Niemców, ani partyzantów. Nastał moment nerwowego oczekiwania i niepewności.

Do napadu partyzantów na Kosów byłem bardzo śmiałym i odważnym chłopcem. Mogłem pójść na cmentarz o północy, przejść obok mogiły pochowanego rano nieboszczyka, chociaż straszono białym słupem — widmem, wydobywającym się z grobu i zabijającym takich intruzów. Po napadzie moja psychika została wyraźnie nadwyrężona, zacząłem się bać, chyba, pierwszy raz w życiu. A stało się to pewnej sierpniowej nocy, jakiś tydzień po napadzie. Jeszcze rano nie widać było u mnie cienia strachu, gdy ojciec oznajmił mi, że wyjeżdża z mamą do Iwacewicz lub dalej szukać pomocy lekarskiej dla rannej mamy. Wyjeżdżając ojciec powiedział,

* Zob.: E. Iwaniec, *Kosów Poleski i Mereczowszczyzna w czasie okupacji niemieckiej (1941-1944). Część pierwsza: do sierpnia 1942*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2012, nr 39, s. 231-276.

że mam sobie w dzień z rodzeństwem i całym domem radzić sam, a na noc przyjdzie babcia Olga Łaśko (1875-1951), wydoi krowę i ułoży spać moje rodzeństwo. Babcia jednak nie przyszła. Zostałem więc sam z moją 6-letnią siostrą Alą i 4-letnim bratem Walkiem, krową, psem, kotem i kurami. Minęła pora dojenia krowy. Pewien czas odczekałem, łudząc się, że babcia przyjdzie, jednak gdy to nie nastąpiło, zdecydowałem się krowę wydoić sam. W domu stale mówiono, że nie wydojona krowa może mieć zapalenie czegoś tam. Wziąłem stołeczek, wiadro na mleko i udałem się do obory. Widziałem setki razy jak się doi, ale sam jeszcze tego nigdy nie robiłem. Krowa, z którą byłem raczej zaprzyjaźniony, gdyż ją często pasałem na powrozie na miedzach, przywitała mnie jako dojącego bardzo nieufnie. Widocznie myślała, że będę jej znowuż grzebał obcążkami w wymieniu, jak to miało miejsce parę dni temu. Coś tam mruknęła, a następnie zdzieliła mnie ogonem po głowie. Najpierw krzyknąłem, a potem dość łagodnie starałem się ją udobruchać i nadal usiłowałem wydoić. Widocznie to ją nie przekonało, gdyż po chwili tak zdzieliła mnie nogą w stołek czy wiaderko, że ja od razu wylądowałem na ściółce, twarzą prosto w świeżym krowim łajnie. Pamiętam, że uderzyłem ją ręką po boku i z dojenia zrezygnowałem. Chciaż w domu wielokrotnie myłem całą głowę i tak wydawało mi się, że wciąż śmierdzę. Po incydencie z krową powoli zaczął mnie ogarniać strach. Dom nasz był ostatnim budynkiem na głównej ulicy miasta i stał naprzeciw zarośniętego cmentarza prawosławnego, przy rozstaju dróg. Za domem rozciągały się się pola częściowo jeszcze porośnięte zbożem. W mieście żadnej władzy, a w domu, ani rodziców, ani babci, o którą też zacząłem się martwić. Każdy szelest powodował niepokój. Rodzeństwo, o dziwo, nawet było grzeczne, zaczęło wypytywać o rodziców. Musiałem ich okłamywać, gdyż zaczynało się również bać. Starałem się nie pokazywać po sobie strachu, a wręcz udawałem chojraka. Ułożyłem ich na jednym łóżku, a sam położyłem się na drugim. Aby było raźniej, poszedłem i spuściłem z łańcucha Bobika i przyprowadziłem go do domu. Leżał przy moim łóżku przy otwartym oknie. Długo nie spałem. Nie pamiętam czy przed zaśnięciem zamknąłem okno czy nie. Rano obudził mnie Bobik liżąc mi rękę. Tak minęła dla mnie ta pełna niepokoju, okropna noc, w czasie której poznałem po raz pierwszy w moim życiu co to jest strach.

Spokój w mieście nie trwał długo. Pewnego razu ktoś zapukał do nas do drzwi. Była już noc, ale jeszcze nikt nie spał. Drzwi otworzył ojciec, a do domu wszedł wysoki mężczyzna w oficerskim mundurze Armii Czerwonej. Towarzyszyła mu młoda dziewczyna — Sowietka, jak się okazało nauczycielka z jednej z okolicznych wsi. Ojciec zetknął się z nią już wcześniej, gdyż pracując w latach 1939-1941 w inspektoracie szkolnym wypłacał jej pensję. Ponadto był z nimi jeszcze jakiś mężczyzna po cywilnemu. Przybysze zostali poczęstowani kolacją, jeżeli dobrze pamiętam, jajecznicą na

słoninie i świeżym chlebem. Następnie oficer na propozycję ojca zmienił bieliznę, założył ojcowską, a swoją pozostawił. Rozmowy przebiegały w bardzo przyjemnej atmosferze, po czym z uśmiechem i uściskami dłoni przybysze opuścili nasz dom i udali się w nieznanym kierunku. Spotkanie to utkwiło w mojej pamięci jako jedyne pochlebne wspomnienie z pobytu partyzantów w Kosowie. Następne już nie. W mieście zapanował bezrząd, okres chaosu i samowoli, grabieży i morderstw. Ludność była nękana zarówno w dzień, jak i w nocy. Szczególnie noce były pełne trwogi, niepokoju i niepewności o życie. Można przypuszczać, że nie wszyscy nękający ludność Kosowa byli partyzantami ze wspomnianych wcześniej oddziałów partyzanckich. Część z nich mogła rekrutować się z marginesu społecznego z okolicznych wiosek lub z band pospolitych złodziei i kryminalistów, wypuszczonych z więzień w czasie działań wojennych. Ponieważ jedni i drudzy nic nie dawali mieszkańcom Kosowa, a tylko brali, trudno było przeciętnemu człowiekowi ich rozróżnić. Wszystkich traktowano jednakowo jako partyzantów. Toteż wielu ludzi bardziej obawiało się takich partyzantów niż Niemców. Przeważnie pojawiali się oni w nocy w 10-15-osobowych grupach. Wpadając do domów i grożąc bronią wyrwanym ze snu ludziom zabierali odzież, żywność, a często wszystko, co im pod rękę popadało. Jedną z takich band dobrze zapamiętałem. Byli małomówni, ubrani w kapelusze, a rabowane u nas rzeczy ładowali do worków. Z jednym z nich zetknąłem się osobiście, gdy ten zaczął wkładać do worka moje jedyne spodnie (jedenastoletniego chłopca!), wiszące na krześle nieopodal łóżka. Z płaczem zerwałem się z pościeli i rzuciłem się na niego, wyrywając z wielkim trudem spodnie z jego rąk, które od razu szybko wciągnąłem na siebie. Podobnych wizyt rabunkowych zaznało wielu innych mieszkańców Kosowa. Fotografa Józefa Szymańczyka (1909-2003) w krótkim czasie „odwiedzono" aż siedmiokrotnie. Za każdym razem coś zabrali, przeważnie interesował ich sprzęt fotograficzny. I gdyby nie wyjechał on do Słonimia, to nie miałby ani jednego aparatu fotograficznego i pozostałby bez narzędzi pracy[1].

Wielkim wstrząsem dla całego miasteczka były wydarzenia, jakie miały miejsce w nocy z 15 na 16 sierpnia 1942 r. Wówczas grupa partyzantów zabiła kilku mieszkańców Kosowa. Różnie są tłumaczone te wydarzenia, ale niemal wszyscy ich świadkowie zgodnie twierdzą, że niektórych z nich zabili młodzi Żydzi, byli mieszkańcy Kosowa, którym udało się ocaleć z pogromu. Należy przypuszczać, że chodziło tu o jakieś osobiste porachunki sięgające niekiedy odległych czasów i być może również czasów okupacji. Zabito wtedy Iwana Dylko (1898-1942), przedwojennego listonosza. Najpierw

[1] J. Szymańczyk, *Jestem fotografem*, „Konteksty", 1993, R. 47, s. 62.

go obrabowali i pobili, a po paru godzinach wrócili i zastrzelili w sieniach własnego domu. Różnie mówiono o powodach tego zabójstwa. Najczęściej powtarzała się wersja, która mówi, że Żydzi mieli do niego pretensje o to, iż jakoby przed wojną wyjmował on z listów dolary, przesyłane im przez krewnych z Ameryki. Według mieszkanki Kosowa Fiedory (Fienii) Hreckiej (1925-2010) zabił go Żyd Walański, który mieszkał przed wojną obok poczty. Zabito również Czapskiego — przedwojennego kierownika szkoły powszechnej oraz Nikołaja Karnijewskiego — rzeźnika, przed wojną właściciela zakładu masarskiego. Jelena Bakijewicz (1918-2012) — mieszkanka Kosowa — twierdziła, że zabił go Nikita Sielukow, który u niego mieszkał, zanim uciekł do lasu. N. Sielukow zabił go ze swoimi ludźmi na cmentarzu prawosławnym za to, że ten, gdy u niego mieszkał, krytykował władzę sowiecką. W ten sposób N. Sielukow odwdzięczył się N. Karnijewskiemu za udzielenie mu schronienia w trudnych warunkach wojennych[2]. Ponadto zabito byłego policjanta „polskiej policji", Hrihorija Honczaruka, rodzonego brata Lidii Pełczyńskiej, brutalnie wywiezionej na Sybir z dwojgiem małych dzieci na parę dni przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej[3]. Do przyjazdu z Iwacewicz do Kosowa jakoby miała go zwabić jego dziewczyna — pielęgniarka Nela — Sowietka, jak ją nazywano. Według tejże Jeleny Bakijewicz, zabił go partyzant D. Dmitrijew. Największe oburzenie w mieście wywołało jednak zabójstwo Witolda Żalisa (1905-1942), który przed wojną był mechanikiem w młynie u Żyda Jewszyckiego. Według Edwarda Żalisa (ur. 1938), syna zamordowanego, mieszkańca wsi Niechaczewo, jego ojca zabili synowie Jewszyckiego strzelając mu w plecy po uprzednim podstępnym wywołaniu go z domu pod pretekstem przyniesienia pasów młyńskich. Wydaje mi się, że jeden z dwóch braci Jewszyckich, Dow, nie mógł brać udziału w tym zabójstwie, gdyż w tym czasie powinien się on znajdować w oddziale N. A. Szczorsa wycofującego się na wschód. Dokładnych powodów zabójstwa nikt nie podaje. Jedni twierdzą, że był on Litwinem i kojarzył się im z mordercami Żydów w Mereczowszczyźnie. Inni natomiast twierdzą, że w czasie okupacji W. Żalis nie traktował byłych właścicieli młyna tak, jak się oni tego spodziewali. Osierocił on czwórkę małych dzieci: córkę Lucję (ur. 1936) i Irenę (ur. 1940) oraz synów Edwarda (ur. 1938) i Zygmunta (ur. 1942). Na jego pogrzeb wylegli niemal wszyscy mieszkańcy Kosowa, a płacz i rozpacz żony oraz dzieci wstrząsnęły całym miastem. Ceremonia pogrzebowa odbyła się na cmentarzu prawosławnym w obrządku wschodnim, gdyż księdza rzymskokatolickiego w Kosowie nie było; ks. Albin Rojsza został

[2] Nadia Bart (z domu Jurewicz), mieszkanka Saulgau (Niemcy), w liście do autora z 15 stycznia 2007 r.

[3] Zob.: E. Iwaniec, *Kosów Poleski i Mereczowszczyzna za władzy sowieckiej — jak je pamiętam (1939-1941)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2011, nr 35, s. 227-228.

wcześniej zamordowany przez Niemców i policję. Po nikczemnym zabójstwie W. Żalisa liczni zacni, zdolni i poczciwi ludzie opuścili Kosów. Wielu z nich nigdy tu nie powróciło. Wyczyn ten mocno zaszkodził reputacji partyzantów. Według krążących pogłosek sprawcy tych zabójstw zostali ukarani. W jaki sposób i kiedy — nie wiem.

Partyzanci przebywali w Kosowie nie tylko w nocy. Chodzili po mieście i w dzień, w młynie mełli zboże oraz systematycznie podpalali budynki użyteczności publicznej i opuszczone przez właścicieli, którzy wyjechali do Iwacewicz lub do innych miast. W tym okresie spalono niemal wszystkie domki przedwojennych pracowników starostwa w Mereczowszczyźnie. Ocalał jedynie dom przedwojennego wicestarosty Stanisława Rudnickiego[4]. Spalono także most na rzece Mutwicy na głównej ulicy miasta. Wtedy również spalono dworek Tadeusza Kościuszki (ok. 1746-1817). Nie wszystkie budynki partyzanci podpalali sami. Starzy mieszkańcy twierdzą, że część budynków na ich polecenie podpalały trzy kosowskie kobiety. Jedną z nich była ponoć, znana już nam, kurtyzana Rybkowa.

Niekiedy bywało tak, że w jednym końcu miasta znajdowali się partyzanci, a w drugim policja przybyła samochodami z Iwacewicz. Obie strony nie atakowały się, czasem tylko dla postrachu puszczano serię z karabinu maszynowego w kierunku przeciwnika. Trzeba przyznać, że partyzanci dysponowali doskonałym wywiadem, gdyż często dokładnie wiedzieli o której godzinie i kiedy do miasta ma przybyć policja. Wówczas, gdy byli w mniejszej grupie, popędzali młynarza lub w pośpiechu opuszczali miasto.

Napad partyzantów na Kosów nie był wyczynem odosobnionym na Białorusi. Od wiosny 1942 r. aktywizacja partyzantki sowieckiej na tym terenie stopniowo zaczęła zataczać coraz szersze kręgi, przybierając niekiedy charakter operacji wojskowych na zapleczu frontu, do których władze okupacyjne zupełnie nie były przygotowane. Dotychczasowe metody policyjne były niedostateczne, co widać na przykładzie Kosowa. Toteż przy zwalczaniu partyzantki zastosowano dyrektywę Adolfa Hitlera (1889-1945) nr 46, która nakazywała traktować walkę z partyzantką za sprawę najwyższej wagi, podobnie jak działania na froncie. Dowództwo powierzono Heinrichowi Himmlerowi (1900-1945), któremu przekazano do dyspozycji wszystkie rezerwy wojsk Wehrmachtu, SS i policji w celu rozbicia ruchu partyzanckiego przed początkiem zimy. Stosownie do tej dyrektywy postanowiono w okresie od 21 sierpnia do 21 września 1942 r. przeprowadzić pierwszą wielką akcję pacyfikacyjną pod kryptonimem „Sumpffieber" („Malaria")

[4] O nim: Stanisław Rudnicki po wojnie zamieszkał w Łodzi przy ul. Próchnika 30 m. 16. Był zatrudniony na stanowisku prawnika Działu Organizacji Zatrudnienia i Płacy Wojewódzkiego Zarządu Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Łodzi.

pod dowództwem Höhere SS-und Polizeiführera (wyższego dowódcy SS i policji) Friedricha Jeckelna (1895-1946)[5].

Nie ulega wątpliwości, że gdyby nie hałaśliwy napad na Kosów z użyciem działa, w rezultacie czego władze okupacyjne opuściły chwilowo miasto, oraz wyolbrzymianie przez partyzantów rzekomego ich sukcesu, Kosów nie znalazłby się w kręgu zainteresowań dowództwa akcji pacyfikacyjnej, która omal nie doprowadziła do wielkiej tragedii mieszkańców tego spokojnego, leżącego na uboczu miasteczka. Tak więc wczesnym rankiem, któregoś pogodnego wrześniowego dnia 1942 r. (dokładnie nie pamiętam), gdzieś około godziny 8 rano do miasta od strony Niechaczewa (stacji kolejowej Kosów Poleski) wjechała kolumna wozów z hitlerowcami. Część tej kolumny przybyła do miasta już wieczorem. Widzieli ją ludzie wychodzący przed godziną 18 z kościoła. Otoczyli oni miasto i przyległe pola. Wszystkich bez wyjątku mieszkańców miasta z dziećmi i starcami wyciągnięto z mieszkań i spędzono około 10 rano na stadion (właściwie boisko piłkarskie). Z jednej strony stadionu rozmieszczono starców i kobiety z dziećmi, a drugiej strony samych mężczyzn[6]. Z pól ściągano ludzi pracujących przy wykopkach ziemniaków czy wykonujących inne prace polowe, często odrywając od koni i pługa. Zgromadzonych na stadionie mieszkańców pilnowali Niemcy traktując ich początkowo z wielką surowością. Nie wolno im było ani siedzieć, ani wstawać, tylko leżeć pod lufami ustawionych naprzeciw karabinów maszynowych. W tym czasie inni hitlerowcy przeszukiwali domy i zabudowania gospodarcze, poszukując ewentualnie ukrywających się ludzi oraz broni. Strzelali do uwiązanych psów, gdy nie mogli wejść do jakiegoś budynku. W ten sposób zginął mój ulubiony pies Bobik.

Nie ulegało wątpliwości, że dowództwo ekspedycji karnej traktowało spędzoną ludność jako sympatyzującą i współpracującą z sowiecką partyzantką. Wszystko wskazywało na to, że hitlerowcy mieli zamiar rozprawić się z prokomunistyczną — ich zdaniem — ludnością, o czym mogły świadczyć ustawione w pogotowiu na głównej ulicy T. Kościuszki (obecnie 3. Fiewrala) i na ulicy Niepodległości (teraz T. Kościuszki) 12 dużych aut przykrytych plandekami, co niedwuznacznie wskazywało, że Niemcy nosili się z zamiarem wywiezienia zgromadzonej na stadionie ludności poza miasto i rozprawienia się z nią, podobnie jak to uczyniono z Żydami kosowskimi. Niemcy żądali wydania komunistów oraz Żydów z rodzin mieszanych, którym udało się zbiec tuż przed likwidacją getta. Zdaniem W. Sawickiego, znający język niemiecki Aleksander Kurecki (1895-1946),

[5] J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993, s. 150-151, 154.

[6] A. Trinda, mieszkaniec Tweru (Federacja Rosyjska), w liście do prezydenta Republiki Białoruś Aleksandra Grigoriewicza Łukaszenki, sierpień 2008, kserokopia w posiadaniu autora.

Jelena Bakijewicz (1918-2012)
Fot. Eugeniusz Iwaniec

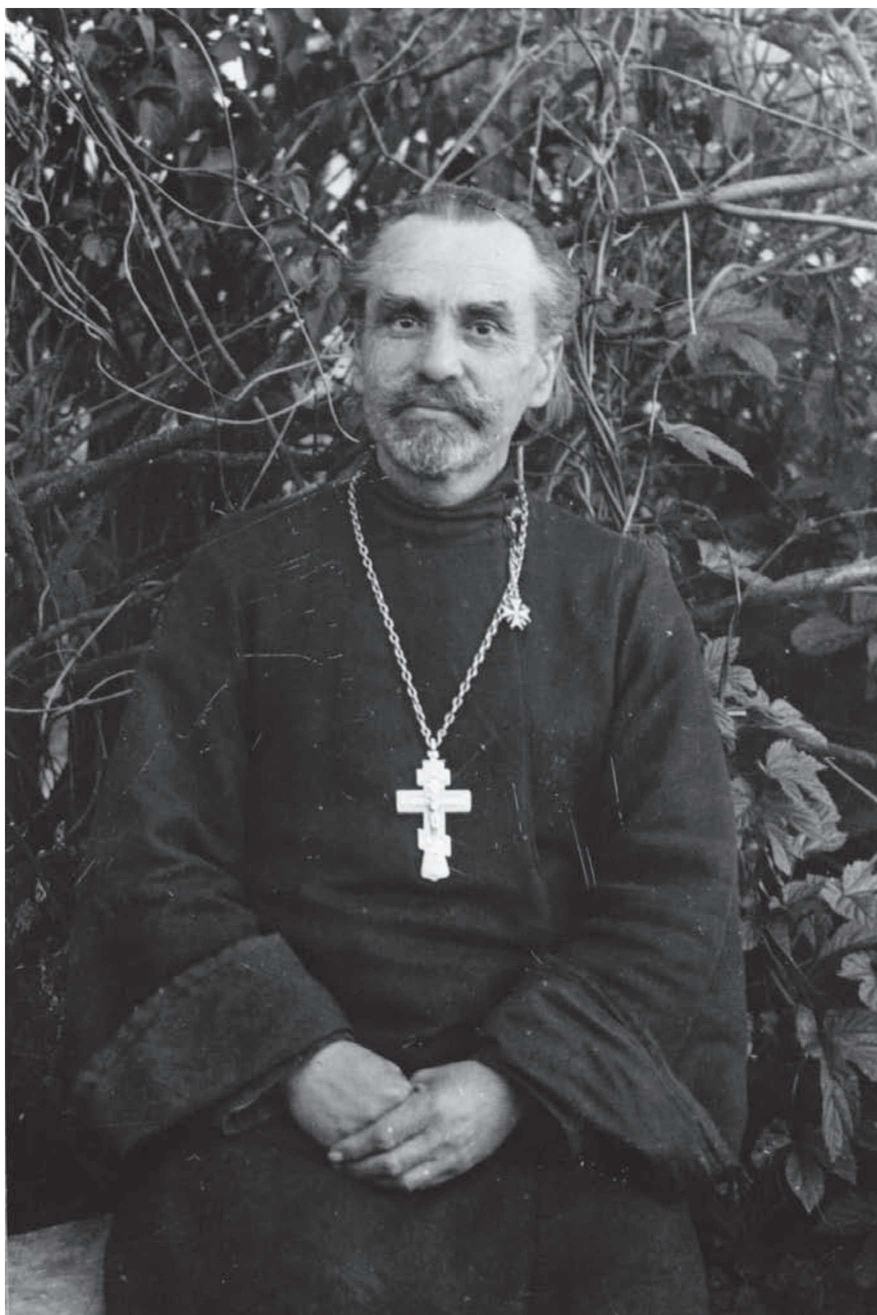
sąsiad mego dziadka Józefa Łaśko (1869-1944) i nauczyciel, pan Witold Strażecki, usiłowali przekonać dowódcę oddziału karnego, że spędzeni na stadion ludzie nigdy nie byli aktywistami komunistycznymi, nie współpracują z partyzantką sowiecką i nie są źle ustosunkowani do władz niemieckich[7]. Usiłowania te jednak nie przyniosły żadnego rezultatu. Natomiast decydującą rolę w tej tragicznej sytuacji odegrał „batiuszka" o. Wasilij Antonik (1895-1972), duchowny prawosławny[8], który w sutannie i z krzyżem na piersi przysięgał, że w mieście nie ma aktywistów komunistycznych. Towarzyszył mu inny duchowny prawosławny, hieromnich ze wsi Mizgiery, którego hitlerowcy przyprowadzili na stadion z młyna, do którego on akurat w tym dniu przyjechał mleć zboże[9]. Zdaniem Katarzyny Kikun z domu Czełowskiej (ur. 1926) Niemcy mieli swego tłumacza i to za jego pośrednictwem o. W. Antonik długo przekonywał dowództwo ekspedycji karnej. A na zakończenie powiedział: „Ja klanuś na kriest i na swoich dietiej, szto ni partizan, ni komunistow u nas niet („Przysięgam na krzyż i na swoje dzieci, że ani partyzantów, ani komunistów u nas nie ma"). A jeżeli chcecie kogokolwiek zabić — mówił — to proszę mnie w pierwszej kolejności, a dopiero potem innych". Następnie pobłogosławił krzyżem napierstnym spędzoną ludność, długo się modlił i jeszcze raz pobłogosławił i odszedł. „Gdyby nie on, wszystkich pobiliby"[10]. Oczywiście o. W. Antonik kłamał, w Kosowie byli aktywiści komunistyczni, choć nie tak liczni, jak wyobrażali to sobie Niemcy. Później, gdy „batiuszce" zarzucano, że będąc duchownym kłamał, oświadczył: „Jeżeli kłamiesz dla uratowania człowieka niewinnego, nie grzeszysz", a on przecież ratował przede wszystkim niewinnych. Twierdzę, że do świadomości Niemców zaczęły docierać stwierdzenia duchownego prawosławnego, gdyż oni doskonale wiedzieli, że władze komunistyczne Białorusi przed wybuchem wojny tępiły duchowieństwo prawosławne i zamykały cerkwie. Toteż dla nich on mógł być najbardziej wiarygodnym przedstawicielem spędzonej na stadion ludności.

[7] W. Sawicki, *Kosów Poleski moje miasto*, Nowy Targ 1991, s. 187.

[8] O nim: por.: przypis 6; А. Тринда, *Я обязан рассказать об этом*, „Православная Тверь", 2007, № 4 (134), с. 7.

[9] Jelena Bakijewicz, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem 8 sierpnia 2005 r. O niej: Jelena Bakijewicz, nasza główna informatorka w nocy z 24/25 grudnia 2012 r. spaliła się żywcem w łóżku we własnym domu w czasie nieobecności opiekunki całodobowej Marii Chudzińskiej (ur. 1955), która (prawdopodobnie za zgodą tragicznie zmarłej) przebywała w tym czasie na pasterce w miejscowym kościele rzymskokatolickim. Zmarła posiadała fenomenalną pamięć. Była chodzącą encyklopedią Kosowa i Mereczowszczyzny. Nikt tak jak ona nie pamiętał historii poszczególnych rodzin, nazewnictwa związanego z miastem, różnych wydarzeń. Była kobietą inteligentną, pogodną i serdeczną. Szkoda, że tak tragicznie odeszła, a wraz z nią nie zapisana dostatecznie jej olbrzymia wiedza.

[10] K. Kikun, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem 5 sierpnia 2005 r.

Zbawca Kosowa o. Wasilij Antonik (1895-1972)
Fot. Józef Szymańczyk

Przeprowadzone rozmowy przyhamowały zamiary dowództwa ekspedycji karnej, ale nie całkowicie je przekonały, gdyż pomimo wszystko Niemcy odczytali listę 12 zakładników, sporządzoną przez Iwana Żuka (1907-1970) — jak utrzymują mieszkańcy — rzekomych komunistów czy kosowskich aktywistów. Byli to Olga Bogdusiewicz (1906-1993), Paweł Dylko (1905-1980), Anton Pliskiewicz (1898-1967), Iwan Krawcewicz (1905-1992), Marija Słusznik (1906-2006)[11], Władimir Turkiniewicz i inni.

Z tej listy 11 osób Niemcy wywieźli do Niechaczewa i umieścili w baraku otoczonym drutem kolczastym. We wsi znajdowało się dowództwo grupy pacyfikacyjnej dla okolicznego terenu. Następnie przewieźli ich do wsi Zacisze i umieścili w stodole z widocznym zamiarem spalenia ich żywcem. Dwunastą osobą, wyczytaną na stadionie, była moja matka, Luba Iwaniec (1906-1995), której w tym czasie nie było w Kosowie. Na listę zakładników dostała się ona chyba tylko dlatego, że w latach 1939-1941 była radną Rady Miejskiej. Do rady została wybrana z rekomendacji szkoły, która chciała mieć swego bezpartyjnego przedstawiciela w organach miejskich. Większość nauczycieli w szkole była przyjezdna, a potrzebny był ktoś, kto wywodził się z miejscowej ludności. Matka spełniała prawie wszystkie kryteria, jakie były wymagane w tym czasie: była „tutejszą", wywodziła się z niezamożnej rodziny, władała językiem białoruskim, polskim i rosyjskim. Mimo to, będąc nauczycielką młodszych klas podstawowych w kosowskiej szkole dziesięcioletniej, stale miała zatargi z kierownictwem szkoły i władzami partyjnymi za swoje przekonania religijne i czynny udział w nabożeństwach, co w tamtych czasach uważane było za karygodne.

Nie wiem dokładnie co spowodowało, że siły represyjne nie zdecydowały się na dokonanie zbiorowego mordu na zgromadzonej na stadionie ludności cywilnej. Ustawione naprzeciw karabiny maszynowe przerażały spędzoną ludność, a na słupach telefonicznych aż do lasu siedzieli strzelcy niemieccy wywołując grozę i niepokój. Nie było żadnych szans ucieczki, chociaż dwóm chłopcom, Siergiejowi Filipowiczowi (ur. 1931) i Michaiłowi Pliskiewiczowi (1928-1999), udała się ta sztuka. Wymknęli się oni korytem rzeczki Mutwicy i ze strychu stodoły Filipowicza obserwowali przebieg zdarzeń, ponieważ do domu bali się wrócić.

Zachowanie Niemców było bardzo surowe, choć były wyjątki. W miarę upływu czasu niektórzy z nich stawali się bardziej pobłażliwi, zwłaszcza wtedy, gdy dość szczegółowe rewizje nie przyniosły rezultatów. Nie znaleziono bowiem w mieście ani broni, ani ukrywających się podejrzanych osób. Według K. Kikun, niektórzy hitlerowcy rozumieli język polski lub mówili po czesku. Dlatego też trudno uwierzyć, aby bez ich zgody Ihnatij Hrib mógł wydostać się ze stadionu i przejść przez rzeczkę Mutwicę, dojść

[11] O niej i jej córce: H. Panas, *Zagubieni w lesie*, Olsztyn 1985, s. 150-151.

do swego domu, położonego na ulicy Kościelnej (teraz M. Gorkiego) i wyjąć z gorącego pieca chleb, a następnie bez przeszkód powrócić z bochnem świeżo upieczonego chleba[12]. Nie sprzeciwiali się też, gdy tym chlebem zaczął obdarzać dzieci i starców. W innym końcu stadionu wśród spędzonych mieszkańców była Jelizawieta Trinda, którą hitlerowcy bez przeszkód puścili do domu po jedzenie dla dzieci. Przyniosła ona wówczas chleb i „kaszę kartoflaną", którą trzymała w piecu chlebowym[13]. Zaskakujące było też zachowanie jednego z Niemców, gdy naprzeciw niego stanął czteroipółletni Jewgienij Okowity i zaczął z zazdrością przypatrywać się jak ten je zupę z menażki. Niemiec nie wytrzymał wzroku dziecka, przerwał jedzenie, przywołał jego matkę, podał jej swoją menażkę z zupą i kazał z niej nakarmić dzieci[14]. W. Sawicki w swojej pracy pisze, że w tym czasie „podczas rewizji u jednego z mieszkańców znaleźli w schowku rozebraną i schowaną przed partyzantami harmonię". A gdy wieczorem powrócili ze stadionu do domu, „harmonię zastali na zaścielonym łóżku". Znaczyło to, że ktoś ją złożył i na niej grał. To, że W. Sawicki nie podał nazwiska właściciela harmonii, znacznie podważa autentyczność informacji i pozwala przypuszczać, że autorowi zależało przede wszystkim na zwróceniu uwagi na zachowanie hitlerowców w porównaniu z zachowaniem partyzantów, przed którymi należało chować różne przedmioty w obawie przed grabieżą. Sam W. Sawicki zauważa jednak, że był to „odosobniony przypadek"[15]. Pozostali hitlerowcy zachowywali się dość brutalnie. Po powrocie ze stadionu wielu mieszkańców zastało swoje mieszkania mocno zdemolowane. Ponadto rozpędzonych do domu mieszkańców wielu biło, nie szczędząc nawet staruszek. Osiemdziesięciotrzyletnią Jelenę Śleźnik, słabą, schorowaną staruszkę hitlerowcy bili nahajką, pokrzykując „co, nie chcesz iść do domu!". Przerażona staruszka, na pół żywa, ledwo dowlokła się do domu i od razu padła na kolana przed ikoną, zalewając się łzami wołała: „Boże, co się stało. Matka z ojcem mnie nigdy nie bili, a co się teraz ze mną dzieje na starość!?[16].

Moim zdaniem podjęta przez siły pacyfikacyjne akcja w Kosowie nie była skoordynowana z kosowskimi władzami okupacyjnymi w Iwacewiczach, ponieważ jednostki te niezbyt liczyły się z miejscowymi władzami. I gdy wiadomość o akcji dotarła do Iwacewicz, zdecydowano się tam zapewne na interwencję. Widocznie przekonano dowództwo sił represyjnych, że w Kosowie nastroje w stosunku do partyzantów są nienajlepsze, zwłaszcza po licznych grabieżach i mordach i tym samym potwierdzono

[12] Por.: przypis 9.
[13] Marija Szeriemieta, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem 2 sierpnia 2005 r.
[14] Jewgienij Okowity, mieszkaniec Kosowa, w rozmowie z autorem 10 sierpnia 2005 r.
[15] W. Sawicki, *Kosów Poleski...*, s. 187.
[16] Por.: przypis 9.

słowa o. W. Antonika i innych. To chyba zdecydowało, że dowództwo jednostki pacyfikacyjnej postanowiło około godz. 18 puścić wszystkich do domu. Ludzie byli głodni i wyczerpani fizycznie oraz psychicznie. Niektórzy nawet przez pewien czas nie nocowali w domu w obawie, że hitlerowcy mogą jeszcze zmienić zdanie.

Najgorszy był los zakładników osadzonych w Niechaczewie. Sądzę, że były podjęte jakieś starania. Uważa się, że ważną rolę odegrała tu Olga Winnicka-Kalinowska, kobieta bardzo operatywna przy każdej władzy. To jej starania spowodowały przyjazd do Niechaczewa specjalnego przedstawiciela Giebietskommissariatu (Okręgowego Komisariatu) ze Słonimia, który doprowadził do uwolnienia zakładników. Pani Olga Winnicka-Kalinowska miała swój osobisty powód, gdyż jeden z zakładników, Anton Pliskiewicz, był jej wujkiem. Uwolnieni zakładnicy piechotą wrócili do domu nad ranem po wielu dniach od zatrzymania. Niektórzy twierdzą, że pewną rolę w uwolnieniu zakładników odegrała również córka o. W. Antonika, Ola, która znała język niemiecki, a ponadto ku niezadowoleniu ojca podobała się jednemu z żandarmów.

Jesienią 1942 r., po przeprowadzeniu przez Niemców pierwszej na szeroką skalę wielkiej obławy pacyfikacyjnej przeciw partyzantom, władze okupacyjne postanowiły powrócić do Kosowa, nie uważały bowiem za stosowne pozostawić tak dużego terenu poza swoją kontrolą. Do tej pory, w czasie okupacji niemieckiej zgodnie z podziałem administracyjnym, jaki oni tu zastosowali w latach 1915-1918, Kosów należał do Słonimskiego Okręgowego Komisariatu i podlegał zarządowi wojskowemu. Teraz ten podział zmieniono, gdy we wrześniu 1942 r. na tym obszarze Białorusi stworzono aparat administracji cywilnej. W Iwacewiczach utworzono siedzibę nowego powiatu, należącego do Baranowickiego Okręgowego Komisariatu, a Kosów — przedwojenną siedzibę powiatu — zdegradowano do roli gminy, ograniczając do minimum jej uprawnienia[17].

Policję i nieliczną żandarmerię umieszczono w dawnych obiektach Pinesa, gdzie przed wyjazdem do Iwacewicz znajdowały się urzędy administracji cywilnej. Teren obwarowano i zabezpieczono przed ewentualnym atakiem partyzantów. Ze strony południowo-wschodniej otoczono go zasiekami z drutu kolczastego i wybudowano bunkry z drewna i piasku. Zaczęła też działać administracja cywilna. W pierwszych miesiącach po powrocie w mieście stacjonowała duża jednostka wojskowa.

Na przełomie lat 1942/1943 w Kosowie zanotowano szereg podpaleń stodół z zawartością ostatnich zbiorów. Spalono stodoły o. W. Antonika, Iosifa Jurewicza i innych. Ogólnie uważano, że był to odwet za niewyko-

[17] J. Turonek, *Białoruś pod okupacją...*, s. 85; M. Банасевіч, *Да перамогі ішлі разам*, [w:] *Память. Ивацевичский район*, c. 187.

nanie poleceń partyzanckiego podziemia. Zwrócono się więc o pomoc do władz okupacyjnych, ale bezskutecznie, gdyż te twierdziły, że nie są w stanie zapewnić należytej ochrony. Natomiast zaleciły, aby mieszkańcy sami zapewnili ochronę dobytku. W tym celu zorganizowano tzw. samoochowę (samoobronę), która zobowiązywała mężczyzn z poszczególnych domów z jednym policjantem do pełnienia warty w nocy w określonych dniach. Na obrzeżach miasta wybudowano szereg bunkrów z drewna i piasku, w których to w nocy z bronią obserwowano teren. Pamiętam lokalizację dwóch takich bunkrów. Jeden stał na skraju cmentarza prawosławnego przy drodze prowadzącej do wsi Skuraty (dziś już zarośnięta), a drugi w polu na wzgórzu za targowicą (dziś przechodzi tu szosa). Nawet bydło na pastwiska często wyganiano w asyście uzbrojonych członków „samoochowy". Stało się to koniecznością po tym, gdy około 80 krów kosowskich pastuch ze wsi Skuraty zagonił partyzantom do lasu i sam tam pozostał. Tylko jedna krowa sama powróciła do domu. Ludzie z trudem, za zboże, gdzie się dało, uzupełniali tę stratę. Raz nawet znalazłem się w towarzystwie takiej ochrony, gdy byłem z koniem dziadka na pastwisku w miejscu, gdzie teraz znajduje się zbiornik wodny w pobliżu Mereczowszczyzny. Toteż obrona przez mieszkańców własnego dobytku przed partyzantami niezbyt pochlebnie świadczy o ich popularności w Kosowie.

Powrót władz okupacyjnych do Kosowa umożliwił również prowadzenie bez zakłóceń nauki w szkole. Była to jedyna szkoła podstawowa w najbliższej okolicy, ponieważ partyzanci niemal wszędzie spalili budynki szkolne[18]. Szkoła w Kosowie była siedmioklasowa z białoruskim językiem wykładowym. Po spaleniu drewnianego budynku szkolnego w czasie napadu partyzanckiego z konieczności naukę starszych klas zlokalizowano w budynku szkoły pożydowskiej, zwanej w mieście Tarbudem, położonym na starym cmentarzu żydowskim. Dzieci młodsze umieszczono w budynku na tzw. Okopie. Co za ironia losu!? Kosowską szkołę spaliła 51. grupa oddziału im. A. S. Szczorsa. Składała się ona w większości (z dowódcą na czele) z Żydów, przeważnie zbiegłych z getta słonimskiego. W ten sposób oni przyczynili się niejako do tego, że w żydowskim kosowskim budynku szkolnym przesiąkniętym duchem Tory i Talmudu zaczęła się uczyć młodzież chrześcijańska — prawosławna i rzymskokatolicka. A po wyzwoleniu, gdy zaistniała konieczność powiększenia szkoły, wręcz w barbarzyński sposób, hańbiąc dobre imię miasta, postanowiono zlikwidować to stare miejsce pochówku Żydów i wybudować na nim obok starej szkoły

[18] Zob.: *Гарады і раёны Берасцейшчыны: гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён*, рэд. А. А. Гарбацкі, Брэст 2009, с. 227. W artykule brak informacji o ilości szkół spalonych przez partyzantów. Ponadto szkoła w Iwacewiczach podczas okupacji niemieckiej była czynna. Tylko w czasie przemarszu większej grupy wojsk niemieckich czy węgierskich zamykano ją na okres kilkudniowego pobytu żołnierzy.

— nową, którą ukończono w 1958 r.[19] Zbudowana na „kościach Żydów kosowskich" szkoła czynna była do 2005 r., następnie przeniesiona została do nowego budynku, położonego w pobliżu rzeczki Mutwicy, dawniej zwanej Busiażką. Obecnie na terenie spalonej przedwojennej szkoły i dużego boiska sportowego budowane są domki jednorodzinne.

Kadrę nauczycielską stanowili absolwenci przedwojennej kosowskiej szkoły handlowej, częściowo byli uczniowie kosowskiej sowieckiej dziesięciolatki, która w czerwcu 1941 r. wypuściła pierwszych absolwentów oraz nauczyciele pracujący przedtem w różnych szkołach okupacyjnych. Wszyscy oni zostali przeszkoleni na krótkim kursie[20]. Kierownikiem szkoły został Anatolij Waluszko, mieszkaniec Kosowa (w jego domu mieści się teraz siedziba Gorsowietu), zaś inspektorem powiatowym został Andriej Biriuk ze wsi Buła. Świadectwa wypisywano w języku białoruskim i oddzielnie w języku niemieckim. W szkole panował nastrój wyraźnie podsycanego nacjonalizmu. Uczono nowego hymnu, którego jedna ze strof brzmiała następująco: „Ni Maskal-Balszawik i nie Lachi, tolki ty nas wiadziesz do zary" (Ani Moskal bolszewik i nie Polacy tylko ty [tzn. Białoruś — autor] nas prowadzisz do jutrzenki). Zrozumiałe, że uczniom polskiego pochodzenia było nieprzyjemnie, toteż niektórzy uczniowie nie śpiewali tej zwrotki, a tylko udawali, że śpiewają. Jednakże nie przypominam sobie, aby kogoś ukarano za to, że w ogóle nie śpiewał tego hymnu. Pamiętam, że w szkole było kilku uczniów, którzy nawet kierowali złośliwe uwagi pod adresem Polaków, grożąc, że „was czakaje heta samo, szto i Żydoú" (was czeka to samo, co Żydów), tzn. będziecie zlikwidowani. Nie byli to jednak chłopcy miejscowi, lecz przeważnie z okolicznych wsi, których rodzice zamieszkali w mieście, uciekając przed gniewem partyzantów.

Do tej szkoły uczęszczałem tylko jeden rok 1942/1943. Mieszkałem wówczas bez rodziców, tylko z babcią i dziadkiem, w domu mojej zmarłej ciotki Anny, żony fotografa Józefa Szymańczyka, który po napadzie partyzantów na Kosów opuścił miasto. Wraz ze swoją drugą żoną Ziną i dziećmi — moimi kuzynkami Ireną (ur. 1936) i Anną (1939-1999) wyjechał do Słonimia i tam otworzył nowy zakład fotograficzny. Rodzice moi wówczas mieszkali w Iwacewiczach, ponieważ mama potrzebowała stałej opieki lekarskiej, a w Kosowie nie miał jej kto zapewnić, gdyż po barbarzyńskim spaleniu przez partyzantów szpitala wszyscy lekarze opuścili miasto i nigdy już do niego nie powrócili.

[19] Zob. o budowie tej szkoły: Г. Шастало, *...И чтобы старая школа не пустовала*, „Івацэвіцкі веснік", 19.08.2005, № 110-112, с. 4. Autor w ogóle nie wspomniał, że szkołę zbudowano na grobach starego cmentarza żydowskiego, profanując miejsce spoczynku wielu zasłużonych dla miasta Żydów.

[20] W. Sawicki, *Kosów Poleski...*, s. 265. Publikuje on w swojej pracy unikalną fotografię z tego kursu nieznanego autora, ale data zamieszczona nad nią jest nieprawdziwa (10 sierpnia 1942 r.), gdyż w tym czasie w Kosowie nie było żadnej władzy.

Często odwiedzałem rodziców w Iwacewiczach, gdy mieszkałem w Kosowie. I odwrotnie, kiedy w następnym roku zacząłem uczęszczać do szkoły w Iwacewiczach, to często odwiedzałem babcię i dziadka w Kosowie. Te jednak odwiedziny miały również charakter komercyjny. W Iwacewiczach czasami w szkole nie było zajęć, bo szkołę zajmowało przemieszczające się wojsko niemieckie lub węgierskie. Wtedy zajmowałem się handlem wymiennym, ale tylko z Niemcami. Kupowałem u nich farbę do płótna, mydło, sacharynę, papierosy, kamienie do zapalniczek. Płaciłem przeważnie jajkami kurzymi, masłem lub słoniną. Nabyty towar sprzedawałem kobietom wiejskim lub zanosiłem na sprzedaż do Kosowa. Najbardziej chodliwym towarem była farba oraz maszynki do strzyżenia włosów. Można było za taką maszynkę otrzymać nawet pud słoniny (16 kg). Wtedy przy takich transakcjach pomagał mi niekiedy ojciec. Śmiem twierdzić, że większość tych maszynek do strzyżenia włosów była przeznaczona dla partyzantów w lesie. Zarabiałem nieraz w ciągu dnia więcej, niż mój ojciec za kilka miesięcy.

Trasę z Iwacewicz do Kosowa lub odwrotnie pokonywałem na różny sposób. Albo podwoził mnie ktoś wozem, albo jechałem samochodem ciężarowym z policjantami, których w większości znałem. Wtedy trochę się bałem, ponieważ samochód z policją mógł najechać na minę podłożoną przez partyzantów. Dlatego często kierowca takiego auta zmieniał wcześniej ustaloną trasę. Najczęściej trasę 14 km przemierzałem biegiem. I tak odstępy między dwoma słupami telefonicznymi szedłem, a odstępy między sześcioma słupami biegłem co w przyszłości zaowocowało dobrymi wynikami sportowymi w lekkoatletyce.

Handlując z Niemcami błyskawicznie przyswoiłem wiele wyrazów i zwrotów języka niemieckiego, potrzebnych przy takim handlu. Jednocześnie poznałem niemal wszystkie najbardziej wulgarne niemieckie wyrazy, które zawsze i niemal wszędzie bywają w żargonie żołnierskim. Z czasem zaczęto mnie traktować jak swego rodzaju tłumacza. Szczególne wzięcie miałem u starszych kobiet, którym bardzo trudno było dogadać się z Niemcami.

Ze strony niemieckich żołnierzy Wehrmachtu ani ja, ani moja rodzina w czasie wojny nie zaznali żadnej krzywdy. Stacjonujący koło naszego domu żołnierze zarówno w Kosowie, jak i w miejscu zamieszkania w Iwacewiczach często przychodzili po mleko i jaja. Zawsze płacili wymiennie. Gorzej było z wojskiem węgierskim. Sądzę, że trudno byłoby znaleźć kogoś, kto by nie narzekał na nich. Wielu Węgrów było po prostu pospolitymi złodziejami czy gwałcicielami. Do dziś tkwi w mojej pamięci wiadomość jak głośno mówiono w Kosowie, że we wsi Hoszczewo[21] sześcioro

[21] Zob. o tej wsi: З. В. Лабановская, Н. В. Банасевич (руководители), *Село Гощево (Историко-географиеский очерк).* Работа историко-краеведческого кружка Гощевской средней школы, Гощево 1986.

węgierskich żołnierzy zgwałciło piętnastoletnią dziewczynę, którą matka posłała na łąkę przywiązać cielaka. Zastanawiano się nawet czy zgwałcona dziewczyna wyżyje. U nas w ciągu jednej nocy Węgrzy ogołocili wszystkie klatki z królikami stojące na podwórku, które nigdy nie tknięte były przez żołnierzy niemieckich wielokrotnie stacjonujących obok. Niektórzy mówili, że Niemcy tylko na naszym terenie, przed wojną należącym do Polski, tak zachowywali się. Ponoć na terenach należących do ZSRR żołnierze niemieccy zachowywali się gorzej.

W przeciwieństwie do żołnierzy Wehrmachtu okropnie zachowywały się jednostki niemieckie SS i SD oraz ochotnicze bataliony policji litewskiej, łotewskiej i inne, znajdujące się na usługach Niemców. Razu pewnego przyszedł do nas młody esesman i poprosił mamę o wiaderko, aby mógł nalać do chłodnicy wody. Gdy nie przynosił wiaderka z powrotem, mama posłała mnie, abym je zabrał. Zamiast wiaderka dostałem kopniaka w tyłek, po czym wylądowałem twarzą prosto w pokrzywach. Ledwo wstałem i zacząłem uciekać, żegnany szyderczym śmiechem.

Wyżej wymienione jednostki bestialsko rozprawiały się z ludnością wiejską za rzekomą współpracę z partyzantami, palili całe wsie wraz z ludźmi zamkniętymi w stodołach. Nie zaznawała ludność wiejska i spokoju ze strony partyzantów, którzy potrafili zabrać ostatnią krowę, a nawet ostatnią kurę. A. Ciemienia ze wsi Skuraty codziennie przywoził karmę dla 2 prosiąt i owiec, które jego ojciec przechowywał u Szastały — znajomego mieszkańca Kosowa, zamieszkałego w pobliżu Mereczowszczyzny[22].

Po powrocie władz okupacyjnych do Kosowa nasiliła się też „Polenaktion". Jednym ze sposobów walki białoruskich nacjonalistów z BNS z elementem polskim było sprzyjanie okupantom w wywózce Polaków do przymusowej pracy do Niemiec. Posłużyło temu rozporządzenie generalnego komisarza Białorusi Wilhelma Kube (1887-1943) z 30 października 1942 r., skierowane do przewodniczącego BNS Iwana Jermaczenki, w którym zwracano się o aktywny jego udział w werbowaniu siły roboczej do Reichu. Niemiecka machina wojenna nastawiona na prowadzenie wojny na licznych frontach potrzebowała siły roboczej do zakładów przemysłowych i gospodarstw rolnych. Niemcy, bez mężczyzn powołanych do wojska, sami nie byli w stanie podołać tym zadaniom. J. Jermaczenko już 16 listopada 1942 r. skierował pismo do podległych mu organizacji powiatowych i miejskich polecając dokonanie spisu osób przeznaczonych do wywózki. Zgodnie z instrukcją J. Jermaczenki z 18 listopada 1942 r. każdy powiat musiał wystawić 120 osób, przy czym zwracał uwagę, że w pierwszej kolejności muszą to być Polacy i ci, co będąc Białorusinami, udają Polaków, a tym samym „nie rokują aktywnego

[22] A. Ciemienia, mieszkaniec wsi Skuraty, w rozmowie z autorem 6 maja 2005 r.

udziału w odbudowie ojczyzny"[23]. Zarządzenie J. Jermaczenki, chociaż bez specjalnego entuzjazmu, starano się w Kosowie dokładnie wykonać. Początkowo wzywano przeznaczonych do wywózki do stawienia się w żandarmerii w określonym terminie. Potem doprowadzano na posterunek nawet zatrzymanych prosto na ulicy. Tutaj, po sprawdzeniu tożsamości, przewidzianego do wywózki zatrzymywano, bez możliwości porozumienia się z rodziną i osadzano w piwnicy. W ten sposób zatrzymano Jelizawietę Karnijewską (ur. 1926) idącą do cerkwi na Gromniczną Matkę Bożą. Nie puszczono jej do domu nawet po osobiste rzeczy. Grożono jej, że jak będzie się sprzeciwiać, to policja rozstrzela całą jej rodzinę. Zatrzymani siedzieli w piwnicy do czasu, dopóki nie skompletowano określonej grupy. A następnie w kolumnie ponad 20 furmanek, pod konwojem policjantów przewożono ich do Iwacewicz. Ucieczka praktycznie była niemożliwa, gdyż na każdej furmance siedział uzbrojony policjant. W Iwacewiczach ludzi przeznaczonych do wywózki przetrzymywano przez pewien czas w przydworcowym baraku. Osobiście w 1943 r. byłem przy tym baraku i nawet podawałem chleb znajomym z Kosowa. Po skompletowaniu transportu wagonami towarowymi pod eskortą żołnierzy niemieckich wywożono ich do Niemiec, skąd po wojnie nie wszyscy wrócili do domu.

W Kosowie zanotowano też kilka dobrowolnych wyjazdów do pracy w Niemczech. I tak Aleś Dylko zwany „Tumanem" zgłosił się na ochotnika, gdyż matka jego ponoć była Żydówką, a Iwan Hrib był komunistą. Obaj bali się, że zostaną zdemaskowani przed władzami okupacyjnymi i wraz z rodzinami zostaną zgładzeni[24]. Szczegółowej listy wywiezionych z Kosowa do Niemiec nikt nie sporządził, ale zdecydowaną większość stanowili Polacy wyznania rzymskokatolickiego. Tylko wioskowi byli w większości Białorusinami prawosławnymi[25].

Po wydarzeniach na stadionie i dzięki bohaterskiej postawie „batiuszki" o. Wasilija Antonika wobec Niemców dla wszystkich w mieście stał się on niekwestionowanym autorytetem. Do dziś starsi ludzie w Kosowie nazywają go „Nasz Spasitiel" (Nasz Zbawiciel). Nadal o. W. Antonik wstawiał się u władz za aresztowanymi, posądzanymi o współpracę z partyzantami. To dzięki jego wstawiennictwu zwolniono z więzienia W. Trindę, naszego sąsiada. Chory na tyfus W. Trinda zmarłby w więzieniu, gdyby nie pomoc tego duchownego.

W 1943 r. o. W. Antonik wyjednał zgodę u władz na budowę krzyży przydrożnych, które miały strzec miasto przed okropnościami wojny. Bu-

23 Ю. Грыбоўскі, *Польска-беларускі канфлікт у Генеральнай акрузе „Беларусь" (1941-1944 гг.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2006, nr 25, s. 119-120.

24 Jelena Bakijewicz, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem, sierpień 2007 r.

25 Zob.: Spis wywiezionych do Niemiec do pracy przymusowej (niekompletny) — W. Sawicki, *Kosów Poleski...*, s. 172.

dowę krzyży, a zwłaszcza tkanie, szycie i wyszywanie ręczników uważam za największe wydarzenie ekumeniczne w Kosowie w czasie okupacji niemieckiej. Kobiety — katoliczki i prawosławne razem w uroczystym nastroju, pełnym przyjaźni i wzajemnego szacunku śpiewały pieśni religijne w języku cerkiewnosłowiańskim, polskim, rosyjskim i białoruskim. Zapomniano nawet o istniejącym sporze „czyja Matka Boska jest ładniejsza", czy ta w kościele, czy ta w cerkwi. Przypomniano o tym dopiero po wojnie i to nawet niezbyt dawno.

Wraz z nasileniem się wokół miasta działalności coraz to silniejszej partyzantki represje władz okupacyjnych stawały się brutalniejsze. Nawet tylko podejrzenie o współpracę z partyzantami czy ukrywanie Żydów było karane śmiercią. W 1943 r. tuż przed Wielkanocą rzymskokatolicką rozstrzelano opodal pałacu Pusłowskich Jana Poleszczuka (ur. 1898) z żoną Zofią (ur. 1895) i synami Lucjanem (ur. 1928) i Ryszardem (ur. 1930) — moim najserdeczniejszym kolegą z dzieciństwa. Pretekstem był zarzut udzielania pomocy partyzantom, który sprowadzał się do tego, że gdy w nocy oni przychodzili do miasta, Poleszczuk dawał im jakąś tam lampę. W rzeczywistości chodziło o zajęcie ich domu na mieszkanie dla komendanta policji N. Demszy. Komendant poznał młodą dziewczynę „Siekierczichu" z domu Łukaszewicz, która „podłogi myła w policji" i zapragnął się z nią ożenić. Zdaniem K. Kikun, aby zamieszkać ze swoją „kralą" (pięknością), potrzebne mu było bezpieczne mieszkanie lub domek w pobliżu budynków policyjnych, chroniony przed partyzantami. Domek spełniał takie wymogi, gdyż od strony rzeczki Mutwicy stały zasieki kolczaste oraz posterunki policyjne w nocy. K. Kikun sądzi, że decyzji o rozstrzelaniu rodziny Poleszczuków i innych sam N. Demsza nie podjął. Uważa ona, że była to decyzja jakiegoś szerszego grona, gdyż w przededniu tej zbrodni cała ulica była zastawiona samochodami, a wewnątrz siedziby policji odbywała się jakaś narada.

Z domu wyprowadzono Poleszczuków o 6 godzinie rano. Ich sąsiadka opowiadała, że wyprowadzeni bardzo płakali i krzyczeli. Jeden z policjantów powiedział Ryśkowi, aby ten uciekał do babci tylko nie przez basen, a ulicą. Ale wtedy matka jego nie puściła, mówiąc: „Rysiek nie idź, co nam to i tobie". W Kosowie strzały słyszano, ale gdzie ich rozstrzelano nikt dokładnie nie wiedział. Dopiero po pewnym czasie krewni dowiedzieli się tego od starszej pani Mukosiej. Kto jej powiedział, nie wiadomo. Na miejscu zbrodni postawili krzyżyk. Prawie każdego dnia pod wieczór K. Kikun ze swoją babcią odwiedzały to miejsce modląc się za zmarłych. Wkrótce jednak musiały zaprzestać tych odwiedzin, gdyż dotarła do nich wiadomość, że N. Demsza żałował, iż ich również nie kazano rozstrzelać. Ponadto wydał rozkaz policjantom, by je natychmiast rozstrzelali, gdy tylko tam się pojawią. Po roku, już po wyzwoleniu, zezwolono krewnym na ekshumac-

Fot. Eugeniusz Iwaniec

ję zwłok, pod warunkiem natychmiastowego złożenia ich do zawczasu przygotowanych trumien oraz zezwolono na pochówek na cmentarzu rzymskokatolickim[26].

W tym samym czasie w Mereczowszczyźnie rozstrzelano mistrza skórzanego Jefima Rusieckiego (1897-1943), z pochodzenia Tatara. Pomagał on Żydom, przechowywał ich i zatrudniał. Wraz z nim rozstrzelano jego żonę Julię (ur. 1908), córki Ninę (ur. 1933) i Zinaidę (ur. 1940) oraz syna Konstantina (ur. 1935). Wśród rozstrzelanych znalazł się również przypadkowy świadek — jakiś pastuszek. Rusieckich pochowano na skraju cmentarza prawosławnego na głównej ulicy miasta[27]. Zbiorowa mogiła znajduje się w zaniedbanym stanie, widać, że nikt się nią nie opiekuje (*na zdjęciu*).

Pomimo nie osiągnięcia przez partyzantów wszystkich zamierzonych celów, odnieśli oni jednak jakiś sukces. A mianowicie głównodowodzący P. Proniagin zrealizował swój główny cel — zaplanowane wyprowadzenie z Kosowa ukrywających się tam Żydów. Ponadto, co najważniejsze, już samo zaatakowanie przez kilka oddziałów partyzanckich znanego historycznego miasteczka Kosowa należy uznać za dość śmiały wyczyn. Nie pozostało to, oczywiście, bez echa. Lotem błyskawicy wieść

[26] Por.: przypis 10.

[27] E. Iwaniec, *Napad sowieckiej partyzantki na Kosów Poleski 3 sierpnia 1942 r. (sukces czy klęska?)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", Białystok 2006, nr 25, s. 280.

ta rozniosła się po całej okolicy, z czasem zataczając coraz szersze kręgi. Znalazła się ona nawet w komunikacie Sowieckiego Biura Informacyjnego[28]. Spotęgowane to zostało jeszcze przez olbrzymią akcję propagandową. Pomogły w tym same władze okupacyjne poprzez swoją decyzję o przeniesieniu swoich placówek do Iwacewicz, bez czego sukces propagandowy partyzantów nie byłby znaczący. Fakt ten partyzanci świetnie wykorzystali, zaczęli świadomie nagłaśniać wyolbrzymione, a nie odpowiadające prawdzie, rzekomo poniesione przez Niemców i policję straty. Jednocześnie znacznie pomniejszali swoje straty i wyolbrzymiali swój sukces, nie wspominając przy tym o popełnionych przez siebie przestępstwach (np. spalenie cywilnego szpitala). Ponadto użycie przez partyzantów w czasie napadu na Kosów broni maszynowej i działa oraz dużej liczby ludzi znacznie podniosło ich autorytet, ale też wzbudziło lęk wśród ludności cywilnej. Ludność z większą pokorą zaczęła godzić się na bardzo uciążliwe utrzymanie coraz liczniejszej partyzantki, która w zawrotnym tempie zaczęła wzrastać. Ludność wiejska dość chętnie pomagała partyzantom póki oddziały były małe, ale gdy stawały się coraz liczniejsze, utrzymanie ich dla okolicznych rolników stawało się wręcz niemożliwe. Często można spotkać się z opinią, że ci ograbiani z obu stron chłopi dobrowolnie dzielili się z partyzantami prowiantem. To nieprawda! Stu partyzantów w lesie, to 50 kg chleba dziennie, to ogromny wysiłek dla ludności wiejskiej. Toteż w niektórych wsiach w pobliżu Kosowa trudno byłoby znaleźć nawet kurę. Obecność dużych zgrupowań partyzantów i ich coraz śmielsze ataki na pozycje Niemców często znajdowały wyraz w brutalnym traktowaniu przez okupantów ludności cywilnej, która była bezbronna wobec obu stron. To jej należą się pomniki!

Teraz do lasu przeważnie uciekała młodzież zagrożona wywózką na roboty do Niemiec, co w rezultacie doprowadziło do zaniechania przez władze okupacyjne dalszego poboru. Wielu członków rodzin policjantów (nawet dalszych) oraz tych, co często nawet z błahych powodów naraziła się partyzantom, w obawie przed represjami z ich strony opuściło wsie i przeniosło się do strzeżonych miast.

Propaganda w wydaniu partyzantów miała swój sens w warunkach okupacji niemieckiej, gdyż wszystkie metody walki, które prowadziły do zniszczenia wroga, posiadały swoje uzasadnienie. Szkoda tylko, że i po wojnie nie zdjęto z tamtych wydarzeń naleciałości propagandowych i nie przedstawiono wydarzeń związanych z napadem na Kosów z należytym szacunkiem dla faktów. Wręcz odwrotnie, kontynuowano bałwochwalstwo, oddawano hołd osobom nie zawsze zasługującym na to, świętowano jubileusze[29] zamiast poddać głębokiej analizie przeszłość w oparciu o fakty.

[28] Э. Максимова, *Жил ли праведник по правде*, „Известия", 1.03.1995, № 39.

[29] П. Мергес, *Боль страт стукае ў сэрцы*, „Івацэвіцкі веснік", 14.08.1992, № 38, с. 1-4.

Na odremontowanym domku, w którym mieszkał o. Wasilij Antonik umieszczono tablicę pamiatkową oraz nadano jego imię jednej z bocznych ulic Kosowa dopiero po piśmie Antona Trindy z Tweru (Federacja Rosyjska) do prezydenta Republiki Białoruś Aleksandra Łukaszenki w 2008 r.

Treść tablicy: „W tym domu w latach 1920-1971 mieszkał protoijerej Wasilij Filimonowicz Antonik, który we wrześniu 1942 r. uratował mieszkańców m. Kosowa od rozstrzelania przez niemiecki oddział represyjny. Honorowy obywatel miasta". Fot. Eugeniusz Iwaniec

W czasie napadu i po nim partyzanci spalili nie mniej budynków publicznych i prywatnych niż to miało miejsce w czasie frontowych działań wojennych w latach 1941 i 1944. W 1942 r. spalono niemal całą Mereczowszczyznę wraz z domkiem T. Kościuszki, a w 1944 r. tuż przed wyzwoleniem partyzanci spalili ostatecznie również pałac Pusłowskich. Mówi się, że do podpalenia pałacu przyczynili się głównie bracia Fiodor i Iwan Kazimirczykowie wraz ze swoim ojcem ze wsi Skuraty[30]. Chciano go spalić znacznie wcześniej, ale ponoć stanowczo sprzeciwiał się temu Nikołaj Trinda, kosowski partyzant, i dopiero po jego śmierci, tuż przed wyzwoleniem, dokonano tego przestępczego wyczynu[31]. Zabytki te przed wojną 1939 r. przynosiły sławę i rozgłos miastu, były magnesem przyciągającym turystów i nawet mężów stanu, a Kosów tętnił życiem. Spalono również wiele domów cywilnych chwilowo opuszczonych przez właścicieli ze względu na panujące bezprawie.

W związku z napadem z Kosowa wyjechało wielu znanych obywateli. Byli to ludzie różnych zawodów, miejscowa inteligencja. Po wojnie bardzo przydaliby się przy materialnej i duchowej odbudowie miasta. Większość z nich nigdy już do Kosowa nie powróciła, zasilając szeregi inteligencji w Polsce, w Europie, w obu Amerykach czy nawet w Australii. Najgorsze było jednak to, co pragnę szczególnie podkreślić, że z powodu napadu na Kosów jego mieszkańcy stanęli w obliczu zbiorowej odpowiedzialności przed Niemcami, równającej się masowemu zabójstwu i niemal cudem uniknęli totalnej zagłady ze strony wojsk pacyfikacyjnych.

W napadzie na Kosów należy też dopatrywać się przyczyny administracyjnej degradacji miasta z wielowiekową tradycją, które wcześniej było siedzibą powiatu. W mieście jakby przygasło życie. Nie było żadnych spotkań towarzyskich czy imprez rozrywkowych. Miasto czasami robiło wrażenie wymarłego. Tylko dzieci beztrosko hasały po ulicach czy na basenie. Wszędzie widoczne były ślady napadu partyzanckiego.

Już na początku 1944 r. było prawie pewne, że wkrótce nastąpi koniec okupacji niemieckiej. Z biegiem czasu coraz częściej było słychać i widać echa nalotów samolotów sowieckich, a następnie również coraz bliższe odgłosy huku dział. Zaczęły pojawiać się też pierwsze wycofujące się oddziały niemieckie. W pierwszych dniach lipca Kosowo opuściła „policja białoruska" wraz z żandarmerią niemiecką. Policja opuszczając miasto częściowo podpaliła swoje budynki pozostawiając wiele karabinów i amunicji. Wraz z policjantami wyjechała znaczna część ich rodzin, przeważnie

[30] J. Bakijewicz, mieszkanka Kosowa, w rozmowie z autorem, sierpień 2007 r.

[31] П. Коняев, *Шляхетския роды и Коссовская земля* (wydruk komputerowy opracowania, nadesłany do redakcji czsopisma „Газета для всех"), c. 30, w posiadaniu autora.

na zarekwirowanych zaprzęgach konnych. Jechali w kierunku Różany[32], drogą przez Busiaż. Pamiętam dobrze ich wyjazd, gdyż po drodze strzelali w powietrze. Zaraz po ich wyjeździe chmara dzieciaków oraz starszych chłopców rzuciła się do plądrowania porzuconych budynków policyjnych. Oczywiście wśród nich byłem również ja. Dziś z przerażeniem wspominam ten dzień, gdyż w jednej z sal razem z Siergiejem Filipowiczem strzelaliśmy z porzuconych karabinów ostrą amunicją. Jak nas wtedy nie zabił czy nie zranił jakiś rykoszet, pozostaje to dla mnie do dziś wielką tajemnicą. Naszą „zabawę" przerwało niespodziewane pojawienie się przy bramie wjazdowej motocykli z kilkoma oficerami niemieckimi, którzy bacznie zaczęli przypatrywać się temu, co się tu dzieje. Natychmiast zaczęliśmy uciekać. Siergiej na lewo, a ja na prawo przez zasieki z drutu kolczastego. Na szczęście teren nie był zaminowany. Przez parę dni nic się nie działo w Kosowie, a potem zaczął się przemarsz dużej ilości wojsk węgierskich. Gdzieś tam było słychać odgłosy walk, aż 11 lipca do Kosowa wkroczyła Armia Czerwona. Powitanie odbyło się na obecnej ulicy T. Kościuszki. Było ono o wiele skromniejsze niż w 1939 r., gdyż miasto bardzo wyludniło się i ciągle leczyło rany zadane w wyniku napadu.

Spalenie przez partyzantów niemal wszystkich budynków użyteczności publicznej i licznych domów prywatnych w Kosowie zmusiło po wojnie (w 1947 r.) sowieckie władze administracyjne do przeniesienia siedziby urzędu powiatowego z Kosowa do Iwacewicz. Władze uznały bowiem, że łatwiej będzie rozbudować położone przy kolei żelaznej i głównym szlaku komunikacyjnym Iwacewicze, niż odbudować Kosów. W rezultacie Iwacewicze zaczęły się szybko i dynamicznie rozwijać. Dziś jest to już piękne miasto liczące około 25 tysięcy mieszkańców. A Kosów zaczął cofać się w rozwoju. Dziś liczy zaledwie 2,5 tysiąca obywateli[33]. Najzdolniejsza młodzież zaczęła opuszczać miasto. Rdzenni mieszkańcy to zaledwie około 2% przeważnie ludzi starszych. Nowi mieszkańcy pochodzą głównie z okolicznych wsi. Nie są oni jednak związani uczuciowo z miastem. Przygasło w nim życie kulturalne i sport.

W rezultacie napadu na Kosów 3 sierpnia 1942 r. miasto poniosło ogromne straty materialne i duchowe. Toteż napad ten należy uznać za najgorsze wydarzenie w historii Kosowa i Mereczowszczyzny obok zagłady Żydów i innych obywateli nie tylko w czasie okupacji niemieckiej. Nie był on w żadnym wypadku chwalebnym wyczynem. Bez dokładnej analizy jego przyczyn i skutków niemożliwe byłoby poznanie dalszych losów miasta i Mereczowszczyzny, trudno byłoby też zrozumieć obecną rzeczywistość miasta.

[32] W. Karpyza, *Różana*, [w:] *Ziemia Wołkowyska*, Lębork 2006, t. II, s. 111-122.

[33] *Ивацевичский район. Вчера — сегодня — завтра*, Барановичи 2003, c. 5-6.

Eugeniusz Iwaniec — dr hab., historyk i rusycysta, b. prof. nadzw. Wyższej Szkoły Studiów Międzynarodowych w Łodzi. Emerytowany, długoletni pracownik naukowo-dydaktyczny Uniwersytetu Łódzkiego. Urodził się 10 października 1931 r. w Kosowie Poleskim. Od najmłodszych lat był związany z tradycją kościuszkowską. W nauce światowej jest szeroko znany jako badacz dziejów i kultury duchowej i materialnej Rosjan staroobrzędowców. Jest autorem kilku książek i około czterdziestu artykułów. Obecnie utrwala swoje wspomnienia związane z miejscem urodzenia. Odznaczony m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Medalem Komisji Edukacji Narodowej oraz Pamiątkowym Medalem Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki w Warszawie.

Аляксей Шаланда, *Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X-XVIII стст. Геральдычна-сфрагістычныя нарысы*, Мінск: Беларуская навука, 2012, 182 с.: ілюстрацыі. Наклад 500 асобнікаў.

Бібліятэка айчыннай гістарыяграфіі сярэднявечча і новага часу папоўнілася чарговай вартай увагі спецыялістаў публікацыяй. Пабачыў свет збор артыкулаў Аляксея Шаланды, вядомага беларускага геральдыста і спецыяліста па гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Названы томік складаецца з васьмі тэкстаў, якія былі надрукаваны аўтарам ад 2001 да 2011 гг. у розных навуковых зборніках, часопісах і матэрыялах канферэнцый. Аб'яднанне іх пад адной вокладкай можна разглядаць як своеасаблівае падсумаванне зробленага папярэднікамі, сучасны стан і будучую навукова-даследчую праграму геральдычных і сфрагістычных даследаванняў на Беларусі.

Вядома, што медыявістыка гэта інтэрдысцыплінарны накірунак гістарычнай навукі, які злучае традыцыйнае гістарыяграфічнае даследаванне са шматлікімі спецыяльнымі. У гэтай сітуацыі вартасць геральдыкі і сфрагістыкі пры гістарычных даследаваннях заўсёды высока ацэньвалася навукоўцамі. Авалоданне метадалогіяй і методыкай падобных штудый лічыцца добрым знакам сярод навукоўцаў. Адным словам, падобны, інтэрдысцыплінарны, падыход значна павялічвае інтэрпрэтацыйныя магчымасці інфармацыі адпаведных крыніц. Гэта звязана з тым, што спецыфіка сярэднявечча і новых часоў прасочваецца і праяўляецца ў шматлікай колькасці сімвалаў і знакаў, якія з большага выглядаюць таямнічымі для нас сённяшніх. Аднак гэта не бессэнсоўныя „абракадабры", а добра зачыненая інфармацыя, якую мы, даследчыкі, павінны вызваліць. Геральдыка і сфрагістыка з'яўляюцца тут пэўнымі ключамі.

Актуальнасць геральдычных і сфрагістычных штудый па гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у беларускай навуцы відавочна і бясспрэчна: а) велізарны матэрыял і мінімальная колькасць спецыялістаў; б) слабасць метадалагічная і метадычная; в) адсутнасць грунтоўных калекцый (не толькі музейных, а нават архіўных).

Пры гэтым сітуацыя не выглядае крытычнай. Даробак Анатоля Цітова шмат у чым стаў грунтам для шматлікіх спецыяльных даследаванняў Аляксея Шаланды па пытаннях як прыватнай (шляхецкай), так і дзяржаўнай (земскай) сімволікі і геральдыкі. Менавіта, апошняя стала ўвагай аўтара пры складанні рэцэнзаванага зборніка.

У сваіх тэкстах А. Шаланда вельмі смела і абгрунтавана змагаецца са шматлікімі геральдычнымі „міфамі" і непаразуменнямі, якія

прадстаўлены папярэднікамі і часткова замацаваліся ў гістарыяграфіі. Выкарыстоўваючы багацейшы крыніцазнаўчы матэрыял, больш дасканалыя метадалагічныя прыёмы і актуальны стан развіцця гістарыяграфіі, гэтае „змаганне" ў тэкстах А. Шаланды пераўтварылася ў навуковыя, добра трывалыя, канструкцыі. Аўтар таксама заслужыў пахвалы за ўвядзенне і аналіз малавядомых у айчыннай гістарыяграфіі крыніц, звязаных з геральдыкай і сфрагістыкай ВКЛ: гербоўнікі XV ст. — *Codex Bergshammar* са Стакгольма, *Armorial Lyncenich* з Бруселя, *Хроніка Канстанцкага сабора 1414-1418 г.* Ульрыха Рыхенталя і інш.

Як адзначалася на пачатку, рэцэнзаваны зборнік артыкулаў Аляксея Шаланды складаецца з 8 нарысаў, якія нібыта маюць самастойную завершаную нарацыю, але аб'яднаны паміж сабою дэфініцыяй „дзяржаўныя сімвалы і гербы".

Нарыс першы: *Сімволіка і геральдыка Полацкай дзяржавы.* Вялікае значэнне Полацкай зямлі/княства ў гісторыі Беларусі сёння прызнаецца ўсімі як аксіёма. Здаўна разнастайныя пытанні гісторыі, археалогіі, мастацвазнаўства і культуразнаўства прыцягвалі ўвагу даследчыкаў. Праўда, сімволіка Полацкай дзяржавы была па-за ўвагай. Нарэшце, тэкст А. Шаланды выпраўляе сітуацыю, пры гэтым адшуквае дадатковыя аргументы адносна своеасаблівасці палітычнага ладу Полацкага княства. Аўтар звярнуў увагу, што на мініяцюрах Радзівілаўскага летапісу толькі галава Усяслава была пакрыта адмысловай каронай, у адрозненні ад іншых князёў Русі. Больш таго, яна падобна да заходнееўрапейскіх, а не візантыйскіх узораў. А гэта сведчыць, на думку А. Шаланды, пра ўсведамленне адметнасці і суверэнітэту Полацкага княства ў мінулым сярод інтэлектуалаў часоў стварэння Радзівілаўскага летапісу (с. 10).

У выніку грунтоўнага даследавання А. Шаланды высвятляецца, што сімволіка і геральдыка Полацкай дзяржавы на працягу больш за 500 год была неаднастайнай. У залежнасці ад палітычнага кантэксту і часу пануючай улады, яна без праблем змянялася. Для лепшага разумення геральдычнай сімволікі Полацкай дзяржавы Аляксей Шаланда прапануе наступны храналагічны падзел яе гісторыі ад X да XV ст.:

1. Княжацкі: X — пачатак XII ст.
2. Рэспубліканскі: 20-е гады XII — 70-я гады XIV ст.
3. Вялікакняжацкі: канец 70-х — 80-я гады XIV ст.
4. Баярска-намесніцкі: канец XIV — канец XV ст.

Падставай для вышэйназванай перыядызацыі з'яўляецца сфрагістычны і геральдычны матэрыял, што робіць яе вузкаспецыялізаванай і агульнай. Справа ў тым, што выпадковая знаходка раней невядомай пячаткі, звязанай з Полацкай дзяржавай, можа ў значнай ступені

змяніць і перыядызацыю з храналогіяй, і інтэрпрэтацыі. Па-другое, стварэнне кожнай перыядызацыі/храналогіі гэта вынік нашых сённяшніх разважанняў, своеасаблівая нарацыйная канструкцыя, на кшталт і трываласць якой уплываюць колькасць інфармацыі і якасць яе апрацоўкі. У выпадку падзелу полацкай гісторыі на перыяды, этапы, стадыі, кожны спецыяліст (гісторык, археолаг, гісторык архітэктуры, гісторык рэлігіі) кладзе свой матэрыял, а гэта няправільна. Напрыклад, тэкст А. Шаланды абсалютна не пераконвае і не падмацоўвае вылучэнне такога доўгага другога перыяду. Наадварот, роля князёў, асабліва смаленскай галіны Рурыкавічаў, у сфаргістычным і геральдычным матэрыяле большая ад так званых „рэспубліканскіх пачаткаў". Разважаць і гаварыць на дадзеную тэму можна доўга, але карысць будзе толькі ад грунтоўнай, па-сапраўднаму акадэмічнай дыскусіі па праблемах перыядызацыі і храналогіі Полацкай дзяржавы ў сярэднявеччы і новым часе.

Дадзены тэкст выклікаў чарговы раз рэфлексію аб ролі і значэнні „рускага пачатку" ў гісторыі ВКЛ. Малая колькасць даследаванняў у названым накірунку надалей стварае сітуацыю незадавальнення і незавершанасці. Даўняя праца пецярбургскага гісторыка Андрэя Дварнічэнкі і нешматлікія артыкулы Васіля Вароніна не ратуюць сітуацыі. Даследаванні „Русі Літоўскай" павінны стаць галоўным лозунгам усіх беларускіх гісторыкаў адпаведнага профілю. Адзначым, што свой уклад ужо зрабіў Аляксей Шаланда. Аналізуючы дастаткова багаты сфрагістычны і нумізматычны матэрыял сярэдзіны XIV да сярэдзіны XV ст. ён выявіў, што сярод прэтэндэнтаў на спадчыну Русі ў геральдыцы шырока выкарыстоўваецца выява „льва". „(...) выкарыстанне льва ў розных варыянтах у Галіцка-Валынскім княстве, Смаленску, Полацку, Ноўгарадзе Вялікім, Пскове, Маскве сведчыць, што ў другой палове XIV — першай палове XV ст. ён з'яўляўся агульным сімвалам Русі" (с. 42). Таксама колеры — золата і блакіт, на яго думку сапраўдныя колеры сярэднявечнай Русі. Адмова ў свой час ад „львоў" на карысць іншых выяваў А. Шаланда кваліфікуе як страта Полацкам і Смаленскам сваёй самастойнасці ў складзе ВКЛ за панаваннем Вітаўта (с. 44). У рэшце рэшт, у пачатку XVI ст., з фармаваннем новай адміністарцыйна-тэрытарыяльнай структуры ВКЛ (стварэнне Полацкага і іншых ваяводстваў), гербы з выявай „львоў" былі забытыя. Новастворанае ваяводства першапачаткова атрымала герб з выявай „аленя". Мне заўсёды было цікава, якія матывы кіравалі тагачаснымі ўладарамі і герольдамі пры наданні і зменах адпаведных вобразаў на пячатках і гербах?

Нарыс другі: *„Пагоня" — дзяржаўны герб Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў XIV-XVIII стст.* Жарсці па „Пагоні"

яшчэ не хутка скончацца ў беларускім гістарычным і ідэалагічным дыскурсах. Праблема вельмі простая — павольны працэс стварэння сапраўднай беларускай нацыянальнай ідэалогіі сутыкаецца з моцнымі „канкурэнтамі" — савецкай і постсавецкай, актуальнай дзяржаўнай, эгацэнтрычнай літоўскай і інш. Адзіным выйсцем у дадзенай сітуацыі — гэта метадычная навуковая праца па вывучэнню названага сімвалічнага феномена ВКЛ. І добрым крокам у праўдзівым накірунку можна лічыць рэцэнзаваны тэкст А. Шаланды. Галоўная выснова, да якой прыйшоў аўтар, што дзяржаўны герб ВКЛ „Пагоня" мае амаль стагадовы час (канец XIV — канец XV ст.) замацавання яго ў гэтым статусе. Ён прайшоў даволі доўгі працэс „геральдызацыі" ад конных выяваў з партрэтных пячатак вялікіх князёў літоўскіх і спалучэння іх з асабістымі гербамі Уладзіслава Ягайлы — „Бойча" і Вітаўта — „Калюмны". На жаль, апошні прайграў канкурэнцыю, па прычыне вымірання роду Кейстутавічаў. На мяжы XV-XVI стст. герб ВКЛ канчаткова сфарміраваў свой малюнак і набыў імя: конны рыцар з мячом, падвойны крыж на малой тарчы і назва „Пагоня".

Нарыс трэці: *„Banderia Lithwanorum et Ruthenorum": да праблемы сімволікі харугваў войска ВКЛ у бітве пад Грунвальдам у 1410 г.* Колькасць харугваў войска Вялікага Княства Літоўскага ў дадзенай бітве бесперапынна прыцягвае ўвагу даследчыкаў. У асяроддзі польскіх гісторыкаў (Ежы Лойка, Стэфан Кшыштаф Кучыньскі) склалася даволі „песімістычная" пазіцыя адносна яго складу. Выдавалася, што магчымасці наратыўных крыніц вычарпаны, таму дадатковая інфармацыя бярэцца з геральдычных. Аляксей Шаланда на падставе аналізу геральдычнай сімволікі змог вылучыць 40 харугваў у войску ВКЛ пад Грунвальдам, падзяліўшы іх на шэсць гуфаў — вялікакняжацкі (харугвы 1-5), Троцкай зямлі (харугвы 6-15), Віленскай зямлі (харугвы 16-22), Смаленскай зямлі (харугвы 23-25), гасцей і наёмнікаў (харугвы 26-30), Жамойцкай зямлі (харугвы 31-40). Важная выснова, што адзнакі адрозненняў, сцягі з выявамі „Пагоні" (30 штук) і „Калюмнаў" (10 штук), раздадзеныя Вітаўтам перад бітвай, выконвалі функцыю візуальнай ідэнтыфікацыі, а не адлюстроўвалі сімволіку зямель, князёў і рыцарства ВКЛ. Аналіз арганізацыі войска ВКЛ пад Грунвальдам дазволілі Аляксею Шаланду заўважыць пэўныя змены, якія былі выкліканы ганебнай паразай над Ворсклай у 1399 г. Апошняя прымусіла гаспадара Вітаўта больш актыўна заняцца рэфармаваннем свайго войска на заходнееўрапейскі ўзор. Але гэта тэма асобнага даследавання.

Нарыс чацвёрты: *„Гербавыя вайны" паміж ВКЛ і Польскім Каралеўствам у кантэксце інтэграцыйных працэсаў у другой палове XVI ст.* Падобныя войны з'яўляюцца адной з форм ідэалагічна-інфармацыйнага супрацьстаяння розных палітычных арганізмаў, нават, аб'-

яднаных у супольнае дзяржаўнае ўтварэнне. Узаемаадносіны паміж шляхецкім станам ВКЛ і РП з пункту гледжання сацыяльнай іерархіі і гістарычнай традыцыі („старэйшыя і малодшыя”) адносяцца ў гістарыяграфіі да дыскусійна „вечнай” тэмы. Літоўска-руская шляхта пры кожнай магчымасці баранілася ад польскіх нападаў і намёкаў на „другі шэраг” праз стварэнне ўласнага гістарычнага наратыву і генеалагічных легенд. Яскравым прыкладам з'яўляюцца дзве „гербавыя вайны” другой паловы XVI ст., якія аналізуе Аляксей Шаланда. Першы канфлікт на мяжы 50-60-х гадоў быў звязаны з вызначэннем статусу і функцый польскіх шляхецкіх гербаў на тэрыторыі ВКЛ і прававым абгрунтаванні іх выкарыстоўвання. Другі канфлікт распачаўся непасрэдна пад час Люблінскай уніі 1569 г. і з перапынкамі цягнўся да 80-х гадоў. Сутнасць яго палягала на тым, што інкарпарыцыя Падляшша, Валыні і Кіеўшчыны ў склад Кароны Польскай выклікала незадаволенне мясцовай шляхты і „пралітоўскія” настроі, асабліва часткі павятовых эліт.

Нарыс пяты: *Ці былі памылкі на вялікіх пячатках ВКЛ Стэфана Баторыя 1576-1586 гг.?* і нарыс сёмы: *Зямельная геральдыка ВКЛ эпохі Вазаў у другой палове XVI — першай палове XVII ст.* падобныя па абранай праблеме даследавання і маюць даволі прыкладны характар. Названыя тэксты прадстаўляюць аналіз канкрэтнага сфрагістычнага матэрыялу. Для сярэднявечча і рэнесансу вельмі важнымі былі сімвалы пануючых асоб і пячаткі дзяржаў, якія нельга было выкарыстоўваць з памылкамі ў выявах. У выпадку вялікіх пячатак ВКЛ, якімі замацоўваліся дакументы, на думку А. Шаланды, памылак не было. Напрыклад, вялікая пячатка ВКЛ Стэфана Баторыя 1576 г. з'яўляецца пераробкай пячаткі папярэдніка — Генрыха Валуа 1574 г. Шведскія Вазы, новая дынастыя на троне ВКЛ, таксама атрымалі даволі складаную па кампазіцыі выяву вялікай пячаткі з 11 ваяводскімі гербамі, сярод якіх знайшлі месца Валынскае, Смаленскае, Кіеўскае, Падляшскае. Аляксей Шаланда лічыць, што сфрагістычная праграма вялікай пячаткі ВКЛ дынастыі Вазаў адлюстравала жаданне засведчыць адзінства РП і яе магутнасць, таксама нагадаць пра страчаныя землі ў выніку Люблінскай уніі і нарэшце ўніфікаваць дадзеную пячатку з кароннай.

Нарыс шосты: *Выява мядзведзя ў зямельнай геральдыцы ВКЛ: ад герба Смаленскай Русі да герба Жамойці.* Мядзведзь, які нам вядомы па беларускіх і літоўскіх казках і легендах, меў вялікае значэнне ў геральдыцы ВКЛ. Яго выява ад часоў Вітаўта да Люблінскай уніі правандравала ад герба Смаленскага княства, праз неафіцыйны статус трэцяга дзяржаўнага герба ВКЛ да герба Жмудскага староства ў сярэдзіне 70-х гадоў XVI ст. У працэсе змяняліся выявы і колеры.

Напрыклад, з’яўленне ашыйніка А. Шаланда прапануе тлумачыць як несваводу, недабравольнасць. У выпадку Смаленскага княства — страта яго на карысць Маскоўскай дзяржавы, а ў выпадку Жмудзі — вайсковы характар яе далучэння да ВКЛ у часы Вітаўта.

Нарыс восьмы: *Святы архангел Міхаіл — герб Наваградскага ваяводства ВКЛ у XVI-XVIII стст.* Крыніцы ўвесь час сведчаць аб разнастайных зменах геральдычных выяваў на ўсіх узроўнях Вялікага Княства Літоўскага — дзяржаўным, земскім, гарадскім, прыватным. Падобная сітуацыя (магчыма, натуральная для насельніцтва ВКЛ) стварыла вялікія цяжкасці сучасным даследчыкам. А яшчэ частая некамплектнасць крыніцазнаўчай базы. Усё гэта разам з’яўляецца цудоўнай глебай для стварэння шматлікіх „геральдычных міфаў” і непаразуменняў. Адзін з іх звязаны з выявай герба Навагрудскага ваяводства. Папярэднія даследчыкі (Ежы Лойка, Анатоль Цітоў) канстатавалі геральдычную разнастайнасць для Навагрудчыны, прапануючы для розных этапаў „Пагоню”, „Крыж”, „Чорнага Анёла”. Раней падобна думаў і А. Шаланда. Новы, больш грунтоўны аналіз існуючага матэрыялу дазволіў яму абгрунтавана канстатаваць, што адзіным геральдычным сімвалам Наваградскага ваяводства ў ВКЛ была выява святога архангела Міхаіла, якая з 70-х гадоў XVI ст. з пяра Барташа Папроцкага набыла выгляд і назву „Чорнага Анёла”.

Вышэйпрыведзены агляд тэкстаў Аляксея Шаланды (з пэўнымі заўвагамі і пажаданнямі) натуральна не вычэрпвае іх зместу. Іншыя спецыялісты ў іх адкрыюць для сябе як карыснае, так і крытычнае. Аднак усведамленне магчымасцей геральдычнага і сфрагістычнага матэрыялу і метадаў для вывучэння мінулага Вялікага Княства Літоўскага (і Беларусі) цвёрда ўкаранілася ў свядомасці айчынных гісторыкаў.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

Рэвізія Полацкага ваяводства 1552 года, уклаў Васіль Варонін, Менск 2011, 271 с.

Беларуская сучасная гістарыяграфія папоўнілася чарговым вельмі каштоўным прадуктам. Як тэматычны дадатак „Полацак: падарожжа ў прасторы і часе" да часопіса „ARCHE-Пачатак" № 5 за 2011 год была перавыдадзена так званая „Рэвізія Полацкага ваяводства 1552 г.". Укладальнікам пазначаны даволі вядомы беларускі гісторык сярэдняга пакалення Васіль Варонін, ім жа напісана прадмова. Здаецца, В. Варонін з'яўляецца адзіным айчынным даследчыкам, які грунтоўна вывучае Полаччыну XIV-XVI стст.[1] Падрабязны геаграфічны паказальнік-каментар і змястоўную гістарычную карту „Полацкае ваяводства ў сярэдзіне XVI ст." падрыхтавалі Віктар Цемушаў і Зміцер Віцько. На жаль, першага з аўтараў, Віктара Цемушава, няма ўжо з намі.

Рэцэнзаваная публікацыя падрыхтавана на падставе выданняў: *Полоцкая ревизия 1552 года*, подготовил к изданию И. И. Лаппо, Москва 1905; *Описание полоцких владычных, монастырских и церковных земель ревизорами 1580 года*, подготовил к изданию И. И. Лаппо, Москва 1907.

У гэтай сувязі паўстала пытанне да ўкладальніка: як вынікае з прадмовы Івана Лапы да яго выданняў 1905 і 1908 гадоў, падставай да друку *Полацкай рэвізіі 1552 г.* і *Апісання 1580 г.* з'яўлялася рукапісная кніга, якая захоўвалася ў той час у Ваенна-вучоным архіве Галоўнага штаба пад сігнатурай — аддзяленне 5 № 78. Дарэчы, вельмі прафесійнае археаграфічнае апісанне названай кнігі зрабіў уласна І. Лапа. Ці былі спробы выявіць (знайсці, пазнаёміцца) і апісаць сучасны стан названага дакумента? Ці ўвогуле — дадзеная рукапісная кніга існуе і ў якім сённяшнім расейскім архіве знаходзіцца? Бо як вынікае з прадмоў І. Лапы да сваіх выданняў, ён па прычыне ўрыўкавасці не друкаваў 18 аркушаў, на якіх змешчаны пачатак рэвізіі Полацкага

[1] Назавем некаторыя з яго навуковых прац: В. Варонін, *Полацк і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVI ст.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2002, t. 17, s. 211-219; ён жа, *Тэстамент полацкага бургамістра Давыда Панкова*, [у:] *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Полацк 2003; ён жа, *Войт-ваявода і мяшчане ў канфлікце 1558 г. у Полацку*, „Соціум: Альманах соціальної історії", Київ 2007, вып. 7; ён жа, *Праваслаўныя храмы і манастыры горада Полацка (да 1582 г.)*, „Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы", Мінск 2009, вып. 2; ён жа, *Арганізацыя гарадской улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы", Мінск 2010, вып. 3.

ваяводства 1580 г. Калі яны захаваліся, дык варта было б тыя аркушы надрукаваць.

Адносна ідэі перавыдання „Полацкай рэвізіі 1552 г.” мы маем яшчэ адну вельмі сур’ёзную заўвагу (альбо хутчэй параду). Нам падаецца, што сёння трэба спрабаваць максімальна збіраць крыніцы аднаго часу, якія тэматычна датычацца той самай тэрыторыі. Маецца на ўвазе, што існуе шэраг апісанняў Полацкага ваяводства блізкіх па часе рэвізіям 1552 і 1580 гг. Вядома, што ў Літоўскай метрыцы пад №№ 560 і 573 захаваліся полацкія пісцовыя кнігі, складзеныя маскоўскай акупацыйнай адміністрацыяй за час 1563-1573 гг. У свой час яны былі надрукаваны (праўда не камплектна) Расейскім імператарскім геаграфічным таварыствам пад рэдакцыяй Мікалая Калачова[2]. Пазней названыя пісцовыя кнігі былі даволі грунтоўна, асабліва з пункту гледжання геаграфічнай геаграфіі, прааналізаваныя Мікалаем Аглоблінам. Ім жа была складзена карта Полацкага павета другой паловы XVI ст. з вялікай „тлумачальнай запіскай”[3]. Апошнім часам полацкімі пісцовымі кнігамі 1563-1571 гг. занялася Віалета Ярмак[4].

Яшчэ „за царом”, расейскі гісторык В. Паноў на падставе інфармацыі з „Рэвізіі 1552 г.” паспрабаваў прааналізаваць сацыяльны лад Полаччыны на той час[5]. У беларускай гістарыяграфіі дадзеная ўнікальная крыніца была падставай спецыяльнага тэксту аднойчы. Маецца на ўвазе артыкул Міхаіла Спірыдонава „Полаччына ў сярэдзіне XVI ст.”[6] Такім чынам, відавочна запатрабаванне на манаграфічнае даследаванне „Рэвізіі Полацкага ваяводства 1552 года” ў айчыннай навуцы. А рэцэнзаванае перавыданне будзе неабходнай крыніцазнаўчай базай.

Дадзенае перавыданне складаецца з наступных частак: „Прадмовы” — аўтарства Васіля Вароніна; перакладзенай (невядома навошта) на беларускую мову „Прадмовы” Івана Лапы з 1905 года; уласна зместу Полацкай рэвізіі 1552 года; як дадатак „Апісанне полацкіх

[2] *Писцовые книги Московского государства*, ч. I, отд. II, Санкт-Петербург 1877, с. 421-566.

[3] Н. Н. Оглоблин, *Объяснительная записка к карте Полоцкого повета во 2-й половине XVI века*, [у:] *Сборник археологического института*, Санкт-Петербург 1880, кн. 3, отд. 2, с. 3-53; кн. 4, отд. 2, с. 3-75.

[4] В. Ю. Ермак, *Землевладение российских помещиков в Полоцком повете в 1563-1571 гг. по данным писцовых книг*, „Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы”, Мінск 2009, вып. 2.

[5] В. А. Панов, *Социальный строй Полоцкой земли по данным «Полоцкой ревизии 1552 г.»*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1915, № 4, с. 209-263; № 5, с. 1-64.

[6] М. Спірыдонаў, *Полаччына ў сярэдзіне XVI ст.*, „Commentarii Polocenses Historici = Полацкія Гістарычныя Запіскі”, Polociae Novae — Mensci 2004, t. 1, s. 5-19.

уладычных, манастырскіх і царкоўных зямель рэвізорамі 1580 года"; імяннога паказніка і геаграфічнага паказніка-каментара. Сам тэкст „Рэвізіі..." у арыгінале быў падзелены на чатыры часткі: „Замок Полоцкій", „Место Полоцкое", „Шляхта Полоцкая" і „Церков Полоцкая". У параўнанні з падобнымі інвентарызацыйнымі акцыямі ўлад ВКЛ у сярэдзіне XVI ст. (апісанне ўкраінскіх замкаў, Віцебска, Магілёва і інш.) полацкая сярод спецыялістаў лічыцца найбольш інфармацыйнай і падрабязнай. Справа ў тым, што рэвізоры апісалі замак, места, цэрквы, уладальнікаў зямельнай уласнасці па гарадскіх пасадах — мяшчан, службовых і прыгонных сялян, казакоў, пушкароў — па прозвішчах з іх маёмасцю і абавязкамі. Не абмінулі ўвагу выканаўцаў „Рэвізіі..." значныя зямельныя ўладанні полацкіх мяшчан, даволі нетыповая з'ява для ВКЛ і, натуральна, „всих именей князских, паньских и земяньских ку службе господарьской земъской... описана".

Інфармацыйная вартасць „Полацкай рэвізіі 1552 г." неаднойчы адзначалася ў навуковай літаратуры. Асабліва гэта датычыцца праблем сацыяльнай тапаграфіі, урбаністыкі и засялення Полацкага ваяводства, пытанняў *architectura militares*, гістарычнай геаграфіі, беларускай антрапаніміі і тапанімікі. „Рэвізія..." неаднойчы выкарыстоўвалася ў вывучэнні сацыяльна-эканамічных і дэмаграфічных аспектаў гісторыі ВКЛ сярэдзіны XVI ст. У комплексе з іншымі адначасовымі апісаннямі замкаў ВКЛ гэты тып крыніц з'яўляецца адным з важнейшых пры канструяванні ўнутранай палітыкі ўлад Вялікага Княства Літоўскага, яго абарончай здольнасці, спецыфіцы штодзённага жыцця на ўсходніх абшарах дзяржавы. Пра ўсё гэта вельмі добра напісаў у сваёй прадмове Васіль Варонін.

Звернем увагу на іншыя інфармацыйныя магчымасці „Полацкай рэвізіі 1552 г.", якія раней не вылучаліся (альбо зусім слаба) даследчыкамі. У першую чаргу адзначым, што дадзеная крыніца не з'явілася падставай для грунтоўнага аналізу мінулага самога горада Полацка ў сярэдзіне XVI ст. Інфармацыя „Рэвізіі 1552 г." выкарыстоўвалася пераважна да канструявання гарадской тапаграфіі і фартыфікацыйнай характарыстыкі Полацкага замка (Міхась Ткачоў, Сяргей Тарасаў, Дзяніс Дук). Трохі ў меншым аб'ёме яна выкарыстоўвалася пры вывучэнні полацкіх праваслаўных цэркваў і манастыроў і арганізацыі гарадской улады (Васіль Варонін).

Сярод маладаследаваных тэм неабходна адзначыць наступныя: гісторыя полацкага мяшчанства (у кантэксце ВКЛ), яго сацыяльная, гаспадарчая, культурна-рэлігійная характарыстыка; гісторыя грашовай і фіскальнай палітыкі Полацка і ВКЛ; гісторыя матэрыяльнай культуры і штодзённасці гарадскога насельніцтва і вясковага; празапаграфічныя і генеалагічныя штудыі.

Дзіўна, але па-за ўвагай даследчыкаў-скарыназнаўцаў засталіся дзве асобы з прозвішчам Скарына, якія ўзгадваюцца ў „Полацкай рэвізіі 1552 г.”. Гэта полацкі мешчанін *Еска Скорына*, які пражываў і валодаў зямлёй на тэрыторыі Вялікага пасада, адносіўся да заможных гараджан, бо на яго зямлі жыло 11 мяшчан, якія плацілі 2 капы і 17 грошай (с. 37). Другі *Васька Скарына, ігумен Пятніцкай царквы*, які разам з Іванам Мітрапалітавым з Няшчэрды, Іванам Нікіновічам Трайдзевічам і Лукіянам Галавенчынічам сачылі за адной з „гародняў” замкавай сцяны, якая размяшчалася паміж другой (безыменнай па „Рэвізіі...”) і трэцяй Асвейскай вежамі (с. 26). Аб багацці Полацкай Пятніцкай царквы, якая размяшчалася „в месте”, сведчаць наступныя факты. Згодна інфармацыі з „Рэвізіі 1552 г.” на Вялікім пасадзе на зямлі, якая належала названай царкве, пражывала 115 мяшчан, якія плацілі на яе карысць 13 коп і 8 грошаў (с. 42). Іншыя зямельныя ўладанні знаходзіліся на рэках Ушачы і Язне, у вёсках Бяздзедавічы, Трайдзевічы, Духарэвічы (с. 160-161). У сітуацыі вельмі малалікай крыніцазнаўчай базы, прысвечанай Францыску Скарыне, кожная, нават ускосная ўзгадка павінна быць вартая ўвагі. Напрыклад, у „Рэвізіі...” пазначана, што Пятніцкая царква пабудавана даўно з ініцыятывы і наданняў полацкіх мяшчан. Не выключана, што сярод іх былі продкі і крэўныя Францішка Скарыны, бо пасаду ігумена ў 1552 г. займаў Васіль Скарына, а сярод мяшчан названы Еска. Зыходзячы з месцаразмяшчэння храма — на Вялікім пасадзе, не цяжка выказаць меркаванне, што менавіта тут магчыма нарадзіўся і правёў дзяцінства Першадрукар.

Выданне і перавыданне раней друкаваных і слабадаступных крыніц з’яўляецца найлепшай адзнакай той ці іншай нацыянальнай гістарыяграфіі. Апошнім часам беларуская навука актыўна рухаецца ў адпаведным накірунку. Выданне разнастайных катэгорый крыніц спрыяе вывучэнню новых тэм, паглыбленню вядомых.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

Arkadiusz Czwołek, ***Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*****, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012, ss. 734, ilustr., tabl. genealogiczna.**

W ubiegłym roku na rynku wydawniczym ukazała się obszerna, licząca ponad 700 stron, biografia wybitnej osobistości dawnej Rzeczypospolitej — Lwa Sapiehy. Praca koncentruje się na działalności politycznej kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego i stanowi tym ciekawsze studium, że ukazuje rozwój kariery osoby z gałęzi rodu o jeszcze niezbyt mocnej pozycji politycznej, a którą zbudował i ugruntował dopiero właśnie Lew Sapieha. Okazał się on jednym z najwybitniejszych i najbardziej aktywnych polityków, szczególnie w dobie panowania Zygmunta III Wazy, wysuwającym w zakresie polityki wschodniej Rzeczypospolitej nie tylko koncepcje określonych rozwiązań, ale również niejednokrotnie realizującym je osobiście, jak np. w przypadku projektów unii z Moskwą. Książka prowadzi nas przez meandry jego kariery od początków (pisarz w kancelarii grodzkiej orszańskiej — s. 23) aż po kres życia wybitnego polityka. Poznajemy więc, poprzedzone charakterystyką jego lat młodzieńczych, pierwsze kroki Lwa Sapiehy jako urzędnika, jego działalność polityczną w czasie bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego i w pierwszych latach panowania Zygmunta III Wazy, następnie problematykę polityki wobec Inflant i Moskwy oraz udział w niej Sapiehy. Następnie zostało scharakteryzowane jego stanowisko oraz działania w związku z wyprawą Dymitra Samozwańca i w czasie rokoszu Zebrzydowskiego. Kolejne trzy rozdziały poświęcono aktywności politycznej Lwa Sapiehy w kwestii smoleńskiej w latach 1609-1611, w okresie wojny z Moskwą w latach 1612-1615 i w czasie wyprawy królewicza Władysława do Moskwy w latach 1616-1618, kiedy to m.in. działania Lwa Sapiehy doprowadziły do odzyskania części ziem utraconych przez Rzeczpospolitą w okresie wcześniejszym. Następny rozdział charakteryzuje działalność kanclerza na polu politycznym do 1625 r. W dalszej kolejności możemy prześledzić okoliczności jego awansu i aktywność polityczną jako hetmana wielkiego litewskiego oraz w ostatnich latach wojny w Inflantach. Ostatni, jedenasty rozdział przynosi opis końcowych lat życia kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wszystkie te kwestie związane z aktywnością Lwa Sapiehy zostały ukazane na dokładnie zarysowanym tle sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej kraju, co ułatwia recepcję i zrozumienie poszczególnych posunięć bohatera książki. Autor musiał się więc zmierzyć z wieloma kwestiami i ogarnąć obszerny materiał źródłowy. Jak zaznaczył we *Wstępie*, koncentrując się, zgodnie z założeniem pracy, na działalności politycznej kanclerza, nie poruszał np. problemów aktywnoś-

ci gospodarczej, czy wyznaniowej (s. 9). Jednak np. problem unii brzeskiej trudno traktować li tylko w wymiarze wyznaniowym, był to z pewnością również akt polityczny. Tym samym jego omówienie znalazło miejsce na łamach pracy, więc czytelnik może zaobserwować również ciekawy aspekt biografii Lwa Sapiehy związany z jego stosunkiem do kwestii zawarcia i umacniania unii kościelnej, którą mocno popierał i realizował jej postanowienia.

Biografia pióra A. Czwołka została opracowana z wykorzystaniem bogatego zbioru źródeł zarówno rękopiśmiennych, jak i drukowanych. Autor przeprowadził szczegółową kwerendę archiwalną w archiwach i bibliotekach zarówno polskich, jak i zagranicznych. Wykorzystał materiały z placówek archiwalnych w Moskwie, Petersburgu, Mińsku, Wilnie, Kijowie, Lwowie, Sztokholmie, a z krajowych w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Kórniku, Wrocławiu, Olsztynie. Informacje ze źródeł rękopiśmiennych uzupełnił wykorzystując liczne zbiory źródeł drukowanych. Autor wykazał się też znajomością literatury przedmiotu polskiej i obcej, co już wstępnie sugeruje obszerny wykaz pozycji bibliograficznych. Poruszanie się po tekście książki ułatwia indeks osobowy, a orientację w związkach rodzinnych kanclerza — dołączona tablica genealogiczna. W publikacji zamieszczono również portrety kanclerza, znajdujące się w różnych kolekcjach. Jako inną z zalet książki warto wskazać próby interpretacji zachowań L. Sapiehy w określonych sytuacjach, jak i wyjaśniania jego działań, choć nie zawsze jednak, jak się wydaje, należało to robić w sposób autorytatywny. Ponadto warto zauważyć, że Autor wśród czynników wpływających na decyzje polityczne i postawy kanclerza zauważa takie kwestie, jak np. wpływ związków klientalnych (uzależnienie Sapiehy od Radziwiłłów na wczesnym etapie rozwoju jego kariery politycznej), czy rolę mariaży w umacnianiu pozycji społecznej lub jej uzewnętrznianiu. Z drugiej strony, w tym kontekście brak głębszego zainteresowania Autora ekonomicznymi podstawami działalności politycznej kanclerza stanowi pewien mankament. Jeśli chodzi o inne niedostatki książki, to wskazalibyśmy te raczej, naszym zdaniem, techniczne. Brak wypunktowania określonych etapów czy zagadnień w ramach obszernych rozdziałów utrudnia odnalezienie szczegółowych, a szczególnie w danym momencie interesujących czytelnika, kwestii. Podobnie niejednokrotne zaznaczanie przypisów po całym, bardzo często obszernym, akapicie utrudnia zrozumienie, do której z pozycji literatury przedmiotu (lub źródła) umieszczonej w przypisie odnosi się określony fragment akapitu, czy np. dane odwołanie wskazuje ostatnie zdanie, myśl, czy cały akapit (np. w przypadku przypisu 147 na s. 64 i 65, czy 271 na str. 175). Ponadto umieszczanie, po tak dużych akapitach odwołania zarówno do źródła, jak i literatury przedmiotu również dezorientuje (por. wspomniane już przypisy i wiele innych — np. przypis 654 na

s. 502). Zdarza się również, że Autor konstruując takie właśnie, sporych rozmiarów akapity i opisując w nich szczegółowo przebieg wydarzeń lub działań kanclerza, odwołuje się tylko do źródła, lub dopiero na końcu akapitu do określonych pozycji z literatury przedmiotu. Stwarza to wrażenie, domyślamy się, że niezamierzone przez Autora, iż cały przebieg danego wydarzenia dopiero właśnie poznajemy, gdy tymczasem zagadnienie było już, w pewnej części przynajmniej, podejmowane w literaturze przedmiotu. Stosowanie tak często przypisów zbiorczych bywa dezorientujące. Podobne wrażenie mamy, kiedy po opisaniu dłuższej myśli, zawierającej nie tylko przemyślenia Autora, ale również fakty, nie ma w ogóle przypisu (np. s. 470). Szkoda też, że przy omawianiu niektórych zagadnień nie wskazano pełniej różnych ich ocen w historiografii (np. w kwestii postawy Lwa Sapiehy w stosunku do dymitriad[1]).

Są to jednak kwestie, które nie umniejszają ogromu włożonej w powstanie książki pracy, jak i wartości tej pozycji tak szczegółowo podejmującej kwestię problemów, z jakimi musiał się zmierzyć w swej działalności politycznej Lew Sapieha. Mimo bowiem możliwości korzystania z bardzo już solidnie opracowanych biogramów członków tej rodziny w *Polskim Słowniku Biograficznym*[2], nadal nie dysponowaliśmy w miarę pełną biografią któregoś z nich. Obecnie omawiana, nawet jeśli nie porusza wszystkich aspektów życia tak wybitnej jednostki, jaką był Lew Sapieha, pozwala spojrzeć dokładnie i szczegółowo na jego działalność polityczną. Pozostaje mieć nadzieję, że w niedalekiej przyszłości Autor, lub inny badacz, być może zainspirowany przedstawianą tu książką, podejmie w swej pracy badawczej także wątki życia prywatnego, działalności gospodarczej, czy stosunku do spraw wyznaniowych kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Marzena Liedke
(Białystok)

[1] Np. B. Floria uważał, że Lew Sapieha popierał dymitriady (B. Floria, *Dymitr Samozwaniec a magnateria polsko-litewska*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", 1979, t. 24, s. 87 i n.), natomiast H. Lulewicz uważał to poparcie za wątpliwe (H. Lulewicz, *Sapieha Lew*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 35, Warszawa — Kraków 1994, s. 90).

[2] Autorstwa m.in. M. Michalewiczowej, H. Lulewicza, A. Rachuby, W. Majewskiego, Z. Zielińskiej, H. Palkija, B. Kaczorowskiego, M. Nagielskiego, W. Kriegseisena — por.: PSB, t. 34, Warszawa — Kraków 1992; t. 35, Warszawa — Kraków 1994.

Кніга магістрата места Полацка 1727 г., падрыхтавалі А. М. Латушкін, М. Дз. Макараў. Беласток: Беларускае навуковае таварыства, Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012, 406 с.

Апошнія гады на гістарычным рынку Беларусі ўсё часцей можна сустрэць выданні крыніц. Асабліва пашанцавала Полацку. І гэта справядліва, бо горад мае самую багатую гістарычную традыцыю на нашых землях. Атрымаўшы магдэбургскае права яшчэ ў 1498 годзе, само места і яго насельніцтва паступова змяніліся карэнным чынам, літаральна. Менавіта, наданне самакіравання местам і мястэчкам ВКЛ было буйнейшай цывілізацыйнай з'явай у нашым рэгіёне. Можна толькі пашкадаваць, што айчынная гістарыяграфія пакуль не падступілася да адпаведнага манаграфічнага даследавання, прысвечанага магдэбургскім паселішчам ВКЛ. Можна прыгадаць адмысловыя працы, прысвечаныя розным аспектам гарадскога жыцця Віцебска і Полацка (Максім Макараў), Горадні (Юры Гардзееў, Пшэмыслаў Баравік) і Магілёва (Ігар Марзалюк).

Трагічныя падзеі на беларускіх землях XVI-XVIII стст. моцна адбіліся таксама на стане крыніцазнаўчай базы. Папросту, магдэбургскія архівы ў большасці загінулі, а мы маем дачыненне з рэшткамі. Падобная сітуацыя датычыць і места Полацка. У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску знаходзіцца асобны фонд 1823 „Полацкі магістрат", у якім захоўваюцца актавыя магістрацкія кнігі места другой паловы XVII — XVIII стст. у колькасці 50 адзінак.

На сёняшні дзень намаганнямі Максіма Гардзеева былі надрукаваны дзве „Актавыя кнігі Полацкага магістрата" за 1650 і 1656-1657 гады[1]. Можна толькі пашкадаваць, што некамплектна. Зразумела, нікому з навукоўцаў не трэба тлумачыць вартасць падобных выданняў. Чарговы каштоўны падарунак зрабілі Андрэй Латушкін і Максім Макараў, якія падрыхтавалі да друку і выдалі чарговую „Актавую кнігу Полацкага магістрата" за 1727 г. Выбар дадзенай кнігі складальнікі ва ўступе тлумачаць наступным чынам: „На вялікі жаль, большасць з 45

[1] *Актавая кніга полацкага магістрата 1650 г.*, Мінск 2006; *Актавая кніга полацкага магістрата 1656-1657 гг.*, [у:] *Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX-XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV-XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке*, Минск 2012. Другую кнігу, складзеную яшчэ Максімам Гардзеевым, падрыхтаваў да друку пасля яго нечаканай смерці Аляксандр Доўнар.

кніг XVIII ст. складаецца пераважна з актыкацый дакументаў шляхты Полацкага ваяводства і слаба асвятляе ўнутранае жыццё места. На гэтым фоне актавая кніга 1727 г. (разам з кнігамі 1728 і 1729 гг.) выдатна вылучаецца багаццем зместу і распланаванасцю дакументаў. Яна ўтрымлівае значную колькасць актаў па арганізацыі месцкіх улад і рамесніцкіх цэхаў, пратаколаў суда полацкага магістрата і інш. Акрамя таго, пасля таго бязладдзя, якое панавала ў канцылярыі магдэбургскага Полацка ў гады Паўночнай вайны (1700-1721 гг.), арганізацыя працы ўстановы палепшылася, і актавая кніга 1727 г. на фоне папярэдніх вызначаецца куды больш узорным афармленнем" (с. 22).

Першае, што неабходна адзначыць, выданне А. Латушкіна і М. Макарава — гэта археаграфічная ўзорнасць не толькі ў межах Беларусі. Аўтары заўважылі, адзначылі і прапанавалі чытачу літаральна ўсе своеасаблівасці дадзенага рукапісу. А гэта ў сваю чаргу пашырае інфармацыйныя магчымасці не толькі ўласна дакументаў з актавай кнігі, але саму кнігу пераўтварае ў каштоўную крыніцу мінулага не толькі Полацка, але і ўсяго Вялікага Княства Літоўскага пачатку XVIII ст.

Надрукаваная „Кніга магістрата места Полацка 1727 г." у арыгінале мае наступную структуру: тытульны аркуш; запіс спраў, якія разглядаліся магістратам у час ад 1 студзеня да 31 снежня 1727 г. — разам 112 адзінак; рэестр дакументаў. Мова напісання кнігі — канцылярская польская. Чарговае сведчанне глыбокай паланізацыі адміністрацыі гарадоў, шляхты і, нават, мяшчанства ВКЛ на пачатак XVIII ст. Праўда, уважлівы філолаг, на нашу думку, выявіць нямала беларусізмаў і рэгіянальных дыялектаў у надрукаваных тэкстах.

Падрыхтаваная А. Латушкіным і М. Макаравым выданне падзяляецца на 6 асобных частак: а) „Прадмова", у якой аўтары прадставілі гісторыю фонду „Полацкі магістрат" (№ 1823 у НГАБ); знешнія і ўнутраныя прыкметы рукапісу; прынцыпы перадачы тэксту і афармленне выдання; спіс скарачэнняў і бібліяграфія; б) „Тэкст" уласна 112 дакументаў; в) „Каментарыі" да дакументаў. Аўтары ў першую чаргу звярнулі ўвагу на біяграфічныя звесткі ўраднікаў полацкага магістрата, лакалізацыю населеных пунктаў і верыфікацыі прыведзеных у дакументах спасылак права з крыніцамі права. На нашу думку можна было б пракаментаваць і прадстаўнікоў шляхецкага стану, каталіцкага і ўніяцкага святарства, якія вырашалі свае справы ў Полацкім магістраце. А некаторыя з іх былі даволі цікавымі і нязвыклымі. Напрыклад, смаленскі падстолі Даміян Юзаф Радзевіч са сваёй жонкай Тэрэсай з Зяновічаў са жніўня па снежань 1727 года вызвалілі з падданства 6 сем'яў са свайго маёнтка Прасмушкі (дакументы № 80, 83, 84, 102, 112); г) „Лацінскія словы і выразы". Вядома, што канцылярская, соймавая і эпісталярная мова ВКЛ у XVIII ст. была перанасычана „лаці-

нізмамі”. Таму падобныя дадаткі моцна дапамагаюць чытачам, нават спецыялістам гісторыкам; д) Блок ілюстрацый, якія прадстаўляюць аўтэнтычнасць дакументаў магістрацкай кнігі 1727 года; е) Асабовы і геаграфічны паказальнікі. Абодва складаюцца з дзвюх нібы частак — арыгінальная польскамоўная і пераклад на беларускую.

Як ужо адзначалася „Кніга магістрата места Полацка 1727 г.” утрымлівае 112 дакументаў. Адзін дакумент пад № 35А аўтары назвалі „сумніўным”, бо ён быў напісаны іншым почыркам і быў пазней дапісаны ў названую кнігу. Гэта актыкацыя тастамента земяніна Мсціслаўскага ваяводства Паўла з Траян Пятрова Пятроўскага. Адзначым, што геаграфічны абсяг інфармацыі з дакументаў пераважна ахоплівае места Полацк, а таксама некаторыя населеныя пункты Полацкага ваяводства — Бешанковічы, Глыбокае, Дзісна, Ушачы.

Дакументы кнігі полацкага магістрата за 1727 год можна падзяліць на некалькі тэматычных накірункаў:

1) Гісторыя права і гарадской адміністарцыі ВКЛ: склад, арганізацыя выбараў, прысяга і дзейнасць непасрэдна магдэбургскай улады Полацка ў гэты год; судовыя справы мяшчан Полацка паміж сабой альбо з жыхарамі суседніх мястэчак і шляхтай, пераважна па маёмасных праблемах; зацвярджэнні актаў узгодненых дамоў паміж шляхтай і мяшчанамі, апошніх паміж сабою, рэлігійных інстытуцый паміж сабою, а таксама са шляхтай і мяшчанамі. Напрыклад, полацкі магістрат тройчы ў 1727 годзе лімітаваў судовыя справы ў сувязі з Вялікаднем з 4 па 28 красавіка; земляробчымі працамі з 30 ліпеня па 1 верасня; Божым Нараджэннем з 10 снежня да 1 студзеня 1728 г. (№ 42, 75, 106).

2) Сацыяльная гісторыя — калектыўны і індывідуальны „партрэт” полацкага мяшчанства ў 20-я гады XVIII ст., вылучаецца інфармацыя пра дзейнасць полацкіх рамесных цэхаў шапачнікаў і кушняроў, краўцоў, гарбароў; пераход з вясковага ў мяшчанскі стан. Даведваемся, што ў мінулым 1726 годзе адзіны цэх шапачнікаў, кушняроў і краўцоў падзяліўся на два асобныя — адышлі краўцы. У сувязі з тым іх прадстаўнікі судзіліся за былую агульную цэхавую харугву (№ 18).

3) Гістарычная геаграфія і анамастыка Полацка і Полацкага ваяводства, сацыя-тапаграфічная інфармацыя адносна горада — вуліцы, слабоды, дамінуючыя збудаванні (замкі, ратуша, манастыры, касцёлы і цэрквы).

4) Гаспадарчая гісторыя прадстаўлена шматлікімі куплямі-продажамі рухомай і нерухомай маёмасці ў месце Полацку і па-за ім; разлічэнні з пазык; віды і наміналы грошай, рамяство і гандаль

5) Гісторыя штодзённасці — крадзяжы, бойкі, невыкананне ўзятых абавязкаў, міравыя пагадненні. Вельмі кідаецца ў вочы, што найбольш

актыўнымі з гаспадарчага і сацыяльнага боку ў жыцці Полацка была магдэбургская адміністрацыя — былыя і актуальныя бурмістры, райцы і ландвойты.

Такім чынам, дзякуючы А. Латушкіну і М. Макараву гістарыяграфія Вялікага Княства Літоўскага папоўнілася чарговым важным выданнем. Спадзяемся, што інфармацыя з дакументаў „Кнігі магістрата места Полацк 1727 г.” пашырыць і паглыбіць нашыя веды адносна мінулага Беларусі.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok
AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17
Warszawa
Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)
Poznań
Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29
Mińsk (Białoruś)
www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Publikacje Białoruskiego Towarzystwa Historycznego

„Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі Гістарычны Зборнік”, nr 1-39, Białystok 1994-2013 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-39); **nr 1, 2, 3, 13 — sprzedane**; **nr 4-12, 14-39 cena 20 zł + koszt wysyłki**

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, il. **sprzedana**

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, il. **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss.273, il. **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, **cena 15 zł + koszt wysyłki**; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233, **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71 **sprzedana**

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201 **sprzedana**

Pieršy zjezd biełarusau svietu (8-10 lipienia 1993 h., h. Minsk). Materyjały i dakumienty, układalnik H. Surmač, Minsk, 1997, ss. 335, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118 **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127 **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Aniela Katkovič, Vieranika Katkovič-Klentak, *Uspaminy*, red. Ł. Hłahouskaja, V. Charužy, Biełastok 1999, ss. 142, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144 **sprzedana**

„Naš Radavod. Kniha 8. Biełarusy i palaki: dyjałoh narodau i kultur. X-XX st.", redaktary: D. Karau, A. Łatyšonak, Hrodna — Biełastok 1999 (2000), ss. 628 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285 **sprzedana**

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, il. **sprzedana**

Małgorzta Moroz, *"Krynica". Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, il. **sprzedana**

Marjan Pieciukievič, *Kara za słužbu narodu. Abrazki ssylnaha žyćcia*, Biełastok 2001, ss. 200, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, katalog wystawy. **sprzedana**

Jan Tarasiewicz/Jan Tarasievič, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara*

Ałounikava/ Piesnia kachannia. Tvory dla fartepijana pad redakcyjaj Ihara Ałounikava, Minsk — Biełastok 2002, ss. 132 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Mikoła Škialonak, *Biełaruś i susiedzi*, Biełastok 2003, ss. 300 **sprzedana**

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GUŁagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Cina Kłykouskaja, *Sajuz Biełaruskaj Moładzi. Viartańnie z zabyćcia*, Biełastok 2004, ss. 228 **sprzedana**

Marjan Pieciukievič (Marian Pieciukiewicz), *Listy. Listy (1956-1982)*, Biełastok 2005, ss. 156, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, ss. 918 **sprzedana**

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, ss. 196, il. **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, ss. 166 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, ss. 128 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Anton Miranovič, *Pravasłaunaja Biełaruś*, Biełastok 2009, ss. 352 **sprzedana**

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, ss. 184 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłaŭ 2010, ss. 316 **cena 25 zł + koszt wysyłki**.

Siarhiej Dubinski, *Bibliohrafija pa archieolohii Biełarusi i sumiežnych krain (spadčyna archieołaha)*, Biełastok 2010, ss. 338 **sprzedana**

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, ss. 372 **cena 40 zł + koszt wysyłki**

Łarysa Geniusz, *Ptaki bez* gniazd, Białystok 2012, ss. 331 + audiobook: Łarysa Hienijuš, *Ptuški biaz hniozdau* (w języku białoruskim). Książkę można bezpłatnie otrzymać w siedzibie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku (ul. Proletariacka 11).

Danuta Kuczyńska, *Łuka nad Narwią. Pamięć jest skarbem bezcennym*, Białystok 2013, ss. 72, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Publikacje, których Białoruskie Towarzystwo Historyczne było współwydawcą

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, ss. 144 **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, ss. 388 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, ss. 296 **sprzedana**

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
kamunikat@kamunikat.org **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: + 48 (85) 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16
12 зл./ асобнік
№ 17 —34
15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя
20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska
tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl
У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства
http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org